

Emile Zola

Еміль Золя

Au Bonheur des Dames

1883

Переклад – Тетяна Жарко (2021 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

Жіноче щастя на зорі фемінізму

«Жіноче щастя» серед творів Золя є чи не найпростішим і за сюжетом, і за проблематикою, проте досі залишається одним з найпопулярніших реалістичних романів XIX століття, навіть потрапляє до підбірок «жіночих» та любовних романів. Це одна з історій Попелюшки: Деніза, бідна негарна дівчина-сирота, приїхала з провінції до Парижа в єдиній сукні, яку мала, у валізі одна запасна сорочка, а на руках двоє молодших братів, яких вона мусить утримувати. За п'ять років вона підкорила велику торговельну фірму і серце її власника. Від банальності цю історію рятує безжалісний натуралізм Золя: головна героїня перемагає і виснажливу працю, і чорні злигодні, і булінг, і сексуальне насилля. Поруч з такою сильною жінкою блякне навіть головний красень-герой, Октав Муре, який здійснив революцію в роздрібній торгівлі. Читачі Золя вже зустрічали його в романі *Pot-Bouille*/Кухня молодим гульвісою, який приїхав з Провансу підкорювати Париж через ліжка парижанок, а тоді ще й епізодично в останньому розділі роману «Твір», коли він, вже мільйонер, вдає витонченого шанувальника мистецтва і приходять на похорон свого далекого родича, невизнаного художника-генія Клода Лантьє. З останньої книги двадцятитомної саги «Ругон-Маккари», «Доктор Паскаль», читач дізнається, що письменник-натураліст не бачив майбуття у союзі працьовитої цілеспрямованої Денізи з талановитим скоробагатком: у них народяться кволі й слабкі розумом діти.

Жіноче Щастя

I

Деніза прийшла пішки від вокзалу Сен-Лазар, куди прибула з двома братами потягом із Шербурга, проспавши усю ніч на твердій лаві у вагоні третього класу. Вона тримала за ручку Пепе, а Жан тюпав за нею. Усі троє були виснажені подорожжю, спантеличені й загублені посеред неозорого Парижа. Задерши голови, вони розглядали будинки і на кожному перехресті питалися про вулицю Мішодьєр, де мешкав їхній дядечко Бодю. Ступивши, врешті-решт, на площу Гайон, дівчина раптово зупинилася від подиву.

- Ох! – зітхнула вона. – Жане, поглянь-но!

Вони завмерли, притискалися одне до одного – усі в чорному, бо доношували старий одяг, що залишився від жалоби за батьком. Вона, хирлявенька як на двадцять років, з жалюгідним личком, несла легенький пакунок. Молодший п'ятирічний братик повис їй на іншій руці, а з-поза її плеча, вільно розгойдуючи руками, визирав середульший брат у дивовижному розквіті шістнадцятиліття.

- Ого! – помовчавши, вела далі вона. – Оце так магазин!

На розі вулиць Мішодьєр та Нової височів магазин модних товарів, і його вітрини сяяли яскравими відтінками на тлі тихого й блідого жовтневого дня. На церкві Святого Роха пробило восьму, на тротуарах були тільки вранішні парижани: службовці тупотіли до своїх контор, а господині бігли до крамниць. Коло дверей двоє продавців, залізши на складану драбину, завершували розвішувати шерстяні тканини, а у вітрині, що виходила на вулицю Нову, інший продавець, стоячи навколішки і розвернувшись спиною, обережно складав у бганки сувій синього шовку. Магазин, де не було ще жодного покупця, а продавці тільки-тільки сходилися, гув усередині, ніби вулик, у якому прокидаються бджоли.

- До дідька! – мовив Жан. – Куди до нього нашому містечку... Твій не був таким гарним.

Деніза похитала головою. Вона пропрацювала два роки у рідному містечку Валонь у закладі Корная – найбільшого купця модних товарів на всю

округу. А цей магазин, що постав перед нею так раптово, ця споруда, що здавалася їй велетенською, змушув її серце стукотіти, утримував її, зворушену й зацікавлену, аж вона забула про все інше. У розміщеній під гострим кутом стіні, що виходила на площу Гайон, суцільно дзеркальні двері височіли до самих антресолів, оточені складним орнаментом, обтяженим позолотою. Дві алегоричні фігури – дві усміхнені жінки, випинаючи голі груди, розгортали вивіску: «Жіноче Щастя». А вітрини тікали у далечінь, уздовж вулиць Мішодьєр та Нової, де займали, окрім наріжного будинку, ще й чотири інші будівлі – дві праворуч та дві ліворуч, придбані й обладнані зовсім недавно. Дівчині здавалося безкінечним це розгортання, цей біг перспективи у вітринах першого поверху та в прозорих шибках антресолів, за якими проглядалося усе внутрішнє життя прилавків. Вгорі якась панна, вдягнена у шовки, заточувала олівець, а поруч з нею двоє інших розкладали оксамитові пальта.

- «Жіноче Щастя», - прочитав Жан з ніжним усміхом вродливого підлітка, який уже мав у Валоні пригоду з жінкою. – Га? Це мило, усі мають вганятися за цим!

А Деніза поринула у споглядання яток перед центральним входом. Прямісінько на вулиці, на самому тротуарі, було нагромаджено купу дешевих товарів – справжня спокуса ще на порозі, вдалі нагоди, що зупиняли жінок, які зазирали сюди мимохідь. Усе починалося ще вгорі, із сувоями шерсті, драпу, мариносу, шевйотів, твіду, які падали з антресолів, тріпотіли, немов прапори, і їхні нейтральні тони – свинцево-сірий, темно-синій, тьмяно-зелений – були перетяті білими смугами етикеток. Поруч, обрамовуючи поріг, елегантно звішувалися стрічки хутра, тонкі стьожки для оздоблення суконь, ніжно-попелясті спинки білок, чистий сніг лебединого пуху, кролячі шкурки, підроблені під горностая та куницю. Знизу – в ящиках, на столах, посеред стосів відрізків різноманітних тканин – вивалювалися очіпки, які продавали за безцінь, плетені шерстяні рукавички й хустки, капелюшки з крисами, кофтинки, повнісінька ятка зимових речей – строкатих, різнобарвних, посмугованих криваво-червоними плямами. Деніза надивилася картату хустинку за сорок п'ять сантиметрів, смужки американської норки за один франк і рукавички за п'ять су. Це був здоровенний ярмарковий розпродаж, магазин мовби лускав і викидав надлишки на вулицю.

Про дядечка Бодю забули. Навіть Пепе, не відпускаючи руку сестри, широко розплющував оченята. Поруч проїхав екіпаж і змусив їх залишити середину площі. Вони утрюх машинально перейшли на Нову вулицю, попрямували уздовж вітрин, зупиняючись перед кожною виставкою. Спершу їх спокусило хитромудре облаштування: вгорі розкладені боком парасольки буцімто утворювали дах сільської хатини. Під ними розвішені

на поперечинах шовкові панчохи виставляли округлі обриси литок – одні всіяні букетиками троянд, інші різнобарвні, прозористо-чорні, червоні з вишитими кутиками, тілесні, на яких переплетіння атласних ниток було ніжним, наче шкіра білявки. Знизу, на вкритих сукном етажерках, були симетрично розкидані рукавички з видовженими пальчиками, вузькими долоньками, ніби у святих на візантійських іконах – застигла й достоту підліткова граційність жіночих витребеньок, яких ще жодного разу не вдягали. Але найдовше їх затримала остання вітрина. Там розквітала виставка шовків, оксамитів і атласу тендітних тремтливих відтінків, найніжніших квіткових тонів: угорі оксамити, бездонно чорні та білісінькі, ніби скисле молоко, нижче рожеві й блакитні атласи з блискучими вигинами танули до безмежно тендітної блідості, ще нижче шовки – справжнісінький веселковий пояс, зігнені пірамідками сувої, або ж зібгані, немов довкола стану, що вгинається під ними – усі вони оживали під вправними пальцями продавців. Поміж кожним мотивом, поміж кожною кольоровою строфою виставки пробігав скромний додаток, немов легесенька плетена торочка на кремово-білому шарфі. І саме тут, обабіч, лежали колосальні стоси двох шовків, що були у виключній власності фірми – «Щастя Парижа» та «Золоте руно», виняткові товари, які невдовзі мали спричинити революцію у торгівлі жіночими тканинами.

- О! Який фай за п'ять франків шістдесят! – прошепотіла Деніза, зачудована «Щастям Парижа».

Жан почав нудитись, тож зупинив перехожого.

- Пане, де тут вулиця Мішодьєр?

І коли йому її вказали – першу праворуч, усі втрьох повернулися назад, обходячи довкруг магазину. Вже звернувши на ту вулицю, Деніза була знову заповнена вітриною, у якій був виставлений дамський верхній одяг. У Валоні, в магазині Корная, вона займалася якраз верхнім одягом. Але такого вона ще ніколи не бачила, і захват прицвяхував її до тротуару. Вглибині широкий пояс коштовних бельгійських мережив розгортався двома розпростертими золотаво-білими крилами, ніби запинало над віттарем, а волани алансонського плетива були скручені гірляндами. Далі щедро струменіли незчисленні мережива: малінські, валансьєнські, брюсельські аплікації, венеційське плетиво – достоту снігопад. Праворуч та ліворуч темними колонами здіймалися сукняні полотнища і буцімто віддаляли це усамітнене святилище. І там, у цій каплиці, зведеній для поклоніння жіночій красі, сховали верхній одяг: у центрі встановили виняткову річ – оксамитове пальто, оздоблене чорнобурою лисицею, поруч з ним – шовкова ротонда, підбита білячим хутром, по інший бік – драпове пальто, прикрашене півнячим пір'ям. А далі – легкі бальні пальта з білого кашеміру, підбиті білим, оздоблені лебединим пухом та позументами. Тут

було чим задовольнити будь-який каприз – від святкового пальтечка за двадцять дев'ять франків до оксамитового манто з цифрою на ціннику – тисяча вісімсот франків. Округлі груди манекенів надимали тканини, широкі стегна перебільшувати тендітність талії, замість відсутньої голови стирчала велика етикетка, встромлена шпилькою у червоний драп шиї. А обабіч вітрини дзеркала, завдяки ретельно продуманому розташуванню, відбивали і безкінечно помножували усе це, заселяли вулицю цими красунями на продаж, які замість голів несли великі цифри ціни.

- Вони знамениті! – пробурмотів Жан, не знаходячи інших слів, аби висловити свої емоції.

Тепер вже й він завмер із роззявленим ротом. Хлопець порожевівшав від усіх цих жіночих розкошів. Він мав дівочу вроду – вроду, яку нібито вкрав у своєї сестри: осяйне личко, руді кучері, ніжно зволожені очі й уста. Поруч з ним зачудована Деніза виглядала ще худорлявішою. Вона мала довгасте обличчя з уже стомленим кольором шкіри, завеликий рот та бліде волосся. Пепе, теж білявий – зворушливе біляве дитя – міцніше притисся до неї, немовби його охопила тривожна потреба у пестошах: його також схвилювали й звеселили гарні дами у вітрині. На паризькій бруківці вони буди настільки небуденними, настільки чарівними, ці трійко бідно вдягених у жалобу білявих істот – сумна дівчина між гарненькою дитиною і прекрасним парубком – що перехожі з усмішками озиралися.

На них уже якусь мить дивився, стоячи на порозі крамниці, по той бік вулиці, товстий сивий чоловік з широким жовтим лицем. Він не відводив погляду, і кров заливала йому очі, рот йому перекривило, він не тямився від самих вітрин «Жіночого Щастя», аж тут поява дівчини та її братів остаточно довели його до відчаю. Що вони там роблять, ці троє покидьків, чого так витріщаються перед блазнюванням дуриків?

- А дядечко? – враз пригадала Деніза, буцімто її гвалтовно розбудили.

- Ми на вулиці Мішодьєр, він має мешкати тут, - сказав Жан.

Вони звели голови й озирнулися. І якраз перед ними, понад товстим чоловіком, помітили зелену вивіску зі збляклими від дощів жовтими літерами: «Старий Ельбьоф, сукна і фланелі, Бодю, спадкоємець Ошкорна». Будинок, вкритий старим зіржавілим тинькуванням, цілком непримітний поміж сусідніх великих особняків часів Людовика IV, мав лише три фасадні вікна. Ці квадратні вікна без віконниць були прикрашені лишень двома перехрещеними залізними прутами. Але Денізу, досі засліплену осяйними виставками «Жіночого Щастя», у цій оголеності найдужче вразила крамниця на першому поверсі: її ніби придушувала власна стеля, а на неї ще й навалилися дуже низькі антресолі з півкруглими

вікнами-бійницями, немов у тюрмі. Праворуч та ліворуч розташувалися дві глибокі запилюжені чорні вітрини, обрамовані деревом такого ж кольору, як і вивіска – тьмяно-зелені, пожовклі й зчорнілі від часу, а за ними примарно прозирали стоси сувоїв полотна. Відчинені двері буцімто вели до вологої п'тьми підвалів.

- Це тут, - повторив Жан.
- Що ж, треба зайти, - постановила Деніза. – Ну ж бо, Пепе, ходи.

Однак усі троє розхвилювалися і почувалися знічено. Коли їхній батько помер, згорівши від тієї ж лихоманки, яка на місяць раніше забрала їхню матір, дядечко Бодю, зворушений цією подвійною жалобою, справді написав племінниці, що в його домі завжди буде місце для неї, якщо вона одного дня вирішить спробувати пошукати щастя в Парижі. Але той лист було написано майже рік тому, і тепер дівчина шкодувала, що ось так, стрімголов, залишила Валонь, не попередивши дядечка. Адже він їх геть не знав, ніколи не ступав туди ногою, відколи поїхав звідти зовсім молодим і вступив дрібним продавцем до торговця сукнами Ошкорна, з чиею дочкою, кінець кінцем, одружився.

- Пане Бодю? – перепитала Деніза, зрештою наважившись звернутися до товстого чоловіка, який і досі дивився на них, здивований їхньою поведінкою.
- Це я, - відповів він.

Тож Деніза густо почервоніла і пробелькотіла:

- Ах! Це добре!.. Я – Деніза, це – Жан, а це – Пепе... Бачите, дядечку, ми приїхали.

Бодю достоту отетерів від подиву. Його великі червонясті очі забриніли посеред жовтого лиця, а повільні слова стали сплутаними. Вочевидь, він був десь за тисячі миль від цих родичів, які впали йому на голову.

- Як?! Як то?! Ось і ви! – кілька разів повторив він. – Але ж ви мали бути у Валоні!.. Чому ви не у Валоні?

Тихеньким, трохи тремтливим голосочком вона розповіла йому все. Після смерті їхнього батька, який проїв останні копійки зі своєї фарбувальні, вона стала матір'ю для двох дітей. Того, що вона заробляла у Корная, аж ніяк не вистачало, аби прогодувати їх трьох. Справді, Жан працював у мебляра, котрий лагодив антикварні меблі, але не заробляв і гроша. Утім, він виявляв смак до старожитностей і вирізав дерев'яні фігурки, навіть одного дня, знайшовши шматочок слонової кістки, задля розваги зробив жіночу голівку, котру помітив якийсь перехожий. І якраз цей добродій

переконав їх залишити Валонь і знайшов для Жана місце в Парижі, у різьбяр по слонової кістці.

- Розумієте, дядечку, Жан від завтра розпочне навчання, у свого нового майстра. З мене за це не візьмуть грошей, він там житиме і їстиме... Тож я подумала собі, що я з Пепе... що ми вже якось викрутимось. Нам не буде гірше, аніж у Валоні.

Про що вона змовчала, так це про любовну придибенцію Жана, про листи, які він написав юній шляхетній дівчині з їхнього міста, про поцілунки, якими вони обмінялися, перелізши через мури, та про увесь той скандал, який змусив їх переїхати. Вона супроводжувала брата до Парижа зокрема задля того, аби пильнувати його, бо ж її огортав материнський страх за цю велику дитину, таку вродливу й веселу, що усі жінки обожнювали його.

Дядечко Бодю ніяк не міг отямитися. Він повернувся до запитань. Утім, коли він почув, як вона розповідає про своїх братів, то перейшов з нею на «ти».

- То твій батько вам нічого не залишив? Я гадав, що ви ще маєте якісь гроші. О! Скільки разів я йому радив у своїх листах не купувати тієї фарбувальні! Яке добре серце, але без ложки смальцю в голові!.. Тож ти залишилася з цими парубками на руках, ти мала годувати цих пуцвірінків?!

Його жовчне обличчя просвітлішало, очі вже не були такими кривавими, як тоді, коли він дивився на «Жіноче Щастя». Враз він зауважив, що заступає їм двері.

- Ну ж бо, заходьте, - мовив він. – Заходьте, це ліпше, аніж витріщатися на непотріб.

Востаннє люто скривившись до виставок навпроти, він відкрив дітям прохід і першим зайшов до крамниці, де покликав своїх дружину й дочку.

- Елізабет! Женев'єво! Ходіть-но сюди, до вас дехто прийшов!

Але Деніза та дітлахи завагалися перед темною крамницею. Засліплені яскравим денним сонцем, вони кліпали повіками, немов на порозі до невідомої печери, намацували підлогу ногами, інстинктивно боялися якоїсь зрадливої сходинки. Ще тісніше зблизившись від цієї несвідомої лячності, ще міцніше тулячись одне до одного – маля і досі поміж спідниць дівчини, а старший хлопець позаду – вони таки наважилися зайти, неспокійно й зворушливо усміхаючись. Вранішнє світло вирізало чорні силуети їхнього жалобного одягу, а косі промені золотили їхнє біляве волосся.

- Заходьте, заходьте, - повторив Бодю.

Кількома короткими реченнями він повідомив пані Бодю і свою дочку. Перша була низенькою жіночкою, поточеною анемією, уся біла: біле волосся, білі очі, білі губи. Женев'єва, у котрій виродження її матері ще погіршилося, була кволою і безбарвною, немов рослинка, що виросла в сутінках. Однак, товсті й важкі прекрасні чорні коси, що ніби чудом воросли на цій бідолашній плоті, надвали їй сумної чарівності.

- Заходьте, - сказали, в свою чергу, обидві жінки. – Ласкаво просимо.

Вони всадовили Денізу за прилавком. Пепе одразу ж виліз сестрі на коліна, а Жан, спершись на одвірок, став неподалік від неї. Їхні очі почали звикати до темряви, і вони заспокоювалися й розглядалися по крамниці. Тепер вони її роздивилися: низька закіптявіла стеля, витерті за багато років дубові прилавки, надійно оббиті залізом столітні скрині. Мішки товарів громадилися до самих бантин. Запах сукна та фарби – терпкий хімічний запах, здавалося, подвоювався через вологість дерев'яної підлоги. Вглибині двоє продавців і одна продавчиня розкладали сувої білої фланелі.

- Певно, цей маленький добродій залюбки перекусив би? – усміхаючись, сказала пані Бодю до Пепе.

- Ні, дякую, - відповіла Деніза. – Ми випили чашку молока у кафе біля вокзалу.

Женев'єва поглянула на легенький пакуночок, який Деніза поклала собі коло ніг, тож вона додала:

- Я залишила нашу валізу там.

І почервоніла: вона розуміла, що не можна ось так вриватися до людей. Вже у вагоні, тільки-но потяг виїхав з Валоні, вона відчула, як її сповнюють докори сумління. Ось чому, приїхавши, вона залишила валізу і нагодувала дітей.

- Ну ж бо, - враз мовив Бодю, - поговорімо трошки, але як слід... Дійсно, я написав тобі, але це було рік тому. Бачиш, моя бідолашна дівчинко, протягом цього року справи просувалися так собі...

Він зупинився, йому перехопило подих від хвилювання, яке він не хотів виказувати. Пані Бодю та Женев'єва приречено опустили очі.

- О! – продовжував він. – Ця криза минеться, в цьому я цілком спокійний... Ось тільки я скоротив своїх працівників, тут зараз лише троє осіб, і ще далеко не надійшов той час, коли я найму четвертого. Отже, я не зможу взяти тебе, як обіцявся, бідолашна моя дівчинко.

Заніміла, геть бліда Деніза слухала його. А він вів далі:

- Це нічого не принесе ні тобі, ні нам.

- Гаразд, дядечку, - зрештою насилу промовила вона. – Я однак спробую викрутитися.

Бодю не були поганими людьми, проте вони скаржилися, що їм ніколи не щастило. В ті часи, коли їхня комерція просувалася, вони мали виховувати п'ятох синів, троє померли двадцятилітніми, четвертий пустився берега, а п'ятий нещодавно подався до Мексики військовим капітаном. У них залишилася тільки Женев'єва. Така родина коштувала забагато, а Бодю ще й доконав себе, придбавши у Рамбує, на батьківщині свого тестя, здоровенний і старезний будинок. Тож у ньому, маніакально відданому старосвітській комерції, дедалі наростала гіркота.

- Треба попереджати, - помовчавши, мовив він, помалу дратуючись через власну грубість. – Ти могла б мені написати, і я відповів би тобі, щоб ти залишалася там... Коли я дізнався про смерть твого батька, то – до біса! – сказав те, що кажуть зазвичай. А ти впала нам на голову і слова не сказавши... Це дуже прикро.

Він вибалакувався, підвищуючи голос. Його дружина й дочка і далі сиділи, очима додолу, як покірливі особи, котрі ніколи не дозволяють собі втручатися. Жан тим часом блід, а Деніза притискала до грудей нажаханого Пепе. Вона не стримала дві великі сльози.

- Гаразд, дядечку, - повторила вона. – Ми підемо.

Але він раптово опанував себе. Запала незручна тиша. Тоді він продовжив набурмосено:

- Я не виставляю вас за двері... Якщо ви вже зайшли, то лягайте собі спати нагорі, на цю ніч. А потім подивимося.

Поглянувши на нього, пані Бодю й Женев'єва зрозуміли, що вони можуть узятися до справи. Усе було владнано: про Жана не було чого турбуватися, а щодо Пепе, то йому буде пречудово у пані Гра – старенької добродійки, яка займає просторий перший поверх на вулиці Кропиви і бере на повний пансіон маленьких дітей за сорок франків на місяць. Деніза повідомила, що їй є чим заплатити за перший місяць. Отже, залишалася прилаштувати тільки її саму. Але їй напевне знайдуть місце у їхньому кварталі.

- Хіба Венсар не шукає продавчиню? – нагадала Женев'єва.

- Послухайте! Це правда! – вигукнув Бодю. – Треба кувати залізо, доки гаряче.

Жоден клієнт не з'явився і не потурбував цю родинну нараду. Крамниця залишалася темною і порожньою. Вглибині двоє продавців та продавчиня продовжували свою роботу, стиха перемовляючись та перешіптуючись. Поміж тим, з'явилися три дами, і Деніза на мить залишилася сама. Вона поцілувала Пепе, міркуючи зі щемом у серці про їхню близьку розлуку. Хлопчик, пестливий, наче кошеня, ховав личко і не сказав жодного слова. Повернувшись, пані Бодю і Женев'єва побачили його таким чемним, і Деніза запевнила, що він ніколи не спричиняє шуму: він мовчки живе ціліснітьк дні і шукає тільки пестошів. Тож до обіду троє жінок уривчастими загальними фразами говорили про дітей, про господарство, про життя в Парижі і у провінції, як родичі, котрим трохи незручно через те, що вони не знайомі. Жан вийшов на поріг крамниці і, зацікавлений життям тротуарів, уже не рухався, усміхаючись до вродливих дівчат, які проминали поруч.

О десятій прийшла служниця. Зазвичай вперше стіл накривали для Бодю, Женев'єви та головного продавця. Вдруге накривали об одинадцятій для пані Бодю, іншого продавця і продавчині.

- А ось і суп! – вигукнув купець, озираючись до племінниці.

Вони вже сіли до столу у тісній їдальні, за крамницею, але він ще покликав головного продавця, котрий припізнівся:

- Коломбане!

Молодий чоловік вибачився, бо хотів спершу завершити складати фланелі. Це був товстий хлопець двадцяти п'яти років, вайлуватий і хитренький. На чесному обличчі з великими обвислими губами бігали меткі очиці.

- До дідька! На все свій час, - мовив Бодю, міцно всівся і розрізав на шматки холодну телятину як обачний і спритний хазяїн, котрий на око зважує тоненькі кусники з точністю до одного грама.

Він передав усім страву, навіть сам накраяв хліба. Деніза всадовила Пепе поруч із собою, аби простежити, щоб він їв охайно. Але її тривожила похмура кімната, вона розглядала її і достоту відчувала, як серце їй стискається, адже вона була звична до просторих, світлих та порожніх провінційних покоїв. Єдине вікно було відчинене у невеличкий внутрішній дворик, сполучений з вулицею довгим темним підворіттям. Цей мокрий смердючий двір був як дно колодязя, куди падало кружальце збляклого світла. У зимові дні газові ріжки потрібно було залишати увімкненими з ранку до вечора. Коли погода дозволяла не запалювати лампи, то ставало ще сумніше. Денізі потрібен був певний час, аби її очі звикли і вона почала як слід розрізняти шматки на своїй тарілці.

- Ось парубок з хорошим апетитом, - заявив Бодю, констатувавши, що Жан доїв свою телятину. – Якщо він працює так само, як їсть, то з нього буде добрячий роботяга... Але ж ти, моя дівчинко, чому ти не їси?.. І скажи мені, бо тепер ми можемо поговорити, чому ти не одружилася у Валоні?

Деніза полишила склянку, яку піднесла вже до вуст.

- О! Дядечку! Мені одружитися?! І не думайте про це! А малята?

Вона, врешті-решт, засміялася, настільки химерною їй видалася ця ідея. Та й хіба котрийсь чоловік захотів би її – без жодного гроша, дрібнішу за горобчика, ще й негарну? Ні-ні, вона ніколи не одружиться, їй вже досить двох дітей.

- Ти помиляєшся, - повторив дядечко. – Жінці завжди потрібен чоловік. Якби ти знайшла доброго хлопця, то ви – ти і твої брати – не тинялися б паризькою бруківкою, наче цигани.

Він зупинився, щоб знову, з ощадливістю, сповненою справедливості, розділити смажену картоплю з салом, яку принесла служниця, а тоді вказав ложкою на Женев'єву і Коломбана.

- Поглянь! – продовжував він. – Ось ці двоє одружаться навесні, якщо зимовий сезон буде вдалим.

Таким був патріархальний звичай цього дому. Засновник, Арістід Фіне, віддав свою дочку Дезіре за свого головного продавця Ошкорна. А він, Бодю, котрий приплентався на вулицю Мішодьєр з сімома франками у кишені, одружився з дочкою татуся Ошкорна, Елізабет. Тепер він сам чекав, аби передати свою дочку Женев'єву і свій заклад Коломбану, як тільки справи йтимуть належно. Якщо він відстрочував шлюб, про котрий було умовлено ще три роки тому, то виключно через добросовісність і вперту порядність: він отримав фірму у розквіті і не хотів передавати її зятеві з нечисленною клієнтурою і сумнівними операціями.

Бодю не вмовкав, представив Коломбана, котрий був родом з Рамбує, як і батько пані Бодю. Між ними навіть була віддалена спорідненість. Затятий трудівник, вже протягом десяти років горопашить у крамниці і заслужено отримував підвищення! Він, до речі, аж ніяк не перший стрічний – його батьком був Коломбан-гуляка, знаний в усьому департаменті ветеринар, справжній митець у своїй справі, але настільки сластолюбний, що прожер усе.

- Слава Богові! – підсумував купець. – Хоча батечко випивав і бігав за курвами, проте син зміг дізнатися ціну грошам.

Доки він говорив, Деніза розглядала Коломбана і Женев'єву. Вони сиділи поруч за столом, але залишалися цілком спокійними, і на краплинку не почервоніли й не усміхалися. Молодий чоловік, відколи ступив до цього дому, розраховував на шлюб. Він пройшов усі сходинки – учень, продавець за встановлену платню, нарешті допущений до довіри й радощів цієї родини, і все це терпляче, живучи за годинником, розглядаючи Женев'єву як чудовий і чесний гешефт. Впевненість у тому, що отримає її, перешкоджала йому жадати її. А дівчина також звикла кохати, але з поважністю стриманих натур, з глибокою пристрастю, про яку сама не відала посеред свого плаского й рівномірного щоденного існування.

- Якщо є приязнь і можливість, - усміхаючись, знайшла за належне промовити Деніза, аби виявити люб'язність.

- Так, цим завжди завершується, - проголосив Коломбан, котрий досі не зронив жодного слова і повільно жував.

Женев'єва кинула на нього довгий погляд і промовила й собі:

- Необхідно порозуміться, а решта прийде саме собою.

Їхня любов зростала у цьому напівпідвалі старого Парижа, подібна до квіточки у погребі. Протягом десяти років вона знала тільки його, жила цілі дні поруч з ним, поза тими ж стосами сукна, вглибині похмурої крамниці. Зранку й увечері вони опинялися бік-у-бік у тісній їдальні, вогкій, ніби колодязь. Вони не могли б надійніше сховатися, краще загубитися посеред лісу, поміж густих дерев. І тільки сумнів, ревниве побоювання допомогли дівчині відкрити, що вона віддалася назавжди посеред цих сутінків-спільників, з порожнім серцем і знудженим мозком.

Усе ж Денізі здалося, буцімто вона помітила зародок тривоги у погляді, який Женев'єва кинула на Коломбана, і тому послужливо відповіла:

- Та що там! Якщо кохаєш одне одного, то завжди порозумієшся.

Бодю владно назирив за столом. Він роздав кусники сиру брі і щоб відсвяткувати появу родичів наказав подати другий десерт – слоїк порічкового варення. Така щедрість, схоже, здивувала Коломбана. Пепе, котрий доти був таким чемним, перед варенням повівся негречно. Жан, зацікавлений розмовою про одруження, розглядав кузину Женев'єву, яку вважав занадто млявою, занадто блідою, і подумки порівняв її з білим кроликом з чорними вушками та червоними очками.

- Досить балакати, слід поступитися іншим! – підсумував купець, даючи сигнал зводитися з-за столу. – Якщо вже дозволиш собі трохи лишку, то це не привід зловживати усім.

Прийшли пані Бодю, інший продавець та продавчиня і сіли до столу. Деніза знову залишилася на самоті, тож влаштувалася коло дверей, чекаючи, коли дядечко зможе відвести її до Венсара. Пепе бавився коло її ніг. Жан повернувся до спостережного пункту на порозі. Десь протягом години дівчина зацікавлено спостерігала за тим, що відбувалося довкола неї. Зрідка зазирали клієнтки: прийшла одна дама, потім двоє інших. У крамниці і досі панували затхлість та присмерки, у яких, здавалося, проста й добродушна старосвітська комерція плакала від запустіння. Але що найдужче захоплювало дівчину по той бік вулиці, так це «Жіноче Щастя», чії вітрини вона бачила крізь відчинені двері. Небо залишалось хмарним, у повітрі, незважаючи на пору року, ширилося сльотяне тепло. І в цьому білому світлі, буцімто перемішаному з сонячним пилом, велетенський магазин поживавлювався у час найбільших продажів.

Денізі здавалося, нібито машина працює на повних парах і її гуркіт долітає до самих вітрин. Це вже не були холодні вранішні шибки, тепер вони достоту нагрілися й бриніли від внутрішнього тремтіння. Люди на них дивилися, жінки зупинялися і купчилися перед виставками – справжній натовп, брутальний від жадання. І перед цим пристрасним тротуаром тканини оживали: мережива здригалися, із загадковим хвилюючим виглядом падали й приховували нетрі магазину, навіть товсті квадратіві сувої сукна дихали, дмухали спокусливим жаром, а пальта ще дужче надималися на манекенах, в які вселялася душа – пишне оксамитове манто роздувалося, пливке й тепле, буцімто на плечах з плоті й крові, в його грудях билосся серце, а поперек здригався. Але заводське полум'я, котрим палала уся будівля, найдужче здійсалося від продажу, від штовханини коло прилавків, що відчувалася крізь стіни. Там постійно хрипотіла робоча машина, клієнтки купчилися у різноманітних відділах, неприємні від товарів, їх достоту пхали у піч, а тоді викидали до каси. І все було налаштовано й організовано з механічною точністю, жіноче плем'я засмоктувала сила й закономірність коліщат.

Деніза від самого ранку боролася зі спокусою. Цей магазин видавався їй таким неозорим, вона бачила, як протягом години туди заходить більше люду, аніж до Корная за пів року, і це оглушувало й приваблювало її. У її бажанні потрапити туди приховувався несвідомий страх, котрий її остаточно зваблював. Водночас крамниця дядечка викликала у неї лячність. Це була необміркована зневага, інстинктивна огида до цієї крижаної нори, де ховалася старосвітська комерція. Усі її відчуття, тривога, з якою вона ступила сюди, кислий прийом з боку родичів, смутний обід у похмурому тюремному присмерку, очікування посеред сонної самотності цього старого вмирущого дому вилилися в глухий спротив, у пристрась до життя та до світла. Незважаючи на добре серце, її очі постійно зверталися до «Жіночого Щастя», так ніби продавчиня, що

жила в ній, потребувала зігрітися коло багаття цього велетенського торговища.

- Ось де принаймні людно, - зронила вона.

Але пошкодувала про свої слова, помітивши коло себе усіх Бодю. Пані Бодю скінчила обідати і стояла геть бліда, не зводячи білих очей зі страховиська. Вона хоча й скорилася, проте варто їй було побачити його, перестріти по той бік вулиці, як її повіки набрякали від німого відчаю. Щодо Женев'єви, то вона з дедалі більшою тривогою стежила за Коломбаном, котрий, не помічаючи, що його вислідковують, завмер у екстазі, звівши погляд до продавчинь у відділі верхнього одягу, який проглядався за шибками антресолів. Бодю, з жовчю, що про приплинула йому до лица, усього лиш сказав:

- Не все те золото, що блищить. Зачекаймо!

Родина вочевидь стримувала потік образи, що здіймався з їхніх грудей. Думка про самолюбство не дозволяла їм так швидко здатися в присутності цих дітей, котрі приїхали кілька годин тому. Купець нарешті зробив зусилля і відвернувся, аби звільнитися від видовища продажу, що відбувався навпроти.

- Гарзд! – заговорив він. – Ходімо до Венсара. Місце довго не чекатиме, можливо, завтра вже буде запізно.

Але перш ніж вийти, він наказав молодшому продавцеві поїхати на вокзал і забрати валізу Денізи. Пані Бодю, котрій дівчина довірила Пепе, вирішила, зі свого боку, скористатися нагодою і відвести малюка на вулицю Кропиви, до пані Гра, щоб побалакати і порозумітися. Жан пообіцяв сестрі не ступати і кроку з крамниці.

- Це на пару хвилин, - пояснював Бодю, простуючи з племінницею уздовж вулиці Гайон. – Венсар відкрив магазин, що спеціалізується на шовках, і його справи досі йдуть вдало. О! Він, як і решта, має клопіт, але цей хитрун зводить кінці з кінцями, бо жадібний, як бездонна бочка... Але, здається мені, він хоче відійти від справ через ревматизм.

Магазин знаходився на вулиці Новій-на-Околиці, біля пасажу Шуазель. Він був чистим і світлим, з усіма сучасними розкошами, проте невеличкий і бідний на товар. Бодю й Деніза застали Венсара за важливою нарадою з двома добродіями.

- Не турбуйтеся, - гукнув Бодю. – Нам не спішно, ми зачекаємо.

Він тактовно повернувся до дверей, схилився дівчині до вуха і додав:

- Худорбань – заступник головного по шовках у «Щасті», а товстий – фабрикант з Ліона.

Деніза зрозуміла, що Венсар спихує свій магазин Робіно, службовцеві з «Жіночого Щастя». Зі щирим поглядом та відкритим лицем, він давав слово честі з легкістю людини, для котрої клятва не є перепорою. За його словами, його заклад – це золота копальня. Бризкаючи міцним здоров'ям, він зупинився, щоб заскиглити і покаржитися на трикляті болі, які змушують його втратити багатства. Але нервовий Робіно вагався і нетерпляче увірвав його: йому відомо про кризу, що охопила торгівлю модними тканинами, і перелічив шовкові магазини, вже знищені сусідством зі «Щастям». Розпалений Венсар підвищив голос:

- Та до біса! Падіння того довготелесого телепня Вабра було невідворотним. Його дружина усе проїдала... А ще ж ми тут далі як за пів кілометра, а Вабр був з ним двері в двері.

Втрутився Гожан, фабрикант шовків. Голоси знову стихли. Він звинувачував великі магазини у тому, що вони розорюють французьких виробників: троє чи четверо запроваджують свої правила і царюють на ринку. Він дав зрозуміти, що єдиний спосіб побороти їх – це сприяти дрібній торгівлі, зокрема, спеціалізованим закладам, яким належить майбутнє. Тож він пропонував Робіно якнайширший кредит.

- Погляньте, як те «Щастя» повелося з Вами! – повторював він. – Жодної вдячності за вірну службу, це машини для експлуатації людей!.. Вам уже віддавна обіцяли посаду завідувача відділом, аж тут звідкілясь узявся Бутмон, без жодних заслуг, і враз її отримав.

Ця рана, завдана Робіно несправедливістю, і досі кривавіла. Утім, він вагався відкривати власний заклад, пояснював, що гроші належать не йому: це його дружина успадкувала шістдесят тисяч франків. Він виявляв велику обачність до цієї суми і волів би, як казав сам, радше відтяти собі обидві руки, аніж кинути її до невдалих оборудок.

- Ні, я не вирішився, - нарешті висловився він. – Дайте мені час поміркувати, ми поговоримо про це згодом.

- Як забажаєте, - мовив Венсар, приховуючи досаду під добродушністю. – Мій інтерес – не продавати. Ну ж бо, без тих болячок...

І повернувся до середини магазину.

- Чим я можу Вам прислужитися, пане Бодю?

Купець, котрий прислухався до розмови одним вухом, представив Денізу, розповів про неї те, що вважав за потрібне, і повідомив, що вона протягом двох років працювала в провінції.

- І оскільки, як мене повідомили, Ви шукаєте гарну продавчиню...

Венсар удав глибокий відчай:

- О! Як не поталанило! Звісно, я протягом тижня шукав продавчиню. Але я тільки-тільки натрапив на одну, менш як пару годин тому.

Запанувала тиша. Деніза видавалася приголомшеною. Робіно зацікавлено поглянув на неї, безсумнівно, розчулений її бідолашним личком, і дозволив собі надати довідку:

- Я знаю, що у нас потребують декого, у відділі верхнього одягу.

Бодю не зміг стримати вигук, що вилетів із самого серця:

- У вас! О! Ні! Це вже ні!

Але тут уже сам знітився. Деніза густо почервоніла: вступити до цього великого магазину – ніколи вона не наважиться на таке! Але думка потрапити туди сповнювала її гордощів.

- А чому б і ні? – перепитав здивований Робіно. – Навпаки, для панни це чудова нагода... Я раджу їй представитися завтра зранку пані Орелі, завідувачці. Найгірше, що може статися – це те, що її не візьмуть.

Купець, щоб приховати внутрішнє обурення, кинувся до розпливчастих фраз: він знає пані Орелі, принаймні її чоловіка, Ломма, касира-товстуну, якому відтяло праву руку омнібусом. А тоді він раптово повернувся до Денізи:

- Загалом, це її справа, а не моя... Вона цілком вільна.

І вийшов, попрощавшись з Гожаном та Робіно. Венсар провів його до дверей, вкотре висловлюючи свій жаль. Дівчина ж знічено залишалася посеред магазину, бажаючи отримати від Робіно більше пояснень, але ніяк не наважувалася. Тож і вона попрощалася, попросту сказавши:

- Дякую, пане.

Надворі Бодю не сказав племінниці жодного слова. Він швидко крокував, змушував її бігти за ним, буцімто поринув у міркування. На вулиці Мішодьєр він уже збирався було зайти до свого дому, аж тут сусід-крамар, стоячи на порозі, покликав його порухом голови. Деніза зупинилася і зачекала на нього.

- Що таке, татусю Бурра? – спитався купець.

Бурра був високий старець з головою пророка, кудлатий і бородатий, з колочими очима під густими шорсткими бровами. Він займався комерцією ціпків та парасольок, лагодив їх, навіть вирізав держаки, завдяки чому зажив у кварталі слави митця. Дениза кинула поглядом на вітрину його крамниці, де парасольки й ціпки вишикувалися правильними шерегами. Але варто було їй звести очі, як ще більший подив викликав будинок: халабуда, затиснена між «Жіночим Щастям» і особняком часів Людовика XIV, не знати як виросла у вузькій тріщині, а вглибині завалювалися два низенькі поверхи. Без підтримки праворуч та ліворуч вона завалилася б, гонти на даху перекинулися і згнили, фасад на два вікна був оздоблений патьоками, що струменіли довгими плямами іржі на поточену дерев'яну вивіску.

- Знаєте, він написав моєму власникові, щоб купити будинок, - сказав Бурра, пильно дивлячись на Бодю вогняними очима.

Бодю ще більше збілів і згорбив плечі. Запала тиша, чоловіки стояли, замислено дивлячись один на одного.

- Слід чекати на усе, - зрештою пробурмотів він.

І тоді старий вибухнув, затрусив кучмою і розлогою бородою.

- Та нехай купує будинок, нехай платить вчетверо більше, ніж він коштує!.. Але присягаюся Вам, що доки я житиму, він не отримає з нього і цеглинки. Я маю оренду ще на дванадцять років... Побачимо, побачимо!

Це було проголошення війни. Бурра обернувся до «Жіночого Щастя», якого ні один, ні інший не називали. З хвилику Бодю мовчки гойдав головою, а тоді перетнув вулицю і зайшов до свого дому. Ноги йому підламувалися, і він усе повторював:

- Ах, Господи!.. Ах, Господи!..

Дениза, котра слухала цю розмову, пішла за дядечком. Пані Бодю також тільки-но повернулася з Пепе і негайно повідомила, що пані Гра візьме хлопчика, коли забажають. Але Жан несподівано зник, і сестра хвилювалася за нього. Коли ж він повернувся і пристрасно, з пожвавленим обличчям, кинувся розповідати про бульвари, вона смутно поглянула на нього, і він почервонів. Принесли їхню валізу, і вони влаштувалися спати нагорі, на піддашші.

- До речі, що там з Венсаром? – перепитала пані Бодю.

Купець розповів про безплідну прогулянку і додав, що їхній племінниці повідомили про іншу вакансію. Зі зневажливим жестом простягнувши руку до «Жіночого Щастя», він кинув такі слова:

- Поглянь! Там!

Уся родина була ображена цим. Увечері стіл вперше накривали о п'ятій. Деніза й діти повернулися на своє місце разом з Бодю, Женев'євою і Коломбаном. Газовий ріжок освітлював тісну їдальню, сповнену задушливого запаху їжі. Їли мовчки. Але за десертом пані Бодю, якій не сиділося на місці, залишила крамницю і сіла поза племінницею. І тоді потік, стримуваний від самого ранку, прорвав греблю, усі вибалакувалися, нападалися на страховисько.

- Це твоя справа, ти цілком вільна, - спершу повторював Бодю. – Ми не хочемо тиснути на тебе... Ось тільки якби ж ти знала, що то за дім!

Уривчастими фразами він переповів історію цього Октава Муре. Справжній щасливець! Той хлопець впав із Півдня до Парижа з люб'язним нахабством авантюриста, і наступного ж дня розпочалися історії з жінками, безперервна експлуатація жінок, його застукали на гарячому, і у кварталі про це й досі говорять. А тоді раптове і незрозуміле завоювання пані Едуен, яка принесла йому «Жіноче Щастя».

- Бідолашна Каролін! – увірвала його пані Бодю. – Ми були трохи родичками. Ах! Якби ж то вона була живою, то все пішло б інакше. Вона не дала б уколошкати нас... І це він її убив. Так, на будові! Якось зранку, відвідуючи будівництво, вона упала до ями. За три дні вона померла. А вона ж бо ніколи не хворіла, завжди так гарно почувалася, і така красуня!.. На каменях того дому є її кров.

Блідою тремтливою рукою вона вказала крізь мури на великий магазин. Деніза, слухаючи її так, як слухають чарівні казки, злегка здригнулася. Страх, що жив у ній від самого ранку, всередині спокуси, що напосідалася на неї, можливо, був спричинений, кров'ю тієї жінки, яку вона тепер достоту бачила у червоному проваллі підвалу.

- Виглядає, що це принесло йому щастя, - додала пані Бодю, не називаючи Муре.

Але купець стенив плечима зі зневагою до таких дитячих казок і продовжив розповідь, пояснюючи становище з комерційної точки зору. «Жіноче Щастя» було засноване 1822 року братами Дельоз. Після смерті старшого, його дочка Каролін одружилася з сином фабриканта-текстильника, Шарлем Едуеном, згодом, овдовівши, побралася з тим Муре. Тож вона принесла йому половину магазину. За три місяці після цього

весілля, дядечко Дельоз і собі помер бездітним. І коли Каролін залишила свої кістки під фундаментом, той Муре став єдиним спадкоємцем, єдиним власником «Жіночого Щастя». От кому щастить!

- Це небезпечний гольтіпака! Он що він намислив! Він перекинув би сторчголов увесь квартал, якби йому дозволили! – вів далі Бодю. – Гадаю, що Каролін, і собі трохи мрійниця, мала захоплюватися екстравагантними проектами того панка... Словом, він переконав її придбати будинок ліворуч, тоді будинок праворуч, а коли залишився самий, то докупив ще двійко. Так магазин збільшувався і збільшувався і тепер загрожує зжерти нас усіх!

Він звертався до Денізи, але говорив сам до себе у гарячковій потребі втішити себе цією історією, що не давала йому спокою. З родиною він був жовчним і давав волю постійно стисненим кулакам. Пані Бодю вже не втручалася і нерухомо сиділа на стільці. Женев'єва і Коломбан опустили очі і, щоб зайняти себе бодай чимось, підбирали й ковтали крихти хліба. У тісній кімнаті було так гаряче, так задушно, що Пепе заснув за столом, навіть Жан заплющував очі.

- Зачекаймо! – продовжував Бодю, охоплений наглою люттю. – Ці штукарі звихнуть собі карк! Муре перебуває у кризі, мені це відомо. Він мусив вкласти усі прибутки у те божевільне розширення та рекламу. На додачу, аби знайти капітали, він узявся переконувати більшість своїх працівників вкласти свої гроші в його справу. Тож він зараз без гроша, і якщо не трапиться дива, якщо йому не вдасться потроїти продаж, на що він досі сподівається, то побачите, яке це буде побоїсько!.. О! Я не лихий, але того дня – слово честі! – влаштую феєрверк!

Він говорив мстивим голосом, буцімто падіння «Жіночого Щастя» мало відновити його скомпрометовану комерційну гідність. Чи ж бачено таке? Магазин модних тканин, де продають усе! Та це просто базар! І працівники там не бозна-які чемні: збіговисько жевжиків, котрі крутяться, мов на вокзалі, ставляться до клієнтів і товарів мов до мішків, зраджують свого хазяїна або ж він їх сам викидає за єдине слово – без приязні, без жодної моралі, без жодних манер! Враз він покликав собі у свідка Коломбана: звісно, він, Коломбан, котрий пройшов хорошу школу, знає, як у неквапливий і чесний спосіб у їхньому ремеслі досягають віртуозності та хитромудрості. Майстерність полягає не у тому, щоб продавати багато, а щоб продати дорого. Окрім того, він може розказати, як до нього ставляться, як він увійшов у родину, як його лікували, коли він хворів, як прали і церували йому одяг, як по-батьківськи за ним стежили і, зрештою, полюбили!

- Звісно, - повторював Коломбан після кожного вигуку хазяїна.

- Ти вже останній, мій хлопче, після тебе таких не буде... – у підсумку проголосив розчулений Бодю. – Ти єдиний мене втішаєш, бо ж якщо зараз навчаються комерції у такому шарварку, то я в ній нічогосінько не тямлю і ліпше піду собі геть.

Женев'єва схилила голову на бік, ніби її густі чорні коси важили забагато для її блілого чола, і з усмішкою розглядала продавця. В її погляді була підозра, бажання побачити, чи Коломбан почервоніє від докорів совісті після подібної похвали. Але він, як хлопець, котрий набив руку на комедіях старосвітської торгівлі, зберігав спокійну поставу і добреньке лице з хитренькою усмішечкою на вустах.

А Бодю волав дедалі дужче, обвинувачував торговище навпроти – цих дикунів, котрі вбивають одне одного у боротьбі за життя і доходять до того, що знищують родину. Він навів як приклад своїх сільських сусідів, Ломмів, матір, батька і сина – усі троє працюють у тій халабуді. Ці люди не мають сімейного затишку, увесь час поза домом, їдять за своїм столом тільки в неділю – що не кажіть, життя мов у готелі та ресторації! Звичайно, його їдальня не велика, можна було б навіть бажати, аби в ній було більше світла й повітря, але принаймні його життя тримається тут, він живе тут у любові поміж своїми рідними. Говорячи, він перебігав поглядом тісну кімнату, і його проймала дрож від невимовної думки, що ті дикуни одного дня, коли доконають його дім, виселять його з цього лігва, де йому так тепло між дочкою й дружиною. Хоча він і вдавав упевненість, розповідаючи про фінальне падіння, проте душа його була сповнена жаху, він ясно відчував, що квартал помалу підкорюється і пожирається.

- Це не для того, аби знеохотити тебе, - продовжував він, намагаючись зберігати спокій. – Якщо твій інтерес полягає у тому, щоб найнятися туди, то я перший скажу тобі: «Йди туди!»
- Я так і думаю, дядечку, - прошепотіла оглушена Деніза, у якій, посеред усіх цих пристрастей, зростало бажання увійти до «Жіночого Щастя».

Він поклав лікті на стіл і вприв у неї важкий погляд.

- Але – ну ж бо! – ти, котра на їхньому боці, скажи мені, чи розумно, аби звичайний магазин модних тканин узявся продавати будь-що. Раніше, коли комерція була чесною, у таких закладах продавали тканини – і більше нічого. А тепер вони хочуть лише одного – сісти на голову своїм сусідам і усе зжертити... І саме на це скаржитися наш квартал, бо невеликі крамниці починають від того жахливо страждати. Цей Муре їх руйнує. Поглянь, Бедоре і його сестра, котрі продають очіпки на вулиці Гайон, уже втратили половину клієнтів. Панна Татен, білизнярка у пасажі Шуазель, мусить знижувати ціни,

щоб боротися з їхньою дешевизною. Наслідки того бича Божого, тієї чуми відчуваються аж до вулиці Нової, де я почув, що брати Ванпуй, з крамницею хутряних виробів, не витримають удару... Га? В купі з ситцем продавати хутро – це вже кумедія! Ще одна ідея Муре!

- А рукавички, - додала пані Бодю. – Хіба ж це не жахіття? Він наважився створити відділ з рукавичками!.. Вчора, проходячи вулицею Новою, я побачила на порозі Кінета. Він був такий сумний, що я не хотіла й питати, чи гарно йдуть його справи.
- А парасольки, - вів Бодю. – Це вже на голову не налазить! Бурра переконаний, що той Муре попросту хоче потопити його. Бо, зрештою, як можна увіпхати парасольки до текстилю?.. Але Бурра міцний, він не дасть прирізати себе. Одного дня ми ще посміємося.

Він заговорив про інших торговців, переглянув увесь квартал. Іноді з його вуст злітали зізнання: якщо Венсар намагається спродатися, то й іншим лишається тільки складати торби, бо Венсар – наче ті пацюки, які тікають з будинку, що має завалитися. Потім він суперечив сам собі, мріяв про спілку, про угоду між роздрібними продавцями, аби встояти супроти велетня. Певний час він вагався говорити про себе самого, розмахував руками, але рот йому перекинуло від нервового сіпання. Нарешті він наважився:

- Я поки не маю на що особливо скаржитися. О! Він завдав мені шкоди, той покидьок! Але він досі тримає тільки жіночий текстиль – легкі тканини для суконь, товстіше сукно на пальта. До мене й досі приходять купувати чоловічі тканини – мисливський оксамит, ліврейні сукна, не кажучи вже про фланелі та мольтони, стосовно яких я можу пишатися, що маю найповніший асортимент... Ось тільки він підгризає мене, він гадає, що попсував мені кров, бо ж відкрив у себе, там, навпроти, відділ з сукнами. Ти ж бачила його виставку, еге ж? Він увесь час пхає найгарніші пальта у рамці з сувоїв сукна – справжній цирковий штукар, який хоче підчепити вуличних дівок... Слово чесного чоловіка! Мені соромно на думку, що можна вдаватися до таких засобів. «Старий Ельбьоф» відомий вже близько століття, він не потребує на порозі подібних приманок для простачків. Доки я житиму, крамниця залишатиметься такою ж, якою я її узяв – з чотирма зразками праворуч та ліворуч, і не більше!
- Тату, наші клієнти люблять нас. Треба сподіватися... Ще сьогодні приходили пані Дефорж та пані де Бов. Я чекаю пані Марті для фланелей.
- А я, - повідомив Коломбан, - я отримав учора замовлення від пані Бурдле. Утім, вона говорила мені про англійський шевйот, вивішений навпроти на десять су дешевше, схоже, такий самий, як і у нас.

- Подумати лишень, - прошепотіла пані Бодю стомленим голосом, - ми бачили цей магазин завбільшки з носову хустинку! Саме так, моя люба Денізо, коли Дельози заснували його, була тільки одна вітрина на вулицю Нову – справжнісінька шафа, де заледве вміщалося два сувої ситцю і три сувої перкалю. У тій крамниці не можна було повернутися, настільки вона була крихітна... «Старий Ельбьоф» на той час існував понад шістдесят років і вже був таким, яким ти його бачиш зараз... Ах, як усе змінилося, так змінилося!

Вона хитала головою, її повільні слова переповідали драму її життя. Народжена у «Старому Ельбьофі», вона любила у ньому навіть вологі камені, вона жила тільки задля нього і завдяки йому. Колись вона пишалася цим домом, найміцнішим і найбагатшим за товарами у їхньому кварталі, і невпинно страждала від того, як поволі зростав дім-суперник, спершу зневажений, тоді рівний за значимістю, потім панівний, загрозливий. Для неї це була постійно роз'ятрена рана, вона помирала разом з вологим «Старим Ельбьофом», жила поки що так, як і він – за інерцією, і чітко усвідомлювала, що агонія крамниці стане її власною агонією, що вона згасне того дня, коли крамницю буде зачинено.

Запанувала тиша. Бодю тарабанив пальцями по цераті сигнал до відступу. Він відчував утому, майже жаль через те, що вкотре ось так вилив душу. Уся родина була, до речі, так само пригнічена. З тьмяними очима, вони продовжували переживувати гіркоту своєї історії. Доля ніколи не усміхалася їм. Діти вирости, з'явився статок, аж тут несподівано конкуренція принесла руїну. Був ще й дім у Рамбуе – той сільський будинок, до якого купець уже протягом десяти років мріяв переселитися. Це була, як він сам казав, нагода – стародавня споруда, яку він без упину мусив ремонтувати і яку вирішився здати в найм, але мешканці нічого не платили. Його останні прибутки йшли туди. В його прискіпливій чесності, що вперлася на давніх звичаях, цей гріх був єдиним.

- Ну ж бо! – враз мовив він. – Треба звільнити стіл для інших... Словами нікого не нагодуєш!

Усі ніби прокинулися. Газовий ріжок свистів у мертвому пекучому повітрі тісної кімнати. Усі квапливо зводилися, щоб увірвати сумну тишу. Проте Пепе заснув так міцно, що його вклали на сувоях мольтону. Жан, позіхаючи, одразу ж повернувся на ганок.

- Врешті-решт, роби так, як хочеш, - знову повторив Бодю племінниці. – Ми просто розповідаємо тобі, от і все.... Але твої справи – це твої справи.

Він тиснув на неї поглядом, вимагав рішучої відповіді. Деніза, яку всі ці історії сповнили ще більшою пристрасстю до «Жіночого Щастя», замість того, що відвернути від нього, зберігала спокійне лагідне обличчя, а в душі – вперту цілеспрямованість нормандки. Вона відповіла попросту:

- Побачимо, дядечку.

Дівчина сказала, що разом з дітьми піде спати рано, бо вони втрюх дуже стомлені. Але пробило заледве шосту, і вона ще з хвилику хотіла залишитися в крамниці. Ставало поночі, вулиця вже була темною, змоченою дрібним колючим дощем, який падав від самого заходу сонця. Дівчина вкрай здивувалася: вистачило кількох митей, і вулиця вже була подзьобана калюжами, у рівчаках котилася брудна вода, а товста розмішана ногами багнюка загидила тротуари. Під невпинною зливою виднівся тільки безладний рух парасольок, що штовхалися, надималися, подібні в сутінках до великих темних крил. Спершу дівчина позадкувала, здригаючись від холоду, її серце ще сильніше стислося від погано освітленої крамниці, о цій порі такої похмурої. З вулиці долинав вологий повів – дихання старого кварталу. Здавалося, дощівка з парасольок струменить до самих прилавків, а бруківка з усією багнюкою й усіма калюжами заходить досередини і незворотно вкриває пліснявою біле від поташу старе приміщення. Це було саме видиво мокрого стародавнього Парижа, від якого вона тремтіла і розчаровано дивувалася, що бачить велетенське місто настільки крижаним і бридким.

Але по той бік проїжджої частини «Жіноче Щастя» запалило нескінченні низки газових ріжків. І дівчина ступила вперед, знову приваблена, буцімто її зігрівало це пекуче багаття світла. Машина і досі сопіла, досі діяла, випускала пару з останнім гарчанням, продавці ж тим часом згортали тканини, а касири підраховували виторг. За шибками, зблідлими від пари, примарно роїлися ясні плямки – достоту химерні нутрощі заводу. Поза невпинною запоною дощу ця віддалена й розмита поява набирала образу велетенської топки, де миготіли чорні тіні кочегарів на тлі червоного вогню горнил. Вітрини розпливалися, навпроти вже було видно тільки сніг мережив, оточених каламутними кулями газових ліхтариків, від яких вони оживали у білому саяві. А вглибині цієї каплиці пальта вищилися у своїй силі, розкішне оксамитове манто з чорнобуркою виступало профілем безголової жінки, яка мчить під зливою на бал у незнаних нетрях Парижа.

Поступившись спокусі, Деніза вийшла на поріг, не помічаючи бризок від дощових краплин, які вкривали її всю. О цій нічній порі «Жіноче Щастя», сліпуче, мов доменна піч, остаточно заволоділо нею. У велетенському місті, чорному й німому під дощем, у цьому Парижі, якого вона не знала, воно горіло, ніби маяк, воно саме здавалося світлом і життям столиці. Дівчина мріяла про своє майбутнє у ньому: тяжка праця, щоб виростити

дітей, та ще щось інше, вона й не знала, що – примарні речі, бажання яких і страх перед якими змушував її тремтіти. Їй повернулася думка про ту жінку, яка померла на підвалинах. Їй було лячно, їй здавалося, що зі світла сочиться кров, але білість мережив заспокоїла її, серце їй сповнилося надією, і вона була цілком певна у щасті. А легкий водяний пил охолоджував їй руки і погамовував у ній лихоманку подорожі.

- Це Бурра, - почувся голос за спиною.

Дівчина схилилася і побачила, що Бурра нерухомо стовбичить в кінці вулиці, перед вітриною, у якій вона зранку помітила справжню хитромудру споруду, збудовану з парасольок та ціпків. Високий старець заслизнув у тінь, щоб наповнити свої очі тріумфальною виставкою. Його лице було зболілим, він навіть не відчував дощу, який лупив його непокриту голову, і з сивого волосся цебеніла вода.

- Ну й дурень, - зауважив голос, – він застудиться.

Деніза озирнулася і побачила, що усі Бодю знову були поза нею. Вони мимоволі, як і Бурра, котрого вважали дурним, постійно поверталися сюди, до цього видовища, від якого їм краялося серце. Вони страждали від цього шалу. Дуже бліда Женев'єва переконалася, що Коломбан стежить за силуетами продавчинь, які ковзали за шибками антресолей. І доки Бодю придушував потаємну гіркоту, очі пані Бодю сповнювалися тихими сльозами.

- То ти підеш туди завтра, еге? – нарешті спитався катований неспокоєм купець, до речі, чудово розуміючи, що його племінниця переможена так само, як й інші.

Вона завагалася і лагідно відповіла:

- Так, дядечку, якщо тільки це не зробить вам занадто боляче.

II

Наступного ранку, о пів на восьму, Деніза стояла перед «Жіночим Щастям». Вона хотіла представитися завідувачці, перш ніж відвести Жана до його хазяїна, котрий мешкав далеко – на пагорбі передмістя Тамплі. Але через звичку прокидатися на світанку вона занадто поквапилася вийти: продавці тільки-тільки сходилися. Побоюючись видатися смішною, охоплена сором'язливістю, вона хвилинку тупцяла площею Гайон.

Різкий холодний вітер уже підсушив бруківку. З усіх вулиць, залитих блідим вранішнім світлом, під попелястим небом, жваво вигулькували

продавці, піднявши коміри пальт, запхавши руки до кишень, здивовані цим першим зимовим приморозком. Більшість чимчикували самі й застрибували досередини магазину, не звернувшись ані словом, ані бодай поглядом до своїх колег, які міряли крок довкола їх. Інші простували удвох чи утрюх, швидко розмовляли, перегороджували тротуар. І усі однаковим рухом, перш ніж зайти, кидали до рівчака цигарку чи сигару.

Деніза помітила, що більшість цих добродіїв розглядали її мимохідь. Через це її сором'язливість посилилася, вона вже не відчувала у собі сили піти слідом за ними і вирішила зайти аж тоді, коли їхня хода припиниться, червоніючи на думку, що їй доведеться штовхатися у дверях поміж усіх цих чоловіків. Але хода тривала, і щоб втекти від поглядів, вона поволі обійшла площу. А коли повернулася, то побачила, що перед «Жіночим Щастям» стовбичить довготелесий блідий і незграбний хлопець, котрий протягом чверті години, схоже, чекав так само, як і вона.

- Панно, - нарешті, белькочучи, спитався він, - мабуть, Ви продавчиня у цьому закладі?

Вона була настільки схвильована, почувши, як цей невідомий хлопець заговорив до неї, що одразу не відповіла йому.

- Бо ж, розумієте, - продовжував він, дедалі сплутуючись, - мені спало на думку подивитися, чи не могли б мене взяти, а Ви могли б мені дещо порадити.

Він був так само сором'язливим, як і вона, і наважився підійти до неї, бо відчував, що вона тремтить не менше, ніж він.

- Пане, я б з радістю, - нарешті відповіла вона.- Але я знаю не більше за Вас – я також прийшла, щоб представитися.

- А! Дуже добре, - мовив він, остаточно розгублений.

Вони густо почервоніли і, обидвоє сором'язливі, мить постояли одне навпроти одного, розчулені братерством їхнього становища, проте не наважуючись побажати вголос одне одному успіху. Оскільки вони більше нічого не могли додати, а тільки знічувалися дедалі дужче, то незграбно розійшлися і знов узялися чекати, кожен зі свого боку, за кілька кроків одне від одного.

А продавці усе сходилися. Тепер, коли чоловіки проминали поруч з нею, Деніза чула, як вони жартують, скоса позираючи на неї. Її замішання посилювалося від того, що вона перетворюється на видовисько, тому вирішили з пів години прогулятися кварталом, але затрималася ще на хвилину, побачивши молодого чоловіка, котрий швидко надходив вулицею

Пор-Маон. Вочевидь, це мав бути завідувач відділу, бо усі продавці привіталися з ним. Він був високий, білошкірий, з пещеною бородою. Його очі кольору старого золота, ніжні, наче оксамит, на мить зупинилися на ній, коли він саме переходив площу. Він байдуже заходив до магазину, а вона ще стояла нерухома, глибоко зворушена цим поглядом, сповнена незнаного відчуття, у якому було більше кволості, аніж зачарування. Безперечно, її охопив страх, тож вона неквапливо попростувала вулицею Гайон, а тоді вулицею Святого Роха, очікуючи, коли мужність повернеться до неї.

Але то був більше, ніж завідувач відділу – це був сам Октав Муре. Тої ночі він не спав, бо вийшовши зі званого вечора у біржового маклера, подався вечеряти зі своїм другом та двома крالياми, підібраними за кулісами дрібного театрика. Його заціпнене пальто приховувало фрак та білу краватку. Він жваво здійнявся до свого помешкання, вмився і перевдягнувся, і коли влаштувався за робочим столом, у своєму кабінеті на антресолях, то був міцним, з ясним поглядом, зі свіжим обличчям, цілковито в роботі, ніби пролежав десять годин у ліжку. Єдиною оздобою його просторого кабінету, з меблями зі старого дуба і зеленими репсовими шпалерами, був портрет тієї пані Едуен, про яку досі говорили у кварталі. Відколи її не стало, Октав зберігав про неї ніжні спомини, виявляв до неї шану, пам'ятаючи про статок, яким вона обдарувала його, одружившись з ним. Тому перш ніж узятися підписувати складені на бюварі рахунки, він звернув до портрета усмішку щасливого чоловіка. Хіба ж не до неї він увесь час повертається працювати після походеньок молодого вдівця, після ночей у алькоках, куди його заносила потреба у насолоді?

У двері постукали і, не чекаючи, зайшов високий худорлявий молодий чоловік з тонкими губами і гострим носом, загалом, дуже пристойний, з пригладженим волоссям, у якому вже виднілися пасма сивини. Муре звів очі, а тоді знов узявся підписувати.

- Ви гарно виспалися, Бурдонкле?

- Дякую, дуже добре, - відповів молодий чоловік, помалу ступаючи, немов удома.

Бурдонкль, син бідного фермера з околиць Ліможа, колись розпочинав у «Жіночому Щасті» водночас з Муре – тоді магазин був лише на розі площі Гайон. Дуже розумний, дуже дієвий, він, здавалося, мав би завіграшки перестрибнути свого менш серйозного, на позір легковажного товариша, з яким траплялися різноманітні придибенції та неприємні історії з жінками. Але він, на відміну від цього пристрасного провансальця, не мав ані геніальних задумів, ані його відваги, ані його непереможних чарів. Тож з інстинктом мудрої людини, він від самого початку без жодної боротьби

схилився перед ним і корився йому. Коли Муре порадив своїм службовцям вкласти гроші в його справу, Бурдонкль виконав це одним з перших, навіть довірив йому несподівану спадщину, отриману від тітки. Помалу, пройшовши усі етапи – продавець, заступник завідуючого, завідуючий шовками – він став одним із замісників хазяїна: одним з найдорожчих, до якого він найбільше прислухався, одним з шести компаньйонів, які допомагали йому керувати «Жіночим Щастям» - щось на кшталт ради міністрів при абсолютному монарху. Кожен з них наглядав за своєю провінцією. Бурдонклеві було довірено загальний нагляд.

- А Ви? – фамільярно продовжував він. – Ви гарно виспалися?

Муре відповів, що взагалі не лягав, і Бурдонкль, хитаючи головою, пробурмотів:

- Погано для здоров'я.

- Чому б то?! – весело гукнув Муре. – Я менше стомлений, ніж Ви, мій любий. У Вас очі попухли від сну, Ви обважіли від того, що занадто поміркований... Розважтесь нарешті, від цього думки бігатимуть швидше!

Це був їхній одвічний дружній диспут. Бурдонкль спершу бив своїх коханок, бо, як сам казав, вони заважали йому спати. Тепер він сповідував ненависть до жінок, хоча, безсумнівно, мав на стороні здибанки, про які ніколи не розповідав, настільки мало місця вони займали в його житті, і задовольнявся тим, що у магазині експлуатував клієнток, глибоко зневажаючи легковажність, з якою вони руйнують себе заради безглузлого шмаття. Муре, навпаки, вдавав замилований екстаз, залишався з жінками радісним і пестливим, безперестанку кидався у нові любовні пригоди. Його сердечні справи були своєрідною рекламою для продажів: здавалося, він огортає всю жіночу стать однією ласкою, аби ліпше запаморочити її і скорити своїй волі.

- Вчора увечері я бачив пані Дефорж, - розповідав Муре. – На тому балу вона була незрівнянною.
- Але ж Ви потім вечеряли не з нею? – перепитав компаньйон.
- О! Скажіть-но! – вигукнув Муре. – Мій любий, вона дуже чесна... Ні, я вечеряв з Елоїзою, дівчинкою з «Фолі». Дурна, як гуска, але така кумедна!

Він узяв інший стос рахунків і продовжив їх підписувати. Бурдонкль і досі тинявся кімнатою. Він підійшов до високого вікна, кинув погляд на вулицю Нову, повернувся і мовив:

- Знаєте, вони помстяться.
- Хто? – перепитав Муре, втративши нитку розмови.

- Та жінки.

Він розвеселився ще дужче і виявив своє брутальне нутро, приховане під удаваним чуттєвим обоженням. Стенувши плечима, він буцімто проголосив, що усіх їх викине геть, мов порожні мішки, того дня, коли вони вже не будуть йому потрібні для того, щоб збудувати фортуна. А впертий Бурдонкль холоднокровно повторював:

- Вони помстяться... Знайдеться одна, котра помститься за інших, це невідворотно.
- Не бійсь! – вигукнув Муре, перебільшуючи провансальський акцент. – Така ще не народилася, мій дороженький. А якщо вона заявиться, то ж знаєте...

Він здійняв перо, войовничо помахав ним і встромив у порожнечу, буцімто хотів проштирхнути ножем невидиме серце. Компаньйон знову почав крокувати, схиляючись, як зазвичай, перед зверхністю хазяїна, чия прозорливість, повна підступів, усе ж збентежила його. Він, такий чіткий, такий логічний, без пристрасті, для котрого падіння було немислимим, ще мусив зрозуміти, що успіх частково є повією, що Париж віддається у найзухвалішому поцілунку.

Запанувала тиша. Було чути тільки перо, яким водив Муре. Потім, у відповідь на його короткі запитання, Бурдонкль надав відомості щодо великого зимового розпродажу модних тканин, який мав відбутися наступного понеділка. Це була дуже важлива справа, фірма ставила на кін увесь свій капітал, бо ж чутки, які ширились у кварталі, мали зерно правди: Муре кинувся, мов поет, у спекуляцію з таким розмахом, з такою потребою в колосальному, що, здавалося, усе мусить провалитися під його ногами. Він мав нове відчуття торгівлі, очевидну комерційну фантазію, які колись непокоїли пані Едуен і які й досі, незважаючи на перші успіхи, іноді стримували інвесторів. Хазяїну тихцем закидали, що він рухається зашвидко, його звинувачували у тому, що він ризиковано розширив магазин, перш ніж міг би розраховувати на достатнє збільшення клієнтури. Найбільше ж тремтіли тоді, коли бачили, як він ставить на карту усі гроші з каси, наповнює прилавки нагромадженням товарів, не залишаючи жодного су про запас. Скажімо, для цього розпродажу, після того, як будівельникам було сплачено значні суми, увесь капітал опинився поза касою: вкотре йшлося про те, щоб перемагти чи загинути. А він, посеред цього сум'яття, зберігав непереможну веселість, певність у своїх мільйонах, як обожнюваний жінками чоловік, котрого не можуть зрадити. Коли Бурдонкль дозволив собі висловити певні побоювання стосовно надмірного розширення відділів, виторг у яких залишався сумнівним, він тільки дзвінко розсміявся і впевнено вигукнув:

- Та облиште, мій любий, наш дім ще замалий!

Бурдонкль виглядав приголомшеним, його пройняв страх, якого він не намагався приховати. Дім замалий! Дім модних товарів, у якому дев'ятнадцять відділів і який нараховує чотириста три працівники!

- Безсумнівно, - вів Муре, - ми будемо змушені розширитися раніш як за пів року... Я над цим серйозно розмірковую. Вчора ввечері пані Дефорж пообіцяла мені влаштувати у неї зустріч з однією персоною... Загалом, ми про те ще побалакаємо, коли ця думка визріє.

Завершивши підписувати рахунки, він звівся, підійшов до компаньйона і дружньо поплескав його по плечу. А той насилу оговтався. Цей переляк обачних людей довкола нього веселив Муре. В одному з нападів раптової відвертості, якими іноді спантеличував близьких осіб, він заявив, що в душі є більшим євреєм за усіх євреїв світу: він успадкував це від батька – зуха, який знав ціну грошам, і до якого він зовні і всередині був подібний. І якщо він отримав від матері дрібку нервової уяви, то, можливо, в тому і полягала його найбільша удача, бо він відчував непереможну силу свого дару наважуватися на все.

- Ви ж добре знаєте, що ми підемо з Вами до кінця, - зрештою сказав Бурдонкль.

Тож перш ніж спуститися до магазину і, як зазвичай, оглянути його, вони заладнали ще певні деталі, зокрема вивчили зразок невеликого записника з відривними сторінками, якого Муре нещодавно винайшов для фіксування виторгу. Він помітив, що товари, які вийшли з моди, «соловейки», розпродуються тим швидше, чим більшою є комісія, котру отримують продавці, і на цьому спостереженні заснував нову комерцію. Так він зацікавлював своїх працівників спродувати усі товари і виділяв їм певний відсоток від найменшого клаптя тканини, від найменшої дрібнички, яку вони продавали. Такий механізм збував торгівлю модними товарами і створив між продавцями боротьбу за існування, з якої власники отримували зиск. Загалом, ця боротьба перетворилася в його руках на улюблену формулу та засади організації, які він неухильно втілював. Він звільняв пристрасті, випускав на волю силу, давав великим пожирати слабких і сам жирів від цієї битви інтересів. Зразок записника було схвалено: вгорі, на корінці і на відривному листку, містилось позначення відділу і номер продавця, далі з обох боків повторювалися стовпчики для метражу, позначення товару і ціна. Продавець лише підписував чек, перш ніж передати його касиру. У такий спосіб контроль спростився, достатньо було звірити чеки, передані касою до контори, з корінцями, що залишалися

у продавців. Так вони щотижня безпомилково отримували свій відсоток і комісійне.

- Нас менше обкрадатимуть, - вдоволено зазначив Бурдонкль. – Вам трапилася чудова думка.
- Сьогодні вночі я намислив дещо інше, - пояснював Муре. – Так, мій любий, сьогодні вночі, за вечерею... Я хочу виплачувати службовцям з контори невеличку премію за кожну помилку, яку вони виявлять у дебетних записах, коли підсумовуватимуть їх... Розумієте, відтепер ми будемо певні, що вони не прогавлять жодної, радше вони їх вигадуватимуть.

Він розсміявся, а співрозмовник захоплено дивися на нього. Це нове застосування боротьби за існування звеселяло його, він бачив наскрізь адміністративний механізм, мріяв організувати дім у такий спосіб, щоб експлуатувати апетити інших, аби спокійно і безмежно задовольняти власні апетити. Якщо хочеш змусити людей робити усе можливе і навіть витягнути з них трохи чесності, спершу потрібно зіткнути їх з їхніми ж потребами, частенько повторював він.

- Гарзд, ходімо! – сказав Муре. – Треба зайнятися нашим розпродажем... Шовк привезли учора, чи не так? І Бутмон має його приймати.

Бурдонкль пішов слідом за ним. Приймальна служба знаходилася у підвалі, з боку Нової вулиці. Там, у рівень з тротуаром, відкривався застелений прогін, куди з фур вивантажували товари. Їх зважували, а тоді спускали крутим жолобом, на якому дуб і залізо сяjali, натерті від ковзання мішків та ящиків. Усі надходження потрапляли крізь цей розверзтий трап. Цю діру безперервно заповнювали, гуркіт від падіння тканин був подібний до реву гірської ріки. Під час великих розпродажів до підвалу вливався невпинний потік: ліонські шовки, англійська шерсть, фламандське сукно, ельзаський ситець, руанський перкаль. Іноді фури мали вишиковуватись у чергу, пакунки, затікаючи, глухо падали на дно діри, наче камінь, пожбурений на мілководдя.

Проходячи, Муре зупинився на мить перед жолобом. Робота кипіла, вервечки ящиків спускалися самі собою, навіть не було видно чоловіків, чії руки штовхали їх згори. Вони ніби квапилися самі, струменіли дощем з небесного джерела. Потім з'явилися мішки, обертаючись, немов камінці, які перекочує вода. Муре дивився, не кажучи жодного слова. Але це побоїсько товарів, які падали до його дому, цей потік, що протягом хвилини перевертав тисячі франків, запалював у його ясних очах мерехтливі вогники. Ще ніколи він так чітко не усвідомлював, яку битву

розпочав. Саме це румовище товарів потрібно було розкидати в усі кінці Парижа. Не розтуляючи вуст, він продовжував інспектування.

У сірому світлі, що лилося крізь широкі загратовані вікна, команда чоловіків приймала надходження, а інші, в присутності завідувачів відділів, витягали цвяхи з ящиків і розпаковували мішки. Невпинний рух, немов на будівництві, заповнював глибині підвалу – це підземелля, у якому склепіння трималися на чавунних підпорах, а голі стіни були зацементовані.

- Ви маєте усе, Бутмоне? – запитав Муре, наблизившись до широкоплечого молодого чоловіка, який саме перевіряв вміст ящика.

- Так, тут має бути все, - відповів той. – Але мені потрібен цілий ранок, щоб перерахувати.

Завідувач відділу швидким поглядом звірявся з рахунком, стоячи перед широким прилавком, куди один з його продавців викладав рядком сувої шовку, які виймав з ящика. Позад них вишикувалися інші прилавки, також завалені товарами, які перевіряла ціла юрма дрібних продавців. Це було суцільне розпаковування, очевидне перемішання тканин, які оглядали, перевертали, маркували посеред гудіння голосів.

Бутмон, котрий ставав місцевою знаменитістю, мав кругле обличчя веселого друзяки, чорнильно-чорну бороду і гарні карі очі. Цей гуляка й забіяка народився у Монпельє і був посереднім у продажу, але у закупівлі рівних йому не було. Батько, власник магазину модних тканин, відправив його до Парижа, проте коли вирішив, що парубок достатньо довідався, щоб успадкувати родинну комерцію, той навідруб відмовився повертатися до рідних країв. Відтоді між батьком і сином наростало суперництво: перший закопався у провінційні гешефти, обурювався, що звичайний продавець заробляє втричі більше, ніж він сам, а другий кпив з рутинного життя старого, видзвонював грошима і за кожними відвідинами ставив дім на роги. Як й інші завідувачі відділів, він отримував, окрім трьох тисяч фіксованої платні, відсоток від продажу. У Монпельє здивовано і шанобливо переповідали, що Бутмон-син минулого року поклав до кишені близько п'ятнадцяти тисяч франків. І це був тільки початок, бо мудрі люди пророкували батькові, котрий впадав у відчай, що ця цифра дедалі зростатиме.

Бурдонкль тим часом узяв один із сувої шовку і уважно, як обізнана людина, вивчав переплетіння ниток. Це був фай зі сріблясто-сірими берегами – знамените «Щастя Парижа», Муре завдяки йому розраховував завдати вирішального удару.

- Він дійсно дуже гарний, - пробурмотів компаньйон.

- Головне, він має більше ефектності, аніж якості, - мовив Бутмон. – Тільки Дюмонтей міг виготовити таке для нас... Під час останньої подорожі, коли я посварився з Гожаном, той був готовий перевести сто верстатів на цю модель, але вимагав на двадцять п'ять сантиметрів за метр більше.

Майже щомісяці Бутмон відвідував фабрики, залишався на кілька днів у Ліоні, селився у найдорожчих готелях і мав наказ торгуватися з фабрикантами з відкритим гаманцем. Він мав у цьому повну свободу, купував на власний розсуд, аби лишень обороти його відділу зростали з року в рік у визначених обсягах. І якраз від цього зростання від отримував свій відсоток інтересу. Загалом, його становище у «Жіночому Щасті», як і становище усіх його колег-завідувачів, фактично було як у спеціалізованих комерсантів, котрі діяли в різноманітних галузях торгівлі, що поєднувались у справжнє просторе торгівельне місто.

- Тож вирішено, - продовжував він, - ми виставляємо його за п'ять франків шістдесят... Ви ж знаєте, це ледь-ледь закупівельна ціна.

- Так-так, п'ять франків шістдесят, - жваво підхопив Муре. – Якби я діяв самий, то віддавав би його зі збитком.

Завідувач відверто розсміявся.

- О! Я тільки про це і мрію!.. Так ми потроїмо продаж, і оскільки мій єдиний інтерес полягає у тому, щоб досягнути якомога більшого виторгу...

Але Бурдонкль сприйняв це поважно і стис губи. Він отримував свій відсоток від загального прибутку, і йому йшлося не про зниження ціни. Контроль, який він здійснював, полягав саме у тому, щоб стежити за межею, і щоб Бутмон, поступаючись єдиному бажанню збільшувати виручку від продажу, не продавав із занадто малим прибутком. Зрештою, його охопила давнішня стурбованість перед рекламними комбінаціями, які він не міг уловити. Він наважився виявити відразу і мовив:

- Якщо ми віддаватимемо шовк за п'ять франків шістдесят, то це те ж саме, що продавати зі збитком, бо ж необхідно врахувати витрати, а вони не малі... Повсюди його продавали б за сім франків.

Муре одразу ж розгнівався. Він ляснув розкритою долонею по тканині і нервово скрикнув:

- Та я це знаю, і тому бажаю зробити подарунок нашим клієнткам!.. Справді, мій любий, він ніколи не зможе відчутти жінку. Та зрозумійте ж, що вони вириватимуть наш шовк одна у одної з рук!

- Безсумнівно, - увірвав його компаньйон, який і собі вперся. – І чим більше вони вириватимуть, тим більше ми втрачатимемо.

- Ми втратимо кілька сантиметрів на одиниці товару, і я цього бажаю. І що? Це не лихо, а щастя, бо ми привабимо до себе усіх жінок і триматимемо їх у цілковитій покорі: зваблені, божевільні перед скупчення наших товарів, вони витрушуватимуть гаманці, не рахуючи! Головне, мій любий, розпалити їх, і для цього потрібен спокусливий товар, який визначає дух часу. Потім можна продавати решту товарів за такою ж ціною, як деінде, а вони гадатимуть, що платитимуть дешевше. Скажімо, наше «Золоте руно», тафта за сім франків п'ятдесят, повсюди продається за цією ж ціною, але вона також здаватиметься надзвичайною нагодою, і її буде достатньо, щоб заповнити втрату від «Щастя Парижа»... Ось побачите, ось побачите!

Він ставав красномовним.

- Та зрозумійте ж, я хочу, щоб за тиждень «Щастя Парижа» зробило революцію. Це наша усмішка фортуни, це воно нас порятує і розкрутить нас. Тільки про нього й говоритимуть, сріблясто-сині стьожки знатимуть в усій Франції від краю і до краю... І тоді ви почуєте пекельні скарги наших конкурентів. Дрібна комерція втратить на тому ще одну руку. В могилу усіх тих лахмітників, які подихають від ревматизму по своїх пивницях!

Продавці, які перевіряли надходження, слухали хазяїна, усміхаючись. Він любив поговорити і був правий. Бурдонкль знову поступився. Тим часом ящик спорожнів, і двоє чоловіків узялися витягати цвяхи з наступного.

- А от фабрикантам не смішно! – мовив Бутмон. – У Ліоні на нас зляться: вони стверджують, що Ваша дешевизна їх руйнує... Знаєте, Гожан проголосив мені справжню війну. Так, він запрягся відкрити довгостроковий кредит дрібним закладам, але не погоджуватися на мої ціни.

Муре стенив плечима і відповів:

- Той Гожан втратив розум. Він залишиться з торбами... На що вони скаржаться? Ми платимо їм негайно, забираємо усе, що вони виробляють, їм тільки залишається гарно працювати... До речі, достатньо вже того, що громадськості це на користь.

Продавець спорожнював другий ящик, а Бутмон узявся перераховувати сувої, звіряючись з рахунком. Інший продавець на краю прилавка маркував їх умовленими цифрами, і коли перевірку було завершено, завідувач підписав рахунок, і його мали передати до центральної каси. Муре ще мить спостерігав за цією роботою, за працею довкола розпаковування, яке розросталося і загрожувало затопити підвал, а тоді, не кажуть більше жодного слова, у супроводі Бурдонкля пішов далі з виглядом генерала, задоволеного своїми солдатами.

Поволі вони обійшли увесь підвал. Крізь заграбовані вікна місцями лилося бліде світло, а вглибині темних закутків, уздовж вузьких коридорів, безперервно горіли газові ріжки. У цих коридорах знаходилися склади – перегороджені штахетинами підвали, де різні відділи складали надлишки своїх товарів. Хазяїн мимохідь поглянув на калорифер, який вперше мали запалити у понеділок, і на невеличкий пожежний пост, де містився велетенський лічильник, замкнений у залізній клітці. Кухня та їдальні, колишні підвали, перетворені на невеликі зали, знаходилися ліворуч, ближче до рогу площі Гайон. Врешті-решт, він дійшов до служби доставки, на іншому кінці підвалу. Пакунки, які клієнтки не забирали самі, спускалися сюди, їх сортували на столах і розкладали по відсіках, кожен з яких було відведено для кварталу Парижа. Широкими сходами, що виходили надвір якраз навпроти «Старого Ельбьофа», їх виносили до вантажних повозів, які зупинялися біля тротуару. У механічній діяльності «Жіночого Щастя» ці сходи на вулицю Мішодьєр безперервно вивергали товари, поглинені трапом на Новій вулиці, після того, як вони проходили нагорі через коліщата прилавків.

- Кампйоне, - звернувся Муре до завідувача відділу доставки, худоліцького відставного сержанта, - чому шість пар простирадел, які одна пані придбала о другій годині, не були доставлені їй увечері?
- Де мешкає ця пані? – перепитав службовець.
- На вулиці Ріволі, на розі з вулицею Алжиру... Пані Дефорж.

О цій ранковій порі сортувальні столи були порожніми, і у відсіках лежало лишень кілька пакунків, що залишилися від учора. Доки Кампйон, перевіривши реєстр, порпався поміж цих пакунків, Бурдонкль позирав на Муре, міркуючи, що цей чортів парубок знає усе і переймається усім, навіть за столиками нічних ресторанів та у ліжках своїх коханок. Нарешті завідувач доставкою віднайшов помилку: каса повідомила неправильний номер будинку, і пакунок повернувся.

- Яка каса оформила продаж? – запитав Муре. – Га? Кажете, десята?

І озирнувся до компаньона:

- Каса 10 – це Альбер, еге ж?.. Ми скажемо йому пару слів.

Але перш ніж оглянути магазин, він захотів піднятися до служби замовлень, яка займала кілька кімнат на третьому поверсі. Саме туди надходили усі замовлення з провінції та з-за кордону. Щоранку він заходив туди, поглянути на листування. Протягом двох останніх років листування зростало з дня у день. Служба, яка спершу налічувала десяток працівників, тепер потребувала понад тридцять. Одні відкривали листи, інші їх читали, обабіч довгого столу. Ще інші їх класифікували, присвоювали кожному

порядковий номер, які повторювали на ящику. Листи розподіляли поміж різними відділами, відділи надавали товари, і їх поступово складали до ящиків, відповідно до порядкового номеру. Залишалося тільки перевірити і запакувати в сусідній кімнаті, де команда робітників зацвяхувала і перев'язувала з ранку до вечора.

Муре спитав як зазвичай:

- Скільки листів сьогодні вранці, Левасере?
- П'ятсот тридцять чотири, пане, - відповів керівник служби. – Після понеділкового розпродажу, боюсь, мені забракне людей. Учора ми насилу впоралися.

Бурдонкль задоволено похитав головою. Він не розраховував на п'ятсот тридцять чотири листи у вівторок. Довкола столу службовці розрізали і читали у безперервному шарудінні паперу, а біля ящиків розпочався рух товарів. Це була одна з найскладніше організованих і найважливіших служб фірми: тут постійно панувала гарячкова діяльність, адже регламент вимагав, щоб ранкові замовлення були відправлені увечері.

- Вам дадуть людей, скільки буде потрібно, Левасере, - запевнив Муре, який поглядом констатував належну роботу служби. – Ви ж знаєте, якщо є робота, ми не відмовляємо в людях.

Нагорі, на піддашші, були спальні продавчинь. Але він пішов сходами додолу і зазирнув до центральної каси, розташованої біля його кабінету. Це була кімната, перегороджена скляною стіною з оббитим міддю віконцем, крізь яке виднівся вмурований у стіну велетенський сейф. Двоє касирів зносили сюди виручку, яку щовечора перераховував Ломм, головний касир з продажу, а тоді з неї сплачувалися видатки – фабрикантам, працівникам, безлічі дрібного люду, який жив з фірми. Каса сполучалася з іншою кімнатою, заставленою зеленими течками, і у ній десять службовців перевіряли рахунки. Далі було інше приміщення – контора: шість молодих людей схилилися над чорними пюпітрами, а позад них стояли шереги реєстрів. Тут вівся підрахунок належних продавцям відсотків шляхом підсумовування касових чеків. Ця служба, цілком нова, працювала погано.

Муре з Бурдонклем пройшли касу і бухгалтерію. Коли вони проминали іншу контору, то молоді люди, котрі реготали і роззиралися навсебіч, підстрибнули від подиву. Муре, не сварячи їх, пояснив їм систему дрібних премій, які збирався платити за кожну помилку, виявлену у касових чеках. Він вийшов, службовці припинили сміятися і, немов підбатожені, завзято узялися до праці, вишукуючи помилки.

На першому поверсі, у магазині, Муре попрямував одразу ж до десятої каси, де Альберт Ломм полірував собі нігті, чекаючи на покупців. Частенько казали «династія Ломмів», відколи пані Орелі, головна продавчиня верхнього одягу, запхала свого чоловіка на посаду головного касира і домоглася того, аби на роздрібну касу взяли її сина, довготелосого і блілого розбещеного парубка, який не міг ніде втриматися і завдавав їй постійних клопотів. Але в присутності молодого чоловіка Муре відступив на другий план: він гидував тим, щоб паплюжити свою вишуканість жандармським ремеслом і з вишуканого смаку та ще й з тактичних міркувань залишав собі роль доброго бога. Він легесенько штовхнув ліктем Бурдонкля, прискіпливого рахівника, якому зазвичай доручав страти.

- Пане Альбере, - суворо сказав той, - Ви вкотре неправильно записали адресу, і пакунок повернувся... Це неприпустимо.

Касир знайшов за належне захищатися, покликав у свідки помічника, який пакував замовлення. Той помічник, на ім'я Жозеф, також належав до династії Ломмів, адже був молочним братом Альбера і завдячував своїм місцем пані Орелі. Касир хотів було змусити його сказати, що помилки припустилася сама клієнтка, але той забелькотів, смикав борідку, що видовжувала його вкрите шрамими лице, і боровся між совістю відставного солдата і вдячністю до своїх покровителів.

- Залиште Жозефа у спокої, - вигукнув на це Бурдонкль. – Головне, більше нічого не кажіть... А! Це Ваше щастя, що ми шануємо зразкову службу Вашої матінки!

Але в цю мить прибіг Ломм. Зі своєї каси, розташованої коло дверей, він бачив робоче місце сина, у відділі рукавичок. Вже цілком сивий, обважільний від сидячого життя, він мав обвисле витерте обличчя, буцімто зблякле від блиску грошей, які рахував безперестанку. Ампутована рука аж ніяк не ставала йому на заваді у роботі, цікаві навіть сходилися поглянути, як він перевіряє виторг, настільки швидко банкноти і монети миготіли у його лівій руці, котра у нього залишилася. Син збирача податків з Шаблі, він утік до Парижа і спочатку був дрібним писарчуком у одного неогоціанта у кварталі коло Винного Порту. Він оселився на вулиці Кюв'є і одружився з дочкою свого конс'єржа, дрібного кравця-ельзасця. Відтоді він залишався покірним своїй дружині, чий комерційні таланти вселяли у нього повагу: вона заробляла у відділі верхнього одягу понад дванадцять тисяч франків, а він мав усього лиш п'ять тисяч фіксованої платні. І його повага до дружини, яка приносила до господи стільки грошей, поширювалася навіть на їхнього сина, котрий походив від неї.

- Що таке? - белькотів він. – Альбер завинив?

Тепер, за звичкою, Муре виступив на сцену, аби зіграти роль доброго принца. Тоді як Бурдонкль примушував боятися себе, він, натомість, плекав свою популярність.

- Дурничка, - пробурмотів він. – Мій любий Ломме, Ваш Альбер неуважний, він мусив би брати приклад з Вас.

Тоді змінив розмову і повівся ще люб'язніше:

- А вчорашній концерт?.. Ви мали гарне місце?

Рум'янець вкрив бліді щоки старого касира. Він мав тільки цей гріх – музику, потаємний гріх, який вдовольняв наодинці, бігаючи театрами, концертами та виступами. Незважаючи на ампутовану руку, він грав на корнеті за допомогою хитромудро прилаштованих щипків. Але пані Ломм ненавиділа гамір, тож він обгортав свій інструмент сукном і увечері радів до екстазу від дивних глухих звуків, які витягав з нього. Посеред примусового розброду їхнього подружжя, він перетворив музику на відлюдництво. Окрім неї та грошей у касі він не знав більше нічого, не рахуючи захоплення перед дружиною.

- Дуже гарне місце, - відповів він, сяючи очима. – Пане, Ви такий добрий.

Муре смакував особисту насолоду від того, що задовольняв чужу пристрасть, і тому іноді віддавав Ломмові квитки, які впихували йому дами-благодійниці. Він остаточно потішив його такими словами:

- Ах, Бетховен! Ах, Моцарт!.. Що то за музика!

Не чекаючи на відповідь, він пішов далі і наздогнав Бурдонкля, котрий вже інспектував відділи. У центральному залі, зашкленому внутрішньому дворі, містилися шовки. Вони пройшли разом галерею уздовж вулиці Нової, з кінця в кінець зайняту постільною білизною. Ніщо незвичне не приваблювало їхньої уваги, і вони поволі проминули повз шанобливих продавців. Тоді вони звернули до руанських ситців та очіпків, де панував такий самий лад. Але у шерстяних тканинах, уздовж галереї, що бігла впоперек до вулиці Мішодьєр, Бурдонкль повернувся до ролі великого інквізитора, бо помітив молодого чоловіка, який з обличчям, розбитим безсонною ніччю, сидів на прилавку. Цей парубок, на ім'я Лъенар, син багатого торговця модними тканинами з міста Анжер, схилив чоло перед доганою, боячись єдиного – що батько викличе його до провінції і відірве від легковажного й ледачого життя, сповненого насолод. Після цього грізні зауваження сипалися градом, галереєю вулиці Мішодьєр пронеслася гроза: у відділі простирадел продавець-стажер, той з початківців, котрі вночі сплять під прилавком, напередодні повернувся близько полуночі. Заступника завідуючого відділом товарів для шиття тільки-но застукали в глибинах підвалу, коли

він докурював цигарку. Найдужче буря вибухнула у відділі рукавичок, над головою одного з нечисленних парижан, котрі працювали у магазині, як його називали, Красунчика Міньюна, декласованого байстрюка учительки-арфістки: його злочин полягав у тому, що він влаштував у їдальні скандал, скаржачись на їжу. Оскільки стіл накривали тричі – о пів на десяту, о десятій і о пів на дванадцятку – він хотів пояснити, що за третім столом йому завжди лишаються недоїдки та недогризки.

- Як?! Їжа не смачна? – наївно перепитав Муре, нарешті відкривши рота.

Він виділяв на одну особу лишень півтора франки на день, і головний кухар, грізний овернец, ще й знаходив можливість напихувати собі кишені. Їжа була дійсно гидотною. Але Бурдонкль знизав плечима: кухар має приготувати чотириста обідів і чотириста вечерь, ще й у три черги, тому ніяк не може гаяти час на витребеньки свого мистецтва.

- Байдуже, - добродушно заперечив хазяїн, - я хочу, щоб усі наші працівники мали здорову і поживну їжу... Я поговорю з кухарем.

І скаргу Міньюна поховали. Муре і Бурдонкль повернулися до вихідної точки, і, стоячи коло дверей, посеред краваток і парасольок, прийняли рапорт від одного з чотирьох інспекторів, уповноважених стежити за магазином. Татусь Жув, відставний капітан, який отримав орден за участь у алжирській експедиції, ще вродливий чоловік з великим чуттєвим носом і величною лисиною, поскаржився на одного з продавців, котрий на звичайне зауваження обізвав його «старим недоумком», і того продавця негайно звільнили.

Магазин поки що залишався порожнім, тільки дрібні господині з кварталу проминали самотні галереї. Коло дверей інспектор, який відмічав появу працівників, якраз закривав реєстр і занотовував окремо тих, котрі запізнилися. У цей час ще бліді від сну продавці влаштовувалися у відділах, які прислужники замели і вичистили о п'ятій. Кожен, тамуючи позіхи, складав до шафи свої капелюх і пальто. Одні перемовлялися, роззиралися, немовби розминалися для нового дня праці. Інші неквапливо стягали зелений репс, яким напередодні увечері вкрили складені товари. Виникали симетрично розкладені стоси тканини, увесь магазин був чистим та впорядкованим і спокійно саяв ранковою веселістю, очікуючи, коли штовханина продажу вкотре перетовче його і нібито звупить від розгрому сукна, білизни, шовку й мережив.

У яскравому світлі центральної зали, у відділі шовків, стиха балакали двоє молодих людей. Перший, невисокий і чарівний, з міцними крижами і рожевою шкірою, намагався поєднати кольори тканин для внутрішньої виставки. Його звали Ютен, він був сином власника ресторації у містечку

Івто, і за півтора року зумів стати одним з головних продавців завдяки гнучкій вдачі та постійним пестливим лестоцям, під якими ховався ненаситливий апетит, здатний проковтнути усе і зжерти усіх, навіть без голоду, а просто для задоволення.

- Послухайте, Фав'є, на Вашому місці я дав би йому ляпаса, слово честі! – казав він іншому, високому жовчному хлопцеві, сухому й жовтому, котрий народився у Безансоні в родині ткачів і, позбавлений витонченості, приховував під холоднокрівністю загрозливу силу волі.

- Це ні до чого не призведе – відважувати ляпаса, - флегматично пробурмотів він. – Ліпше зачекати.

Вони говорили про Робіно, котрий наглядав за продавцями, доки завідувач відділу був у підвалі. Ютен потайки підкопувався під заступника, на чие місце сам мітив. Адже не інакше, як задля того, аби принизити його і змусити піти геть, коли обіцяна йому посада завідувача звільнилася, натомість намислили привести з вулиці Бутмона. Проте, Робіно тримався міцно, і битва точилася щохвилино. Ютен мріяв збурити проти нього повстання усього відділу і вигнати його за допомогою лихих намірів та непевності. Він, до речі, діяв у свій звичний люб'язний спосіб і найдужче підбурював Фав'є, котрий слідував за ним як продавець і, здавалося, дозволяв керувати собою, хоча й раптово замикався у собі, і в цьому відчувалася його власна стратегія, котру він втілював мовчки.

- Цить! Сімнадцять! – квапливо кинув він колезі, аби попередити його цим умовленим вигуком про наближення Муре та Бурдонкля.

Вони саме продовжували інспектувати магазин і проминали центральну залу. Вони зупинилися і зажадали від Робіно пояснень щодо запасів оксамиту – стіл було загромаджено стосами коробок з цією тканиною. Той відповів, що бракує місця, на що Муре, усміхаючись, вигукнув:

- Я ж Вам казав, Бурдонкле, що магазин уже замалий! Одного дня потрібно буде проламати стіни аж до вулиці Шуазель... Ось побачите, який шарварок буде цього понеділка!

Він знову розпитав Робіно стосовно розпродажу, до якого готувалися в усіх відділах, і віддав йому розпорядження. Проте, не припиняючи говорити, він стежив поглядом за роботою Ютена, котрий ретельно розкладав блакитний шовк поруч із сірим та жовтим, а тоді відступав, щоб оцінити гармонійність тонів. І Муре рвучко втрутився:

- Та чому Ви намагаєтесь вберегти очі? Не бійтесь, засліпіть їх... Погляньте! Червоний! Зелений! Жовтий!

Він схопив сувої, розкидав тканину, жмакав її і вибудовував яскраві гами. Усі погоджувалися з тим, що у створенні виставок хазяїну не було рівних в усьому Парижі: він був справжнім революціонером, який заснував брутальну і колосальну школу в науці облаштування вітрин. Він хотів, щоб усе валилося, немовби ти потрапив поміж вивернених ящиків, і прагнув, щоб найпекучіші кольори палали й оживляли один одного. Він казав, що клієнткам, коли вони виходять із магазину, повинні боліти очі. Ютен, навпаки, належав до класичної школи симетричності та мелодійності, які відшукував у відтінках. Він дивився, як посеред столу загоряється багаття тканин, і не дозволяв собі бодай критичного слова, лише стискав губи зі зневагою митця, чий переконання страждають від такого побоїська.

- Ось! – завершивши, вигукнув Муре. – Так і залиште... У понеділок Ви мені скажете, чи воно чіпляє жінок!

І якраз коли він повертався до Бурдонкля та Робіно, з'явилася жінка і завмерла на кілька секунд, не в змозі дихнути перед цією виставкою. Це була Деніза. Провагавшись майже годину надворі, поглинена непереборним нападом сором'язливості, вона тільки-но наважилася зайти. Проте, вона була настільки спантеличена, що не могла зрозуміти найчіткіших пояснень. Даремно продавці, у яких вона запитувалася, белькочучи, про пані Орелі, вказували їй сходи на антресолі, вона дякувала і звертала ліворуч, якщо їй казали йти праворуч. Тож протягом десяти хвилин вона тинялася першим поверхом, переходила з відділу до відділу посеред злої цікавості та похмурої байдужості продавців. Вона хотіла б втекти геть звідси, але водночас її утримувала потреба захоплюватися. Вона почувалася загубленою, такою малесенькою всередині велетенського чудовиська, у цій машині, котра ще спочивала, і тремтіла від передчуття, що її от-от підхопить двигіння, від якого уже здригалися стіни. Від згадки про темний і тісний “Старий Ельбьоф” просторий магазин розростався перед нею, поставав золоченим та освітленим, подібний до міста з монументами, площами, вулицями, і їй здавалося, що вона ніколи не зможе знайти дорогу.

Утім, вона досі ніяк не наважувалася ступити до подібної до церкви зали з шовками, бо від високої заскленої стелі та розкішних прилавків їй робилося лячно. І коли вона зрештою зайшла, аби сховатися від продавців білизни, які насміхалися з неї, то враз ніби наштовхнулася на виставку Муре. Незважаючи на розгубленість, у ній прокинулася жінка, її щокі злегка почервоніли, і вона забулася, споглядаючи на палання пожежі кольорів.

- Поглянь! – грубо зауважив Ютен на вухо Фав'є. – Це та курка з площі Гайон.

Муре, удаючи, що слухає Бурдонкля і Робіно, в душі розквіт від захвату цієї бідної дівчини, так само, як маркіза буває зворушена брутальним жаданням чорнороба, котрий проминає поруч з нею. Деніза вже звела очі і схвилювалася ще дужче, упізнавши молодого чоловіка, якого вважала завідувачем відділу. Вона уявила, що він суворо позирає на неї, і не знаючи, як піти собі геть, остаточно збентежена, знову звернулася до першого продавця, котрий їй трапився – до Фав'є, який стояв найближче до неї.

- Прошу, де тут є пані Орелі?

Нелюб'язний Фав'є вдовольнився тим, що відповів сухим голосом:

- На антресолях.

Деніза, кваплячись втекти від поглядів усіх цих чоловіків, подякувала і знову пішла у протилежний від сходів бік, аж тут Ютен природно поступився інстинктивній галантності. Він назвав її куркою, але зупинив з люб'язною усмішкою красеня-продавця.

- Ні, панно, сюди... Якби Ви зволили...

Він навіть зробив кілька кроків поперед неї і довів її до підніжжя сходів, розташованих у лівому крилі зали. Там він вклонився головою і усміхнувся тією усмішкою, яку тримав для усіх жінок.

- Нагорі зверніть ліворуч... Верхній одяг навпроти.

Ця пестлива ввічливість глибоко зворушила Денізу. Це була немов братерська підмога, яка нежданно трапилася їй. Вона звела очі, споглядаючи Ютена, і все у ньому зворушувало її: вродливе обличчя, погляд, що, усміхаючись, розвіював страхи, голос, що здавався їй таким втішно ласкавим. Її серце переповнювалося вдячністю, і вона подарувала свою приязнь у кількох сплутаних словах, які, попри хвилювання, змогла пробелькотіти:

- Ви занадто добрий... Не турбуйтеся... Безмежно вдячна, пане.

А Ютен уже підійшов до Фав'є і нишком сказав йому безсоромним голосом:

- Га? Оце так нечупара!

Нагорі дівчина одразу ж втрапила до відділу верхнього одягу. Це була простора кімната, оточена високими шафами з різного дуба, її прозорі вікна виходили на вулицю Мішодьєр. Там тинялися, балакаючи, п'ятеро чи шестеро дуже кокетливих жінок у шовкових сукнях на криноліні позаду та з кучерявими шиньйонами. Одна з них, висока й худа, із задовгим лицем,

подібна до кобили, що зірвалася з припони, сперлася на шафу, буцімто була розбита втомую.

- Пані Орелі? – перепитала Деніза.

Продавчиня зиркнула на неї, не відповідаючи, зі зневажливим поглядом на її бідний одяг, а тоді звернулася до однієї зі своїх товаришок, низенької, хворобливо блідої, з невинним гидливим личком, і запитала її:

- Панно Вадон, Ви знаєте, де завідувачка?

Та саме розклала ротонди за розміром і навіть не потрудилася зійняти голову.

- Ні, панно Прюнер, я нічого не знаю, - відповіла вона крізь зуби.

Запала тиша. Деніза стояла нерухомо, і вже ніхто нею не переймався. Утім, зачекавши хвилику, вона усе ж насмілилася знову запитати:

- Ви думаєте, пані Орелі швидко повернеться?

Тоді заступниця завідувачки, яку вона одразу не побачила, худа негарна вдова з важкою щелепою і жорстким волоссям, гукнула їй від шафи, де перевіряла етикетки:

- Зачекайте, якщо бажаєте поговорити з пані Орелі особисто.

А після цього перепитала у іншої продавчині:

- Хіба вона не приймає товар?

- Ні, пані Фредерік, не думаю, - відповіла та. – Вона нічого не сказала, тож не може бути далеко.

Почувши це, Деніза і далі залишалася навстоячки. Поруч було кілька стільців для клієнток, але її не припросили зачекати, тому вона й не наважувалася сісти, хоча ноги їй підламувалися від хвилювання. Вочевидь, ці панни унюхали продавчиню, яка прийшла найматися, тож косими поглядами роздивлялися і роздягали її, без прихильності, з прихованою ворожістю людей, котрі вже сіли до столу і не бажають посунутися, аби поступитися місцем голодним, які прийшли з вулиці. Вона ще більше знітилася, дрібними кроками пройшла кімнату до вікна і дивилася надвір, аби опанувати себе. Якраз перед нею стримів іржавий фасад «Старого Ельбьофа» з мертвими вітринами. Дивлячись із розкошів та життя, у яких вона опинилася, він видався їй таким бридким, таким нещасним, що незрозумілі докори дедалі глибше краjali їй серце.

- Скажіть-но, - шепотіла довготелеса Прюнер дрібненькій Вадон, - Ви бачили її черевики?

- А яка у неї сукня! – пробурмотіла інша.

Не відводячи очей від вулиці, Деніза відчувала, як її шматують. Але у ній не було люті. Вона не вважала їх гарними, ні одну, ні іншу – ані довготелесу з копицею рудого волосся, яке падало на конячу шию, ані малу зі шкірою кольору скислого молока, від чого її пласке обличчя здавалося геть розм'яклим, наче без кісток. Клара Прюнер була родом з півночі, її батько робив дерев'яні сабо. Дівчинку розбестив лакей із замку Марей, коли графиня наймала її церувати білизну. Потім вона попрацювала у магазині в містечку Лангр і тепер у Парижі мстилася чоловікам за побої від татуся Прюнера, через які її крижі колись були цілком синіми. Маргарита Вадон народилась у Греноблі, де її родина торгувала текстилем, і її мусили відіслати до «Жіночого Щастя», аби приховати гріх – дитину, зроблену випадково. Вона поводитися дуже добре і мала повернутись у рідне місто, щоб керувати крамницею своїх батьків і одружитися з кузеном, який чекав на неї.

- Еге! – тихцем вела Клара. – Ось ця нам не висітиме на плечах!

Але вони замовкли, бо зайшла жінка років сорока. Це була пані Орелі, дуже повна, затягнена в сукню з чорного шовку, на якій корсаж, напнений масивними округлостями плечей та грудей, блищав, ніби лицарські обладунки. Під темним гладким волоссям горіли великі нерухомі очі, рот був суворим, а щоки широкими і трохи відвислими. Від величності завідувачки відділом її обличчя набрякало, немов розповнілий лик Цезаря.

- Панно Вадон, - мовила вона роздратовано, - чому Ви учора не передали до майстерні приталену модель манто?

- Пані, його треба було трошки підігнати, і пані Фредерік притримала його, - відповіла продавчиня.

Заступниця витягла модель із шафи, і почалися пояснення. Усі схилили голови перед пані Орелі, коли вона була переконана, що мусить захистити свій авторитет. Дуже марнослава, аж настільки, що не бажала, аби її називали на прізвище Ломм, яке її ображало, і заперечувала, що її батько, якого називала кравцем з власною крамницею, насправді жив у двірницькій, вона була доброю жіночкою тільки з м'якими й ласкавими дівчатами, котрі впадали перед нею у захват. Давніше, у майстерні верхнього одягу, яку прагнула відкрити власним коштом, вона згіркла, увесь час гнана недолею, у відчаї від того, що відчувала в собі здатність упіймати фортуна, але отримувала лише поразки. Ще й сьогодні, навіть після успіху в «Жіночому Щасті», де заробляла дванадцять тисяч на рік,

вона, здавалося, зачіла образу на цілий світ і поводитися суворо з новенькими, як і життя спершу було суворим до неї.

- Досить балачок! – зрештою, сухо мовила вона. – Пані Фредерік, у Вас не більше розуму, ніж у інших... Нехай його перероблять негайно.

Протягом цих пояснень Деніза припинила дивитися на вулицю. Вона одразу ж зрозуміла, що ця дама і є пані Орелі, але, занепокоєна вилясками її голосу, і далі стояла і усе чекала. Продавчині, втішені тим, що натравили завідувачку на її заступницю, повернулися до своєї роботи, вдаючи глибоку байдужість. Минуло кілька хвилин, але ніхто не виявив милосердя і не визволив дівчину із незручного становища. Нарешті її помітила сама пані Орелі і, здивована тим, що бачить її нерухомою, запиталася, чого вона бажає.

- Прошу, пані Орелі?

- Це я.

Денізі пересохло у роті, руки їй похололи, її охопив давнішній дитячий переляк, коли вона тремтіла через те, що її відшмагають. Вона пробелькотіла прохання і мусила повторити, аби її можна було зрозуміти. Пані Орелі дивилася на неї великими нерухомими очима, і жодна складочка на її імператорському лику не визнала за належне пом'якшитися.

- То скільки Вам років?

- Двадцять, пані.

- Як то, двадцять?! Та ж виглядаєте Ви не більш як на шістнадцять!

Продавчині знову звели голови. Деніза квапливо додала:

- О! Я дуже сильна!

Пані Орелі знизала товстими плечима, тоді проголосила:

- Господи! Я таки запишу Вас. Ми записуємо усіх, котрі приходять... Панно Прюнер, дайте мені реєстр.

Його віднайшли не одразу, він мав бути в руках у інспектора Жува. Довготелеса Клара вже зібралася йти по нього, аж тут зайшов Муре, досі у супроводі Бурдонкля. Вони завершували оглядати відділи, розміщені на антресолях – проминули мережива, шалі, хутра, меблі, білизну і завершували верхнім одягом. Пані Орелі відійшла убік і хвилю розмовляла з ними про замовлення пальт, які розраховувала отримати від великого паризького підприємця. Зазвичай вона купувала безпосередньо під власну відповідальність, але щодо значних закупівель воліла

проконсультуватися з дирекцією. Після цього Бурдонкль розповів їй про нову недбалість її сина Альбера, і це вочевидь довело її до відчаю: ця дитина вб'є її. Батько, хоч і не мав великих талантів, але принаймні зразково поведився. Ця династія Ломмів, у якій вона була безспірним вождем, іноді завдавала їй чимало лиха.

Аж ось Муре, здивований тим, що знову бачить Денізу, схилився до пані Орелі, аби спитати, що тут робить ця дівчина. Завідувачка відповіла, що вона бажала б найнятися продавчиною, і Бурдонклеві, сповненому зневаги до жіноцтва, перехопило подих від таких претензій.

- Та ну ж бо! – пробурмотів він. – Це поганий жарт! Вона занадто бридка.

- Справді, у ній немає нічого гарного, - сказав Муре, не наважуючись захистити її, хоча й досі був зворушений її екстазом там, перед виставкою.

Нарешті принесли реєстр, і пані Орелі повернулася до Денізи. Ця дівчина вочевидь не справила хорошого враження. Вона була дуже охайненька у блаженській чорній шерстяній сукенці, та й бідність одягу не була перешкодою, адже продавчиням видавали однострій – регламентовану шовкову сукню. Ось тільки вона виглядала зовсім кволенькою і мала сумне личко. Від дівчат не вимагали бути красунями, однак усе ж бажали приємненьких – задля продажу. Під поглядами цих дам і добродіїв, котрі вивчали її, зважували її, ніби кобилу, за яку селяни торгуються на базарі, Деніза остаточно занепала духом.

- Ваше прізвище? – спираючись на прилавок і тримаючи перо в руці, перепитала завідувачка, готова записувати.

- Деніза Бодю, пані.

- Ваш вік?

- Двадцять років і чотири місяці.

І вона повторила, наважившись звести очі на Муре, котрого вважала завідувачем відділу – вона його увесь час перестрівала, і його присутність знічувала її:

- Про мене так одразу не скажеш, але я дуже міцна.

Усі всміхнулися. Бурдонкль нетерпляче розглядав свої нігті. Ця фраза, до речі, впала посеред холодної тиші.

- У якому закладі Ви працювали в Парижі? – розпитувала далі завідувачка.

- Але, пані, я приїхала з Валоні.

Це була нова невдача: зазвичай у «Жіночому Щасті» вимагали від продавчинь-стажерок рік роботи в одній з дрібних паризьких фірм. Деніза впала у відчай, і якби не думка про дітей, то пішла б геть, щоб припинити ці безплідні розпитування.

- Де Ви були у Валоні?

- У Корная.

- Я його знаю – хороша фірма, - вихопилось у Муре.

Зазвичай він ніколи не втручався у найм працівників, адже завідувачі відділами відповідали за своїх підлеглих. Але своїм витонченим чуттям жінки він вловив у цій дівчині приховану чарівність, силу її розуму і лагідності, про які вона сама не відала. Хороше реноме першого місця роботи мало велику вагу і часто було вирішальним для вибору. Пані Орелі продовжувала привітніше:

- Чому ж Ви пішли від Корная?

- За сімейними обставинами, - почервонівши, відповіла Деніза. – Ми втратили батьків, і я мусила опікуватися братами... До речі, ось рекомендаційний лист.

Він був відмінним. Вона вже почала було сподіватися, але знітилася від останнього запитання.

- Вас ще хтось може порекомендувати у Парижі?.. Де Ви мешкаєте?

- У нашого дядечка, - пробелькотіла вона, не наважуючись його назвати зі страху, що тут нізащо не схочуть племінниці конкурента. – У нашого дядечка Бодю, навпроти.

Враз Муре втрутився вдруге:

- Як?! Ви племінниця Бодю?!.. Це Бодю прислав Вас сюди?

- О, ні, пане!

Вона не змогла стримати усміх, настільки химерною видалася їй така думка. Це було справжнє перевтілення: вона порожевівшала, і від усмішки на дещо завеликих вустах достоту розквітло усе обличчя. Її сірі очі запалали лагідними вогниками, а на щоках їй прорізалися чарівні ямочки. Навіть бліде волосся нібито розлетілося у добрій та відважній веселості усього її єства.

- Але ж вона гарненька! – зовсім тихесенько сказав Муре Бурдонклеві.

Компаньйон відмовився з цим погоджуватись і знуджено махнув рукою. Клара стисла губи, а Маргарита обернулася спиною. Тільки пані Орелі схвалювала Муре, гойдаючи головою, коли він продовжував:

- Ваш дядечко помилився, що не привів Вас – його рекомендації вистачило б... Подейкують, що він гнівається на нас. Але у нас ширші переконання, і якщо він не може дати племінниці місце у своєму домі, то – гаразд! – ми йому доведемо, що його племінниці варто лише постукати у наші двері, аби ми її прийняли... Перекажіть йому, що я його і досі дуже люблю, що він мусить рахуватися, але не зі мною, а з новими умовами у торгівлі. Перекажіть йому, що він остаточно розорить себе, якщо впиратиметься зі своїми кумедними старожитностями.

Деніза знову геть зблідла. Це був Муре. Ніхто не вимовив його імені, але він сам означив себе, і тепер вона про усе здогадалася: вона зрозуміла, чому цей молодий чоловік викликав у неї таке хвилювання на вулиці, у відділі шовків і тепер. Це хвилювання, яке вона не могла досягнути, усе важче тисло їй на серце, ніби затяжкий вантаж. Усі історії, переказані їй дядечком, повставали у її пам'яті, збільшували Муре, огортали його легендою, перетворювали на володаря грізної машини, яка від самого ранку тримала її у залізних зубцях своїх коліщат. Поза його вродливим обличчям, пещеною бородою і очима кольору старого золота вона бачила мертву жінку – ту пані Едуен, чия кров зцементувала каміння цього дому. Її знову огорнув холод, як і напередодні, їй здавалося, що вона його попросту боїться.

Пані Орелі тим часом згорнула реєстр. Вона потребувала тільки однієї продавчині, а вже було записано десять кандидаток. Але вона занадто прагла зробити приємне хазяїну, аби вагатися. Прохання усе ж буде розглянуто у встановленому порядку: інспектор Жув отримає довідки, складе звіт, і завідувачка ухвалить рішення.

- Гаразд, панно, - велично мовила вона, щоб зберегти свій авторитет. – Вам напишуть.

Знічена Деніза ще якусь мить стояла нерухомо. Вона не знала, з якої ноги ступити посеред усіх цих людей. Зрештою, вона подякувала пані Орелі, а коли мала пройти перед Муре і Бурдонклем, то попрощалася з ними. Проте, вони вже більше нею не переймалися, тож навіть не відповіли на її уклін, дуже уважно розглядаючи з пані Фредерік модель приталеного манто. Клара невдоволено скривилася, позираючи на Маргариту, буцімто пророкувала, що нова продавчиня не матиме багато радощів у їхньому відділі. Безсумнівно, Деніза відчувала позад себе цю байдужість і образи, тому спускалася сходами так само спантеличено, як і підіймалася. Заполонена незрозумілим неспокоєм, вона питала себе, чи має радіти, чи

сумувати від того, що прийшла сюди. Чи може вона розраховувати на це місце? Вона знову вагалася і через хворобливу знервованість не могла ясно розуміти. Поміж усіх почуттів залишилися двоє і потроху стирали інші: враження, що справив на неї Муре, настільки глибоке, що перетворювалося на страх, і люб'язність Ютена – самотня радість цього ранку, спомин про чарівну лагідність, яка сповнювала її вдячністю. Вона проминала магазин, прямуючи до виходу, і все шукала молодого чоловіка, тішачись думкою, що зможе іще раз подякувати йому очима, і сумувала від того, що не бачить його.

- Ну як, панно, Вам вдалося? – спитав у неї зворушений голос, коли вона вийшла нарешті на тротуар.

Вона озирнулася і упізнала високого блідого й незграбного хлопця, який заговорив до неї вранці. Він також виходив з «Жіночого Щастя» і здався ще переляканішим за неї, остаточно нажаханий допитом, який йому влаштували.

- Господи! Пане, я нічого не знаю, - відповіла вона.
- Так само, як і я. Як же вони тут вас розглядають і говорять до вас!.. Я від мережив, я працював у Кевкьора, на вулиці Мейл.

Вони знову стояли одне навпроти одного і, не знаючи, як попрощатися, лише червоніли. Потім молодий чоловік, аби сказати бодай щось від надмірної сором'язливості, наважився запитати з ніяковим і добрим виглядом:

- Панно, як Вас звати?
- Деніза Бодю.
- А мені звати Анрі Делош.

Тепер вони усміхалися. Вони піддалися братерству свого становища і простягли одне одному руки.

- Щасти Вам!
- Дякую, нехай і Вам щастить!

II

Щосуботи, від четвертої до шостої, пані Дефорж пропонувала чашку чаю з тістечками своїм найближчим друзям, які бажали завітати до неї. Її квартира була на четвертому поверсі, на розі вулиць Ріволі та Алжиру, а вікна обох салонів виходили на бік парку Тюільрі.

Якраз цієї суботи Муре, коли слуга збирався проводити його до великого салону, крізь відчинені двері помітив з передпокою пані Дефорж, котра проминала малий салон. Побачивши його, вона зупинилася, він пішов туди і церемонно привітався з нею. Коли ж слуга зачинив двері, він жваво схопив молоду жінку за руку і ніжно поцілував її.

- Стережись, тут є люди! – тихесенько сказала вона, киваючи головою на двері великого салону. – Я пішла по це віяло, щоб показати їм.

Кінчиком віяла вона легенько і грайливо вдарила його по обличчю. Вона була чорнява, трохи повнувата, з великими ревливими очима. Але він затримав її руку і спитав:

- Він прийде?
- Жодного сумніву, - відповіла вона. – Він мені пообіцяв.

Вони говорили про барона Гартмана, директора великого банку. Пані Дефорж, дочка державного радника, була вдовою біржового маклера, від котрого їй залишився статок, який одні заперечували, а інші перебільшували. Подейкували, що навіть за його життя вона виявляла вдячність до барона Гартмана, чиї поради видатного фінансиста ставали подружжю в пригоді. Згодом, по смерті чоловіка, цей зв'язок мав тривати, але й надалі приховано, без необачностей та без вибухів. Пані Дефорж ніколи не афішувала себе, її повсюди приймали у середовищі великої буржуазії, де вона й народилася. Ще й тепер, коли пристрасть банкіра, проникливого й скептичного чоловіка, перетворилася на батьківську приязнь, вона хоча й дозволяла собі мати коханців, до яких він ставився терпимо, однак дотримувалася у своїх сердечних пригодах такої делікатної зваженості й тактовності, настільки спритно застосовувала знання вищого світу, що благопристойність залишалася непорушною, і ніхто не дозволив би собі вголос засумніватися у її порядності. Вона познайомилася з Муре у спільних друзів і спершу його зненавиділа, проте невдовзі віддалася йому, немовби її захопило раптове кохання, яким він її атакував. А відколи він почав маневрувати у такий спосіб, аби отримати за її допомогою барона, вона помалу перейнялася до нього щирою й глибокою ніжністю, обожнювала його з шалом жінки, котрій минуло тридцять п'ять років, але котра зізнається лише у двадцяти дев'яти. Вона впадала у відчай від того, що відчувала його молодшим, і тремтіла на думку втратити його.

- Він в курсі? – розпитував Муре.

- Ні, поясніть йому цю справу самі, - відповіла вона, припинивши звертання на «ти».

Вона глянула на нього і подумала, що він, вочевидь, ні про що не знає, якщо застосовує її так щодо барона, а, може, лише вдає, що вважає його

попросту її старим другом. Але він досі тримав її за руку, називав своєю милою Анрієтою, і вона відчула, що її серце тане. Вона мовчки підставила йому свої вуста, притулилася до його вуст, а тоді мовила стиха:

- Цить! На мене чекають... Заходь слідом за мною.

З великого салону долинали двоє слабких голосів, приглушених килимами. Вона штовхнула двері, залишила обидві стулки відчиненими і простягла віяло одній з чотирьох дам, які сиділи посеред кімнати.

- Погляньте, ось воно, - сказала вона. – Я й не знала, де його шукати, а моя покоївка нізащо його не знайшла б.

Озираючись, вона весело додала:

- Заходьте, пане Муре, проходите через малий салон. Так буде менш урочисто.

Муре привітав дам, які були йому знайомі. Салон з меблями у стилі Людовика XVI, обтягненими брукателлю в букетиках, з позолоченою бронзою та великими зеленими рослинами, був по-жіночому лагідно інтимним, незважаючи на високу стелю. Крізь два вікна виднілися каштани парку Тюїльрі, з яких жовтневий вітер зривав останні листя.

- Та воно зовсім непогане, це мереживо! – вигукнула пані Бурделе, тримаючи віяло.

Це була невеличка білявка років тридцяти, з тоненьким носиком і жвавими очима, подруга Анрієти по пансіону, котра одружилась із заступником директора у міністерстві фінансів. Вона походила зі старовинної буржуазної родини і займалася господарством та трьома дітьми дієво, розумно і з надзвичайним практичним чуттям.

- Ти заплатила за цей шматок двадцять п'ять франків? – допитувалася вона, вивчаючи кожну комірку мережива. – Га? Кажеш, купила на півдні, у тамтешньої майстрині?.. Так-так, це недорого... Але тобі треба було замовити оправу.

- Звісно, - відповіла пані Дефорж. – Оправа коштувала двісті франків.

Пані Бурделе на це розсміялася: то це Анрієта називає вдалою нагодою! Двісті франків за звичайну оправу зі слонової кістки з вензелем! І це задля шматка мережива, на якому заощадила п'ять франків! За сто двадцять франків можна знайти такі самі віяла вже готові. Вона назвала крамницю на вулиці Рибалок.

А віяло тим часом переходило поміж дамами. Пані Гібаль заледве кинула на нього оком. Вона була висока й струнка, рудоволоса, з обличчям,

сповненим байдужості, на яким удавано відсторонені сірі очі сяяли час від часу грізною егоїстичною ненажерливістю. Її ніколи не бачили у товаристві чоловіка, відомого адвоката, котрий, подекували, вів і собі цілком вільне життя, з власним дозвіллям та насолодами.

- О! – пробурмотіла вона, передаючи віяло пані де Бов. – Я їх за все життя і двох не купила... Їх і так забагато дарують.

Графиня відповіла з витонченою іронією в голосі:

- Вам пощастило, моя люба, Ви маєте галантного чоловіка.

А тоді схилилася до своєї дочки, високої особи двадцяти з половиною років:

- Бланш, поглянь на цей вензель. Яка гарна робота!.. Це саме вензель мав настільки збільшити ціну.

Пані де Бов нещодавно минуло сорок. Це була прекрасна жінка з поставою богині, з великим правильним обличчям і широкими сонними очима, з котрою її чоловік, головний інспектор кінних заводів, одружився задля її вроди. Вона виглядала глибоко зворушеною витонченістю вензеля, ніби заповнена бажанням, від якого її схвильований погляд зблід. Враз вона додала:

- Пане Муре, висловіть свою думку. Це задорого – двісті франків за таку оправу?

Муре залишився стояти у товаристві п'яти жінок, усміхався і цікавився тим самим, чим цікавилися й вони. Він узяв віяло, оглянув його і вже збирався висловитись, аж тут слуга відчинив двері і повідомив:

- Пані Марті.

Зайшла худорлява жінка, негарна, подзьобана віспинами, але вдягнена з ретельною елегантністю. Вона не мала віку, її тридцять п'ять років вартували як сорока, так і тридцяти, залежно від нервової лихоманки, що рухала нею. На її правій руці висіла торбинка з червоної шкіри, яку вона не полишала.

- Люба пані, - мовила вона до Анрієти, - даруйте, що я з торбинкою... Уявіть собі, прямуючи до Вас, я зазирнула до «Щастя», і оскільки накоїла там дурниць, то не схотіла залишати усе це на вулиці, у фіякрі, аби його не вкрали.

Вона помітила Муре і продовжувала, сміючись:

- Ах, пане! Це зовсім не для того, щоб робити Вам рекламу, адже я не знала, що Ви є тут... У Вас зараз дійсно надзвичайні мережива.

Це відволікло увагу від віяла, яке молодий чоловік поклав на круглий столик. Тепер наших дам охопила цікавість побачити, що купила пані Марті. Усі знали її шалену потребу витратити гроші: вона не мала сил опиратися спокусі, і хоча була суворо порядною, неспроможною поступитися коханцеві, проте одразу ж почувалася слабкою, переможеною тілом і душею, лиш тільки бачила модне ганчір'я. Вона була дочкою дрібного службовця і тепер руйнувала свого чоловіка, викладача середніх класів у Ліцеї Бонапарта, котрий мусив потайки бігати на приватні уроки, щоб заробити вдвоє більше за шість тисяч франків платні і вдовольнити родинний бюджет, що невтримно зростав. Не розкриваючи торбинку, тримаючи її на колінах, вона заговорила про чотирнадцятилітню дочку Валентину, один зі своїх найдорожчих предметів кокетування, бо вдягала її так само, як і себе – в останні модні новинки, несила встояти їхній непереможній спокусі.

- Знаєте, - пояснювала вона, - цієї зими дівчатам шують сукні, прикрашені дрібними мереживами... Звісно, коли я побачила дуже гарне валансьєнське плетиво...

Нарешті вона наважилася розкрити торбинку. Дами вже витягли шиї, як враз тишу порушив дзвінок у передпокої.

- Це мій чоловік, - пробелькотіла геть знічена пані Марті. – Він мав зайти за мною, після Бонапарта.

Вона квапливо зашпилила торбинку й інстинктивним рухом миттю запхала її під стілець. Дами на це засміялися. Тож вона почервоніла від цієї поспішності, знову взяла торбинку на коліна, кажучи, що чоловіки такого ніколи не зрозуміють, та й їм того не потрібно знати.

- Пан де Бов, пан Валаньоск, - повідомив слуга.

Усі здивувалися, навіть пані де Бов не очікувала на свого чоловіка. А він, красень з імператорськими вусами, з коректною військовою поставою, яку так шанували у Тюільрі, поцілував ручку пані Дефорж, яку знав ще юною, у родині її батька. Він стушувався, аби інший відвідувач, високий блідий хлопець, дрібноносий через шляхетну кров, міг також привітати господиню дому. Але тільки-но розмова відновилася, пролунали двоє тихих вигуків:

- Як?! Це ти, Поль?!

- Погляньте! Октав!

Муре і Валаньоск потисли один одному долоні. Тепер уже здивувалася пані Дефорж. Тож вони знайомі? Звісно, вони зростали пліч-о-пліч, у колежі Пласана. Лише випадок завадив їм перестрітися раніше у її вітальні.

І далі тримаючись за руки, вони перейшли, жартуючи, до малого салону, а слуга в ту ж мить приніс на срібній таці китайський сервіз і залишив його коло пані Дефорж на мармуровому столику, обкутому тонкими мідними рамцями. Дами наблизилися, заговорили голосніше, цілковито поглинені жвавою розмовою, якій не було видно кінця. А пан де Бов, стоячи позад них, час від часу схилявся і висловлювався з галантністю красеня-посадовця. Простора кімната, так лагідно й весело умебльована, ще повеселішала від балаканини, яку подекуди уривав сміх.

- Ах, мій старенький Поль! – повторював Муре.

Він сів на канапу поруч з Валаньоском. Самотні вглибині малого салону, кокетливого будуару з ніжно-золотими шовковими шпалерами, далеко від сторонніх вух, вони бачили дамське товариство лишень крізь широко відчинені двері й реготалися, дивлячись у вічі та ляскаючи один одного по колінах. Перед ними оживала уся їхня юність: старий колеж Пласана з двома подвір'ями, вологими класами та їдальнею, де вони переїли стільки тріски, а ще загальна спальня, де подушки літали з ліжка на ліжко, тільки-но наглядач починав хропіти. Поль, зі старовинної родини зруйнованої й непокірної знаті, давнішніх членів парламенту, був неперевершеним у складанні творів, завжди перший учень, якого викладачі постійно наводили за приклад і пророкували йому найславніше майбуття. Натомість Октав плівся у самому хвості класу, скнів поміж останніми тупаками, веселий та повненький, і витрачав свої сили поза колежем на шалені розваги. Незважаючи на відмінність вдачі, тісна дружба зробила їх нерозлучними аж до випускних іспитів, від яких вони скараскалися, один увінчаний лаврами, а другий ледь-ледь задовільно, заваливши два екзамени. А тоді життя захопило їх, і ось вони перестрілися за десять років, цілком змінені й зістарені.

- Ну ж бо, - допитувався Муре, - чим ти став?
- Та я нічим не став.

Валаньоск посеред радощів їхньої зустрічі зберігав зморений та зневірений вигляд. Його здивований друг наполягав:

- Ти, зрештою, щось таки робиш... Що ти робиш?
- Нічого, - відповів той.

Октав засміявся. Нічого – це недостатньо. Слово за слово, він витяг з Поля його історію – звичайну історію бідного хлопця, котрий переконаний, що

походження вимагає від нього обрати незалежну професію, проте загрузає в болоті марнославної посередності, щасливий уже від того, що не подихає з голоду, хоча має повні валізи дипломів. Він сам за родинною традицією вивчав право, а тоді залишався на утриманні матері-удови, яка і так не знала, куди прилаштувати двох дочок. Кінець кінцем, сповнений ганьби, він кинув трьох жінок перебиватися недоїдками родинного статку і поїхав до Парижа на посаду дрібного службовця у міністерстві внутрішніх справ, де закопався, ніби миша в соломі.

- А скільки ти заробляєш? – розпитував Муре.
- Три тисячі франків.
- Але ж це мізерія! О, мій бідолашний старенький, як мені прикро за тебе... Як?! Такий здібний хлопець, котрий усім нам втирав носа! І вони дають тобі лишень три тисячі франків після того, як промурижили тебе протягом п'яти років! Ні, це несправедливо!

Він увірвав голосіння і повернувся до розповіді про себе:

- А от я з ними гречненько розпрощався... Ти ж знаєш, чим я став?
- Так, - відповів Валаньоск. – Мені переповіли, що ти займаєшся комерцією. Ти маєш той великий заклад на площі Гайон, чи не так?
- Так-так... Торгаш, мій друже!

Муре звів голову і знову ляснув приятеля по коліну, повторюючи із впевненою веселістю доброго зуха, котрий не соромиться ремесла, з якого багатіє:

- Торгаш, та ще й який!.. Господи! Пригадуєш, я ніяк не міг вгризти їхні махінерії, хоча, по правді, ніколи не вважав себе дурнішим за решту. Коли я отримав дипломчика, щоб вдовольнити родичів, то міг би любесенько стати адвокатиком або лікарем, як і товариші. Але я боявся цих професій, бо вже стільки набачився тих, котрі через них склали зуби на полицю... Тож – Господи Боже мій! – я без жодних вагань пожбував книжки за шафу та й пірнув з головою в гешефти.

Валаньоск спантеличено усміхався і зрештою пробурмотів:

- Слід зазначити, що твій диплом бакалавра тобі ні до чого, аби продавати сукно.
- Господи! – весело відповів Муре. – Усе, чого я від нього прошу, так це не заважати мені... Знаєш, якщо мав дурість вклепатися в це, то не так і легко від нього спекатися. Ти плетешся в житті, немов черепаха, тоді як інші мчать босоніж, немов гончаки.

Зауваживши, що його друга це боляче діткнуло, він узяв його за руку й продовжував:

- Послухай, я не хочу завдавати тобі прикрощів, але зізнайся, що твої дипломи не задовольняють жодної з твоїх потреб... Тобі відомо, що у мене завідувач відділу, на шовку, цього року отримає більше п'ятнадцяти тисяч? Саме так! Хлопець з дуже практичним розумом, якому досить правопису і чотирьох правил арифметики... У мене звичайні продавці мають три або й чотири тисячі франків – більше, аніж ти заробляєш на себе. І на їхню освіту не витрачалися, їх не випускали у світ під гарантовану обіцянку перемогти... Безсумнівно, заробляти гроші – це ще не все. Ось тільки поміж бідолашними чортяками, які протерли штани в науці, а тепер захарашують вільні професії, не наїдаючись досита, і практичними хлопцями, оснащеними для життя, які досконало знають своє ремесло – Господи! – я, не вагаючись, оберу других, а не перших, бо вважаю, що ті зухи гарненько зрозуміли наш час!

Голос його розпалювався. Анрієта, подаючи чай, озирнулася. Бачачи її усмішку вглибині великого салону, зауваживши, що двоє інших добродійок також нашорошили вуха, він сам найдужче звеселився від власних слів.

- Що не кажи, мій старенький, кожен торгаш, який дебютує, сьогодні може дорости до мільйонера.

Валаньоск мляво розвалився на канапі. Він наполовину заплющив очі у стомленій та зневажливій позі, додаючи крихту удаваності до справжнього виснаження його породи.

- Ото ще! – пробурмотів він. – Життя не вартує стількох клопотів. Немає нічого цікавого.

Муре обурився і здивовано поглянув на нього, тож він додав:

- Усяке трапляється і нічого не трапляється. Ліпше сидіти, склавши руки.

Він заговорив про свій песимізм, про посередність та безплідність існування. Певну мить він мріяв про літературу, і від вчащання до поетів у ньому залишився всесвітній відчай. Він повсякчас доходив висновку про марність зусиль, про нудьгу однаково порожніх годин, про остаточну глупоту світу. Усі насолоди даремні, немає радості навіть у тому, щоб коїти зло.

- Поглянь, хіба ти сам веселишся? – кінець кінцем спитався він.

Муре на це завмер від обурення й вигукнув:

- Як то?! Чи мені весело?!.. Агов, що ти таке цвенькаєш?! До чого ти докотився, мій старенький?!.. Та, звісно ж, я веселюся, навіть коли усе валиться, бо тоді я лютую від того, як воно тріскотить. Я постійно у пристрастях, я не сприймаю життя спокійно, і, можливо, саме це мене у ньому цікавить.

Він кинув поглядом на вітальню і стишив голос.

- О! Мушу зізнатися, є жінки, які мене добряче дістали. Але якщо я маю одну з них, то я її – до дідька! – тримаю міцно! І я не завжди схиблюю, я нікому не віддаю свою частку, запевняю тебе... До того ж, це не жінки мене найбільше обходять. Бачиш, це бажати й діяти, це, зрештою, творити... Ти маєш ідею, ти борешся за неї, ти забиваєш її молотком в голови людей, ти бачиш, як вона зростає й перемагає... Ах, так, мій старенький! Я веселюся!

Уся радість від діяльності, уся веселість від існування видзвонювали в його словах. Він повторив, що належить своїй добі. Дійсно, треба бути погано збудованим, мати кволі мозок і тіло, аби відмовляти собі в роботі у наш час великої праці, коли усе століття кидається у майбутнє. Він гарчав на тих, котрі впали у відчай та зневірилися, на песимістів, на усі хвороби дослідників-початківців, які роблять плаксиві очиці поетів або скривлені мармизи скептиків посеред гігантської сучасної новобудови. Ото ще гарна роль, а ще яка пристойна та розумна – позіхати з нудьги, дивлячись на труд інших!

- Це моя єдина радість – позіхати, дивлячись на інших, - мовив Валаньоск, холоднокровно усміхаючись.

Пристрасть Муре враз ущухла, він знову був приязним.

- Ах, мій старенький Поль! Все такий самий, завжди парадокси!.. Га? Ми ж зустрілися не для того, щоб сваритися. На щастя, кожен має власні переконання. Але треба, щоб я показав тобі, як моя машина працює на усіх парах, і ти побачиш, що воно не дурне... Ну ж бо, повідом мені новини. Сподіваюся, твоя матінка і сестрички почуваються добре? Хіба ж ти не мав одружитись у Пласані пів року тому?

Його зупинив раптовий порух Валаньоска. Оскільки той стурбованим поглядом обмацував салон, він і собі озирнувся й помітив, що панна де Бов не відводить від них очей. Висока і повна, Бланш була подібна до своєї матері, ось тільки її лице вже оплило і крупні риси налилися хворобливим жиром. Поль на тактовне запитання відповів, що нічого ще не вирішено. Може, нічого й не вирішиться. Він познайомився з цією молодою особою у пані Дефорж, до якої частенько заходив минулої зими, але відтоді заходив лише зрідка, і саме тому він досі не перестрівався з Октавом. Де Бови, в

свою чергу, також прийняли його, і найбільше він полюбив батька, колишнього гульвісу, котрий пішов на спочинок до бюрократії. У них, до речі, жодних статків: пані де Бов принесла своєму чоловікові лише красу Юнони, і родина жила б з єдиної заставленої ферми, але до мізерних прибутків з неї додавалися, на щастя, дев'ять тисяч франків, які граф отримував на посаді генерального інспектора кінних заводів. Обидвох дам, і матір, і дочку, він суворо обмежував у грошах, адже напади кохання і досі руйнували його поза домом, тож вони іноді були змушені самотійно перешивати собі сукні.

- І чому? – навпростець перепитав Муре.

- Господи! Цим воно мусило скінчитися, - мовив Валаньоск, втомлено блімнувши повіками. – До того ж, є надії: ми чекаємо на близьку смерть тітоньки.

Муре тим часом не зводив погляду з пана де Бов, який сидів поруч з пані Гібаль, упадаючись коло неї з ніжними усмішками товариського чоловіка. Октав озирнувся до приятеля і так багатозначно підморгнув йому, що той додав:

- Ні, не вона... Принаймні, поки що... Біда у тому, що служба кличе його в усі кутки Франції, до питомників з жеребцями, і завдяки цьому він завжди має привід зникнути. Минулого місяця, коли дружина вважала, що її чоловік у Перпіньяні, він мешкав у готелі, в якомусь загубленому кварталі, у компанії з учителькою музики.

Запала тиша. Тоді молодий чоловік, який також стежив за увиваннями графа довкола пані Гібаль, продовжив зовсім тихо:

- Боже мій! Ти правий!.. До того ж, мила дама, подекують, зовсім не налаштована вороже. Я чув цікавенький поголос про неї та одного офіцера... Але ж поглянь на нього! Хіба ж він не кумедний, так гіпнотизувати її краєчком ока?! Стара Франція, мій любий!.. Я закоханий у цього добродія, тому можете вважати, що я одружуюся з його дочкою заради нього!

Муре, щиро веселячись, зареготав. Він знову розпитав Валаньоска, і коли дізнався, що ідея його одруження з Бланш вперше спала на думку пані Дефорж, то ця історія здалася йому ще кумеднішою. Ця мила Анрієта тішилася розвагою удови одружувати інших, тож коли їй забракло дівчат, вона вдовольнилася тим, що дозволила татусям обирати подруг з-поміж її товариства. І усе це природно, з сердечною люб'язністю, так що ніхто ніколи не знаходив жодного приводу для скандалу. І Муре, котрий кохав її як діловий та заклопотаний чоловік, звиклий переводити любовні пригоди

у цифри, забув у ту мить усі розрахунки своєї спокуси й відчув до неї дружню приязнь.

Вона саме з'явилася на порозі малого салону в супроводі літнього чоловіка, приблизно років шестидесяти, чию появу двоє друзів не помітили. Голоси дам іноді ставали дзвінкими, їх супроводжував легенький дзенькіт ложечок об чашки з китайської порцеляни. Час від часу, посеред короткої тиші, чувся стукіт блюдця, котре занадто квапливо поставили на мармуровий столик. Неочікуваний промінь призахідного сонця вигулькнув з-поза великої хмари, позолотив верхівки каштанів у парку і зазирнув до вікон червонясто-золотим пилом, від якого запалали пожежею шовкові шпалери та мідь на меблях.

- Сюди, мій любий бароне, - промовляла пані Дефорж. – Дозвольте представити Вам пана Октава Муре, який має найщиріше бажання засвідчити Вам свою глибоку повагу.

І, озираючись до Октава, додала:

- Пан барон Гартман.

Тонка усмішка пробігла вустами барона. Це був низенький міцний чоловічок з великою ельзаською головою. На його товстому лиці від найменшого поруху губ, від найлегшого бриніння повік спалахував племін'я непересічного розуму. Протягом двох тижнів він опирався бажанню Анрієти, котра просила його про цю розмову. Не те щоб він, скорившись, як мудрий чоловік, своїй ролі батька, відчував перебільшену ревність, однак це був третій друг, з яким його знайомила Анрієта, і він побоювався, що врешті-решт стане трохи смішним. Тож, зіткнувшись з Октавом, він делікатно усміхнувся, як багатий опікун, котрий, хоча й залюбки поводить себе люб'язно, проте не погодиться, щоб його мали за дурника.

- О! Пане! – кинувся до нього Муре з провансальським ентузіазмом. – Остання операція Вашого банку була просто дивовижною! Ви й не повірите, наскільки я щасливий і гордий потиснути Вам руку.

- Ви дуже люб'язний, пане, дуже люб'язний, - повторював барон, і далі усміхаючись.

Анрієта дивилася на них ясними очима, ані трохи не знічуючись. Вона стояла між ними, зводила вродливе личко, зверталася то до одного, то до іншого. У мережаній сукні, що відкривала делікатні зап'ястя і ший, вона виглядала цілком щасливою, бачачи цілковиту згоду поміж ними.

- Панове, - нарешті мовила вона, - я залишаю вас побалакати.

А тоді обернулася до Поля, котрий звівся, і додала:

- Бажаєте чашку чаю, пане Валаньоск?

- Охоче, пані.

І вони разом повернулися до салону. Муре сів на канапі на своє місце, поруч з бароном Гартманом, і знову розсипався у похвалах щодо банківських операцій співрозмовника. Потім він атакував головне питання, котре повсякчас було у його серці, і заговорив про нову магістраль, продовження вулиці Реомюр, відтинок якої мав бути відкритий під назвою вулиці Десятого Грудня між площею Біржі та площею Опері. Рішення про громадську необхідність було проголошено півтора року тому, нещодавно було утворено комісію з експропріації, увесь квартал палав пристрастями з приводу цього велетенського руйнування, турбувався про те, як перебігатимуть роботи, цікавився приреченими будинками. Вже протягом трьох років Муре очікував на цю перебудову, спершу передбачаючи поживлення комерційної діяльності, потім з амбіціями розширення, котрі не наважувався висловити вголос, настільки розрослася його мрія. Оскільки вулиця Десятого Грудня мала перетяти вулиці Шуазель і Мішодьєр, він бачив, як «Жіноче Щастя» заповнює увесь чотирикутник, оточений цими вулицями, а також Новою вулицею, і вже уявляв його з фасадом палацу на новій магістралі – переможець, володар завойованого міста. Цим пояснювалося його пекуче бажання познайомитися з бароном Гартманом: він дізнався, що банк уклав угоду з міською адміністрацією і зобов'язався зруйнувати старі квартали й розбудувати вулицю Десятого Грудня за умови, що йому залишать у власності прилеглі земельні ділянки.

- Це правда? – перепитував він, намагаючись удати наївний вигляд. – Ви їм віддасте повністю готову вулицю – з ринштоками, тротуарами, газовими ліхтарями? І прилеглих ділянок вистачить на відшкодування витрат? О, як це цікаво, дуже цікаво!

Нарешті він дійшов до делікатного питання. Він дізнався, що банк потайки викупує будинки у кварталі, де розташоване «Жіноче Щастя», і не лише ті, котрі мають впасти під кайлом руйнувальників, але й інші – ті, котрі мають вціліти. Він унюхав проєкт якогось майбутнього закладу і тому глибоко турбувався за розширення, яке в його мріях дедалі розросталося. Його непокоїла думка, що одного дня він зіткнеться з потужним акціонерним товариством, власником будівель, які, безсумнівно, не захоче випустити з рук. І саме через ці побоювання він вирішився якнайшвидше зав'язати стосунки з бароном – люб'язний жіночий зв'язок, такий тісний між чоловіками галантною вдачі. Звісно, він міг би зустрітися з фінансистом у його кабінеті, аби спокійненько побалакати про великий гешефт, який хотів йому запропонувати. Але він почувався сильнішим у Анрієти, бо

знав, наскільки зближує і розчулює володіння спільною коханкою. Бути вдвох у її помешканні, дихати її улюбленими парфумами, мати її напохваті, аби переконати їх усмішкою – це здавалося йому надійною запорукою успіху.

- Хіба ж Ви не придбали колишній особняк Дювіларів, ту старовинну споруду, що прилягає до мене? – нарешті раптово запитався він.

Барон Гартман хвильку повагався, а тоді заперечив. Але, дивлячись йому в очі, Муре засміявся. Відтепер він грав роль товариського молодика, щирого душею і тертого у справах.

- Послухайте, пане бароне! Оскільки я маю несподівану честь зустрітися з Вами, то мушу Вам висповідатися... О! Я не розпитуватиму Вас про Ваші секрети. Утім, я довірю Вам свої, бо переконаний, що не зміг би довірити їх мудрішим вухам... Я, до речі, потребую Ваших порад і уже віддавна ніяк не міг наважитися відвідати Вас.

Він дійсно висповідався, розповів про свої початки, навіть не приховував фінансову кризу, яку наразі переживав посеред тріумфу. Усе проминуло чередом: низка розширень, прибуток, який постійно вкладається у справу, кошти, принесені працівниками, ризик, що загрожує фірмі під час кожного великого розпродажу, коли увесь капітал йде в гру, немовби ставиться на кін. Проте, він просив не грошей, адже фанатично вірив у своїх клієнток. Його амбіція сягала вище: він пропонував баронові спілку, в яку банк вкладає колосальний палац, який він омріявав, а він сам, як власну частку, віддасть свій комерційний талант і вже готовий комерційний заклад. Вони оцінять внески, і ніщо не здавалося йому легшим для втілення.

- Що Ви робитимете з вашими ділянками та будівлями? – наполегливо розпитував він. – Безсумнівно, Ви маєте задум. Але я твердо переконаний, що Ваш задум не вартий мого. Поміркуйте над цим. Ми розбудуємо на цих ділянках торгівельні галереї, ми зруйнуємо чи переобладнаємо будинки і відкриємо найпросторіший магазин Парижа, базар, який приноситиме мільйони.

І з його серця вирвався вигук:

- Ах! Якби ж то я міг обійтися без Вас!.. Але Ви зараз тримаєте усе. До того ж, я ніколи не зберу потрібний аванс... Послухайте, ми мусимо порозумітися, це буде побоїсько.

- Який Ви швидкий, пане! – усього лиш і відповів барон Гартман. – Яка багата уява!

Він хитав головою і все усміхався, постановивши не відповідати щирістю на щирість. Проєкт його банку полягав у тому, щоб створити на вулиці Десятого Грудня конкурента Гранд-Отелю – розкішний заклад, чие центральне розташування привабить іноземців. До речі, готель мав займати лише узбічні ділянки, і барон однак міг би погодитись на плани Муре і поторгуватися щодо решти будівель кварталу, площа яких залишалася ще дуже значною. Але він уже посприяв двом друзям Анрісти і почав трохи томитися від блискучого ярма послужливого опікуна. Окрім того, незважаючи на пристрасть до діяльності, яка змушувала його відкривати гаманця перед усіма розумними й сміливими хлопцями, порив комерційного духу Муре більше здивував його, аніж спокусив. Хіба ж цей гігантський магазин не є химерною та необачною операцією? Хіба не є очевидною катастрофою бажання розширювати ось так, без жодних меж, торгівлю модними товарами? Зрештою, він не повірив і відмовився.

- Без сумніву, ця ідея може спокусити, - казав він. – Ось тільки вона дещо поетична... Де Ви наберете клієнтури, щоб наповнити такий собор?

Муре хвильку дивився на нього мовчки, буцімто вражений його відмовою. Хіба ж це можливо? Чоловік з таким чуттям, котрий відчуває гроші у найглибших глибинах! Враз він вельми красномовно махнув рукою, вказуючи на дам у салоні, і вигукнув:

- Клієнтки?! Та ось вони!

Сонце блідло, червонясто-золотий пил перетворився на слабенькі біляві блискітки, які, прощаючись, помирали на шовкових шпалерах та на різьблених меблях. Із наближенням сутінків тепла й ніжна інтимність залила велику кімнату. Пан де Бов і Валаньоск балакали коло вікна, блукаючи поглядами у даліні парку, а дами підсунулися ближче одна до одної і утворили посеред салону тісне коло зі спідниць, звідки здіймався сміх, шепітливі слова, пристрасні запитання й відповіді – увесь жіночий шал до витрат і ганчір'я. Вони балакали про убори: пані де Бов розповідала про бальну сукню.

- Перш за все, шар прозорого бузкового шовку, а на ньому волани зі старовинних алансонських мережив, завширшки тридцять сантиметрів...

- О! Хіба ж таке можливо! – увірвала її пані Марті. – Є щасливі жінки!

Барон Гартман прослідкував за жестом Муре і крізь навстіж відчиненні двері подивився на дам. Він прислухався до них у пів вуха, доки молодий чоловік, розпалений бажанням переконати, ще більше викладався, пояснював йому механізм новітньої торгівлі модними товарами. Тепер ця торгівля ґрунтувалася на постійному та швидкому оновленні капіталу,

який протягом року потрібно було конвертувати у товари якомога більшу кількість разів. Скажімо, протягом цього року його капітал, що становить лишень п'ятсот тисяч франків, нещодавно обернувся вчетверте і у такий спосіб створив два мільйони обороту. Це, до речі, мізерна сума, котра має подвоїтися, адже він казав, що певен у тому, що у деяких відділах капітал обернеться п'ятнадцять чи й двадцять разів.

- Чуєте, пане бароне? У цьому й полягає механізм. Це дуже просто, але треба було його знайти. Нам не потрібен великий оборот статутного капіталу. Наше єдине завдання – дуже швидко спекатися придбаних товарів, аби замінити їх іншими, і завдяки цьому на капітал набігають відсотки відповідну кількість разів. Тож ми можемо задовольнитися невеличким прибутком. Оскільки наші загальні витрати сягають велетенської цифри – шістнадцяти відсотків, і ми робимо торгівельну надбавку лишень у двадцять відсотків, наш прибуток становить не більш як чотири відсотки. Ось тільки, врешті-решт, це принесе нам мільйони, коли ми оперуватимемо значними кількостями товарів, які безперервно оновлюватимуться... Ви слідкуєте, чи не так? Це ж так очевидно!

Барон знову похитав головою. Він, котрий погоджувався на найзухваліші комбінації і чию відважну завзятість під час першопочатків газового освітлення і досі наводили за приклад, лишався занепокоєним і впертим.

- Я чудово розумію, - відповів він. – Ви продаєте дешево, щоб продавати багато, і ви продаєте багато, щоб продавати дешево... Ось тільки треба продати, і я повертаюся до свого запитання: кому ви продаватимете? Як ви сподіваєтесь підтримувати настільки колосальні продажі?

Із салону долинув різкий вибух голосів і увірвав пояснення Муре. Пані Гібаль воліла б мати волани зі старовинних алансонських мережив лише фартушком.

- Але, моя люба, - пояснювала пані де Бов, - фартушок також був ними вкритий. Я ніколи ще не бачила нічого пишнішого.
- Послухайте! Ви підказали мені думку, - підхопила пані Дефорж. – У мене вже є кілька метрів таких мережив... Мені ще треба буде докупити на оздоблення.

Голоси затихли й перетворилися на шепіт. Видзвонювали цифри, затяті обрахунки підхльоскували бажання, дами скуповували повні жмені мережив.

- Еге! – зрештою мовив Муре, коли знову міг говорити. – Можна продати усе, що схочеш, якщо вмієш продавати! І в цьому наша перемога.

Тож з провансальською балакучістю він малював запальними фразами картини і демонстрував новітню комерцію в дії. Перш за все, це подвоєна сила від нагромидження – усі товари, зібрані в одному місці, підтримують та підштовхують одне одного, і ніколи ніяких простоїв, наймодніші сезонні новинки завжди в наявності. Тож від прилавку до прилавку клієнтка буде захоплена, купуватиме тут матерію, трошки далі – нитки, ще далі – манто. Так вона вдягнеться, а тоді натрапить на неочікувані здібанки, поступатиметься потребі в пустопорожньому та в гарному. Потім він уславлював фіксовану ціну: цим відкриттям спричинена велика революція у торгівлі модними товарами. І старосвітська комерція, дрібна комерція вмирає саме тому, що не може витримати боротьбу низьких цін, розпочату фіксованою ціною. Зараз конкуренція відбувається безпосередньо на очах у громадськості: прогулянка уздовж вітрин визначає ціни, кожен магазин знижує їх, задовольняючись якомога меншим прибутком. Жодних шахрувань, жодної можливості розбагатіти, тривалий час метикуючи і спродуючи сукно за подвійною ціною, а натомість поточні операції, встановлений відсоток від продажу кожної речі, статок, забезпечений завдяки справному функціонуванню продажу, тим ширшого, що здійснюється він на очах у всіх. Хіба ж це не дивовижний механізм? Він перекине ринок догори дном, він змінить увесь Париж, адже це місто створене з плоті й крові жінки.

- Я маю жінку, а на решту мені начхати! – сказав він з брутальним зізнанням, що вилетіло з нього під впливом пристрасті.

Від цього вигуку барон, здалося, похитнувся. Його усмішка втратила іронічний присмак, він розглядав молодого чоловіка і, поступово переможений його вірою, починав відчувати до нього приязнь.

- Цить! – по-батьківськи пробурмотів він. – Вони Вас почують.

Але дами вже говорили усі разом, настільки збуджені, що навіть не слухали одна одну. Пані де Бов завершувала опис вечірнього туалету: туніка з бузкового шовку, задрапована і підшита мереживними розетками, корсаж декольтований дуже низько, а ще розетки з мережив на плечах.

- Ось побачите, я замовлю собі такий самий корсаж із атласу...
- А я, - увірвала її пані Бурдле, - я хотіла б із оксамиту. О! Яка вдала нагода!

Пані Марті перепитувала:

- Га? Почім шовк?

А тоді усі голоси знову загули хором. Пані Гібаль, Анрієта, Бланш відмірювали, краяли, нівечили. Це було шматування тканин, пограбування

магазинів, апетит до розкошів, який розстилався хитромудрими і омріяними уборами – таке щастя бути посеред ганчір'я, що вони жили б, закопавшись у ньому, буцімто у теплому повітрі, необхідному для їхнього існування.

Муре тим часом кинув поглядом до салону. Кількома реченнями, вимовленими на вухо барону, так ніби робив любовні зізнання, на які іноді наважуються чоловіки поміж собою, він завершив пояснення механізму великої сучасної комерції. Тож іще вище, понад уже наведеними фактами, на самій вершині, постала експлуатація жінки. Усе призводило до цього: безперервне оновлення капіталу, система нагромадження товарів, дешевизна, що приваблює, точна ціна, що заспокоює. Саме за жінку магазини змагаються шляхом конкуренції – жінку, котру постійно ловлять у пастку розпродажами, запаморочивши її перед сліпучими вітринами. Вони розбудили в її плоті нові жадання, вони є непереборною спокусою, якій вона неухильно віддається, поступившись спочатку закупівлі як ошадлива господиня, потім підкорена кокетливістю, а потім – цілком поглинена. Подвоюючи продаж, демократизуючи розкіш, вони стають грізними чинниками витрат, котрі спустошують сімейний бюджет, спричиняють божевілля від моди, і щораз дорожче. У них жінка є королевою, перед якою падають ниць, якій лестять у її слабкостях, оточують послужливістю, і вона царює як закохана королева, хоча її обкрадають її ж піддані, і вона платить краплиною крові за кожен свій каприз. Тож навіть під витонченою галантністю Муре не приховував брутальності єврея, котрий продає жінку на вагу: він зводить на її честь храм, легіони продавців курять їй фіміам, і він створює ритуали нового культу. Він думає лише про неї, невтомно намагається вигадати ще більші спокуси, а за її спиною, коли спустошить їй кишені і розладнає нерви, він сповнений потаємної зневаги чоловіка, якому коханка необачно віддалася.

- Спіймайте жінку, і ви продасте усе на світі, - тихенько сказав він баронові, зухвало сміючись.

Тепер барон зрозумів. Вистачило кількох фраз, а про решту він здогадався. Така галантна експлуатація розпалювала його, пробуджувала в ньому колишнього гульвісу. Він з розумінням кліпнув очима і, зрештою, відчув захоплення до винахідника цього механізму поїдання жінок. Це вельми мудро. І він зронив ті ж слова, що й Бурдонкль – слова, що прошепотів йому на вухо його давнішній досвід:

- Знаєте, вони візьмуть своє.

Муре лиш стеноу плечима з убивчою зневагою. Усі належить йому, усі є його власністю, а він не належить жодній. Коли він висмокче з них свою фортуна і свою насолоду, то викине їх жужмом на звалище – для тих, котрі

ще зможуть прожити з них. Це була поміркована зневага провансальця і спекулянта.

- То як, любий добродію? – у підсумку, допитувався він. – Ви бажаєте бути зі мною? Та справа з ділянками видається Вам можливою?

Наполовину підкорений барон однак не наважувався брати на себе остаточне зобов'язання. Незважаючи на чари, що помалу захоплювали його, в душі від досі вагався. Він уже збирався відповісти в ухильний спосіб, аж тут наполегливий поклик наших дам звільнив його від цього тягаря. Голоси повторювали, посеред легкого сміху:

- Пане Муре! Пане Муре!

Той, прикро діткнений тим, що його увірвали, вдавав, що не чує, але пані де Бов, котра вже стояла якусь мить, підійшла до дверей малого салону:

- Ми Вас вимагаємо, пане Муре... Це зовсім не гречно, ось так закопуватися по закутках, щоб теревенити про справи.

Тож він вирішився із на позір доброю волею, із замилюваним виглядом, що подивував барона. Вони удвох звелися і перейшли до великого салону.

- Але, шановні пані, я до ваших послуг, - сказав він, заходячи з усмішкою на вустах.

Його зустрів тріумфальний галас. Він мусив підійти ближче, дами виділили йому місце посеред свого кола. Сонце тільки-но сховалося за деревами парку, світло згасало, тендітний присмерк помалу заливав простору кімнату. Це була розчулена пора сутінків, хвилина потаємного жадання у паризьких помешканнях, поміж днем, що конає, і лампами, які слуги лишень починають запалювати на кухні. Пан де Бов і Валаньоск досі стовбичили коло вікна, відкидаючи на килим пляму тіні. А пан Марті, котрий потайки зайшов кілька хвилин тому, стояв нерухомо в останньому спалаху світла, що падало крізь інше вікно і підкреслювало його бідненькі обриси, тісненький і чистенький сурдут, збідле над зошитами обличчя. Розмова дам про туалети остаточно спантеличила його.

- Той розпродаж, він таки відбудеться наступного понеділка? – якраз розпитувала пані Марті.
- Безсумнівно, моя пані, - відповів Муре співочим голосом, ніби флейта – голосом актора, якого набирал, говорячи з жінками.

Втрутилася Анрієта:

- Знаєте, ми усі підемо... Кажуть, Ви наготували дива.

- О! Дива! – пробурмотів він з виглядом удаваної скромності. – Я лишень намагаюся бути гідним Ваших забаганок.

Але вони засипали його запитаннями. Пані Бурдле, пані Гібаль, навіть Бланш хотіли про усе дізнатися.

- Ну ж бо, повідомте нам подробиці, - наполягала пані де Бов. – Ми через Вас помремо.

Вони оточили його, аж тут Анрієта зауважила, що він не випив жодної чашки чаю. Це був загальний відчай, і четверо дам узялися прислуговувати йому, але за умови, що згодом він відповість на їхні запитання. Анрієта наливала чай, пані Марті тримала чашку, а пані де Бов та пані Бурдле сперечалися за честь додати цукру. Він відмовився сідати і почав сьорбати чай, стоячи поміж ними, тож усі наблизилися, оточили його тісним колом своїх спідниць. Звівши голови, сяючи очима, вони усміхалися до нього.

- Ваш шовк, ваше «Щастя Парижа», про яке пишуть в усіх газетах, - нетерпляче продовжувала пані Марті.
- О! – відповів він. – Надзвичайна річ. Фай зі щільним переплетенням, м'якенький, міцний... Ось побачите, шановні пані. І ви знайдете його тільки у нас, бо ми придбали його у виключну власність.
- Справді?! Гарний шовк за п'ять франків шістдесят! – із запалом вигукнула пані Бурдле. – У це неможливо повірити.

Відколи було запущено рекламу, цей шовк займав у їхньому повсякденному житті помітне місце. Вони його обговорювали, обіцялися його купити, змучені бажанням і сумнівами. З-під балакучої цікавості, якою вони засипали молодого чоловіка, вигулькував особливий темперамент кожної споживачки: пані Марті, захоплена шалом до витрат, хапала в «Жіночому Щасті» усе без розбору, за випадком, що приводив її до вітрин; пані Гібаль прогулювалася там протягом кількох годин і ніколи не скуповувалася, щаслива й задоволена вже тим, що попросту має бенкет для очей; пані де Бов, обмежена в грошах, завжди катована завеликим бажанням, ховала образу на товари, які не може забрати; пані Бурдле з чуттям практичної й економної буржуазки негайно прямувала до знижок і користувалася великими магазинами з такою спритністю зразкової господині, позбавленої лихоманки, що заощаджувала значні суми; і, нарешті, дуже елегантна Анрієта купувала там лише певні речі – рукавички, очіпки, постільну білизну.

- Ми маємо й інший текстиль, дивовижно дешевий та багатий, - вів Муре співочим голосом. – Наприклад, я рекомендую вам наше «Золоте руно» - дивовижну блискучу тафту... У шовках з візерунками є незрівнянний вибір – малюнки, обрані нашими

закупівельниками поміж тисяч зразків. А щодо оксамитів, то ви знайдете найбагатшу колекцію відтінків... Попереджаю, цього року носитимуть багато сукна. Ось побачите, які у нас марселеві сукна, які у нас шевйоти...

Вони вже не уривали його, ще тісніше стисли коло, привідкривши роти у примарній усмішці. Їхні обличчя зблизилися й напружилися, буцімто все їхнє єство рвалося до спокусника. Очі їхні каламутніли, а потилицями пробігав легенький трепет. А він зберігав спокій завойовника посеред хвилюючих ароматів, що здіймалися від їхніх кіс. Поміж кожним реченням він ковтав трошечки чаю, запах якого пом'якшував ці терпкіші аромати, у яких була дрібка хижості. Перед настільки самовпевненою спокусою, достатньо потужною, щоб так бавитися з жінками, не піддаючись сп'янінню, яким пашіло від них, барон Гартман, вже не зводячи з Муре погляду, відчував, як захват його посилюється.

- Тож носитимуть сукно? – допитувалася пані Марті, чиє подзьобане обличчя гарнішало від кокетливої пристрасті. – Я мушу поміркувати.

Пані Бурдле, яка зберегла ясний погляд, сказала в свою чергу:

- Скажіть-но, у вас продаж залишків у четвер?.. Я зачекаю, адже мені потрібно вдягнути усю свою малечу.

І повернула свою тендітну голівку до господині дому.

- Ти і досі вдягаєшся у Совьор?
- Господи! Так! – відповіла Анріста. – Совьор дуже дорога, але на увесь Париж тільки вона уміє зробити корсаж... До того ж, що б там не розповідав пан Муре, у неї найгарніші візерунки, яких більше ніде немає. Я не хочу мучитись через те, що бачитиму свою сукню на плечах усіх жінок.

Муре спершу тактовно усміхнувся, а потім прозоро натякнув, що пані Совьор купує тканини у нього. Безперечно, вона зауповує безпосередньо у фабрикантів деякі візерунки і забезпечує на них право власності. Але, скажімо, для чорних шовків вона вичікує знижки в «Жіночому Щасті» і робить значні запаси, які спускає, подвоюючи або й потроюючи ціну.

- Тож я цілком певен, що її люди винесуть від нас усе «Щастя Парижа». Чому ви хочете, аби вона платила за цей шовк на фабриці дорожче, ніж у нас?.. Слово честі! Ми продаємо його зі збитком.

Це був останній удар, проти якого наші дами не встояли. Думка отримати товар, що продається зі збитком, підхльоскувала в них затятість жінки, у

якій втіха від споживацтва подвоюється від того, що вона гадає, буцімто обкрадає купця. Він знав, що вони не в змозі встояти проти дешевизни.

- Та ми усе продаємо задарма! – весело гукнув він, беручи позад себе віяло пані Дефорж, що залишилося на столику. – Погляньте! Ось віяло... Скільки, кажете, воно коштувало?
- Мереживо двадцять п'ять франків, а оправа двісті, - відповіла Анрієта.
- Гаразд! Мереживо не дороге. Проте, у нас таке саме коштує вісімнадцять франків... Щодо оправи, дорога пані, то це огидна крадіжка. Я не наважився б продати подібну більш як за дев'яносто франків.
- А я ж казала! – вигукнула пані Бурдле.
- Дев'яносто франків! – пробурмотіла пані де Бов. – Треба дійсно не мати й гроша, щоб пройти повз таке.

Вона узяла віяло і знов оглянула його разом з дочкою Бланш. На її великому класичному лиці, у її широких приспаних очах здійсалося стримуване й відчайдушне бажання забаганки, яку вона не зможе вдовольнити. Віяло вдруге обійшло усіх дам, поміж зауважень та вигуків. Тим часом пан де Бов і Валаньоск відійшли від вікна. Перший повернувся на своє місце позад пані Гібаль і з коректним й величним виглядом обмацував поглядом її корсаж, а молодий чоловік схилився до Бланш, намагаючись віднайти люб'язне слівце.

- Ця біла оправа з чорними мереживами - це трохи сумно, чи не так, панно?
- О! А я, - поважно відповіла вона, і на її опухлому лиці не заграло жодної цяточки рум'янцю, - я бачила якось подібне, з перламутру й білих пір'їн. Це було так цнотливо!

Пан де Бов, зауваживши, безсумнівно, прикрий погляд, яким його дружина стежила за віялом, нарешті додав і своє слівце до розмови:

- Воно одразу ж ламається, усі ці штукенції.
- І не кажіть! – заявила пані Гібаль, чарівно кривлячи гарне обличчя під рудими косами і вдаючи байдужість. – Мені набридло віддавати свої в ремонт.

Уже якийсь час пані Марті, дуже збуджена від розмови, гарячково крутила на колінах свою торбинку з червоної шкіри. Вона досі не могла продемонструвати свої придбання і, охоплена особливою чуттєвою потребою, палала бажанням похвалитися ними. Враз вона забула про свого чоловіка, відкрила торбинку і витягла кілька метрів вузького мережива, намотаного на картонку.

- А це валансьєнське мереживо для моєї дочки, - пояснила вона. – Воно три сантиметри завширшки, і яке гарнїосїньке, чи не так?.. Один франк дев'яносто.

Мереживо переходило від рук до рук. Дами вигукували. Муре стверджував, що продає такі дрібні оздоби за фабричною ціною. Однак пані Марті закрила торбинку, буцімто хотїла сховати те, що не показують. Але після успіху валансьєнського мережива вона не змогла опиратися бажанню витягти ще й носовичка.

- Там був ще й оцей носовичок... Брюсельська аплїкація, моя люба... О! Справжня знахідка! Двадцять франків!

Відтоді торбинка стала невичерпною. Пані Марті порум'янішала від насолоди, з кожною річчю, яку виймала, вона ставала чарівною й зніченою – достоту сором'язливість жінки, котра роздягається. З'явилася краватка з іспанських блондів за тридцять франків: вона її не хотїла, але продавець заприсягся, що у неї в руках остання, і що ціну на них підвищать. Потім була вуалетка із шантії: трошки задорога – п'ятдесят франків. Якщо вона її не носитиме, що зробить з неї щось для своєї дочки.

- Боже ж ти мій! Мережива – це так гарно! – повторювала вона з нервовим усміхом. – Коли я туди потрапляю, то купила б увесь магазин.

- А це? – запитала у неї пані де Бов, оглядаючи шматок гіпюру.

- А це, - відповіла вона, - це прошва... Її тут двадцять шість метрів. Один франк за метр, ви розумієте?!

- Послухайте! – мовила здивована пані Бурдле. – І що Ви хочете з нього зробити?

- Господи! Я не знаю... Але малюнок був такий цікавенький!

У цю мить вона звела очі й побачила навпроти свого нажаханого чоловіка. Він зблід ще дужче, уся його істота дихала приреченою тривогою бідного чоловіка, який спостерігає за розоренням своєї так тяжко заробленої платні. Кожен новий клопоть мережива був для нього катастрофою, жертими гіркими днями затурканого викладача, який потайки бігає непрохідною грязюкою на уроки, безкінечною каторгою його життя, що скочується до прихованої скрути, до пекла збіднілої родини. Бачачи дедалі більший страх у його погляді, вона хотїла схопити носовичок, вуалетку й краватку, гарячково совала руками і повторювала з коротким зніченим усміхом:

- Через вас чоловік мене насварить... Запевняю, мій друже, я ще була дуже розумною, бо там було таке велике плетиво за п'ятсот франків. О! Просто диво!

- То чому Ви його не купили? – спокійненько запитала пані Гібаль. – Пан Марті – найлюб'язніший з чоловіків.

Викладач мусив вклонитися і проголосити, що його дружина цілком вільна. Але на думку про загрозу від того великого плетива його спиною потік крижаний холод. І оскільки Муре якраз стверджував, що новітні великі магазини збільшують сімейний добробут середньої буржуазії, він кинув на нього грізний погляд – блискавку ненависті сором'язливої людини, яка не наважується задушити ворога.

Наші дами, до речі, не полишали мережив. Вони п'яніли від них. Згортки розкручували, передавали одна одній, ще більше зближуючись, зв'язані тонесенькими ниточками. Їхні коліна пестила дивовижно тендітна тканинка, на якій завмирили грішні руки. Вони дедалі щільніше ув'язнювали Муре, засипали його новими запитаннями. Світло поволі згасало, тож іноді він мусив схилити голову, торкатися бородою їхніх кіс, аби вивчити плетиво і вказати малюнок. Але у цій млявій розніженості сутінок, посеред розігрітого запаху їхніх плечей, він під удаваним замилюванням усе ж залишався їхнім володарем. Він був жінкою, вони відчували, як їх просякає й заповнює його делікатне чуття їхніх таємниць, і вони забувалися, спокушені. А він, відтепер упевнений, що тримає їх у цілковитій покорі, вищився, брутально царював над ними, як деспотичний король манаття.

- О! Пане Муре! Пане Муре! – белькотіли вони шепітливими розм'якими голосами в глибинах присмеркового салону.

Останні бліді спалахи неба згасали на мідних деталях меблів. І лише мережива зберігали сніговий відблиск на темних колінах дам, чий безладний і примарний гурток буцімто падав на коліна довкола молодого чоловіка, ніби у церкві. Останній промінчик вигравав на боках чайника – короткий яскравий спалах лампадки, який міг би сяяти у алькові, де солодко пахло чаєм. Але несподівано зайшов слуга з двома лампами, і чари розвіялися. Салон пробудився, світлий і веселий. Пані Марті сховала мережива подалі до своєї торбинки, пані де Бов доїдала ромову бабу, Анрієта ж тим часом звелася і у віконній ніші у півголоса розмовляла з бароном.

- Він чарівний, - казав барон.
- Правда? – вирвався у неї мимовільний вигук закоханої жінки.

Він усміхнувся і поглянув з батьківською поблажливістю. Вперше він помічав, що вона аж настільки підкорена. Занадто мудрий, аби мучитися через це, він мав лише співчуття від того, що бачив її в руках цього парубійка, такого ніжного і такого цілком холодного. Тож він визнав за належне попередити її і жартівливо пробурмотів:

- Стережіться, моя люба, він вас усіх з'їсть.

Полум'я ревності зблиснуло у гарних очах Анрієти. Безсумнівно, вона здогадувалася, що Муре попросту скористався нею, аби зблизитися з бароном. І вона заприсяглася довести його до любовного божевілля, його, чие кохання заклопотаного чоловіка мало невимушену чарівність пісеньки, яку наспівують у відкритому полі.

- О! – відповіла вона, удаючи, що також пожартувала. – Кінець кінцем, ягнятко завжди з'їсть вовка.

Глибоко заінтригований барон захопив її порухом голови. Можливо, вона і є тією жінкою, котра має прийти, щоб помститися за інших.

Коли Муре повторив Валаньоскові, що бажає показати, як його машина працює на усіх парах, то наблизився, аби попрощатися, і барон затримав його у віконній ніші, навпроти парку, що потонув у чорній темряві. Нарешті він поступився спокусі і перейнявся вірою, побачивши його поміж дамського товариства. Чоловіки поговорили мить стишеним голосом, а тоді банкір мовив:

- Гарзд! Я вивчу Вашу справу... Угоду буде укладено, якщо ваш понеділковий розпродаж буде настільки значним, як Ви кажете.

Вони потисли один одному руку, і Муре зі щасливим виглядом попрощався, адже не мав апетиту, якщо перед вечерею не заходив до «Жіночого Щастя», аби позирнути на виручку.

IV

У понеділок, 10 жовтня, ясне переможне сонце розкрало сірі хмари, що вже протягом тижня похмуро висіли над Парижем. Цілу ніч мжичило, густий водяний пил загидив вулиці, але на світанку прохолодний повів розніс хмари і висушив бруківку. Блакитне небо було веселим і прозористим, ніби навесні.

Тож і у відділах «Жіночого Щастя» від восьмої ранку палало яскраве сонце, уславлюючи розпродаж модних товарів зимового сезону. Коло дверей майоріли прапори, шерстяні полотнища тріпотіли у прохолодному

ранковому повірті і пожвавлювали площу Гайон ярмарковою метушнею. А вздовж двох вулиць вітрини розгортали виставкову симфонію за поки що сліпучо чистими шибками. Це був справжній шарварок кольорів, звідси радість лилася на вулиці потоком, цілий квартал споживацтва було широко відчинено, і кожен міг прийти, аби потішити собі очі.

Але о цій порі людей заходило небагато: кілька заклопотаних клієнток – господинь із сусідніх будинків та жінок, які бажали уникнути післяобідньої штовханини. Поза тканинами, що оздоблювали його, відчувалася порожнеча магазину, вже озброєного і готового зустріти свою клієнтуру навощеними паркетами і заваленими товаром прилавками. Квапливий ранковий натовп, не сповільнюючи кроку, заледве кидав поглядом на вітрини. На Новій вулиці та на площі Гайон, де мали зупинятися екіпажі, о дев'ятій годині було тільки два фіакри. І лише мешканці кварталу, головним чином дрібні крамарі, спантеличені від такого марева полотниць і коругов, збиралися в гуртки у підворіттях чи по закутках хідників і, не вмовкаючи від кислих зауважень, задирали вгору носи. Що їх обурювало найдужче, так це один з чотирьох вантажних повозів перед відділом доставки, на вулиці Мішодьєр. Ці вантажівки Муре нещодавно випустив на вулиці Парижа: зелені, помальовані жовтими й червоними смугами, з лакованими стінами й дверцятам, на яких сонце вигравало золотими й пурпуровими відблисками. Той повіз, свіжо пофарбований, з кожного боку перетятий назвою фірми, до того ще й увінчаний плакатом, який повідомляв про сьогоднішній розпродаж, врешт-решт, коли його завершили наповнювати пакунками, що залишилися від учора, потягла містом чудова конячина. І Бодю, дедалі бліднучи на порозі «Старого Ельбьофа», дивився до самого бульвару, як він котиться, сяючи, немов сонце, і розвозить усім містом ту огидну назву - «Жіноче Щастя».

Тим часом над'їхали кілька фіакрів і вишикувалися в чергу. Щоразу, коли заходила клієнтка, розпочинався рух поміж вишикуваними під високими дверима прислужниками магазину, вдягненими у лівреї – світло-зелені штани й фраки та смугасті жовто-червоні жилети. Інспектор Жув, відставний капітан, теж був там, у сурдуті й білій краватці, з орденом, ніби марка старої надійності, і вітав дам з поважним та ввічливим виглядом, вклонявся до них, щоб вказати потрібні відділи, і жінки зникали у вестибюлі, перетвореному на східний салон.

Від самого порогу розпочиналися дива й несподіванки, які зачаровували усіх. Ця ідея належала Муре: він першим нещодавно придбав у Леванті на чудових умовах колекцію старовинних та нових килимів – рідкісних килимів, які досі дуже дорого продавали тільки у крамницях цікавинок. А він збирався затопити ними ринок, від відпусків їх майже за собівартістю, використовуючи їх виключно як пишний декор, котрий мав привабити до

нього найвищу клієнтуру, що зналася на мистецтві. Від центру площі Гайон було видно цей східний салон, утворений виключно з порт'єр та килимів, розвішаних за вказівками хазяїна. Перш за все, під стелею було нап'ято килими зі Смирни, зі складними яскравими візерунками на червоному тлі. Далі з чотирьох боків звисали порт'єри: посмуговані зеленим, жовтим та червоним порт'єри з Караманії та Сирії, простіші, грубі на дотик, ніби вівчарський коц, порт'єри з Діярбекіра, а ще килими, які можна було використовувати як шпалери – довгі килими з Ісфагана, Тегерана і Керманчі, ширші килими із Шемахи і Мадраса, дивовижно уквітчані півоніями та пальмами в польоті фантазії, що ширяє казковими садами. На підлозі також лежали килими, вкриті соковитим плетивом: у центрі надзвичайний килим з Агри – біле тло з широкими ніжно-блакитними берегами, де з витонченою уявою розбігалися бузкові орнаменти. Та й повсюди простягалися дивовижі: килими з Мекки, що відблискували оксамитом, молитовні килимки із Дагестану з символічними позначками, всіянині буйними квітами килими Курдистану, нарешті, в куточку, вищилися навалені горою дешеві килими з Ѓордеса, Кули і Кіршеру – починаючи від п'ятнадцяти франків. Пишний намет паші було умебльовано кріслами й диванами, зробленими з верблюдячих торб – одні поплямовані зафарбованими ромбами, інші усіяні наївними трояндочками. Тут були Аравія, Туреччина, Персія, Індія. Було спустошено палаци, підчищено мечеті й базари. У збляклих старовинних килимах переважало рудувате золото, розмиті відтінки якого зберігали присмеркове тепло, останній жар згаслої печі – прекрасні барви, зварені стародавніми майстрами. Східні марення ширяли розкошами цього варварського мистецтва посеред міцного запаху, що зберігся у старій шерсті від сонячних країв, що кишать хробаками.

Зранку, о восьмій, коли Деніза, котра якраз сьогодні розпочинала роботу, проминала східний салон, то завмерла від подиву, не упізнаючи вхід до магазину і остаточно схвильована від цього гаремного декору, встановленого при самих дверях. Прислужник провів її на піддашшя і віддав до рук пані Кабен, уповноваженої прибирати кімнати і стежити за ними. Наглядачка розмістила дівчину в кімнаті № 7, куди вже занесли її валізу. Це була тісна мансардова комірчина, віконце якої, завбільшки з накривку табакерки, виходило на дах, і умебльована вузьким ліжечком, горіховою шафою, туалетним столиком і двома стільцями. Уздовж пофарбованого у жовте монастирського коридору вишикувалося двадцять таких самих комірчин: із тридцяти п'яти дівчат, які працювали у закладі, двадцять, котрі не мали рідні у Парижі, спали тут, а п'ятнадцять мешкали у місті, деякі у позичених тіточок і дядечок. Деніза негайно скинула свою бідненьку шерстяну сукенку, потерту від ретельного чищення і залатану на рукавах – єдину, яку привезла з Валоні. Потім вона вдягла однострій свого

відділу – чорну шовкову сукню, яку підігнали для неї і яка вже чекала її на ліжку. Ця сукня була їй ще трохи завелика і заширока в плечах. Але дівчина так квапилася від хвилювання, що не зупинялася на цих кокетливих дрібницях. Ніколи ще вона не носила шовків. Коли вона спускалася, причепурена й знічена, то дивилася, як вилискує її спідниця, і відчувала сором від того, що тканина так нахабно шарудить.

На долішньому поверсі, коли вона зайшла до відділу, саме вибухнула сварка. Вона почула, що Клара каже верескливим голосом:

- Пані, я прийшла раніше за неї!
- Це неправда! – відповіла Маргарита. – Вона відштовхнула мене у дверях, але я вже ступила до зали.

Йшлося про запис до розлінованої таблиці, за якою визначалася черговість продажу: продавчині реєструвалися на дошці, як тільки приходили у відділ, і щоразу, коли обслуговували клієнтку, переносили своє ім'я у кінець списку. Зрештою пані Орелі визнала правоту Маргарити.

- Увесь час несправедливість! – розлючено пробурмотіла Клара.

Але поява Денізи примирила усіх панянок. Вони подивилися на неї і усміхнулися. Хіба можна таке нап'ялювати?! Дівчина незграбно попрямувала до таблиці з реєстром і виявилася останньою. Тим часом пані Орелі вивчала її, занепокоєно скривившись, і не змогли стримати зауваження:

- Дороженька моя, у Вашій сукні вмістилися б двоє таких, як Ви. Її треба було б вшити... До того ж, Ви не вмієте вдягатись. Ходіть, я Вас трохи приведу до ладу.

Вона відвела дівчину до високих дзеркал, що чергувалися з дерев'яними дверцятами шаф, до яких було напхано верхній одяг. Простора кімната, оточена дзеркалами й меблями із різьбленого дуба, вистелена червоним килимовим покриттям з великими галузками, нагадувала банальний салон готелю, крізь який постійно пробігають галопом юрми постояльців. Панни, вдягнені у шовкові однострої, довершували цю подібність, прогулюючись з граційністю комерсанток, ніколи не присідаючи на жоден з дюжини стільців, призначених виключно для клієнток. У кожній між двома петельками корсажа був устромлений великий олівець, що стирчав вістрям догори, буцімто увігнаний в груди, а із кишені білою плямою наполовину виглядав зшиток чеків. Багато хто з них наважувалися вдягати прикраси: перстені, брошки, ланцюжки. Але предметом їхнього кокетства, розкошами, за які вони боролися у одноманітності одягу, було їхнє непокрите волосся, начесане, закучерявлене, ретельно викладене – буйні

зачіски, підсилені накладними косами й шиньйонами, якщо бракувало власного волосся.

- Пересуньте пояс наперед, - повторювала пані Орелі. – Тепер у Вас принаймні немає горба на спині... А Ваше волосся! Хіба можна його так скубти?! Воно було б прекрасним, якби Ви постаралися.

Дійсно, це була єдина окраса Денізи. Попелясто біляве, воно спадало їй до самих гомілок, і коли вона зачесувалася, воно їй заважало, тож вона мусила задовольнитися тим, що скручувала його, збирала в копицю й закріплювала під довгі зубці рогового гребеня. Клара, яку вкрай дратувало це волосся, вдавала, що регочеться з нього, настільки криво й косо воно було наверхнене у дикій граційності. Вона підкликала помахом руки продавчиню з відділу білизни, широколицю й приємну на вигляд дівчину. Двоє відділів були сусідніми і перебували у постійній ворожнечі. Але панянки іноді доходили згоди, щоб позбиткуватися з когось.

- Панно Кюньо, погляньте на цю гриву, - повторювала Клара, а Маргарита підштовхувала її ліктем, вдаючи й собі, що лускає зі сміху.

Але білизнярка не була налаштована на жарти. Вже якусь мить вона розглядала Денізу і пригадувала, чого натерпілася сама у перші місяці у своєму відділі.

- Бачу. То й що? – мовила вона. – Далеко не в усіх є така грива!

І вона повернулася до білизни, залишивши двох цокотух спантеличеними. Деніза почула це і провела її вдячним поглядом, доки пані Орелі видавала їй зшиток з чеками на її ім'я, повчаючи:

- Гарзд, завтра Ви ліпше доглянете за собою... А тепер спробуйте вивчити звичаї нашої фірми, чекайте на свою чергу з продажу. Сьогодні день буде важким, і ми зможемо побачити, на що Ви здатна.

О цій ранковій порі за верхнім одягом приходило мало клієнток, і відділ поки що залишався порожнім. Панянки трималися рівно і рухалися повільно, готуючись до післяобідньої втоми. Деніза, знічена від думки, що чекає на свій дебют, почала наточувати олівець, аби лиш опанувати себе, а тоді, наслідуючи решту, встромила його в груди, між двома петельками. Вона переконувала себе бути мужньою, адже мусила завоювати своє місце. Напередодні їй повідомили, що її беруть на випробувальний строк, тобто без фіксованої платні, і вона матиме лише відсоток та премію від продажу, який здійснить. Однак вона сподівалася, що зможе отримати у такий спосіб до тисячі двохсот франків, бо знала, що хороші продавчині заробляють до двох тисяч, якщо тільки забажають цього. Її бюджет було розписано: сто франків на місяць дозволять їй сплатити за пансіон Пепе і

утримання Жана, який не заробляв жодного су, а вона сама зможе купувати деякий одяг та білизну. Ось тільки щоб досягти цієї велетенської суми, вона має зарекомендувати себе сильною і працьовитою, не перейматися лихослів'ям, що лунає довкола, і, якщо буде потрібно, битися й виривати свою частку у товаришок. І коли вона таким чином розпалювала себе до боротьби, повз їхній відділ пройшов високий молодий чоловік і усміхнувся до неї. Вона упізнала Делоша, котрий напередодні розпочав працювати у відділі мережив, і відповіла йому усмішкою. Щаслива від цієї віднайденної приязні, вона вбачала у його привітанні добру прикмету.

О пів на десяту пробив дзвін, що скликав на обід першу чергу. Наступне бамкання покликало другу. А клієнтки і досі не з'являлися. Заступниця завідувачки, пані Фредерік, котра, як похмура й сувора вдова, тішилася думками про катастрофу, заприсяглася уривчастими словами, що день втрачено: сюди не зазирне й обдерта кицька, можна зачиняти шафи і розходитися хто куди. Від цього пророцтва спохмурніло пласке лице Маргарити, дуже зажерливої до наживи, а Клара і далі походжала, мов кобила, що зірвалася з припони, і вже мріяла, як поїде розважатися до лісу на околиці Парижа, якщо фірма завалиться. Що ж до німої та поважної пані Орелі, то вона з ликом Цезаря крокувала порожнім відділом, ніби генерал, котрий несе відповідальність як за перемогу, так і за поразку.

Близько одинадцятої з'явилися кілька дам. Мала надійти черга Денізи, і якраз помітили клієнтку.

- Ви ж знаєте – товста провінціалка, - пробурмотіла Маргарита.

Це була жінка років сорока п'яти, котра коли-не-коли прибивалася до Парижа з нетрів якогось департаменту на краю світу. Там вона протягом кількох місяців відкладала гріш до гроша, а тоді, тільки-но виходила з вагону, мчала до «Жіночого Щастя» і витрачала геть чисто все. Дуже рідко вона робила замовлення поштою, адже любила помацати товари і запасалася навіть голками, за котрі, як сама казала, у їхньому містечку просять, мов за батька рідного. Увесь магазин знав її: усі знали, що її звати пані Бутарель, що вона мешкає у Альбі, а решта їх не обходило – ні її становище, ні її життя.

- Пані, Ви почуваетесь добре? – наближаючись, люб'язно розпитувала її пані Орелі. – Що Ви бажаєте? Ми негайно до Ваших послуг.

І озирнулася:

- Панни!

Деніза ступила наперед, але Клара поквапилася. Зазвичай вона була лінивою до продажу, їй було начхати на гроші, бо поза магазином заробляла значно більше і без втоми. Її лишень підхльоскувала думка поцупити у новенької гарну клієнтку.

- Перепрошую, зараз моя черга, - обурено мовила Деніза.

Але пані Орелі відсунула її суворим поглядом і буркнула:

- Немає жодної черги, тут тільки я хазяйка... Повчіться спочатку, перш ніж обслуговувати постійних клієнтів.

Дівчина позадкувала. Сльози виступили їй на очах, і, щоб приховати цей надмір чутливості, вона відвернулася і стала коло високого прозорого вікна, вдаючи, що дивиться на вулицю. Невже їй перешкоджатимуть продавати? Невже вони усі змовилися, щоб вихоплювати у неї з-під носа значні продажі? Її перейняв страх за майбутнє, вона почувалася розчавленою поміж стількома зажерливими інтерсами. Поринувши у гірку самотності, вона притулилася лобом до холодного скла, дивилася навпроти, на «Старий Ельбьоф», і міркувала, що було б ліпше благи дядечка залишити її у себе. Може, він і сам волів би передумати, бо напередодні здавався їй таким розчуленим. А тепер вона цілком самотня у цьому велетенському закладі, де ніхто її не любить, де її образили й упослідили. Пепе і Жан живуть у чужих людей, а вони ж ніколи не відлипали від її спідниці. Серце їй краялося, і через дві великі сльози, які вона стримувала, вулиця затанцювала в тумані.

Увесь цей час позад неї гуділи голоси:

- Воно мене усю перетисло, - казала пані Бутарель.

- Пані помиляється, - повторювала Клара. – Плечі сидять чудово... Хоча, можливо, пані бажала б манто, а не пальто.

Враз Деніза здригнулася: її руки торкнулася чиясь долоня, і пані Орелі суворо запитала:

- Он як! То Ви вже геть нічого не робите, а дивитесь на перехожих?.. О! Так не піде!

- Але ж, пані, мені перешкодили продавати.

- Для Вас, панно, є інша робота. Почніть з початків... Розвішуйте одяг.

Аби задовольнити кількох клієнтів, які завітали до відділу, потрібно були випатрошити усі шафи, і на двох довгих дубових столах, праворуч та ліворуч, валялися стоси пальт, манто, ротонд – одяг різних розмірів та різних тканин. Не відповідаючи, Деніза узялася сортувати його, ретельно

складати і знову вішати до шаф. Це була найневдячніша робота для початківців. Вона вже не протестувала, знаючи, що від неї вимагають пасивної покори, доки завідувачка зволить допустити її до продажу, і, схоже, вона від самого початку мала намір так вчинити. Дівчина усе складала, аж тут з'явився Муре. Для неї це було потрясінням: вона почервоніла, відчувала, що до неї повертається незрозумілий страх від того, що він може заговорити до неї. Але він її навіть не бачив: він уже й не пригадував цю дрібненьку дівчинку, яку вирішив проштотхнути під впливом хвилинного чарівного враження.

- Пані Орелі! – покликав він різким голосом.

Він був трохи блідим, проте з ясними й рішучими очима. Оглядаючи відділи, він повсюди бачив порожнечу, і попри уперту віру в свою форту, перед ним гвалтовно постала можливість поразки. Безсумнівно, тільки-тільки пробило одинадцять. Він знав з досвіду, що натовп починає сходитися лише після полудня. Проте, його непокоїли певні симптоми: під час інших розпродажів рух починався від самого ранку, до того ж, він не бачив бодай простоволосих жінок – клієток з кварталу, які по-сусідськи зазирали до нього. Як усіх видатних полководців перед битвою, його охопила забобонна слабкість, незважаючи на звичну поставу дієвого чоловіка. Ніщо не вдасться, він пропав, і він не зміг би сказати, чому: йому здавалося, що він читає свою поразку навіть на обличчях дам, які проминали повз нього.

Якраз пані Бутарель, котра завжди купувала, пішла геть, примовляючи:

- Ні, у вас немає нічого, що мені сподобалося б... Я подивлюся і вирішу.

Муре дивився, як вона виходить. Пані Орелі саме прибігла на його виклик, він відвів її убік, і вони обмінялися кількома квапливими словами. Вона прикро махнула рукою і вочевидь відповіла, що продаж не розпалюється. Мить вони стояли, дивлячись одне на одного, переможені тим сумнівом, який генерали приховують від своїх солдатів, а тоді він сказав дуже голосно і зі звичним бравурним виглядом:

- Якщо Вам потрібні будуть люди, візьміть котрусь з дівчат у майстерні... Вона хоч трохи допоможе.

І він у відчаї продовжував інспектувати магазин. Від самого ранку він уникав Бурдонкля, чиї стривожені міркування дратували його. Виходячи з відділу білизни, де торгівля йшла ще гірше, він наскочив на нього і мусив стерпіти висловлення його побоювань. Тож він прямісінько відправив його до дідька з брутальністю, яку в лиху годину не намагався приборкати навіть перед своїми головними службовцями.

- Та дайте мені чистий спокій! Все гаразд... Я врешті-решт викину страхопудів за поріг.

Самотній Муре стовбичив коло поручнів понад головним торгівельним залом. Звідти він височів над магазином: під ним були відділи, що на антресолях, а перед ним – відділи першого поверху. Згори порожнеча здалася йому жалюгідною: у мереживах якась стара пані змусила вивернути для себе усі коробки, але нічого не придбала, а в білизні три збитошниці добру годину обирали комірці за вісімнадцять су. Знизу, під критими галереями, у променях світла, що падало знадвору, він помітив, що клієнток потроху більше. Це була повільна хода, прогулянка перед прилавками без штовханини і частенько з погалинами. У товарах для шиття і коло очіпків товклися жінки в кофтинках. Однак, ані у постійльній білизні, ані біля шерсті не було нікого. Прислужники магазину, в зелених фраках зі здоровенними блискучими мідними гудзиками, тинялися з кутка в куток, очікуючи на відвідувачок. Час від часу з церемонним виглядом, рівнесенько тримаючи поставу, крокував інспектор в білій краватці. Найболючіше серце Муре стискалося від мертвого спокою у центральному залі: світло падало до неї згори крізь прозору скляну стелю і розсіювалося повсюди ясным білим пилом, що ніби застиг у повітрі, а під ним відділ шовків буцімто спав у крижаній церковній тиші. І лише кроки одного з продавців, шепітливі слова, шарудіння спідниць, що проминали, не зупиняючись, пробуджували легесенький шум, приглушений теплом від калорифера. Утім, почали під'їздити екіпажі: було чути, як раптово зупиняються коні, а тоді хрюскають, зачиняючись, дверцята. З вулиці долітав віддалений гамір – цікаві штовхалися перед вітринами, фіакри зупинялися на площі Гайон – наближалася справжня юрма. Але побачивши касирів, які від неробства порозвалювалися за своїми віконцями, і відзначивши, що столи для пакунків залишаються порожніми, а на них акуратно лежать коробки, мотузки й рулони синього паперу, Муре, обурюючись сам на себе за свій переполох, достоту відчув, як під ним його велетенська машина зупиняється і холоне.

- Послухайте-но, Фав'є, - пробурмотів Ютен, - погляньте на хазяїна, там, вгорі... Не схоже, щоб він прийшов з весілля.
- Ото ще триклята контора! – відповів Фав'є. – Подумати лишень, я ще нічого не продав!

Вичікуючи клієнток, вони перекидалися пошепки короткими фразами, не дивлячись один на одного. Інші продавці з їхнього відділу, під керівництвом Робіно, складали у стоси сувої «Щастя Парижа». Бутмон тим часом вів у півголоса тривалі переговори з худорлявою молодою жінкою і, схоже, приймав велике замовлення. Довкола них на елегантних тендітних етажерках купчилися стоси шовку, загореного у довгі паперові упаковки

кремового кольору, немов брошури нестандартного формату. А візерунчасті шовки, муари, атласи й оксамити здавалися копицями скошених квітів – справжні жнива тендітних коштовних тканин. Це був елегантний відділ, справжній салон, де легесенькі товари були виключно розкішними меблями.

- Мені на неділю треба сто франків, - продовжував Ютен. – Якщо я не матиму в середньому дванадцять франків на день, то прогорю... Я розраховував на їхній розпродаж.

- До дідька! Сто франків – непоганенько! – відповів Фав'є. – Я прошу лишень п'ятдесят чи шістдесят... То Ви платите за шикарних жінок?

- Та ні, мій любий! Уявіть собі, яка дурниця! Я заклався і програв... Тепер маю нагодувати від пуза п'ятьох осіб – двох чоловіків і трьох жінок... Ото ще суче плем'я! Першій, котра пройде, я впарю двадцять метрів «Щастя Парижа».

Вони ще хвильку балакали і переповідали один одному те, що робили напередодні і що розраховували зробити за тиждень. Фав'є грав на перегонах, Ютен веслував і утримував співачок з кафе-концертів. Але їх подхльоскувала однакова потреба в грошах, вони думали тільки про гроші, вони билися між собою за гроші від понеділка до суботи, а тоді проїдали усе в неділю. У магазині це було їхнім постійним клопотом, боротьбою без жалощів та перемир'я. А ще той хитрюга Бутмон тільки-тільки перехопив повірену пані Совьор – ту худющу жінку, з якою розмовляв! Гарненькі справи! Дві чи й три дюжини сувоїв, бо у знаній кравчині добрий апетит. І в ту ж мить приперся Робіно і собі свиснув клієнтку у Фав'є!

- О! Ще й цей! Я мушу з ним порахуватись! – буркотів Ютен, користаючись найдрібнішою нагодою, щоб збурити відділ проти чоловіка, на чие місце мітив. – Хіба ж завідувач і його заступник мають продавати?!.. Слово честі! Мій любий, якщо я колись стану заступником, ось побачите, яким чемним я буду з іншими.

І уся його дрібна нормандська істота, люб'язна й повненька, енергійно бавилася у добродушність. Фав'є не втримався і косо позирнув на нього, але не полишив флегматичності жовчного чоловіка і вдовольнився тим, що відповів:

- Так, я знаю... Я тільки цього і бажаю.

Але побачивши, що наближається дама, додав тихіше:

- Увага! Це для Вас.

Це була ряба жіночка у жовтому капелюшку та червоній сукні. Ютен одразу ж вгадав жінку, яка нічого не купить. Він жваво схилився за прилавком, вдав, що зашнуровує черевика і пробурмотів зі сховку:

- О, ні! Тільки не це! Нехай інші нею поласують... Красенько дякую! Втрачати свою чергу!

Однак Робіно покликав його:

- Панове, чия черга? Пана Ютена?.. Де пан Ютен?

Той уперто не відповідав, і тому продавець, записаний наступним, прийняв рябу даму. Дійсно, вона лишень хотіла отримати зразки з цінами і затримала продавця більш як на десять хвилин, засипаючи його питаннями. Проте заступник побачив, як Ютен зводиться з-за прилавка, і коли з'явилася нова клієнтка, втрутився з суворим виглядом, зупинивши молодого чоловіка, котрий поквапився до неї:

- Ваша черга минула... Я Вас кликав, але Ви сиділи там...

- Але, пане, я не почув.

- Досить!.. Записуйтеся у хвіст... Ну ж бо, пане Фав'є, Ваша черга.

Фав'є, в душі дуже тішачись з цієї пригоди, поглядом вибачився перед товаришем. Ютенові зблідли губи, і він відвернувся. Найдужче він казився через те, що знав ту клієнтку – чарівну білявочку, яка частенько приходила до відділу, і яку продавці називали між собою «красунечкою», не знаючи нічого про неї, навіть її імені. Вона купувала багато, наказувала віднести усе до її екіпажа і зникала. Висока, елегантна, вбрана з витонченим шармом, вона виглядала дуже багатою дамою з найвищого світу.

- Ну як? Як там ваша кокотка? – розпитував Ютен Фав'є, коли той повернувся від каси, куди супроводжував даму.

- О! Кокотка! – відповів він. – Ні, вона занадто пристойно виглядає. Це має бути дружина біржовика чи лікаря, зрештою, не знаю, щось на кшталт цього.

- Та облиште! Це кокотка... Хіба сьогодні можна те знати? Вони уміють вдавати високошановних жінок.

Фав'є зазирнув до свого зшитка з чеками.

- Байдуже! – продовжував він. – Я втюхав їй на двісті дев'яносто три франки. З того я маю майже три франки.

Ютен стис губи і вимістив свою злість на тих чекових зшитках: ото ще дурний винахід, що обтяжує їм кишені! Між ними відбувалася прихована боротьба. Фав'є зазвичай вдавав, що відступає і визнає зверхність Ютена, а натомість кусав його ззаду. Тож Ютен страждав через три франки, так легко поцуплені у нього з-під носа продавцем, силу якого він зневажав. Справді, гарненький деньочок! Якщо так увесь час триватиме, він не заробить навіть на зельтерську воду для своєї компанії. І посеред дедалі запеклішої битви він прогулювався уздовж прилавків, гострячи зуби на свою частку, заздрячи навіть своєму керівникові, котрий супроводжував худющу молодицю, повторюючи їй:

- Гаразд, домовилися. Перекажіть, що я зроблю усе можливе, аби отримати таку ласку від пана Муре.

Муре вже давно не стояв на антресолях, на галереї понад торгівельним залом. Враз він вигулькнув на вершечку високих сходів, що спускалися на долішній поверх, і звідти знову височів над усім закладом. Його лице порум'янішало, віра відроджувалася у ньому і вивищувала його понад цим людським потоком, який помалу заливав магазин. Нарешті це була очікувана штовханина, післяобідня тиснява, на яку він гарячково і з відчаєм очікував. Усі продавці були на своїх місцях, останній удар дзвону пробив завершення третьої черги обіду. Жахливий ранок, спричинений, безсумнівно, зливою, що випала близько дев'ятої, міг ще бути відшкодований, адже блакитне ранкове небо знову весело сяло перемогою. Тепер відділи на антресолях пожвавлювалися, він мусив відступати, щоб пропустити дам, котрі невеличкими гуртками підіймалися до білизни та верхнього одягу, а позад нього, у мереживах і шалях, він чув, як лунають значні суми. Але найдужче його заспокоїв вигляд галерей на першому поверсі: у товарах для шиття було повно люду, навіть постільна білизна і шерстяні тканини були заповнені, шереги клієнток ставали щільнішими, майже усі тепер були в капелюшках, виднілися лишень кілька очіпків припізнілих господинь. У залитій білявим світлом залі шовків, дами, стиха розмовляючи, скидали рукавички, щоб пестливо помацати сувої «Щастя Парижа». Муре безпомилково вгадував гамір, що долітав знадвору: торохкотіння екіпажів, стукіт дверцят, дедалі гучніший галас натовпу. Він відчував, як під його ногами машина починає бриніти, розігріватися й оживати – від кас, де видзвонювало золото, від столів, де прислужники квапливо запаковували покупки, аж до найглибших підвалів, до відділу доставки, який переповнювався пакунками, що падали згори, і від чийого підземного двигіння тремтіла будівля. Посеред юрми поважно походжав інспектор Жув і винохував злодійок.

- Диви! Це ти! – враз вигукнув Муре, упізнаючи Поля Валаньоска, якого підвів прислужник. – Ні-ні, ти мені не заважаєш... До речі, щоб усе побачити, можеш просто йти за мною, бо сьогодні я на передовій.

Він досі лишався занепокоєним. Безсумнівно, люди прийшли, але чи перетвориться розпродаж на сподіваний тріумф? Утім, він сміявся разом з Полем і весело повів його за собою.

- Схоже, потрошку починає розпалюватися, - мовив Ютен до Фав'є. – Але мені не щастить. Слово честі, іноді я бідолашний горопах!.. Я знову відправив одну до ситців – та кочерга у мене нічого не купила.

Він кивнув підборіддям на даму, яка йшла геть, кидаючи гидливі погляди на усі тканини. Звісно, він не розжиріє на тисячу франків платні, якщо нічого не продасть. Зазвичай він заробляв на день сім чи й вісім франків відсотків та комісійного, що приносило йому, разом з фіксованою платнею, в середньому десяток франків на день. Фав'є ніяк не міг досягти восьми, аж ось цей пантофель вкрав у нього шматок з рота, бо ж знову продав шовку на нову сукню. Такий холодний парубок, який ніколи не умів потішити клієнтку! Здуріти можна від цього!

- Очіпки й нитки, схоже, кують гроші, - пробурмотів Фав'є, маючи на увазі продавців із відділів очіпків і товарів для шиття.

Враз Ютен, котрий обмацував поглядом магазин, спитався:

- Ви знаєте пані Дефорж? Добру приятельку хазяїна?.. Погляньте, он та брюнетка, що міряє рукавички, та, якій Мін'йон вдягає рукавичку.

Він замовк, а тоді продовжив тихесенько:

- Ну ж бо, ну ж бо, мій солоденький, гарненько вишаруй їй пальчики, може, воно тобі щось і дасть! Знаємо ми твої перемоги!

Між ним і рукавичником тривало суперництво красенів, котрі обдивоє вдавали, що залицяються до клієнток. В дійсності ні той, ні інший не могли похизуватися жодною справжньою щасливою нагодою: Мін'йон ширив поголос про дружину комісара поліції, яка закохалася у нього, а Ютен дійсно підчепив у своєму відділі вишивальницю, котрій набридло тинятися задрипаними готельчиками кварталу. Проте, вони брехали і залюбки ширили поголос про загадкові пригоди, про побачення з графіннями, призначені поміж закупами.

- Ви мусите її обробити, - мовив Фав'є з виглядом поважного насмішника.

- А це ідея! – вигукнув Ютен. – Якщо вона зайде сюди, то я її обмакітру, бо мені треба сто су!

У відділі рукавичок ціла шереха дам сиділа перед вузьким прилавком, обтягненим зеленим оксамитом, з металевими нікельованими ріжками, і усміхнені продавці спорожнювали перед ними пласкі яскраво-рожеві коробочки, які витягали із самого ж прилавка, подібного до шухляд з бірками у архіві. Мін'йон запопадливіше від решти схилив своє лялькове личко і розманіжено наводив пояснення масненьким паризьким голосочком. Він уже продав пані Дефорж дванадцять пар рукавичок зі шкіри козеняти – «рукавички Щастя», марку фірми. Потім вона попросила три пари шведських рукавичок, а тепер міряла саксонські, побоюючись, що розмір не точний.

- О, пані! Бездоганно! – повторював Мін'йон. – Шість і три чверті були б завеликими для такої ручки, як Ваша.

Напівлежачи на прилавку, він тримав її за руку, брав пальці один за одним і розглажував шкіру рукавички повторюваними й зосередженими довгими пестливими рухами. Він дивився на неї, буцімто вичікував на її обличчі зрадливий промінь хітливих радощів. Але вона, спершись ліктем на край прилавка й звівши долоню, спокійно подавала йому пальці, так само, як виставляла ногу перед покоївкою, щоб вона заціпила їй черевички. Він не був чоловіком, вона використовувала його для інтимних потреб зі звичною зневагою до людей, що прислужують їй, і навіть не дивилася на нього.

- Пані, я Вам не зробив боляче?

Вона заперечного хитнула головою. Запах саксонських рукавичок, цей хижий запах, подібний до солодкого мускусу, зазвичай хвилював її, і вона іноді з цього сміялася: вона знала свій смак до цього двозначного запаху, в якому відчувається шалений звір, що впав до пудрениці хвойди. Але перед цим банальним прилавком вона не відчувала запаху рукавичок, вони не створювали жодного чуттєвого жару між нею і тим безликим продавцем, який робив свою роботу.

- А так, пані?

- Дякую, нічого... Віднесіть це до каси номер 10, для пані Дефорж, гаразд?

Як постійна клієнтка, вона давала своє ім'я на касі і відсилала туди кожен зі своїх пакунків, щоб за нею не ходив продавець. Коли вона відійшла, Мін'йон підморгнув, озираючись до сусіда, якого хотів переконати у тому, що трапилося дещо надзвичайне.

- Га? – грубо пробурмотів він. – Я настромлю їй рукавички по самий кінець!

Пані Дефорж тим часом продовжувала робити закупи. Вона звернула ліворуч, зупинилася коло господарської білизни, щоб придбати рушники, а тоді обійшла інші відділи, дійшла аж до шерсті, вглибині галереї.

Вона була задоволена своєю кухаркою і бажала подарувати їй сукню. Відділ шерсті був переповнений щільним натовпом: тут скупчилися усі дрібні господині, мацали тканини, мовчазно заглиблювалися у підрахунки, тож вона мусила на мить присісти. У ящиках нашаровувалися поверхами товсті сувої, які продавці різкими рухами витягали один за одним. Вони вже не могли дати лад на захарашених прилавках, де тканини перемішувалися і перекручувалися. Це був морський приплив тьмяних барв, різноманітні приглушені відтінки шерсті: залізно-сірий, сіро-жовтий, сіро-блакитний, поміж якими подекуди палали шотландські смужки на тлі криваво-червоної фланелі. Білі етикетки на сувоях були немов поодинокі сніжинки, що в грудні вкривають цяточками чорну землю.

За стосом попліну Льенар жартував з високою простоволосою дівчиною – робітницею з кварталу, яку хазяйка відправила дізнатися про асортимент мериносів. Він ненавидів ці дні великих розпродажів, після яких йому ламало руки, і намагався спекатися роботи: батько щедро утримував його, тож йому було начхати на продаж, і він працював рівно стільки, щоб не вилетіти за двері.

- Послухайте нарешті, панно Фанні, - казав він. – Ви завжди так квапитеся... Та картата вігонь з минулого разу підійшла? Знаєте, я сам прийду до Вас додому забрати комісійне.

Але робітниця тікала, сміючись, і Льенар опинився перед пані Дефорж, у якої не міг не запитати:

- Чого пані забажає?

Вона хотіла недорого, але міцну сукню. Льенар, аби пожаліти свої руки, адже переймався лише цим, почав маневрувати, щоб змусити її взяти одну з тканин, які вже були розгорнені на прилавку. Там були кашеміри, серж, вігонь, він присягався, що не існує нічого кращого, і тому кінця-краю не було видно. Але її, схоже, ніщо не задовольняло. Вона убачила в ящику блакитний драп. Він таки наважився і витяг той драп, який, на її думку, виявився загарбим. Потім були шевйоти, діагоналі, жаккарди, гренадин – усі різновиди шерсті, які їй було цікаво помацати задля насолоди, бо вона твердо вирішила узяти абищо. Тому молодий чоловік мусив повитягати найвищі ящики. Плечі йому тріскотіли, прилавок зник під шовковистим плетивом кашеміру й попліну, під шорсткими волосинками шевйоту, під м'якесеньким пушком вігоні. Туди потрапили усі тканини й усі відтінки. Навіть, не маючи ані найменшого наміру купити, вона змусила показати

собі гренадин і тонесенький газ із Шамбері. А коли їй того було досить, мовила:

- О! Господи! Перший був найліпшим. Це для моєї кухарки... Так, серж у дрібну цяточку, за два франки.

І коли блідий від люті Льенар відмірив, сказала:

- Віднесіть це до каси номер 10, для пані Дефорж.

Відходячи, вона перестріла зовсім поруч пані Марті у супроводі дочки Валентини, високої, стрункої й зухвалої чотирнадцятирічної панянки, яка вже кидала на товари грішні жіночі погляди.

- Погляньте! Це Ви, люба пані!
- Так, люба пані!.. Га? Який натовп!
- О! І не кажіть, можна задихнутися. Справжній успіх!.. Ви бачили східний салон?
- Дивовижно! Небачено!

Їх штовхав ліктями і штурхав дедалі повноводніший потік дрібних гаманців, які накинулися на дешеву шерсть, а вони умлівали щодо виставки килимів. Потім пані Марті пояснила, що шукає тканину на манто, але досі не визначилася і забажала, щоб їй показали шерстяне марсельське сукно.

- Мамо, та поглянь лишень, - прошепотіла Валентина, - це занадто просто.
- Ходімо до шовків, - сказала пані Дефорж. – Треба побачити їхнє знамените «Щастя Парижа».

Пані Марті хвильку повагалася: так вийде дорогоувато, а вона поклялася своєму чоловікові усім святим, що буде розумницею! Вже годину вона купувала, за нею слідував цілий стос товарів: нарукавнички й рюші для неї, панчохи для дочки. Зрештою, вона сказала продавцеві, який показував їй марсельське сукно:

- Ой, ні! Я піду до шовків... Усе це не для мене.

Продавець узяв товари і пішов поперед дам.

До шовків також набігла юрма. Найдужче тислися коло влаштованої Ютеном внутрішньої виставки, до якої Муре вніс правки метра. Вглибині зали, довкола однієї зі струнких чавунних колон, що підпирали скляну стелю, достоту струменіла тканина – згори падала хвиляста річка й ширилася аж до паркету. Спершу витікали світлі атласи та ніжні шовки: «королівський» оксамит і оксамит «Ренесанс» перламутрових відтінків

джерельної води, кришталево прозорі легкі шовки «зелений Ніл», індійський сет, «травнева троянда» і «голубий Дунай». Далі йшли цупкіші тканини, розкручувалися ширшим потоком дивовижні оксамити й шовки «дюшес» гарячих відтінків. Знизу, немов на дні озера, спали важкі тканини, зігнені як лицарські обладунки: парча, брокари, зернисті й ребристі шовки у глибокому ложі з оксамитів – усіх можливих оксамитів – чорних, білих, барвистих, що пробивали шовки й атласи, розтинали бринливими плямами нерухому гладінь, де буцімто витанцьовували відблиски неба й пейзажу. Біліди від жадання жінки схилилися, ніби хотіли знайти своє відображення. Усі, побачивши цей дикий водоспад, завмирили з глухим страхом потонути у повені таких розкошів і водночас відчували непереборне бажання кинутись туди й занепасти себе.

- А ось і ти! – вигукнула пані Дефорж, помітивши пані Бурдле, котра влаштувалася перед прилавком.
- Справді! Добрий день! – відповідала та, потискаючи руки нашим дамам. – Так, як зайшла поглянути.
- Ну як, надзвичайно, ця виставка! Просто мрія!.. А східний салон? Ти бачила східний салон?
- Так-так, неймовірно!

Утім, під ентузіазмом, що, безперечно, був елегантним мотивом того дня, пані Бурдле зберігала холоднокровність практичної господині. Вона ретельно вивчала сувій «Щастя Парижа», бо прийшла виключно задля того, аби скористатися винятковою дешевизною цього шовку, якщо вирішить, що він дійсно вигідний. Вона, безсумнівно, була ним задоволена і попросила двадцять п'ять метрів, розраховуючи викроїти з нього сукню для себе і пальтечко для своєї молодшої дочки.

- Як?! Ти вже йдеш? – дивувалася пані Дефорж. – Пройдись хоча б з нами.
- Ні, дякую, на мене чекають вдома... Я не схотіла тягнути дітей у цей натовп.

І вона пішла слідом за продавцем, котрий відніс двадцять п'ять метрів шовку до каси номер 10, де молодому Альберові Ломму паморочилося у голові через навалу вимог розрахунку. Коли продавець, відзначивши розчерком олівця продаж у своєму зшитку з корінцями, зміг пробитися до каси, то вигукнув відомості про продаж, які касир заніс до реєстру. Потім відбулася звірка, і відірваний аркушик настромили на залізний стирчак, поруч з касовими чеками.

- Сто сорок франків, - повідомив Альбер.

Пані Бурдле заплатила і дала свою адресу, бо прийшла пішки і не хотіла йти з повними руками. А поза касою Жозеф уже тримав шовк і

запаковував його. Пакунок пожбурили до візка і спустили до відділу відправки, куди з ревом води у шлюзах провалювалися усі товари магазину.

Тим часом у шовках штовханина ставала такою, що пані Дефорж і пані Марті спершу не могли знайти вільного продавця. Вони стояли посеред натовпу дам, які розглядали тканини, мацали їх, стовбичили протягом кількох годин, але не могли вирішитись. Але найбільшим успіхом, як виглядало, користувалося «Щастя Парижа», довкола котрого ширилася саме та гарячкова штовханина, яка раптовим вибухом протягом одного дня встановлює моду. Усі продавці були зайняті лишень тим, що відміряли цей шовк. Понад капелюшками спалахували бліді відблиски розгорнених сувоїв, руки безперервно сягали дубових метрових лінійок, підвішених на мідних гаках. Було чути скреготіння ножиць, що вгризались в тканину, і усе це безперервно, в міру того, як розпаковувалися нові сувої, буцімто бракувало робочих рук, які могли б задовольнити ненажерливі простягнені долоні клієнток.

- Але ж він дійсно зовсім непоганий, як на п'ять франків шістдесят, - мовила пані Дефорж, коли нарешті змогла пробитися до одного з сувоїв, на краю столу.

Пані Марті та її дочка Валентина були розчаровані: в газетах про нього стільки писали, тож вони очікували на щось міцніше й блискучіше. Аж тут Бутмон упізнав пані Дефорж і, бажаючи поупадати довкола красуні, котра, подекували, є всемогутньою володаркою його хазяїна, проштовхався до неї з дещо грубуватою люб'язністю. Як?! Її не обслуговують?! Це неприпустимо! Вона має виявити милосердя, бо вони вже й не знають, за що спершу схопитися. Він шукав стільці посеред сусідніх спідниць, заходився добродушним сміхом, у якому дзвеніло брутальне кохання до жінки, і Анрієті це, схоже, подобалося.

- Погляньте-но, - пробурмотів Фав'є позад Ютена, прямуючи до ящика, де лежали коробки з оксамитом, - тепер ще й Бутмон свиснув у Вас ту панійку.

Ютен забув про пані Дефорж, розлючений через стару даму, котра протримала його з чверть години і зрештою купила собі на корсет один метр чорного атласу. В гарячу пору черги вже не дотримувалися, і продавці обслуговували кого випадє. Він зголосився було до пані Бутарель, котра саме завершувала свій післяполудень у «Жіночому Щасті», де вже пробула зранку три години, проте підстрибнув, зачувши попередження Фав'є. Невже він пропустить любу приятельку хазяїна, з якої заприсягся витягнути сто су? Це було б довершення усіх лих, бо він

ще не заробив і трьох франків з тими усіма куделями, що вовтузилися довкола!

Бутмон якраз повторював дуже голосно:

- Ну ж бо, панове, є тут хтось?

Тож Ютен передав пані Бутарель вільному Робіно.

- Ось, пані, зверніться до заступника завідувача, він пояснить Вам ліпше за мене...

І спішно підбіг, щоб перехопити закупи пані Марті від продавця з відділу шерсті, котрий супроводжував наших дам. Того дня нервове збудження мало перебити його тонкий нюх. Зазвичай, лишень поглянувши на жінку, він знав, чи купуватиме вона і скільки. А потім він панував над клієнткою, намагався якомога швидше спровадити її, щоб узятися за іншу, нав'язував їй свій вибір, переконував її, що ліпше за неї знає, яка тканина їй потрібна.

- Якого шовку забажає ясна пані?

Пані Дефорж не встигла розкрити рота, а він уже вів далі:

- Я знаю, я знаю, що Вас цікавить.

Коли сувій «Жіночого Щастя» було розгорнено на вузькому ріжку прилавка, поміж нагромадження інших шовків, пані Марті з дочкою наблизилися. Трохи стривожений Ютен зрозумів, що йдеться перед усім про закупи для неї. Стиха перемовляючись, пані Дефорж давала поради подрузі:

- О! Безсумнівно, - шепотіла вона, - шовк за п'ять франків шістдесят ніколи не вартуватиме стільки ж, як за п'ятнадцять, та й навіть як той, що за десять.
- Це справжня гарчірочка, - повторювала пані Марті. – Боюсь, що для манто він занадто блаґенький.

Це зауваження змусило продавця втрутитися. Він був перебільшено ввічливим, як чоловік, який не може помилятися.

- Але, пані, м'якість цього шовку – від його якості. Він не мнеться... Це саме те, що Вам потрібно.

Вражені таким запевненням, дами замовкли. Вони знов узяти тканину, знов оглянули її, як враз хтось торкнувся їхнього плеча. Це була пані Гібаль, котра вже протягом години міряла магазин прогулянковим кроком і тишила собі погляд румовищем розкошів, не купивши навіть метра ситцю. Знову вибухнули балачки.

- Як?! Це Ви?!
- Так, це я, мене тільки трошки прим'яли у штовханині.
- І не кажіть! Стільки люду, не можна пройти... А східний салон?
- Незрівнянно!
- Господи! Який успіх!.. Лишайтеся, ми підемо туди разом.
- Ні, дякую, я тільки-но звідти.

Ютен чекав, приховуючи нетерплячку під усмішкою, що не сходила з його вуст. Чи довго вони його ще так триматимуть? Справді, жінки вже остаточно знахабніли: вони достоту крали гроші з його гаманця. Нарешті пані Гібаль пішла собі, неквапливо продовжуючи шпацірувати, і з радісним виглядом обійшла довкола великої виставки шовків.

- Я на Вашому місці купила б готове манто, - мовила пані Дефорж, повертаючись до «Щастя Парижа». – Вам це обійдеться дешевше.
- Дійсно, якщо поррахувати фурнітуру та викрійку, - пробурмотіла пані Марті. – До того ж, можна вибрати.

Вони втрюх звелися, і пані Дефорж мовила, стоячи навпроти Ютена:

- Проведіть нас, будь ласка, до верхнього одягу.

Він аж скам'янів, адже не звик до подібних поразок. Як?! Чорнява дама нічого не купить?! То знамените чуття підвело його?! Він полишив пані Марті і напосівся на Анрісту, випробовуючи на ній свою силу красеня-продавця.

- А Ви пані? Не бажаєте поглянути на наші атласи, наші оксамити?.. У нас є надзвичайно вигідні пропозиції.
- Дякую, іншим разом, - спокійно відповіла вона, не дивлячись на нього так само, як не дивилася на Міньйона.

Ютен мусив забрати речі пані Марті і прямувати поперед дамами, аби провести їх до верхнього одягу. Серце йому стікало кров'ю, бачачи, як Робіно продає пані Бутарель чималий відріз шовку. Безперечно, він втратив нюх і не заробить бодай ламаного гроша. Шал обікраденого чоловіка, чию пайку зжерли інші, тільки розпалювався від люб'язної коректності манер.

- На другому поверсі, вельмишановні пані, - примовляв він, не припиняючи усміхатися.

Утім, пробитися до сходів було вже непросто. Під галереями котився щільний потік голів і розливався посеред головного залу повноводною рікою. Точилася затята торгівельна баталія, продавці тримали у рабській покорі жіноче плем'я, хапали їх одну за одною у квапливій боротьбі.

Надійшла година найвищого післяобіднього руху, коли перегріта машина крутила по колу клієнток і висмоктувала гроші з їхньої плоті. Найбільше юрма палала у шовках, де ревів буревій божевілля: «Щастя Парижа» здійняло таке повстання, що протягом кількох хвилин Ютен не міг ступити й кроку. Анрієта, задихаючись, звела очі і помітила вгорі, на сходах, Муре, котрий невтримно повертався на те ж місце, звідки споглядав на свою перемогу. Вона усміхнулася, сподіваючись, що він спуститься і визволить її. Але він її навіть не помітив у натовпі: він досі був з Валаньоском і захоплено показував йому свій заклад, сяючи від тріумфу. Тепер внутрішнє двигіння заглушало зовнішній шум. Вже не було чути ні гуркотіння фіакрів, ні ляскання дверцят. Понад нестримним гомоном торгівлі залишалось тільки відчуття велетенського Парижа – настільки велетенського, що в ньому завжди вистачить споживачок. У нерухомому повітрі задушливе тепло від калорифера пом'якшувало запах від тканин, проте наростав гамір, у якому змішалися різноманітні звуки: безперервне тупотіння, всоте повторені коло прилавоків однакові фрази, дзвін золота у мідних касах, які, штовхаючись, брали штурмом гаманці, туркіт візків, завантажених пакунками, що невпинно падали до розверзтих підвалів. У леткій куряві усе почало змішуватися, вже неможливо було встановити межу між відділами: он там товари для шиття достоту затопила повінь, далі, в постільній білизні, промінчик світла, що падав крізь вітрину на Новій вулиці, здавався золотою стрілою, що вгрузла у сніг, тут, в рукавичках та шерстяних тканинах, щільний мур капелюшків та шиньонів перегороджував віддалені закутки магазину. Не було видно навіть одягу, лише капелюшки пливли на поверхні, посмуговані стрічками та пір'ям. Поодинокі чоловічі циліндри темніли чорними цятками, а зблідлі від втоми й спеки жіночі лица ставали прозористими, наче камелії. Нарешті завдяки могутнім ліктям Ютен відкрив шлях нашим дамам, простуючи поперед них. Але коли вони здійнялися сходами, Анрієта вже не знайшла Муре, бо за мить до того він разом з Валаньоском пірнув у гущавину юрми, аби остаточно запаморочити його, і, до того ж, сам відчував фізичну потребу в цій купелі успіху. Йому солодко перехоплювало подих, адже тут усі його клієнтки безкінечно огортали його тіло.

- Ліворуч, вельмишановні пані, - мовив Ютен послужливим голосом, незважаючи на дедалі глибший відчай.

Нагорі була така сама тиснява. Навіть відділ меблів, зазвичай найспокійніший, брали на приступ. Шалі, хутра, білизна кишили людом. Коли наші дами проминали відділ мережив, трапилася нова здибанка. Там була пані де Бов з дочкою Бланш, обидві занурені в товар, який їм показував Делош. Ютен мусив знову зупинитися, тримаючи в руках пакунок.

- Доброго дня!.. Я думала про вас.
- А я вас шукала. Але як можна зустрітися посеред такого скупчення?
- Це чудово, чи не так?
- Неперевершено, моя люба. Ми вже не стоїмо на ногах.
- А Ви купуєте?
- О, ні, ми дивимося. Так ми відпочиваємо, бо можемо посидіти.

Дійсно, пані де Бов мала у своєму гаманці тільки дріб'язок на екіпаж, проте наказала порозкривати усі коробки, показати усі сорти мережив задля насолоди бачити їх і торкатися їх. Вона відчула в Делоші неповороткого й незграбного продавця-початківця, котрий не наважиться опиратись дамським капризам. Зловживаючи його заклопотаною послужливістю, вона тримала його вже протягом пів години і постійно вимагала нових речей. Прилавок був переповнений, і вона занурювала руки в дедалі глибший потік гіпюру, малінських та валансьєнських мережив і шантії. Пальці її тремтіли від насолоди, обличчя помалу розпалювалося чуттєвою радістю, а поруч з нею, катована тією ж пристрастю, стояла дуже бліда Бланш з оплилим і млявим лицем.

А розмова тим часом тривала. Ютен був годен надавати їм усім ляпасів, але стояв нерухомо, очікуючи на їхню ласку.

- Погляньте! – вигукнула пані Марті. – Ви розглядаєте краватки й вуальки, подібні до моїх.

Справді, пані де Бов від минулої суботи мучили мережива пані Марті, і вона не змогла опиратися потребі принаймні помацати такі ж моделі, тому що скрута, у якій її тримав чоловік, не дозволяла їй заволодіти ними. Вона злегка почервоніла і пояснила, що Бланш захотіла побачити краватки з іспанських блондів, а тоді додала:

- Ви йдете до верхнього одягу... Гарзд! До зустрічі. У східному салоні?

- Так, у східному салоні... Га? Дивовижно!

Вони розлучилися, умліваючи від захвату, поміж штовханини, спричиненої розпродажем прошв і дешевенької тасьми. Делош, тішачись тим, що зайнятий, знов узявся спорожнювати коробки перед матір'ю і дочкою. А інспектор Жув поволі прогулювався військовою ходою поміж гуртків, що тислися уздовж прилавків. Хизуючись своїм орденом, він охороняв ці коштовні й тендітні товари, які так легко запхати до рукава. Проходячи позаду пані де Бов, він здивувався, побачивши, що вона занурила обидві долоні у здоровенну купу мережив, і кинув жвавий погляд на її тремтливі руки.

- Праворуч, вельмишановні пані, - мовив Ютен, рушаючи далі.

Він уже не тямився. Хіба не досить того, що там, знизу, він через них втрачає продаж? Тепер вони ще його затримують на кожному кутку магазину! В його роздратуванні було найбільше образи відділів тканин супроти відділу верхнього одягу: вони у безперервній боротьбі змагалися за клієнток, крадучи одне в одного відсотки й комісійне. Шовк лютував ще дужче за шерсть, коли потрібно було відвести до верхнього одягу даму, котра вирішувалася на пальто після того, як змушувала показувати тафту і фай.

- Панно Вадон! – гукнув Ютен розлюченим голосом, коли нарешті дійшов до відділу.

Але вона проминула, не слухаючи його, цілковито поглинена продажем, який намоторила. Кімната була повною, з одного краю її перетинала вервечка люду, заходячи і виходячи через двері до мережив та до білизни, розташованих навпроти, а вглибині клієнтки в сукнях міряли одяг, випинаючи крижі перед дзеркалами. Червоний килим приглушував кроки, віддалений гамір першого поверху згасав, тут панували тільки делікатне шепотіння і тепло буржуазного салону, задушливого через юрму жінок.

- Панно Прюнер! – волав Ютен.

Однак та звернула на нього ще менше уваги, і він додав, стиснувши зуби, аби його не почули:

- Ото ще лярви!

Він сам найдужче ненавидів їх, бо йому ноги підламувалися від того, що бігав сходами, відводячи до них споживачок, і лютий через те, що вони, на його думку, вкрали у нього заробіток з кишені. Це була прихована боротьба, до якої жінки додавали не менше отрути. У їхній спільній втомі, увесь час навісостачки, тіло вмирало і статі зникали, залишалися віч-на-віч лише ворожі інтереси, роздрочені торгівельною лихоманкою.

- То нікого немає? – перепитував Ютен.

Враз він помітив Денізу. Від самого ранку їй доручали складати одяг і залишили їй лишень кілька поганеньких продажів, які вона, до речі, прогавила. Тепер вона звільняла стіл від велетенської купи одягу. Ютен упізнав її і підбіг до неї.

- Тримайте, панно! Обслужіть цих дам, вони чекають.

Він жваво тицьнув їй до рук речі пані Марті, які змучився тягати. До нього повернулася усмішка, і в цьому усміху була потаємна підступність досвідченого продавця, котрий підозрює про халепу, в яку вклепає цих дам і цю дівчину. Утім, Деніза була глибоко зворушена цим неочікуваним

продажем, що трапився їй. Вдруге Ютен постав перед нею братерським і лагідним невідомим другом, завжди готовим потайки врятувати її. Очі їй засяяли вдячністю, вона проводила його довгим поглядом, доки він штовхався, якнайшвидше пробиваючись до свого відділу.

- Я хотіла б манто, - сказала пані Марті.

Деніза почала її розпитувати: яке саме манто? Але клієнтка нічого і нічого не знала і не мала жодного уявлення, тож хотіла побачити наявні моделі. Дуже стомлена дівчина, оглушена від натовпу, втрачала голову. У Валоні, у Корная, їй доводилося обслуговувати тільки поодиноких клієнток. Вона ще не знала кількості моделей і їхнє місце у шафах, тож ніяк не могла відповісти двом приятелькам, котрі почали нетерпеливитися. Аж тут пані Орелі помітила пані Дефорж, про чий зв'язок мусила знати, бо квапливо підбігла до неї, запитуючи:

- Пані обслуговують?

- Так, та панна шукає он там, - відповіла Анрієта. – Але вона не виглядає дуже досвідченою і нічого не знаходить.

Завідувачка враз остаточно паралізувала Денізу, підскачівши до неї і мовивши у півголоса:

- Ви ж добре бачите, що нічого і нічого не знаєте. Кажу Вам, заспокойтесь.

І покликала:

- Панно Вадон, манто!

Вона залишалася, доки Маргарита показувала моделі. А та набрала з клієнтками ввічливо сухого голосу і зверхнього ставлення, як вдягнена у шовк дівка, котра нахапалася манер від елегантних дам, але несвідомо зберігає до них ревність і образу. Почувши від пані Марті, що та не бажає витратити більше двохсот франків, продавчиня жалісно скривилася. О! Пані має викласти більше, бо неможливо, аби за двісті франків пані знайшла щось пристойне. І вона пожбурила на прилавок звичайнісіньке манто таким рухом, який означав: «Погляньте, яке воно жалюгідне!» Пані Марті не наважувалася визнати його хорошим. Вона схилилася і пробурмотіла на вухо пані Дефорж:

- Га? Хіба ж не ліпше, коли вас обслуговують чоловіки?.. З ними відчуваєшся вільніше.

Зрештою Маргарита принесла оздоблене бісером шовкове манто, до якого ставилася з повагою. Пані Орелі покликала Денізу:

- Будьте корисною принаймні для чогось... Накиньте це собі на плечі.

Деніза, вражена у саме серце, у відчаї від того, що ніколи не досягне успіху в цьому закладі, завмерла на місці, опустивши руки. Її звільнять негайно, діти залишаться без хліба. Гамір натовпу гув у її голові, вона відчула, як заточилася, м'язи їй затерпли від того, що вона вергала повні оберемки одягу, адже цієї грубої ручної роботи ніколи доти не виконувала. Усе ж вона мусила скоритися і дозволила Маргариті задрапувати на собі манто, мов на манекені.

- Стійте рівно, - наказала пані Орелі.

Але про Денізу майже негайно забули – зайшли Муре з Валаньоском і Бурдонклем. Він привітав знайомих дам і отримав їхні компліменти з приводу дивовижної виставки модних новинок зимового сезону. Всі у захваті вигукували щодо східного салону. Валаньоск, завершуючи прогулянку відділами, виявляв більше подиву, аніж захвату, адже, міркував він у своїй песимістичній легковажності, це було усього лиш багато ситцю в одному місці і в один час. Що ж до Бурдонкля, то він забув про приналежність до фірми і також вітав хазяїна, аби змусити його забути про сумніви та наполоханий неспокій, якими сам переймався уранці.

- Так-так, усе йде досить непогано, я задоволений, - повторював, сяючи, Муре і відповідав усмішкою на ніжні погляди Анрієти. – Але, вельмишановні пані, я не хочу вам заважати.

Тож усі очі повернулися до Денізи. Вона забулася в руках Маргарити, котра змушували її повільно обертатися.

- Га? Що Ви про це думаєте? – запитувала пані Марті у пані Дефорж.

І та вирішила, як найавторитетніший арбітр моди:

- Воно непогане, крій оригінальний... Ось тільки мені здається, що в талії замало граційності.

- О! – втрутилася пані Орелі. – Треба побачити його на самій пані... Розумієте, воно не справляє жодного ефекту на панянці, котра далеко не статурна... Та випрямтесь нарешті, панно, покажіть, яким воно є насправді.

Всі усміхнулися. Деніза глибоко зблідла. Її пекла ганьба від того, що її байдужісінько перетворили на пристрій, котрий розглядають і з котрого спокійнесенько жартують. Пані Дефорж, роздратована лагідним личком Денізи, поступилась антипатії до протилежних натур і уїдливо додала:

- Жодного сумніву, воно сиділо б ліпше, якби сукня панни не була заширокою.

І вона кинула на Муре насмішкуватий погляд парижанки, яку потішило кумедне провінційне манаття. Він відчув у цьому погляді закохані пестоші й тріумф жінки, котрій пощастило з вродою та майстерністю. Тож із вдячності обожнюваного чоловіка він знайшов за належне у свою чергу позбиткуватися, незважаючи на прихильність, яку відчував до Денізи, бо його галантна натура вловила її потаємний шарм.

- До того ж, треба було б зачесатися, - пробурмотів він.

Це була остання краплина: директор зволив засміятися, і усі панянки вибухнули реготом. Маргарита наважилася на тихеньке кудахтання гарно вихованої панянки, яка стримує себе. Клара рвала собі боки, аби нареготатися вволю. Позбігалися навіть приваблені галасом продавчині з відділу білизни. Що ж до наших дам, то вони веселилися делікатніше, з виглядом світської дотепності. Тільки імператорський профіль пані Орелі не сміявся, так ніби прекрасне дике волосся і тендітні дівочі плечики початківці зганьбили її саму поміж у благопристойності її відділу. Деніза зблідла ще більше посеред цих людей, котрі насміхалися з неї. Вона почувалася згвалтованою, оголеною, безборонною. У чому полягала її провина, щоб вони ось так нападалися на її затонкий стан та занадто буйні коси? Але найдужче вона страждала через сміх Муре і пані Дефорж: інстинкт підказував їй, що вони змовилися, і серце їй краєв невідомий біль. Ця дама мусить бути дуже лихою, аби так напосідатися на бідолашну дівчину, яка не вимовила і слова. А від нього її вочевидь проймало крижаним страхом, у якому згасли усі інші почуття, котрі вона не змогла б осягнути. Тож в упослідженні парії, вражена у найінтимнішій сором'язливості жінки і водночас даючи відсіч несправедливості, вона придушила ридання, що стисли їй горло.

- Чуєте? Нехай вона завтра зачешеться – це непристойно, - повторював пані Орелі грізний Бурдонкль, котрий з першої ж миті виніс Денізі присуд, сповнений зневаги до її дрібненького тіла.

Завідувачка нарешті підійшла до неї і зняла манто з її плечей, кажучи їй тихесенько:

- Ну й ну! Гарний початок, панно! Справді, якщо Ви хотіли показати, на що здатні... Неможливо бути більшою дурепою.

Деніза, побоюючись, що їй з очей бризнуть сльози, квапливо повернулася до купи одягу, який переносила і сортувала на прилавку. Принаймні там вона загубилася у натовпі, а втома перешкоджала їй думати. Але вона помітила поруч продавчиню білизни, котра ще зранку стала на її захист. Вона бачила усю сцену і прошепотіла Денізі на вухо:

- Бідолашна моя дівчинко! Не треба бути такою чутливою. Проковтніть це, бо вони Вам ще й не таке зроблять... Це я Вам кажу, бо я із Шартра. Так-так, Поліна Кюньо. Мої батьки там мірошники... І що? Мене зжерли б у перші ж дні, якби я не стала їм впоперек горла... Ну ж бо, будьте мужньою! Потисніть мені руку. Ми якось любенько поговоримо, коли Ви забажаєте.

Ця простягнена долоня подвоїла хвилювання Денізи. Вона шпарко потисла її і квапливо кинулася розгрібати важезну купу палът, побоюючись, що знову зробила щось не так і її сваритимуть, коли дізнаються про її нову подругу.

Поміж тим, сама пані Орелі вдягла манто на плечі пані Марті, і усі вигукнули: О! Дуже добре! Чарівно! Так одразу видно поставу. Пані Дефорж проголосила, що ліпшого не знайти. Усі попрощалися, Муре залишив дам, а Валаньоск, помітивши у мереживах пані де Бов з дочкою, поквапився підійти до матері і запропонувати їй руку. Маргарита вже стояла коло однієї з кас на першому поверсі і складала різні придбання пані Марті, котра розплатилася і наказала віднести пакунок до її екіпажа. Пані Дефорж віднайшла свої закупи у касі номер 10. Потім наші дами знову перестрілися у східному салоні. Вони йшли геть, але ніяк не могли погамувати балакучого захвату. Навіть пані Гібаль була в екстазі.

- О! Незрівнянно!.. Ніби ти там насправді опинилася!
- Справді? Ніби в гаремі! І недорого!
- Яка Смирна! Ах! Яка Смирна! Які тони, яка витонченість!
- А погляньте, який Курдистан! Ніби намальовано Делакруа!

Натовп поволі спадав. Удари дзвону, з відстанню в одну годину, вже покликали на дві перші черги вечері, невдовзі мала подаватися третя, і у відділах, що потроху спорожнювалися, залишилися тільки припізнілі клієнтки, які, ошалівши від витрат, забули про час. Знадвору долинали лише туркотіння останніх фіакрів, голос Парижа млявішав, подібний до хропіння вгодованого велета-людожера, котрий перетравлює полотно й сукно, шовки й мережива, якими його натоптували від самого рання. Всередині, у полум'ї газових ріжків, що палали у темряві, освітлюючи останні здригання продажу, простяглося справжнє полі битви, ще гаряче від побоїська тканини. Змучені втомою продавці отаборилися посеред розгрому ящиків і прилавків, якими, здавалося, пронісся вбивчий повів розлюченого урагану. У галереях першого поверху заледве можна було пройти поміж завалами розкиданих стільців. У відділі рукавичок потрібно було перелазити через барикади коробок, нагромаджених довкола Міньйона. У шерсті взагалі неможливо було рухатися, і Льенар куняв над морем сувоїв, у якому вцілілі, наполовину зруйновані стоси здавалися будинками, перетвореними на руїни повинню ріки. Далі, в господарській

білизні, були непрохідні снігові замети, ноги плуталися в кучугурах рушників або топтали сніжинки носовичків. Нагорі, у відділах на антресолях, було таке саме розорення: хутра замітали паркет, манто і пальта валялися, немов шинелі солдатів, які втекли з поля битви, розгорнені й пожмакані мережива та білизна, розкидані казна-де, викликали думку про зграю жінок, які роздягалися прямісінько тут, безладно зриваючи із себе одяг у нападі жадання. А в самих глибинах дому, в службі доставки, кипіла бурхлива діяльність: переповнена пакунками, вона вивергала їх назовні, і їх розвозили екіпажі – останнє двигтіння перегрітої машини. Але найбільша маса клієнток накинута на шовки: вони винесли усе під чисту, і там можна було вільно пройти – зала лишилася порожньою, увесь колосальний запас «Щастя Парижа» пошматували і вимели, буцімто пролетіла хмара ненажерливої сарани. Посеред цієї порожнечі виснажені боротьбою Фав'є і Ютен гортали свої зшитки, підраховуючи відсотки. Фав'є заробив п'ятнадцять франків, Ютен досяг лише тринадцяти і, того дня переможений, лютував на свою долю. Їхні очі запалювалися пристрасстю до наживи, увесь магазин довкола них також підраховував цифри і палав такою ж лихоманкою в брутальних веселощах, що приходять у смерканні після кривавої різанини.

- Ну як, Бурдонкле?! – вигукнув Муре. – Ви ще тремтите?

Він повернувся на свій улюблений пост, нагорі сходів до антресолів, і сперся на бильця. Перед побоїськом тканин, що розстиалося під ним, він заходився переможним сміхом. Його ранкові страхи, та мить прикрої слабкості, про яку ніхто ніколи не дізнається, збуджували в ньому потребу в галасливому тріумфі. Отже, кампанію остаточно виграно, дрібну торгівлю у кварталі розтровошено, барона Гартмана з його мільйонами та земельними ділянками підкорено. Дивлячись, як схилені над реєстрами касири додають довгі стовпчики цифр, слухаючи тихий дзенькіт золота, що падало з їхніх пальців до мідних чашок, він уже бачив, як безмежно розростається «Жіноче Щастя», розширює свої зали, прокладає галереї аж до вулиці Десятого Грудня.

- А тепер, - продовжував він, - Ви переконалися, що наш дім замалий?.. Ми могли б продати вдвічі більше.

Бурдонкль радо принижувався, загалом тішачись, що помилився. Але від побаченого він споважнів. Як і щовечора, Ломм, головний касир продажу, зібрав окремі виручки з усіх кас. Додавши їх, він вивішував загальний виторг, настромивши аркуш з цифрою на залізний шпичак, а потім заносив виручку до головної каси у портфелі й торбинках – залежно від різновиду грошей. Того дня переважали золото й срібло, і він повільно сунув сходами, тягнувши три здоровенні торби. Втративши праву руку, відрізану до ліктя, він притискав їх лівою рукою до грудей і підтримував

підборіддям, щоб не вискочили. Його важкий віддих було чути здалеку, він проминав, роздушений і величний, поміж шанобливих продавців.

- Скільки, Ломме? – запитав Муре.
- Вісімдесят тисяч сімсот сорок два франки і десять сантимів, - відповів касир.

Радісний сміх прокотився «Жіночим Щастям». Цифра оббігла магазин. Це була найбільша сума, яку будь-коли виторгував магазин модних товарів за один день.

Увечері, коли Деніза підіймалася спати на вкрите цинком піддашшя, то спиралася на стіни вузького коридорчика. Зачинивши двері своєї кімнати, вона безсило впала на ліжко, настільки їй боліли ноги. Тривалий час вона отупіло дивилася на туалетний столик, на шафу – на всю порожню кімнату дешевого готелю. Тож тут вона житиме. Перед нею розверзся її жахливий і безкінечний перший день. Ніколи їй не вистачить мужності повторити його. Потім вона зауважила, що вдягнена у шовк, і цей однострій гнітив її. Щоб розпакувати валізу, вона, з дитячим щемом, вирішила вдягнути свою шерстяну сукенку, що залишилася на спинці стільця. Але коли дівчина повернулася у свою бідну одежину, їй перехопило подих від хвилювання, стримувані від самого ранку ридання враз вирвалися потоком гарячих сліз. Вона знову повалилася на ліжко і плакала, пригадуючи своїх двох дітей. Сп'яніла від втоми й скорботи, вона усе плакала, не маючи сили роззутися.

V

Наступного ранку, заледве минуло пів години після того, як Деніза спустилася до відділу, пані Орелі мовила до неї сухим голосом:

- Панно, Вас викликають до дирекції.

Дівчина застала Муре одного у великому кабінеті, обтягненому зеленим репсом. Він саме пригадав «нечупару», як її назвав Бурдонкль, і хоча зазвичай гидував роллю жандарма, проте цього разу йому спало на думку викликати її, аби трохи струснути нею, якщо вона і досі буде нетіпахою-провінціалкою. Напередодні, незважаючи на жарти, він відчув перед пані Дефорж щем ображеного самолюбства, коли у його присутності обговорювали елегантність однієї з його продавчинь. Його почуття було сплутаним – суміш співчуття з люттю.

- Панно, - розпочав він, - ми узяли Вас, зважаючи на Вашого дядечка, тож не змушуйте нас вдаватися до прикροї необхідності...

Але зупинився. Навпроти нього, по інший бік письмового столу, рівненько стояла поважна й бліда Деніза. Її шовкова сукня вже не була заширокою, а стискала її округлий стан і обмальовувала чисті лінії дівочих плечей. І хоча її чуприна, закручена у товстезні коси, залишалася неприборканою, вона принаймні спробувала дати їй лад. Заснувши повністю вдягненою, з виснаженими від сліз очима, дівчина прокинулася близько четвертої ранку і вже соромилася цієї кризи нервової чутливості. Вона негайно узялася вшивати сукню і простояла годину перед вузьким дзеркалом, зачесуючи волосся, хоча й не змогла пригладити його так, як їй бажалося.

- А! Слава Богові! – пробурмотів Муре. – Сьогодні зранку Ви вже виглядаєте ліпше... Ось тільки ця чортова кучма!

Він звівся і підійшов поправити її зачіску таким самим жестом, яким напередодні це намагалася зробити пані Орелі.

- Погляньте! Заправте ось це за вуха... Шиньйон зависокий.

Вона не розтуляла вуст і дала впорядкувати себе. Попри клятву бути сильною, вона прийшла до цього кабінету геть похолола і з упевненістю, що її викликали, аби повідомити про звільнення. Очевидна прихильність Муре не заспокоїла її, вона досі побоювалася його і почувалася поруч з ним лячно, пояснюючи це цілком природним хвилюванням перед могутнім чоловіком, від якого залежить її доля. Побачивши, як вона затремтіла під його руками, тільки-но він торкнувся її потилиці, Муре пожалкував про цей люб'язний жест, адже дбав перед усім про те, щоб не втратити свій авторитет.

- Загалом, панно, - продовжував він, знову розташовуючи між нею і собою письмовий стіл, - спробуйте стежити за своєю зовнішністю. Ви не у Валоні, повчіться у наших парижанок... Імені Вашого дядечка було достатньо, аби відкрити для Вас наш дім, і я хотів би вірити, що Ви дотримаєтеся того, що, як мені здалося, обіцяла Ваша особа. Біда у тім, що тут не усі поділяють мою думку... Я Вас попередив, чи не так? Не змушуйте мене обманювати.

Він ставився до неї як до дитини – скоріше із жалістю, ніж з добротою. Його цікавість до жіноцтва попросту лоскотала та хвилююча жінка, яка, він достоту відчував, народжується у цій бідолашній незграбній дівчинці. А вона, доки він читав їй нотацію, помітила портрет пані Едуен, чиє вродливе класичне обличчя поважно усміхалося із золотих рамців, і здригнулася, незважаючи на звернені до неї заохочення. Це вона – мертва дама, в убивстві котрої його звинувачує увесь квартал. Він убив її, щоб заснувати дім на крові з її тіла.

А Муре і далі говорив.

- Гаразд, йдіть, - зрештою мовив він, сідаючи, і знов узявся писати.

Вона вийшла і в коридорі з глибоким полегшенням зітхнула.

Починаючи з того дня Деніза виявляла непересічну мужність. Під кризами чуттєвостій в ній жив невтомний розум, відважність, що міцнішала від слабкості й самотності, весела впертість над завданням, яке вона собі визначила. Не галасуючи, вона прямувала непохитно вперед, до своєї мети, попри усі перешкоди, і все це просто, природно, адже її натура полягала саме у цій непереможній лагідності.

Спершу вона мусила подолати жахливу втому від праці. Пакунки одягу так ламали їй руки, що протягом шести перших тижнів вона, перевертаючись уві сні, скрикувала від м'язового болю у змучених плечах. Але ще дужче вона страждала через свої черевики – важкі черевики, які привезла з Валоні і через брак грошей не могла замінити на легенькі черевички. Вона увесь час залишалася навстоячки, тупцяла від ранку до вечора, а її ще й сварили, якщо вона спиралася на хвильку на одвірок, тож ноги їй розпухли – її малесенькі дитячі ніжки, достоту розтрошені, немов зняряддям тортур. П'яти їй смикало у гарячці, підошва вкрилася мозолями, з яких здиралася шкіра і липла до панчіх. До того ж, вона відчувала розбитість в усьому тілі, виснаженість в усіх органах від втоми у ногах та від раптових розладів жіночої статі, через які її шкіра ставала блідою. Але вона вистояла, така худесенька, з виду така тендітна, хоча багато продавчинь мусили залишати модні магазини через професійні хвороби. Її готовність страждати, її вперта хоробрість допомагали їй стояти рівно й усміхатися, коли вона достоту непритомніла, не мала більше сил, виснажена роботою, перед якою відступили б і чоловіки.

Іншим її клопотом було те, що увесь відділ повстав проти неї. До фізичного катування додавалося глухе переслідування з боку колег. Після двох місяців терпіння та лагідності вона їх і досі не роззброїла. Образливі слова, жорстокі вигадки й відчуження ранили її серце, що так потребувало ніжності. З неї довго кпили через її прикрий початок. Прізвиська «пантофля» і «нечупара» літали відділом, а тих, котрі втрачали продаж, відправляли до Валоні. Словом, з неї зробили цапа-відбувайла. А коли згодом вона виявила себе як талановита продавчиня, яка вивчила увесь механізм фірми, усі обурено вмовкли. Відтоді панни змовлялися, щоб ніколи не залишати їй серйозних клієнток. Маргарита і Клара переслідували її з інстинктивною ненавистю, стискали ряди, щоб їх самих не з'їла ця новенька, котрої вони, вдаючи зневагу, насправді побоювалися. Що ж до пані Орелі, то вона була ображена гордою стриманістю дівчини, яка не крутилася довкола її спідниць з виглядом солоденького захвату. Тож вона віддала її на розтерзання своїм злокапосним фавориткам, своїм улюбленим придворним панянкам, які колінкували перед нею і

безперервно загодовували її лестощами, котрих ця сильна авторитарна вдача потребувала для власного задоволення. Певний час її заступниця, пані Фредерік, здавалося, не приставала до змови, але це мало трапитися через недогляд, бо вона виявилася не менш суворою, відколи зрозуміла, чим можуть завершитися для неї самої її ввічливі манери. Відтоді упослідження стало повним, усі накинулися на «нечупару», і вона жила у щохвилиній боротьбі, насилу могла втриматися у відділі, попри усю свою мужність.

Тепер її життя було таким. Вона мусила усміхатися, поводитися відважно й вишукано у шовковій сукні, у котрій їй не належали навіть гудзики. Вона помирала від втоми, погано нагодована, зневажена, під постійною загрозою гвалтовного звільнення. Її комірчина була для неї єдиним прихистком, єдиним закапелком, де вона ще могла забути у нападах плачу, якщо забагато страждала протягом дня. Але від цинкового даху, вкритого грудневим снігом, віяло нестерпним холодом, і вона мусила укублюватися в ліжку, накидати на себе увесь свій одяг і плакати під ковдрою, щоб від морозу їй не потріскалося лице. Муре більше не вимовив до неї жодного слова. Коли на службі вона перестривалася з суворим поглядом Бурдонкля, то починала тремтіти, бо відчувала у ньому природного ворога, котрий не пробачить їй найменшої помилки. Посеред цієї загальної ворожості її дивувала неочікувана прихильність інспектора Жува. Він підходив до неї, коли вона була на самоті, усміхався до неї, знаходив привітне слівце. Двічі він урятував її від догани, проте вона не засвідчила йому подяки, більше стурбована, ніж розчулена його протекцією.

Якось після вечері, коли продавчині упорядковували шафи, прийшов Жозеф і попередив Денізу, що на першому поверсі її чекає молодий чоловік. Вона пішла, дуже схвильована.

- Погляньте-но! – гукнула Клара. – То у нечупари є коханець?
- Ото хтось зголоднів, - пхикнула Маргарита.

На долішньому поверсі, коло дверей, Деніза побачила свого брата Жана. Вона йому суворо заборонила з'являтися у магазині, бо це справляло найгірше враження. Але вона не наважилася насварити його, настільки він вочевидь не тямився, без картуза і засапаний, бо прибіг із передмістя Тампль.

- Маєш десять франків? – пробелькотів він. – Дай мені десять франків, або мені кінець.

Цей високий хлопчак з розтріпаними білявими кучерями і дівочим личком був настільки кумедним, коли промовляв цю мелодраматичну фразу, що вона усміхнулася б, якби не занепокоїлася через вимогу грошей.

- Як?! Десять франків! – прошепотіла вона. – Що сталося?

Він почервонів і пояснив, що зустрів сестру приятеля. Деніза наказала йому замовкнути і, перейнявшись його скрутою, не потребувала знати більше. Вже двічі він прибігав до неї, щоб видурити подібні позички, однак вперше йшлося лишень про двадцять п'ять су, а вдруге – про тридцять. І завжди він вклепувався в історії з жінками.

- Я не можу дати тобі десять франків, - мовила вона. – Я ще не заплатила за місяць за Пепе, і у мене грошей обмаль. У мене зазедве лишається, щоб купити черевички, які мені дуже потрібні... Зрештою, Жане, ти втрачаєш глузд. Це дуже погано.
- Тож я пропав, - повторив він з трагедійним жестом. – Послухай, сестричко: це висока брюнетка, ми пішли до кафе в компанії з її братом, і я й не здогадувався, що випивка...

Деніза мусила знов увірвати його, і оскільки на очі її найдорожчого баламута набігли сльози, вона витягла гаманця, дістала з нього десятифранкову монету і тицьнула її йому в долоню. Він одразу ж засміявся.

- Я це добре знав... Але, слово честі! Вже ніколи-ніколи більше! Я мав би бути останнім паскудою!

Він розцілував її в обидві щоки, мов божевільний, і кинувся навтьоки. Працівники магазину були здивовані.

Тієї ночі Денізі наснився поганий сон. Відколи вона найнялася до «Жіночого Щастя», гроші були її найгіршим клопотом. Вона і досі залишалася стажеркою, без фіксованої платні, і оскільки панни з відділу перешкоджали їй продавати, їй ледь-ледь вдавалося платити за пансіон Пепе завдяки незначним клієнткам, яких їй полишали. Для неї настали чорні злигодні – злигодні в шовковій сукні. Частенько вона мусила сидіти всю ніч, доглядала свій блаженський одяг, латала білизну, церувала сорочки, ніби мережива, не рахуючи того, що лагодила черевики не менш вправно за справжнього шевця. Вона наважилася прати білизну в тазу для вмивання. Але найдужче її тривожила старенька шерстяна сукня: вона не мала іншої і мусила вдягати її щовечора, коли полишала шовковий однострій, і через це сукенка швидко зношувалася – від плямки дівчину починало лихоманити, найменша зачіпка була катастрофою. Вона не мала нічогісінько для себе, жодного су, не було навіть за що купити дрібнички, яких потребує жінка. Вона мусила чекати два тижні, щоб поновити запас

голок і ниток. Тож коли до неї прилітав Жан зі своїми любовними історіями і спорожнював її бюджет, для неї це ставало справжнім лихом. Від поцупленої монети в один франк розверзалася прірва. І не слід було навіть сподіватися на те, щоб знайти на завтра десять франків. До самого світанку її мучили кошмари: Пепе викинули на вулицю, а вона перекидає бруківку обдертими пальцями, щоб перевірити, чи не закотилася туди дрібна монетка.

І якраз назавтра вона мусила усміхатися, грати роль гарно вдягнутої панночки. До відділу завітали постійні клієнтки, і пані Орелі кликала її кілька разів, накидала їй на плечі манто, аби продемонструвати на ній нові моделі. Вихиляючись зі стереотипною граційністю модних гравюр, Деніза думала про сорок франків за пансіон Пепе, які пообіцяла сплатити увечері. Цього місяця вона вкотре обійдеться без черевичків, але навіть додавши до тридцяти франків, що у неї залишилися, ті чотири франки, які заощадила гріш до гроша, вона ніяк не отримає більш як тридцять чотири франки. Де узяти шість франків, аби доповнити цю суму? Він цієї гризоти їй зупинялося серце.

- Зауважте, плечі цілком вільні, - казала пані Орелі. – Це дуже вишукано і дуже зручно... Панна може схрестити руки.
- О! Дуже зручно! – повторювала Деніза, зберігаючи люб'язне личко. – Я його зовсім не відчуваю... Пані буде ним задоволена.

Тепер вона дорікала собі тим, що минулої неділі забрала Пепе у пані Гра і прогулялася з ним Єлисейськими Полями. Бідолашний хлопчик так рідко гуляє разом з нею! Але довелося купити йому коржика і лопаточку, а тоді повести до лялькового театру – усе це коштувало їй двадцять дев'ять су! Дійсно, Жан, коячи дурниці, зовсім не думає про малюка. А тоді вона напалася на себе.

- Але якщо воно не подобається пані... – вела далі завідувачка. – Погляньте! Панно, вдягніть ротонду, нехай пані оцінить.

Деніза ступала дрібненькими кроками, з ротондою на плечах, примовляючи:

- Вона тепліша... І за останньою модою.

До самого вечора, поза натренованою професійною привітністю, вона катувалася міркуваннями про те, де б знайти грошей. Перевантажені панянки дали їй зробити значний продаж, але був лише вівторок, треба було чекати ще чотири дні, перш ніж отримати розрахунок за тиждень. Після вечері вона вирішила перенести на завтра візит до пані Гра. Вона перепросить і розповість, що її затримали, а доти, можливо, отримає ті шість франків.

Деніза уникала найменших витрат, і тому вкладалася спати рано. Що їй робити на тротуарах без жодного су, та ще такій дикунці, досі переляканій великим містом, у якому знала тільки прилеглі до магазину вулиці? Ризикнувши дійти до Пале-Руаяль, аби подихати свіжим повітрям, вона швиденько поверталася, замикалася у своїй кімнаті, де шила чи прала. Уздовж коридору, в який виходили кімнати, їхні мешканки жили, немов у казармі – без жодної інтимності: бігали туди й сюди неохайні дівчата, точили лясни коло тазів з брудною водою, ворочали чужу білизну, і уся ця трутизна призводила до постійних сварок та примирень. Загалом, вдень їм було заборонено підійматися до кімнат, і вони тут не жили, а тільки спали вночі, повертаючись пізно ввечері і тікаючи зранку, ще заспані, заледве пробуджені квапливим вмиванням. І цей ураган, що безперервно замітав коридор, втома від тринадцяти годин праці, яка валила їх бездиханними на ліжка, остаточно перетворили піддашся на заїзд, де проминали похмурі й зморені мандрівники-приблуди. Деніза не мала подруги. З-поміж усіх дівчат лише єдина, Поліна Кюньо, виявила до неї трохи приязні. На біду, відділи верхнього одягу й білизни, розташовані поруч, перебували у відкритій ворожнечі, тож симпатія двох продавчинь досі мала обмежуватися поодинокими словами, якими вони обмінювалися бігцем. Хоча, Поліна займала сусідню кімнату, праворуч від кімнати Денізи, але білизнярка зникала, тільки-но вставала з-за столу, і не поверталася раніше одинадцятої, тож Деніза лише й чула, як та вкладається у ліжко, і ніколи не перестрівала її поза робочими годинами.

Того вечора Деніза знову змирилася з тим, що їй доведеться працювати шевцем. Вона тримала свої черевики, розглядала їх і міркувала, як зможе протримати їх до кінця місяця. Зрештою, узявши товсту голку, вона вирішилася перешити підошви, які грозилися от-от відстати. Тим часом її комірець і манжети мокли у мисці з мильною водою.

Щовечора вона чула однаковий шум від панянок, які поверталися по одній, шепіт коротких розмов, сміх, іноді сварки, які намагалися приглушити. Тоді скрипотіли ліжка, лунали позіхи, і кімнати провалювалися у важкий сон. Її сусідка ліворуч частенько говорила уві сні, і спершу це її лякало. Може й інші, за її прикладом, всупереч розпорядку зоріли, щоб полагодити одяг, але, напевно, так само сторожко, як і вона – сповільнюючи рухи, уникаючи найменшого стукоту, бо з-під зачинених дверей долітала тільки жажка тиша.

Одинадцяту годину пробило десять хвилин тому, аж тут Деніза звела голову, зачувши кроки. Ще одна з панянок припізнилася! Вона упізнала Поліну, бо почула, як поруч відчинилися двері. Однак, вона завмерла від подиву: білизнярка тихесенько повернулася і постукала до неї.

- Покваптесь, це я.

Продавчиням було заборонено заходити одна до одної. Тож Деніза квапливо повернула ключ, щоб сусідку не застукала пані Кабен, котра стежила за суворим дотриманням розпорядку.

- Вона тут? – зачиняючи двері, спитала Деніза.
- Хто? Пані Кабен? – перепитала Поліна. – О! Це не її я боюся... Досить ста су!

А тоді додала:

- Я вже давненько хотіла побалакати з Вами. Знизу це ніколи не випадає... До того ж, сьогодні ввечері, за столом, Ви мені здалися такою сумною!

Деніза подякувала їй і припросила сісти, зворушена її виглядом доброї приятельки. Але у замішанні, що охопило її від цього неочікуваного візиту, вона забула полишити черевика, який саме лагодила. Очі Поліни зупинилися на тому черевикові. Вона похитала головою, озирнулася довкола, помітила манжети і комірці у місці.

- Бідолашна моя дівчинко! Я здогадувалася про це, - мовила вона. – Та ну ж бо! Я це знаю. Попервах, коли я приїхала із Шартра, а татусь Кюньо не надсилав мені жодного су, я перепрала стільки сорочок! Так-так, навіть сорочки! У мене їх було дві, і Ви побачили б, що одна завжди мокла.

Вона сіла, засапана від того, що збігла нагору. Її широке обличчя з маленькими жвакими очками і великим лагідним ротом, попри грубуваті риси, не було позбавлене привабливості. І враз, без переходу, вона розповіла свою історію: про юність на млині, про татуса Кюньо, який, зруйнований судовими позовами, відправив її до Парижа по багатства з двадцятьма франками у кишені, тоді про початок роботи продавчиною, спершу в задрипаній крамничці у кварталі Батіньоль, тоді в «Жіночому Щасті», про жахливі початки – про усі недолі й злигодні, тоді, зрештою, про своє теперішнє життя – про двісті франків, які заробляла щомісяця, про насолоди, які могла дозволити собі, про безтурботність, у якій минали її дні. На її темно-синій шерстяній сукні, кокетливо ушитій на талії, сяяли прикраси – брошка і ланцюжок від годинника, і вона усміхалася з-під оксамитового капелюшка, оздобленого великою сірою пір'їною.

Деніза глибоко почервоніла через свого черевика і спробувала пробелькотіти виправдання.

- Та й зі мною було таке саме! – повторила Полін. – Ну ж бо! Я старша за Вас, мені двадцять шість з половиною років, хоча з виду й не скажеш... Розкажіть мені про своє життя-буття.

І Деніза поступилася цій дружбі, запропонованій так щиро. Вона сіла, у нижній спідниці і старій шалі, зав'язаній на плечах, поруч з Поліною в елегантному уборі, і між ними почалася товариська розмова. В кімнаті стояв мороз, холод, здавалося, стівав мансардовими стінами, голими, наче в тюрмі, але вони не помічали, що їхні пальці задубіли, і поринули у сповідь. Деніза поступово розкрила душу, розказала про Жана і Пепе, зізналася, як її мучить проблема з грошима, що змусило їх обох напастися на продавчинь верхнього одягу. Поліна вилила усе, що наболіло.

- О! Кляті курви! Якби вони повелися, мов добрі приятельки, то Ви могли б заробити більше ста франків.

- Усі озлобилися на мене, я й не знаю, чому, - заливаючись слізьми, казала Деніза. – Ось і пан Бурдонкль увесь час за мною нюшкує, щоб спіймати мене на гарячому, буцімто я йому заважаю... І тільки один татусь Жув...

Подруга увірвала її:

- Той інспектор! Та стара мавпа! Ах, люба моя, ні на краплинку не вірте йому... Знаєте, чоловіки, у яких такі великі носи! Він хоч і виставляє свого ордена, але у нас, у білизні, розповідають про нього таке... Але яке ж Ви ще дитя, що так побиваєтесь! Ото ще лихо – бути такою чутливою! До дідька! З Вами трапилося те ж саме, що й з рештою: з Вас беруть вступний внесок.

Вона схопила її за руки і розцілувала в пориві добросердечності. Проблема з грошима була серйознішою. Безперечно, бідна дівчина не може утримувати двох братів – платити за пансіон молодшого і частувати смаколиками коханок старшого, підбираючи коли-не-коли кілька су, яких інші вже не хочуть. Адже слід чекати на те, що їй не призначать фіксованої платні до нового торгівельного сезону – до березня.

- Послухайте, це неможливо, щоб Ви і надалі тягли такий хомут, - мовила Поліна. – Я на Вашому місці...

Але шум, що долинув з коридору, змусив їх умовкнути. Певно, це була Маргарита, котру звинувачували у тому, що вона тиняється в нічній сорочці і винюхує, як то сплять інші. Білизнярка, досі стискаючи долоні подруги, на мить умовкла і нашорошилася, а тоді продовжувала тихесенько, з виразом лагідної переконаності:

- Я на Вашому місці узяла б когось.

- Як то, когось? – прошепотіла Деніза, спершу не зрозумівши.

А коли зрозуміла, висмикнула руки і завмерла, розгублена. Ця порада гнітила її як думка, котра їй ніколи не траплялася і переваг якої вона не бачила.

- О, ні! – тільки й відповіла вона.

- Інакше, - продовжувала Поліна, - Вам ніяк не видряпатися, кажу Вам це!.. Погляньмо на цифри: сорок франків для малюка, час від часу п'ять франків для старшого, а ще ж є Ви: Ви не можете завжди ходити вдягнутою, мов жебрачка, у черевиках, з яких регочуться продавчині. Саме так – Ваші черевики Вам шкодять... Візьміть когось, так буде значно ліпше.

- Ні, - повторила Деніза.

- Он як! Це нерозумно... Так мусить бути, моя любя, бо це так природно! Усі ми пройшли через це. Подивіться на мене! Я була стажеркою, як і Ви. За мідний гріш. Звісно, нам є де спати, нас годують, але ж іще потрібен одяг, і неможливо сидіти, замкнувшись у кімнаті, без жодного су, і мух ловити. То – Боже ж ти мій! – нехай станеться те, що має статися...

Вона розповіла про свого першого коханця, помічника адвоката, з яким познайомилася у Медоні, під час прогулянки. Після нього вона зійшлася зі службовцем пошти. Зрештою, від осені вона вчащає до продавця із «Ярмарку» - дуже доброго парубійка, у якого проводить усі вільні години. Загалом, ніколи більше одного за раз. Вона чесна і обурюється, коли мова заходить про тих дівок, які віддаються першому стрічному.

- Та я ж принаймні не раджу Вам погано поводитися! – жваво вела вона. – Скажімо, я не хотіла б, щоб мене побачили в компанії вашої Клари, аби мене ще не звинуватили у тому, що я волочуся, як вона. Але коли спокійненько сходишся з кимось, і коли нема чого закинути... То Вам це видається лихим?

- Ні, - відповіла Деніза. – Мене це не влаштовує, ось і все.

Знову запала тиша. У тісенькій крижаній комірчині дівчата усміхалися одна одній, зворушені цією тихою розмовою.

- До того ж, спершу треба було б мати прихильність до когось, - продовжувала вона, і щоки їй порожевішали.

Білизнярка була дуже здивована. Зрештою, вона засміялася і вдруге розцілувала подругу, кажучи:

- Але ж, любя моя, коли зустрічаєшся і впадаєш одне одного! Яка ж Ви кумедна! Вас не силуватимуть... Ну як, хочете, щоб у неділю Буже відвіз нас кудись на село? Він візьме когось з приятелів.

- Ні, - відповіла Деніза з лагідною впертістю.

Тож Поліна більше не наполягала. Кожна є вільною вчинити так, як їй до смаку. Те, що вона сказала, було від доброти її серця, адже їй було справді прикро бачити товаришку настільки нещасною. Незабаром мало пробити полуніч, і вона звелася, щоб піти. Але спершу змусила Денізу прийняти шість франків, яких їй бракувало, і благала не соромитися і повернути їх лише тоді, коли заробить більше.

- Тепер, - додала вона, - загасіть свічку, щоб не було знати, які двері відчинилися... Запалите її потім.

Свічка згасла, дівчата знову потисли руки, і Поліна тихцем вшилася до своєї кімнати, не залишивши по собі жодного звуку, окрім шарудіння спідниці посеред важкого від утоми сну в інших комірчинах.

Перш ніж вкластися до ліжка, Деніза хотіла долагодити підошву і допрати. Чим глибшою ставала ніч, тим дужче припікав холод. Але вона не відчувала його – від розмови уся кров приплинула їй до серця. Вона аж ніяк не була обурена, їй здавалося цілком припустимим влаштувати своє життя так, як бажається, якщо ти одинока і вільна у світі. Вона сама ніколи не керувалася усталеними поглядами, просто ясний розум і здорова натура підтримували її в порядності, у якій вона жила. Нарешті близько першої години вона вклалася спати. Ні, вона нікого не кохає. То навіщо тривожити своє життя, псувати материнську відданість, у якій вона присяглася своїм братам? Однак, вона не могла заснути, її потилицею пробігав теплий трепет, а безсоння ганяло перед стуленими повіками розпливчасті силуети, які танули в ночі.

Відтоді Деніза почала цікавитися любовними історіями у своєму відділі. Поза годинами тяжкої праці, в ньому жили постійними клопотами про чоловіків. Ширилися плітки, чиясь авантюра могла розважати продавчинь протягом тижня. Клара була ходячим скандалом: подекували, що вона мала трьох утримувачів, не рахуючи хвоста коханців, що волочився з нею. Вона не полишала магазин, де працювала якомога менше зі зневагою до грошей, які значно приємніше заробляла деінде, виключно заради того, щоб мати прикриття від родини, адже постійно боялася татуся Прюнера, котрий грозився заявитися до Парижа і переламати їй руки й ноги носачами своїми дерев'яних сабо. Маргарита, натомість, поводитися гарно, за нею не знали коханців, і це дивувало, бо усі переказували їй пригоду – пологи, які вона поїхала приховати у Парижі. То як вона могла зробити ту дитину, якщо така добродісна? Дехто казав про випадок, додаючи, що тепер вона стережеться задля свого кузена з Гренобля. Продавчині кепкували також з пані Фредерік, приписували їй потаємні стосунки з важливими персонами. Правда ж полягала у тому, що ніхто нічого не знав

про її сердечні справи. Вона зникала увечері з квапливим виглядом, задерев'яніла у вдовиній похмурості, і жодна душа не могла сказати, куди вона так прудко біжить. Щодо пристрастей пані Орелі, нібито її ласості до покірливих молодих чоловіків, то, безперечно, це були вигадки, які поширювали невдоволені продавчині, аби лиш посміятися. Можливо, завідувачка колись і мала занадто тепле ставлення до одного з друзів свого сина, проте зараз вона посідала у фірмі становище поважної жінки, яка вже не розважається подібним дїтвацтвом. А увечері усі вони розбрєдалися, мов отара, розбігалися з різні боки: дев'ятьох з десяти коханці чекали на порозі магазину. На площі Гайон, уздовж вулиць Мішодьєр та Нової стовбичили шерєги нерухомих чоловіків, стежачи краєм ока за дверима. І коли починалася хода продавчинь, кожен простягав руку, забирав свою і зникав з нею, балакаючи з подружнім спокоєм.

Але що найдужче схвилювало Денізу, так це несподівано дізнатися про секрет Коломбана. О будь-якій порі вона бачила його по той бік вулиці, на ганку «Старого Ельбьофа», очима догори, не відводячи погляду від панянок з відділу верхнього одягу. Коли він відчував, як вона стежить за ним, то червонів і відвертався, буцімто побоювався, що дівчина продасть його кузині Женев'єві, хоча між родиною Бодю і їхньою племінницею, відколи вона найнялася до «Жіночого Щастя», більше не було жодних стосунків. Спершу вона, бачачи його відсторонений вигляд безнадійно закоханого, гадала, що він закохався у Маргариту, адже розважлива Маргарита спала у магазині і не здавалася поступливою. Але Деніза зааніміла від подиву, коли остаточно переконалася, що палкі погляди продавця звернені до Клари. Вже протягом багатьох місяців він ось так палав, на тротуарі навпроти, не знаходячи сміливості освідчитися. І це через дівчину вільної поведінки, яка жила на вулиці Луї Великого, до якої він міг би підійти щовечора, доки вона не пішла попід ручку з новим чоловіком! Клара, схоже, сама не здогадувалася про свою перемогу. Це відкриття сповнило Денізу болісним сумом. То кохання настільки дурне? Як?! Цей хлопець тримав у своїх руках усе можливе щастя, але натомість псував собі життя, обожнював курву, ніби Діву Марію! Від цього дня вона відчувала щем у серці щоразу, коли бачила поза зеленкуватими шибками «Старого Ельбьофа» блідий стражденний профіль Женев'єви.

Увечері Деніза також міркувала про це, дивлячись, як продавчині розходяться зі своїми коханцями. Ті, котрі не мешкали у «Жіночому Щасті», зникали до наступного ранку і приносили у своїх спідницях до відділів запах міста, сповнений невідомого і хвилюючого. Дівчина іноді мусила відповідати усмішкою на дружній порух голови, яким вітала її Поліна, котру Буже регулярно чекав, починаючи з пів на дев'яту, стоячи на розі громадського колодязя на площі Гайон. Вона ж виходила останньою і, квапливо прогулявшись по колу, завжди одна, поверталася першою і

працювала або вкладалася спати, а голова їй гула від мрій – її не полишала цікавість до життя Парижа, якого вона зовсім не знала. Звісно, вона не заздрила тим паннам і, щаслива у своїй самотності та відлюдькуватості, жила замкнено, немов у далекому сховку. Але уява захоплювала її, вона намагалася здогадатися про усе, подумки малювала насолоди, про які постійно балакали у її присутності: про кафе, ресторани, театри, про неділі, які проводять коло води та на танцях. Від того розум її томився, бажання змішувалося зі змореністю. Їй здавалося, що вона вже переситилася цими розвагами, яких ніколи не смакувала.

Втім, у її житті, сповненому праці, залишалося небагато місця для небезпечних мрій. У магазині, під ярмом тринадцятигодинної роботи, ніхто й не думав про любові між продавцями й продавчинями. Хоча невпинна боротьба за гроші не стерла остаточно їхню стать, проте, аби знищити бажання, достатньо було щохвилинної штовханини, яка забивала голову і трошила руки й ноги. Заледве можна було пригадати кілька поодиноких любовних зв'язків посеред ворожості або товаришування між чоловіками й жінками та безкінечної тисняви від відділу до відділу. Усі вони були не більше, ніж гвинтиками, їх захоплювало двигтіння машини, знищувало їхню особистість, лишень складало до купи їхні сили, зводило їх до безликого й потужного загального фаланстеру. І тільки поза магазином відновлювалося приватне життя з раптовими спалахами пробуджених пристрастей.

Проте, якимось Деніза побачила, як Альбер Ломм, син її завідувачки, потайки вклав цидулку в долоню однієї з продавчинь білизни після того, як кілька разів пройшовся через її відділ з байдужим виглядом. Наближався зимовий мертвий сезон, що триває від грудня до лютого, тож дівчині траплялися миті відпочинку: очікуючи на клієток, вона стовбичила протягом кількох годин і блукала поглядом у нетрях магазину. Продавчині верхнього одягу найчастіше підсусіджувалися до продавців мережива, хоча вимушена близькість не заходила далі за жарти, котрими вони обмінювалися тихцем. У мереживах був заступник завідувача, дотепник, який переслідував Клару огидними відвертощами, аби лиш пореготатися, але в душі залишався настільки байдужим, що навіть не намагався віднайти її поза роботою. Так від прилавка до прилавка, від добродіїв до панянок, перебігали підморгування з натяками, зрозумілі тільки для них слівця, іноді підступні балачки у пів оберта, із замріяним виглядом, аби спекатися жахливого Бурдонкля. Що ж до Делаша, то він, дивлячись на Денізу, тривалий час обмежувався усмішками. Згодом він став зухвалішим, шепотів їй дружні слова, якщо стикався з нею. У той день, коли вона помітила, як син пані Орелі передав цидулку білизнярці, Делаш саме запитував у неї, чи вона гарно пообідала, бо, відчуваючи потребу розпитати про її життя, не знайшов нічого люб'язнішого. Він також побачив білу плямку листа,

позирнув на дівчину, і вони обидвоє почервоніли від цієї інтриги, що зав'язувалася перед ними.

Попри усе, Деніза під цими гарячими повіями, що помалу пробуджували у ній жінку, досі зберігала дитячий спокій. Тільки зустріч з Ютенем збурила її серце. Зрештою, в її очах це була виключно вдячність: вона гадала, що лишень зворушена ввічливістю цього молодого чоловіка. Варто було йому привести до їхнього відділу клієнтку, як вона знічувалася. Кілька разів, повертаючись від каси, вона ловила себе на тому, що робить коло і без потреби проминає відділ шовків, а груди їй стискаються від хвилювання. Якось після обіду вона перестріла Муре, і їй здалося, що він провів її усмішкою. Вона його більше не обходила, коли-не-коли він кидав їй слово виключно задля того, аби дати пораду щодо туалету і пожартувати з неї, як з дівчини-невдахи, дикунки, котра і досі залишається хлопчиськом і з котрої він ніколи не витягне кокетку, незважаючи на своє мистецтво чоловіка, який упіймав фортуна. Він з цього іноді сміявся, навіть опускався до кпинів, не бажаючи зізнатися собі у замішанні, що викликала у ньому ця мала продавчиня з такими кумедними косами. Деніза тремтіла від цієї безмовної усмішки, ніби скоїла якусь провину. Невже він знає, чому вона ходить через шовки, якщо вона й сама не змогла б пояснити, що штовхає її робити цей гак?

До речі, Ютен, здавалося, ніколи не помічав вдячних дівочих поглядів. Усі ці панянки не були йому до смаку, він удавав, що зневажає їх і дедалі дужче вихвалявся надзвичайними пригодами з клієнтками: коли він стояв за прилавком, одну баронесу немов блискавкою вразило, а жінка одного архітектора впала йому в обійми того дня, коли він прийшов до неї додому через помилку в метражі. Під цим нормандським патяканням він попросту приховував дівок, яких визбирував у задрипаних шинках та кафе-концертах. Як усі молоді добродії з магазинів модних товарів, він шалів від витрат, і цілий тиждень горопашив у своєму відділі із затятою скнарістю, маючи єдине бажання – у неділю розкидати ті гроші жменями на перегонах, по ресторанах і танцях. Він ніколи не заощаджував, не відкладав на майбутнє, а прожирав усе, тільки-но отримував, цілковито легковажачи завтрашнім днем. Фав'є не приставав до його компанії. Він і Ютен, такі нерозлучні у магазині, прощалися на порозі і більше не говорили. Багато продавців, постійно спілкуючись, так само ставали чужими і нічого не знали про життя товаришів, як тільки ступали на вулицю. Натомість близьким приятелем Ютена був Льснар. Вони мешкали в одному готелі «Смирна», що на вулиці Святої Анни, – у темній будівлі, повністю заселеній працівниками торгівлі. Вранці вони приходили разом, а увечері перший, котрий звільнявся, завершивши складати сувої, йшов чекати іншого у кафе «Святий Рох», на вулиці Святого Роха, – у маленькому кафе, де зазвичай збиралися продавці з «Жіночого Щастя» і в

густому люльковому диму шкірили зуби, пили й грали в карти. Частенько вони припізнювалися там і забиралися лише близько першої години ночі, коли натомлений хазяїн закладу викидав їх за двері. Тим не менш, протягом місяця вони тричі на тиждень проводили вечори у зачучвереному генделику на Монмартрі, куди приводили своїх приятелів і влаштовували разом з ними овації панні Лорі – неабиякій півачці, останній перемозі Ютена, талант котрої вони підтримували таким потужним стукотом ціпків і таким вереском, що вже двічі мала втручатися поліція.

Так минала зима, Деніза нарешті отримала триста франків фіксованої платні. І давно був час, бо її грубезні черевики більше не трималися купи. Останній місяць вона уникала навіть виходити надвір, щоб вони раптом не розвалилися.

- Боже ж ти мій! Панно, Ви так гримите своїми черевиками! – частенько повторювала обурена пані Орелі. – Це нестерпно... Що таке у Вас на ногах?

Того дня, коли Деніза спустилася взута в сукняні черевички, за які заплатила п'ять франків, Маргарита і Клара подивувалися у півголоса, аби їх почули.

- Погляньте! Нечупара викинула свої постолі! – зойкнула одна з них.

- Ти диви! – підхопила інша. – Як же вона за ними плакала... Бо то ж були постолі її матусі.

Загалом, проти Денізи здійсалося загальне обурення. У відділі зрештою розкрили її дружбу з Поліною, і у цій приязні до продавчині з ворожого відділу вбачали бравладу. Панянки торочили про зраду, звинувачували її у тому, що вона бігає до сусідок переказувати кожне їхнє слово. Через це війна між білизною та верхнім одягом спалахнула ще з більшою ненавистю, і ніколи ще вона не віяла такою жорстокістю: літали слова, що ранили, мов кулі, навіть якоеь увечері, поза коробками з нічними сорочками, трапився обмін ляпасами. Можливо, давня-давня сварка була спричинена тим, що білизнярки носили шерстяні сукні, а продавчині одягу були вдягнені у шовк. У кожному випадку, білизнярки говорили про своїх сусідок, обурено кривлячи губки, як чесні дівчата. І факти були на їхньому боці: помічено, що шовк, схоже, згубно впливає на розбещеність одіжниць. Клару кляли, на чім світ стоїть, через отару її коханців, навіть Маргариті пожбурили в пику її дитину, а пані Фредерік звинувачували у прихованій розпусті. І все це через ту Денізу!

- Панни, жодних поганих слів, стримуйте себе! – поважно примовляла пані Орелі посеред свавільної люті своїх підданих. – Покажіть, ким ви є.

Вона воліла триматися осторонь. Як зізналася вона одного дня, відповідаючи на запитання Муре, і ті, й інші панянки варті одна одної. Але враз вона запалала пристрастю, коли дізналася з вуст Бурдонкля, що він тільки-но застукав у нетрях підвалу її сина, коли той цілувався з білизняркою – тією продавчиною, якій передавав записочки. Це вже було нестерпно, вона звинуватила навпростець білизну в тому, що її синочка заманили у пастку. Так, ця змова була спрямована проти неї, її бажають знеславити, звівши зі світу її недосвідчене дитятко, бо переконалися, що до її відділу не можуть причепитися. Вона волала так голосно лише для того, щоб заплутати сліди, адже не мала жодних ілюзій щодо свого сина і знала, що він здатен ще й не на такі глупства. Якусь мить справа загрожувала стати серйозною, бо туди домішався ще й рукавичник Міньйон! Він був другом Альбера і прикривав його коханок, яких той направляв до нього – простоволосих дівока, які протягом годин порпалися в коробках. Вигулькнула також історія з подарованими білизнярці шведськими рукавичками, але з тої дівчини ніхто не вибив жодного слова. Зрештою, скандал приховали з огляду на завідувачку верхнім одягом, до якої навіть Муре ставився шанобливо. Бурдонкль вдовольнився тим, що за тиждень звільнив під першим-ліпшим приводом продавчиню, яка була винна у тому, що дозволила себе поцілувати. Хоча ті панове й заплющували очі на бридкі гулянки у місті, але у своєму домі не терпіли і найменших шурів-мурів.

Від цієї авантюри найдужче постраждала Деніза. Хоч якою обізнаною була пані Орелі, проте зачяїла на неї приховану образу: вона бачила, як дівчина сміється з Поліною, і вирішила, що вони беруть її на глум, пліткуючи про любовні пригоди її сина. Тож у відділі вона ще ретельніше відокремлювала дівчину. Вже віддавна вона мала проєкт відвезти своїх панянок у неділю до села Ріголь, неподалік від Рамбує, де придбала маєток на перші відкладені сто тисяч франків. І тут вона враз вирішила у такий спосіб покарати Денізу і відкрито відсторонити її від себе: лише її єдину не запросили. Ще за два тижні у відділі тільки й було розмов, що про цю прогулянку: дивилися на небо, лагідне від травневого сонечка, розпланували кожну годину того дня, обіцялися влаштувати собі усі можливі розваги – віслючки, молоко, селянський хліб. І виключно жінки – це найвеселіше! Зазвичай пані Орелі таким чином вбивала свої вихідні – погулюючись разом з дамами, адже їй було настільки незвично залишатися із сім'єю, настільки незвично і незручно у ті рідкісні дні, коли вона могла вечеряти вдома, між чоловіком і сином, що воліла навіть у такі вечори полишати родинне гніздечко і йти на вечерю до ресторану. Ломм тікав і собі, щасливий повернутися до холостого життя, а їхній Альбер з полегшею мчав до шльондр. Тож відвикнувши від родинного вогнища, нудячись і заважаючи одне одному в неділю, усі троє лишень зазирали до

своєї квартири як до звичайнісінького готелю, куди приходять тільки щоб поспати вночі. З приводу прогулянки до Рамбуе пані Орелі навпростець заявила, що пристойність забороняє Альберові брати у ній участь, і що батько також має виявити тактовність і відмовитися приїхати туди. Двоє чоловіків були з цього дуже задоволені. Благословенний день тим часом наближався, панянки вже не вмовкали, розповідали, який одяг собі наготують, буцімто рушали у піврічну подорож. А Деніза мала усе це слухати, бліда й безмовна у своїй самотності.

- Га? Вони Вас доводять до сказу? – зранку мовила до неї Поліна. – Це я, на Вашому місці, залишила б їх з носом! До біса! Вони розважаються, і я розважатимусь!.. Їдьте у неділю з нами, Буже відвезе мене до Жуанвіля.

- Ні, дякую, - зі спокійною упертістю відповіла дівчина.

- Але чому?.. Ви й досі боїтесь, що Вас візьмуть силою?

І Поліна добродушно розсміялася. Деніза також усміхнулася. Вона добре знає, як таке трапляється: саме під час подібних прогулянок кожна з продавчинь пізнала свого першого коханця – друга, якого взяли нібито випадково. Проте, вона цього не хотіла.

- Та ну ж бо! – переконувала її Поліна. – Присягаюся, Буже нікого не братиме. Ми будемо лише втрюх... Якщо Вам це не подобається, я, звісно, Вас не свататиму.

Деніза вагалася, її мучило настільки сильне бажання, що до щік їй рясно приплинула кров. Відколи її товаришки хизувалися своїми сільськими розвагами, вона задихається, заповнена потребою у безкрайому небі, мріяла про високі трави, у яких сховається до плечей, про велетенські дерева, тінь від яких стікатиме на неї, немов прохолодна вода. Із сумом за ясным сонцем до неї повернулося її дитинство посеред пишної нормандської зелені.

- Гарзд, згода! – нарешті відповіла вона.

Усе було владнано. Буже мав прийти за панянками о восьмій на площу Гайон, звідти вони поїдуть фіакром на Венсенський вокзал. Деніза, чиї двадцять п'ять франків фіксованої платні щомісяця прожирали діти, змогла лишень освіжити свою старесеньку шерстяну сукню – оздобила її навкіс попліном у дрібну клітинку. Вона сама зробила собі капелюшка – вкрила шовком старий капотик і прикрасила його блакитною стрічкою. У цій бідній охайності та простоті вона виглядала зовсім юною, ніби дівчинка, котра зашвидко подорослішала і немовби трохи соромиться розкошів свого дивовижного волосся, яке їй заважає і розчавлює її убогенький капелюшок. Поліна ж, навпаки, хизувалася в шовковій сукні ясної весняної

барви – у біло-бузкову смужку, та в капелюшку відповідного кольору, обтяженому пір'їнами, та ще й з прикрасами на шиї і на руках – усі багатства устаткованої комерсантки. Ці недільні шовки були своєрідним реваншем за цілий тиждень, коли вона була приречена носити у своєму відділі шерсть. Натомість Деніза волочила шовковий одностій з понеділка до суботи і в неділю поверталася до своєї убогої блаженської шерстяної сукенки.

- А ось і Буже, - мовила Поліна, вказавши на високого хлопця, який стояв біля колодязя.

Вона представила свого коханця, і Деніза одразу ж почувалася з ним невимушено, настільки приязним чоловіком він їй видався. Велетенський Буже мав повільну силу тяглового вола і довгасте фламандське обличчя, на якому порожні очі сміялися з дитячою невинністю. Молодший син бакалійника, він народився у Дюнкерку і приїхав до Парижа, майже вигнаний батьком і братом, які вважали його занадто дурним. Тим не менш, у «Ярмарку» він заробляв три тисячі франків. Він був дурним, але добре знався на текстилі. Жінки вважали його милим.

- А фіакр? – запитала Поліна.

Треба було йти до бульвару. Сонце вже починало припікати, погожий травневий ранок сміявся на вуличній бруківці. А у небі ні хмаринки, сама веселість пурхала в блакитному повітрі, прозорому, наче кришталь. Усмішка мимоволі розтулила Денізі вуста. Вона глибоко дихала, їй здавалося, що її груди звільняються від піврічної задухи. Нарешті вона не відчувала на собі затхлого повітря і важкого каміння «Жіночого Щастя»! І перед нею цілий день у селі, на свободі! Це було достоту відновленням здоров'я, безмежною радістю, до якої вона ступала зі свіжими юнацькими почуттями. Однак у фіакрі вона знічено відвела погляд, коли Поліна міцно поцілувала свого коханця в губи.

- Погляньте! – вигукнула Деніза, і далі не відвертаючи голови від дверцят. – Онде Ломм... Як він мчить!

- І зі своїм різком, - додала Поліна, перехилившись. – Ото ще старий з глузду з'їхав! Можна подумати, що він летить на побачення!

Дійсно, Ломм, тримаючи під пахвою футляр з інструментом, простував уздовж театру «Жімназ», вистромивши носа уперед, і залюбки сміявся наодинці, міркуючи про мистецький бенкет, який влаштує собі. Він проведе увесь день у помешканні друга, флейтиста з дрібного театру, де аматори влаштовували неділі камерної музики, тільки-но випивали ранішню каву.

- О восьмій годині! Ото шаленець! – продовжувала Поліна. – Знаєте, пані Орелі зі своєю клікою мала сісти на поїзд до Рамбуе, що рушає о шостій двадцять п'ять. Чоловік і жінка, вочевидь, не перестріваються.

І дівчата заговорили про мандрівку до Рамбуе. Вони не бажали дощу іншим, бо та купіль вилилася б і на них. Але якби там пробило одну хмаринку, так щоб бризки не долетіли до Жуанвіля, то це, що не кажіть, було б дуже кумедно. Потім вони напалися на Клару – марнотратницю, котра не знає, як витратити гроші своїх утримувачів: хіба ж вона не купує за один раз три пари черевиків, які викидає наступного дня після того, як перечекрижить ножицями, бо у неї на ногах повно гудзів? До речі, панянки з модних магазинів поводитися аж ніяк не розумніше за добродіїв і проїдали усе – ніколи жодного су заощаджень: двісті чи триста франків на місяць йшли на манаття й ласощі.

- Але у нього тільки одна рука! – враз мовив Буже. – Як же він грає на ріжку?

Він не зводив очей з Ломма. Тож Поліна, котра іноді розважалася з його наївності, розповіла, що касир притуляє інструмент до стіни. Буже їй цілковито повірив і вважав, що це дуже винахідливо. Пройнявшись докорами сумління, вона пояснила йому, у який спосіб Ломм прилаштовує до свого обрубка складну систему щипків, але хлопець, охоплений недовірою, лишень погойдав головою і проголосив, що такого він не проковтне.

- Який же ти дурненький! – врешті-решт мовила вона, сміючись. – Але байдуже, я однак тебе кохаю.

Фіакр котився собі, і вони приїхали на Венсенський вокзал якраз перед відходом потяга. Заплатив за усіх Буже, але Деніза повідомила, що має намір брати участь у витратах, і увечері вони розрахуються. Вони сіли до другого класу. З вагону виривалися галасливі веселощі. У Ножені під гучний регіт висадилося весілля. Нарешті вони вийшли в Жуанвілі і негайно перейшли на острів, щоб замовити обід. Вони залишилися там, гуляючи уздовж берега, під високими тополями, що вишикувалися на березі Марни. У затінку було прохолодно, але на сонці віяло жаром, який летів далі, на той бік, де на прозористо чистій рівнині слалися поля й лани. Деніза відстала від Поліни та її коханця, котрі йшли, обійнявшись. Вона зірвала жмуток кульбабок і дивилася, як плине вода. Дівчина була щаслива, серце її умлівало, і вона опускала голову, коли Буже схилявся, щоб поцілувати свою подругу в шию. На очі їй наверталися сльози, однак, їй не було прикро. То чому вона так задихається, і чому ця неозора природа, де вона обіцялася почуватись так безтурботно, сповнює її примарним жалем, причину якого вона не змогла б висловити? Згодом, під

час обіду, її заглушив гучний сміх Поліни. А та, обожнюючи паризькі околиці з пристрасстю комедіантки, яка живе при світлі газу, в задушливому від натопту повітрі, забажала їсти під навісом, незважаючи на прохолодний вітер. Поліна веселилася, коли раптові повіви загортали скатертину, вважала цікавим ще безлистий тунель із живоплоту зі свіжо пофарбованими штахетинами, тінь від яких падала ромбами на тарілки. Вона, до речі, їла зажерливо, з голодною ласістю дівчини, яку погано годують у магазині і яка поза роботою об'їдається улюбленими стравами до розладу шлунку. Це було її гріхом, усі її гроші йшли туди – на тістечка, салати, закуски, які вона поволеньки смакувала у вільні години. Оскільки Денізі, схоже на те, вистачило яєць, смаженої риби і курки, Поліна й собі стрималася і не наважилася замовити ще досить дорогі ранні полуниці, аби не збільшувати понад міру рахунок.

- Що ми робитимемо тепер? – запитав Буже, коли їм принесли каву.

Зазвичай він з Поліною повертався на вечерю до Парижа, щоб завершити день у театрі. Але за бажанням Денізи вони вирішили залишитися в Жуанвілі. Це буде так кумедно – вони матимуть того села стільки, що вдруге довго не захочеться. Тож після полудня вони увесь час тинялися полями. Якусь мить вони обговорювали ідею покататися човном, але полишили її, тому що Буже занадто погано веслував. Прогулянка навмання сільськими стежинками однак приводила їх до берега Марни. Вони з цікавістю розглядали жваве життя на ріці, ескадри вітрильних і норвезьких човнів та їхні команди. Сонце хилилося до обрію, вони уже поверталися до Жуанвіля, аж тут двоє вітрильників, що спускалися за течією, змагаючись у швидкості, обмінялися рясною лайкою, у якій переважали повторені багато разів слова «бурсаки» і «торгаші».

- Погляньте! – вигукнула Поліна. – Та це ж пан Ютен.

- Так, - підтвердив Буже, виставивши долоню дашком проти сонця. – Я упізнав його вітрильник з червоного дерева... На іншому вітрильнику має бути команда студентів.

Він розповів про давню ненависть, через яку частенько зчеплюються університетська молодь і працівники торгівлі. Деніза, почувши ім'я Ютена, зупинилася. Не відводячи очей, вона слідкувала за тоненьким човном і шукала поміж гребцями молодого чоловіка, але змогла розрізнити лише білі плями двох жінок, одна з них, котра сиділа коло стерна, мала червоний капелюшок. Голоси згубилися в гучному плюскоті ріки.

- У воду бурсаків!

- Гей, торгаші! У воду! У воду!

Увечері вони повернулися до ресторації на острові. Але повітря вже було занадто прохолодним, і потрібно було їсти в одній з внутрішніх зал, де від свіжих, немов тільки-но випраних скатертин ще й досі віяло зимовою вологою. Після шостої години столиків забракло, і гуртки, які поверталися з прогулянки, квапилися, шукаючи собі куточок. Кельнери безперестану приносили стільці, лави, зсовували тарілки, утоптували людей. Тепер тут можна було задихнутися, тож повідчиняли вікна. Надворі згасало небо, зеленкуваті присмерки падали з тополь дуже швидко, а власник ресторану, погано оснащений для таких велелюдних трапез у приміщенні, не мав достатньо ламп і мусив розставити свічки на кожному столі. Гамір був оглушливим – сміх, оклики, дзенькіт посуду. Від вітру, що залітав у вікна, свічки тремтіли й опливали. А нічні метелики тріпотіли крильцями в повітрі, гарячому від запахів м'яса, поміж якими пролітали крижані повіви.

- Га? Як вони веселяться! – примовляла Поліна, не відриваючись від грибного соусу, який проголосила надзвичайним, і, схилившись, додала: - Ви не впізнали пана Альбера? Он там!

Дійсно, це був молодший Ломм в оточенні трьох сумнівних жінок: старої пані у жовтому капелюшку, з ницим обличчям звідниці, та двох малолітніх – двох дівчаток років тринадцяти-чотирнадцяти, розбещених і неприємно нахабних. Він був дуже п'яний, стукотів склянкою по столу і патякав, що віддухопелить кельнера, якщо той негайно не принесе наливки.

- Оце то так! – вела далі Поліна. – Оце так сімечка! Матуся у Рамбуе, татусь в Парижі, а синочок в Жуанвілі... Вони не повідтоптують одне одному ноги.

Деніза ненавиділа галас, однак усміхалася, смакуючи радість більше не думати посеред такого лементу. Раптом в сусідній залі вибухнули голоси, що заглушили решту. Це був вереск, за яким мали слідувати ляпаси, бо зачулася штовханина, грюкіт стільців, веремія справжньої бійки, і посеред неї повернулися крики, що лунали на ріці:

- У воду торгашів!
- Гей, бурсаки! У воду! У воду!

І коли гучний голос ресторатора погамував баталію, враз вигулькнув Ютен. У червоній куртці, у картузі набакир, він тримав попід руку високу білу дівчину, яка сиділа на стерні і, щоб оздобити себе кольорами їхнього вітрильника, застромила за вухо жмуток маків. Їхню появу вітали вигуками й аплодисментами. А він сявав, надимав груди, ступав вихилясом, наче моряк на суші, гордо виставляв синця, що прикрашав його щоку, і аж лускав від радощів через те, що його помітили. Під неймовірний галас вони узяли столик штурмом.

- Схоже, - пояснював Буже, підслухавши розмову позад себе, - схоже, студенти упізнали жінку Ютена – колишню хльорку з їхнього кварталу, яка зараз співає у генделику на Монмартрі. Тож вони за неї почубилися... Ті студенти, вони ніколи не платять жінкам!
- У кожному випадку, - ущипливо сказала Поліна, – вона на диво бридка, та одна, з морквяним волоссям... Справді, я не знаю, де пан Ютен їх підбирає, але вони брудніші одна від одної.

Деніза зблідла. Її огорнув крижаний холод, буцімто з її серця, краплинка за краплинкою, витекла уся кров. Уже на березі, побачивши швидкого вітрильника, вона відчула перше тремтіння, але сумнівів не залишилося – ця дівка була саме з Ютеном. Груді їй сперло, руки тремтіли, і вона більше не їла.

- Що з Вами? – перепитала у неї подруга.
- Нічого, - пробелькотіла Деніза. – Тут трохи парко.

Проте, столик Ютена був сусіднім, і коли він помітив Буже, якого знав, то розпочав розмову верескливим голосом, аби й надалі привертати до себе увагу зали.

- Скажіть-но, - кричав він, - ви досі цнотливі, там, у «Ярмарку»?
- Та не настільки, - відповів інший, сильно почервонівши.
- Та годі! Вони беруть лише незайманиць, і у них є постійна чергова сповідальня для продавців, які на них поглянуть... Дім, де варганять шлюби! Красенько дякую!

Сміх посилювався. Льенар, який був у їхній команді, додав:

- Це зовсім не так, як у «Луврі»... Там при відділі верхнього одягу є повитуха. Слово честі!

Веселощі подвоїлися. Навіть Поліна вибухнула реготом, настільки кумедною їй видалася повитуха. Але Буже і досі був знічений жартами щодо невинності його закладу, тож враз розбалакався:

- А ви ще ті добрі, у «Жіночому Щасті»! Вас викидають за двері ні за що, ні про що! Та ще й хазяїн виглядає так, немов чіпляється до клієнток!

Ютен його вже не слухав і розсипався у похвалах «Площі Кліші». Він знав там одну дівчину, яка була настільки шляхетною, що покупці не наважувалися до неї звернутися, боячись її принизити. Потім він підсунув ближче свою тарілку і розповів, що намоторив за тиждень сто п'ятнадцять франків. О! Надзвичайний тиждень! Фав'є залишився з п'ятдесятьма двома франками, і уся черга обслуговування полетіла до біса. Це одразу помітно,

еге ж? Він жер свої гроші, він не піде спати, доки не винищить ці сто п'ятнадцять франків. Тоді, дедалі п'яніючи, він напався на Робіно, того недомірка-заступника, котрий вдає, що тримається осторонь, аж навіть не бажає пройтися вулицею разом з одним зі своїх продавців.

- Замовкніть, - мовив Льенар. – Ви забагато говорите, мій дороженький.

Задуха посилювалася, свічки опливали на поплямовані вином скатертини, а через відчинені вікна, якщо враз умовкав галас за столами, залітав далекий безкінечний гомін – гомін ріки й високих тополь, що засинали у нічному спокої. Буже якраз попросив рахунок, бачачи, що Денізі не ліпшає і вона геть збіліла, а підборіддя їй дрижить від стримуваних сліз. Але кельнер кудись заподівся, і вона мусила страждати від вилясків голосу Ютена. Тепер він називав себе шикарнішим за Льенара, бо Льенар попросту проїдає татусеві капітали, а він проїдає власноруч зароблені гроші – плід свого розуму. Нарешті Буже розплатився, і жінки вийшли.

- А ось одна з «Лувра», - пробурмотіла Поліна у першій залі, дивлячись на високу худорляву дівчину, яка вдягала пальто.
- Ти з нею не знайома, ти нічого про неї не знаєш, - закинув молодий чоловік.
- Та годі! Поглянь, що вона натягла на себе!.. Ото ще! Відділ з повитухою! Якщо вона почула, то має бути задоволена!

Вони були надворі. Деніза полегшено зітхнула. Їй здавалося, що вона помре у тій задушливій спеці, посеред того вереску. Вона і досі пояснювала свою млість браком повітря. Тепер вона дихала. Із зоряного неба віяло свіжістю. Коли дівчата виходили із садка коло ресторану, із темряві прошепотів сором'язливий голос:

- Доброго вечора, панни.

Це був Делош. Вони не побачили його вглибині першої зали, де він обідав самий після того, як прийшов з Парижа пішки, задля власного задоволення. Упізнавши цей дружній голос, ослабла Деніза машинально поступилася потребі відчутти підтримку.

- Пане Делоше, повертайтеся з нами, - запропонувала вона. – Подайте мені руку.

Поліна й Буже крокували попереду. Вони здивувалися, адже не подумали б, що усе скінчиться так, з цим хлопцем. Утім, оскільки до потягу залишалася ще година, вони пішли уздовж берега на край острова, попід високими деревами. Час від часу вони презиралися і перешіптувалися:

- Та де вони? А! Ось і вони... Однак це дивно.

Спершу Деніза і Делош мовчали. Галас ресторану поволі вмовкав, набував у присмерку музичної мелодійності. Вони просувалися вперед у прохолоді під деревами, їх досі лихоманило від того пекла, свічки від якого згасали одна за одною поза листям. Перед ними ніби поставав мур пільми або ж темна хмара, така щільна, що вони вже й не розрізняли блідий слід стежини. Однак, вони неквапливо і без страху простували вперед, невдовзі їхні очі звикли, і вони бачили праворуч стовбури тополь, подібних до темних колон, що несли подзьобане зірками склепіння гілок, а поза ними коли-не-коли в ночі зблискувала цинковим дзеркалом вода. Вітер утих, було чути лише плюскіт ріки.

- Я дуже втішений, що зустрів Вас, - врешті-решт пробелькотів Делош, наважившись заговорити першим. – Ви й не уявляєте, яку приємність мені зробили, що погодилися прогулятися зі мною.

І завдяки непроглядній пільмі, після численних знічених слів, він наважився сказати, що кохає її. Він уже давно збирався написати їй, і вона, можливо, про це ніколи і не дізналася б, якби не ця прекрасна ніч-спільниця, якби не ця співуча вода і не ці дерева, що вкривали їх запиналом тіні. Але вона нічого не відповідала йому і далі йшла попід руку з ним таким само стражденним кроком. Він намагався побачити її обличчя, аж тут почув тихі ридання.

- О! Господи! – зойкнув він. – Ви плачете, панно, Ви плачете... Невже я зробив Вам боляче?
- Ні-ні, - прошепотіла вона.

Деніза намагалася стримати сльози, але не могла. Ще за столом їй здавалося, що її серце розривається на шматки. А тепер вона забулась у цій темряві, ридання душили її на думку про те, що якби на місці Делоша опинився Ютен і так само казав їй ніжні слова, то вона була би безсилою. Це зізнання, яке вона кінець кінцем наважилася зробити собі, сповнило її сум'яттям. Від сорому їй пекло лице, буцімто вона впала під цими деревами в обійми того парубка, який хизується з дівками.

- Я не хотів Вас образити, - повторював Делош, також вмиваючись слізьми.
- Ні, послухайте, - мовила вона ще тремтливим голосом, - я зовсім не злюся на Вас. Але, благаю Вас, більш не говоріть до мене так, як зараз... Те, про що Ви просите, неможливе. О! Ви такий хороший хлопець, я дуже хочу бути Вашою подругою, але й тільки... Чуєте, Вашою подругою!

Він затремтів. Ступивши мовчки кілька кроків, він пробелькотів:

- Тож Ви мене не любите?

Вона хотіла порятувати його від прикрощів бруталного «ні», тому він продовжував лагідним засмученим голосом:

- Я, до речі, передбачав це... Ніколи мені не таланить, я знаю, що не можу бути щасливим. Вдома мене били. У Парижі я завжди був цапом-відбувайлом. Бачите, якщо не вмієш відбивати коханок у інших і якщо не достатньо спритний, щоб заробляти стільки ж грошей, як вони, то слід запхатися в куток і негайно подохнути, чи не так?.. О! Не турбуйтеся, я Вас більше не потривожу. А кохати Вас... Ви ж не можете мені це заборонити, правда? Я Вас кохатиму просто так, як пес... Ось так! Нехай усе летить під три чорти! Така моя доля.

Він і собі заплакав. Вона втішала його, і в цій дружній відвертості вони дізналися, що родом з однієї місцини – вона з Валоні, а він з Брікбека, за тринадцять кілометрів. Це був нова ниточка між ними. Його батько, дрібний і злидений судовий виконавець хворобливо ревнивої вдачі, жорстоко шмагав сина і обзивав байстрам, бо його доводили до відчаю бліде довгасте лице і льняне волосся хлопчика, котрі, як він увесь час торочив, були не з його родини. Деніза і Делош пригадали навіть буйні луки, оточені живоплотом, сховані між гіллям стежки, що губилися під в'язами, оточені м'якенькою травичкою дороги, немов алеї в парку. Темрява довкола них потроху блідла, вони розрізняли верболози край води і мережані тіні, що крізь чорноту просіювали блискіт зірок. Їх огортав тихий спокій, вони забували про свої лиха, зближені у товариській приязні завдяки спільним нещастям.

- Ну як? – відвівши Денізу убік жваво запитала її Поліна, коли вони вийшли на станцію.

Дівчина зрозуміла її усмішку і лагідно цікавий тон, густо почервоніла і відповіла:

- Але ж ніколи, моя люба! Я ж Вам казала, що не хочу!.. Він з моїх країв. Ми балакали про Валонь.

Поліна і Буже розгубилися, спантеличені у своїх очікуваннях, і вже не знали, що думати. Делош попрощався з ними на площі Бастилії. Як і усі молоді стажери, він спав у магазині, куди мусив повернутися на одинадцять. Деніза не хотіла йти разом з ним, і оскільки отримала дозвіл відвідати театр, то погодилася провести Поліну до помешкання Буже. А той, щоб мешкати ближче до коханки, оселився на вулиці Святого Роха. Вони взяли фіакр, і Деніза була глибоко здивована, коли дорогою дізналася, що її подруга залишиться на ніч з молодим чоловіком. Немає нічого простішого: даєш п'ять франків пані Кабен – усі продавчині роблять

так. Буже гордо представив свою кімнату, заставлену старими меблями у стилі ампір, які надіслав йому батько. Він обурився, коли Деніза хотіла розплатитися, тоді врешті-решт погодився на п'ятнадцять франків шістдесят, які вона поклала на комоді. Натомість він забажав пригостити її чашкою чаю і почав змагатися зі спиртовим примусом, та ще й мусив піти купити цукор. Пробыло полуніч, коли він налив чашки.

- Я мушу йти, - повторювала Деніза.

А Поліна їй відповідала:

- За хвилюк... Театри не зачиняються так рано.

Деніза почувалася зніченою у цій парубоцькій оселі. Вона дивилася, як її подруга роздяглася до нижньої спідниці й корсета, стежила, як вона готує ліжко, розкриває його, збиває подушки голими руками. І це господарювання перед нічю кохання хвилювало її, вона його соромилася, відчуваючи пробудження чогось нового у своєму серці, зболілому від спогадів про Ютена. Такі дні не принесуть їй порятунку. Нарешті, о чверті по полуночі, вона пішла. Але вийшла за двері геть розгублена, бо у відповідь на невинне побажання доброї ночі Поліна, не думаючи, вигукнула:

- Дякую, ніченька буде доброю!

Окремий вхід, що вів до приватного помешкання Муре та до кімнат працівників, був з Нової вулиці. Пані Кабен смикнула за мотузку, а тоді визирнула, щоб відмітити повернення. Вестибюль був освітлений слабеньким каганцем. Деніза ступила в це світло з ваганням, заповонена неспокоєм, бо завертаючи за ріг вулиці, побачила, як двері зачинилися за розпливчастим силуетом чоловіка. Це мав бути хазяїн, котрий повертався зі світського вечора. І думка про те, що він тут, у темряві, можливо, чекає на неї, викликала у неї той незрозумілий страх, який і досі збурював її без вагомій причини. Хтось рухався на другому поверсі, скрипнули черевики. Тож вона втратила голову і штовхнула двері, що виходили до магазину, і які тримали відчиненими для нічної варти. Вона втрапила до відділу ситців.

- Господи! Що робити? – белькотіла вона, гублячись у почуттях.

Їй спало на думку, що нагорі є інші двері, що ведуть до кімнат. Проте, потрібно було проминути увесь магазин. Вона обрала цю мандрівку, незважаючи на темряву, що затопила галереї. Не світився жоден газовий ріжок, залишилися тільки олійні лампи, подекуди підвішені на галуззя люстр. І ці розкидані вогники, подібні до жовтих плям, промені яких ковтала ніч, здавалися шахтарськими лампочками вглибині підземелля.

Пропливали велетенські тіні, заледве можна було розрізнити нагромадження товарів, що набирали жахких обрисів – обвалені колони, зачаєні звірі, люті грабіжники. Важка тиша, яку перетинало далеке дихання, ще далі ширила пільму. Усе ж дівчина зорієнтувалася: ліворуч текла блідим потоком постільна білизна, немов під літнім небом уздовж вулиці синіли будинки, тож Деніза хотіла одразу ж проминути центральний зал, але нашттовхнулася на стос ситців і вирішила, що буде певніше спочатку пройти повз очіпки, а тоді через шерсть. Там її стривожило громовий гуркіт – гучне хропіння Жозефа, прислужника, який спав поза жалобними аксесуарами. Вона притьма кинулася до центральної зали, освітленої через скляну стелю сутінковим світлом. Зала, здавалось, розширилася, наповнилася нічними церковними страхіттями, з нерухомими шухлядами й обрисами довгих дерев'яних метрів, що промальовували перевернені хрести. Тепер дівчина мчала. У товарах для шиття і в рукавичках вона знову мусила перестрибувати через прислужників і відчула себе врятованою тільки коли знайшла сходи. Але нагорі, коло відділу верхнього одягу, її охопив жах, коли вона побачила світильник, який ішов на неї миготливим оком. Це була нічна варта – двоє пожежників відзначали огляд на паперових дисках. Хвилину вона нічого не розуміла, дивилася, як вони переходять від шалей до меблів, тоді до білизни, перелякана їхніми дивними рухами, скреготом ключа, стукотінням оббитих тканиною дверей, які зачинялися з грюкотом гільйотини. Коли чоловіки наблизилися, вона сховалася вглибині салону мережив, звідки вискочила, почувши раптовий оклик, і побігла до протилежних дверей. Вона упізнала голос Делоша – він спав у своєму відділі на вузькому залізному ліжку, яке самостійно встановлював щовечора. Він ще не спав і переживав з розплющеними очима лагідні вечірні години.

- Як?! Це Ви, панно! – вигукнув Муре, на якого на сходах наскочила Деніза. Він тримав невеличку кишенькову свічку.

Вона забелькотіла, намагалася пояснити, що зайшла забрати дещо у відділі. Але він зовсім не розгнівався, дивився на неї своїм звичайним батьківським і водночас цікавим поглядом.

- То Ви отримали дозвіл піти до театру?
- Так, пане.
- Ви гарно розважилися?.. До якого театру Ви ходили?
- Пане, я їздила на село.

Почувши це, він засміявся, а тоді спитав, наголошуючи кожне слово:

- Цілком сама?

- Ні, пане, з подругою, - відповіла вона, і щоки їй стали пурпуровими від сорому за думки, які він, безсумнівно, мав.

Тож він замовк, але і далі дивився на неї, вдягнену в чорну сукенку, з капелюшком, прикрашеним єдиною блакитної стрічкою. Невже ця мала дикунка врешті-решт перетвориться на вродливу дівчину? Вона так гарно пахла після тривалої прогулянки на свіжому повітрі, вона була чарівною зі своїм прекрасним волоссям, що боязко розспилалося на чолі. І він, котрий протягом пів року ставився до неї як до дитини, іноді давав їй поради, поступаючись забаганці влаштувати дослід, грішному бажанню дізнатися, як жінка народжується і губить себе у Парижі, - тепер він уже не сміявся, а натомість мав невимовне відчуття подиву й лячності, перемішані з ніжністю. Безсумнівно, це коханець зробив її такою гарненькою. Від цієї думки йому здалося, що улюблена пташечка, з якою він бавився, несподівано дзьобнула його до крові.

- До побачення, пане, - прошепотіла Деніза і, не чекаючи, рушила вгору сходами.

Він не відповів і дивився, як вона зникає, а тоді зайшов до себе.

VI

Коли надійшов літній мертвий сезон, у «Жіночому Щасті» повіяло вітром паніки. Це був канікулярний період терору, масові звільнення, завдяки яким дирекція підчищала магазин, що цілковито спорожнів під час липневої і серпневої спеки.

Щоранку Муре, роблячи з Бурдонклем інспектування, відводив убік завідувачів відділами, котрих узимку, аби не страждав продаж, підштовхував наймати продавців, які не дуже були потрібні, аби потім зняти вершки з персоналу. Тепер йшлося про зменшення витрат, і на вулицю треба було повернути добру третину працівників – слабаків, які дозволили сильним зжерти себе.

- Подивіться, - казав він, - у вас мають бути такі, котрі вас не влаштовують... Проте, ми не можемо залишати їх, щоб вони сиділи ось так, склавши руки.

І якщо завідувач відділу вагався, не знаючи, ким пожертвувати, Муре додавав:

- Влаштовуйтеся, як можете, шести продавців має Вам вистачити... Ви їх візьмете у жовтні, їх доволі вештається вулицями!

Стратами, до речі, займався Бурдонкль. З його тонких губ злітало грізне «Йдіть до каси!», що падало, ніби сокира ката. Він використовував будь-що як привід, аби зачистити місце. Він вигадував провини, спекулював на найдрібнішій недбалості. «Пане, Ви сиділи! Йдіть до каси! – Мені почулося, що Ви відповіли? Йдіть до каси! – Ваші черевики не начищені. Йдіть до каси!» Навіть найвідважніші тремтіли перед побоїськом, яке він залишав по собі. Утім, цей механізм працював недостатньо швидко, тож він вигадав викрутас, завдяки якому невтомно придушив потрібну кількість продавців, засуджених наперед. Починаючи з восьмої години він стояв на вході з годинником в руці, і через три хвилини запізнення безжалісно «Йдіть до каси!» стинало голови захеканим молодим людям. З цим завданням він упорався моторно й чисто.

- Гей, Ви, у Вас бридка пика! – врешті-решт сказав він одного дня бідолашному чортяці, чий перекособочений ніс дратував його. – Йдіть до каси!

Протеже отримували два тижні відпустки, які їм не оплачували, і це було гуманнішим способом зменшення витрат. Загалом, продавці погоджувалися на своє упосліджене становище під ярмом необхідності й звички. Відколи вони виходили з поїзда у Парижі, то перекочовували з місця на місце, розпочинали навчання праворуч, завершували ліворуч, їх виставляли на вулицю чи вони йшли самі, в обох випадках неочікувано, як склалися обставини. Завод простоював, і робітникам урізали хліб. І все це відбувалося під байдуже двигтіння машини, непотрібні шестерні спокійненько викидали геть, як звичайнісінькі залізні коліщата, до яких не відчують жодної вдячності за надані послуги. Тим гірше для тих, котрі не вміють відхопити свій шмат!

Тепер у відділах тільки про це й говорили. Щодня переказували нові історії. Звільнених продавців перелічували так само, як під час епідемії підраховують померлих. Найдужче постраждали шалі й хутра: за тиждень звідти зникло семеро продавців. А тоді білизну збурила драма, бо клієнтці стало погано, і вона звинуватила продавчиню, яка її обслуговувала, у тому, що та наїлася часнику. І її вигнали не пізніше як за годину, хоча, погано нагодована і увесь час голодна, вона попросту доїдала за прилавком свій запас хлібних шкоринок. Дирекція поводитися безжалісно у випадку найменшої скарги з боку клієнток. Жодне виправдання не допускалося, продавець завжди був неправий і мав зникнути, немов зламане знаряддя праці, що перешкоджає нормальному руху механізму продажу. Товариші опускали голови і навіть не намагалися його захистити. У паніці, що віяла магазином, кожен тремтів за себе: Мінйон одного дня, коли, всупереч розпорядку, виносив під сурдутом пакунок, заледве не попався і вже гадав, що от-от вилетить на бруківку. Знаний через лінощі Льенар тільки завдяки

становищу свого батька у торгівлі модними товарами не був виставлений за двері після того, як Бурдонкль по обіді заскочив його, коли він куняв навстоячки поміж двома стосами англійського велюру. Але найдужче непокоїлися Ломми і щоранку очікували на звільнення їхнього сина Альбера: керівництво було дуже невдоволене тим, як він утримував свою касу, до того ж, приходили якісь жінки і відволікали його, і пані Орелі вже двічі мусила умилювати дирекцію.

А Деніза поміж цього великого прибирання почувалася під такою загрозою, що жила в постійному очікуванні біди. Якою б мужньою вона не була, з якою б веселістю та поміркованістю не боролася, аби не поступитися слабкості своєї ніжної вдачі, однак сльози засліплювали її, тільки-но вона переступала поріг своєї комірчини. Вона, у відчаї, вже бачила, як опинилася на вулиці, у сварці зі своїм дядьком, і не знає, куди податися, не має жодного гроша заощаджень, та ще й залишилася з двома дітьми на руках. У ній оживали почуття перших тижнів, їй здавалося, що вона є дрібнесеньким зернятком у весільних жорнах. Уявляючи себе такою мізерною у цій велетенській машині, що розчавлює її з незворушною байдужістю, вона почувалася самотньою і зневіреною. У неї не залишилися жодних ілюзій: якщо має бути звільнено продавчиню верхнього одягу, то вона приречена. Безсумнівно, під час прогулянки до Рамбуе інші продавчині накрутили пані Орелі, бо відтоді завідувачка ставилася до неї із суворістю, до якої домішувалася певна образа. Їй, до того ж, не подарували мандрівку до Жуанвіля і сприйняли її як повстання – такий собі спосіб насміятися з усього відділу, прилюдно афішуючи себе з панною із ворожого відділу. Ніколи ще Деніза так не страждала від своїх колежанок і остаточно втратила надію підкорити їх.

- Та не зважайте на їх! – повторювала Поліна. – Ті кривляки дурні, як гуски!

Утім, саме їхня поведенція, немов у вельможних дам, знічувала дівчину. Майже усі продавчині, крутячись щодня довкола багатих клієнток, переймали їхні манери і перетворювалися на невизначений стан, коливаючись між робітницями та буржуазками. Під їхньою майстерністю вдягатися, під завченими позами і фразами частенько ховалася низька освіченість, виключно від читання дешевих газеток та реплік з вистав – уся модна дурість, що перекочувалася паризькою бруківкою.

- Ви знаєте, у нечупари є дитина, - якось вранці повідомила Клара, тільки-но зайшла до відділу.

Усі здивувалися, і вона пояснила:

- Але ж я бачила вчора увечері, як вона вигулювала пискля!.. Вона має його десь переховувати.

За два дні Маргарита, повертаючись з вечері, принесла нову цікавинку:

- Ні, ви лишень уявіть собі! Я тільки-но побачила коханця нечупари... Уявіть собі! Робітник! Так, зачучверений робітничок, з жовтим волоссям, він стежив за нею крізь вітрини.

Відтоді це вважалося доведеною істною: Деніза викручується, бо має коханця і десь у кварталі ховає свою дитину. Її шпигали злими дотепами. Коли вона вперше зрозуміла, то геть зблідла від жахливості подібних здогадок. Це огидно, вона хотіла виправдатися і пробелькотіла:

- Але ж це мої брати!
- Еге! Брати! – реготнула Клара звичним насмішкуватим голосом.

Мусила втрутитися пані Орелі:

- Панни, замовкніть! Ліпше змінюйте етикетки... Панна Бодю цілком вільна погано поводитися поза роботою. Аби, принаймні, вона тут працювала!

Цей холодний захист став вироком. Дівчина задихалася, немовби її звинуватили у злочині, і марно намагалася усе пояснити. З неї сміялися і лишень знизували плечима. Від цього у серці в неї залишилася глибока рана. Коли цей поголос поширився, Делаш настільки обурився, що обіцявся надавати ляпасів продавчиням верхнього одягу, і стримало його тільки побоювання скомпрометувати її. Після вечора в Жуанвілі він пройнявся до неї покірливим коханням, майже побожною відданістю, які засвідчував їй ніжними поглядами вірного пса. Схоже, ніхто не підозрював про їхню приязнь, інакше з них насміхалися б. Проте, це не перешкоджало йому мріяти про раптові спалахи гніву та про помсту за допомогою кулаків, якщо при ньому колись нападуться на неї.

Зрештою, Деніза припинила на все це відповідати. Це занадто абсурдно, ніхто їй не повірить. Якщо котрась з товаришок наважувалася на черговий натяк, вона обмежувалася тим, що пильно дивилася на неї сумними й спокійними очима. До того ж, вона мала й інші прикрощі – матеріальні клопоти турбували її значно більше. Жан і надалі поводився нерозумно і продовжував переслідувати її вимогами грошей. Рідко випадав тиждень, коли їй не доводилося отримувати від нього чотири аркуші заплутаних історій. І коли місцевий поштар приносив їй ці листи, списані пристрасним почерком, вона квапливо ховала їх до кишені, бо продавчині вдавали, що сміються і наспівують дотепні куплети. Іншим разом, коли вона вигадала привід, щоб сховатися на іншому кутку магазину з тими листами і

розшифрувати їх, її охопив жах: їй здалося, що бідолашному Жанові кінець. Її можна було задурити будь-якими небилицями, невірогідними любовними авантюрами, які видавалися їй ще небезпечнішими через цілковиту необізнаність в таких речах. То була потрібна монета у сорок су, щоб порятуватися від жіночої ревності, а то п'ять чи й десять франків, які мали врятувати честь бідної дівчини і без яких батько вбив би її. Денізі вже не вистачало платні й комісійних, тож їй спало на думку шукати підробітків поза місцем роботи. Вона відкрилася Робіно, до якого зберігала приязнь, відколи вперше зустрілася з ним у Венсара. Він розшукав їй краватки-метелики – п'ять су за дюжину. Вночі, від дев'ятої до першої, вона могла нашити шість дюжин, аби отримати тридцять су, з яких потрібно було вирахувати чотири су за свічку. Але за ці двадцять шість су на день вона утримувала Жана, тож не скаржилася на недосипання і навіть вважала б себе дуже щасливою, якби ще одна катастрофа вчергове не спустошила її бюджет. Коли наприкінці другого пів місяця вона прийшла до продавця краваток-метеликів, то побачила замкнені двері: розорення, банкрутство вкрали у неї вісімнадцять франків і тридцять сантимів – значна сума, на яку вона неодмінно розраховувала протягом останнього тижня. Перед цим лихом зблякли усі мізерії у відділі.

- Яка Ви сумна, - зауважила Поліна, перестрівши дівчину в галереї з меблями. – Скажіть, Ви потребуєте чогось?

Але Деніза вже була винна подрузі дванадцять франків, тож відповіла, намагаючись усміхнутися:

- Ні, дякую... Я погано виспалася, от і усе.

Це трапилося 20 липня, під час найсильнішої паніки від звільнень. З чотирьох сотень працівників Бурдонкль уже зачистив п'ятдесятьох, і ширилися чутки про наступні страти. Але Деніза геть не думала про загрози, що віяли над нею, і цілковито перебувала в тривозі від авантюри Жана, ще жакливіші за попередні. Того дня йому було потрібно п'ятнадцять франків, і тільки вони могли врятувати його від помсти зраженого чоловіка. Напередодні вона отримала першого листа, де було викладено цю драму. Потім, один за одним, надійшли ще двоє, і останній найдужче добивав її, саме тоді Поліна перестріла її: у ньому Жан повідомляв про свою смерть цього ж вечора, якщо не отримає п'ятнадцяти франків. Деніза сушила собі голову. Взяти з пансіону Пепе було неможливо: за нього сплачено два дні тому. Усі біди впали водночас, бо вона сподівалася на ті вісімнадцять франків і тридцять сантимів, якби звернулася до Робіно і він, можливо, знайшов би продавця краваток. Але Робіно два тижні був у відпустці і не повернувся напередодні, як очікувалося.

А Поліна і далі приязно розпитувала. Коли вони сходилися так, вглибині загубленого відділу, то балакали кілька хвилин, пильно роззираючись довкола. Враз білизнярка кинулася було тікати: вона саме помітила білу краватку інспектора, який вигулькнув з-поза шалей.

- Та ні! Це татусь Жув! – заспокоївшись, прошепотіла вона. – Не знаю, що йому сталося, тому стариганові, але він усе шкіриться, коли бачить нас разом... На Вашому місці я стереглася б, бо він занадто добренький до Вас. Старезний, мов пес, увесь паршивий, а досі вважає, що усі кізочки побіжать за ним!

Дійсно, татуся Жува ненавиділи усі продавці через суворе стеження. Більш як половина звільнень були спричинені його звітами. Його довгий червоний ніс колишнього капітана-гульвіси людянішав тільки у відділах, якими завідували жінки.

- Чого мені боятися? – перепитала Деніза.
- Божечки! – сміючись, відповіла Поліна. – Та ж напевно він вимагатиме вдячності...

Жув пішов далі, удаючи, що не побачив їх. Дівчата почули, як він напався на продавця мережив, винного у тому, що дивився на коня, який подох на Новій вулиці.

- До речі, – продовжувала Поліна, – хіба Ви учора не шукали пана Робіно? Він повернувся.

Деніза повірила у те, що врятована.

- Дякую, я невдовзі маю йти на інший край магазину і пройду через шовки... Нехай буде так! Мене відправили нагору, до майстерні, з приводу манжетів.

Дівчата розійшлися. Деніза з діловитим виглядом, так ніби перебігала від каси до каси, шукаючи помилку, дісталася сходів і спустилася до центральної зали. Була за чверть десята, нещодавно пробіло першу чергу на обід. Важке сонце нагрівало скляну стелю, і, незважаючи на штори із сірого сукна, у нерухомому повітрі ширилася спека. Час від часу здіймався свіжий повів від паркету, який прислужники зрошували тонесенькими цівочками води. Сонливість, літня сієста панували в просторій порожнечі відділів, подібних до каплиці, де після останньої меси дримають присмерки. Мляві продавці трималися навстоячки, кілька поодиноких клієнток тинялися галереями чи перетинали центральну залу лінивим кроком жінок, яких гнітить сонце.

Коли Деніза спускалася сходами, Фав'є якраз відміряв тонкий шовк у рожеву цяточку для сукні пані Бутарель, котра напередодні прибула з півдня. Від початку місяця у магазині рябіли усі департаменти: було видно тільки незграбно розряджених дам, жовті шалі, зелені спідниці – масове нашестя провінційної елегантності. Байдужі продавці вже навіть не сміялися з них. Фав'є провів пані Бутарель до товарів для шиття і, повернувшись, мовив Ютенові:

- Вчора тільки овернійки, сьогодні тільки провансалки... Мені від них голова репається.

Аж тут Ютен поквапився: надійшла його черга, і він упізнав чарівну білявку - «красунечку», як її називали у відділі, не знаючи нічого про неї, навіть її імені. Усі усміхалися до неї. Не бувало такого тижня, коли б вона не приходила до «Жіночого Щастя», і завжди одна. Цього разу з нею було хлоп'ятко чотирьох чи п'яти рочків. І про це довго балакали.

- То вона одружена? – перепитував Фав'є, коли Ютен повернувся від каси, де оформив тридцять метрів атласу «дюшес».

- Можливо, - відповів той. – Хоча, той малюк нічого не доводить. Може, то її приятельки... Але що напевне, так це те, що вона багато плакала. О! Справжній смуток. І такі червоні очі!

Запанувала тиша. Обидва продавці дивилися у далечінь магазину, мов у нікуди. А тоді Фав'є продовжував поволеньки:

- Якщо вона одружена, то дуже може бути, що чоловік надавав їй ляпасів.

- Може бути, - повторив Ютен. – Якщо тільки коханець не довів її до такого.

Знову помовчавши, він підсумував:

- Але мені на все те начхати!

В ту мить Деніза проминала відділ шовків і сповільнила крок, роззираючись довкола, щоб відшукати Робіно. Вона його не побачила, пішла до галереї постільної білизни, а тоді вдруге пройшла повз шовки. Обидва продавці помітили її маневр.

- Чого вона знову приперлася сюди кістками торохкотіти?! – буркнув Ютен.

- Вона шукає Робіно, - пояснив Фав'є. – Навіть не знаю, що вони разом заварили. О! Нічогісінько цікавого! Робіно для цього задурний... Подейкують, він знайшов їй дрібний підрібток – краватки-метелики. Га? Ото сторгувалися!

Ютен виношував помсту. Коли Деніза пройшла поруч з ним, він зупинив її і мовив:

- Це мене Ви шукаєте?

Вона густо почервоніла. Після вечора в Жуанвілі вона не наважувалася читати в своєму серці, де зіткнулися суперечливі почуття. Вона знову й знову бачила його з рудоволосою дівкою, і якщо і досі тремтіла перед ним, то це, мабуть, від того, що їй паморочилося у голові. Чи кохала вона його? Чи досі його кохає? Вона аж ніяк не бажала ворочати те, що було для неї болючим.

- Ні, пане, - знічено відповіла вона.

А Ютен почав розважатися з її сором'язливості:

- Якщо Ви бажаєте, щоб Вам його подали на тарілочці... Фав'є, подайте Робіно цій панні.

Вона пильно поглянула на нього сумними й спокійними очима, так само, як отримувала принизливі натяки від своїх колежанок. Ах! Який же він злий! Він клює її так само, як й інші! В ній буцімто щось надірвалося – увірвалася остання ниточка. На її обличчі була така мука, що Фав'є, хоч і не був чутливою вдачі, однак прийшов їй на допомогу.

- Пан Робіно сортує товар, - повідомив він. – Безсумнівно, він повернеться на обід... Ви знайдете його сьогодні після обіду, якщо Вам треба з ним поговорити.

Деніза подякувала і повернулася до свого відділу, де пані Орелі чекала на неї з холодним гнівом. Як?! Вона пішла пів години тому! Звідки вона прийшла?! Звісно ж, не з майстерні?! Дівчина похнюпилася, думаючи про те, що усі лиха впали на неї водночас. Якщо Робіно не повернеться, то усьому кінець. Утім, вона пообіцяла собі вийти ще раз.

У відділі шовків поява Робіно спричинила справжню революцію. Усі сподівалися, що він не повернеться, маючи вдосталь прикрощів, які йому без кінця влаштовували. Дійсно, у певний момент, усе ще під тиском Венсара, який хотів спродати свою комерцію, він заледве не перейняв її. Прихована праця Ютена, той порох, який він протягом кількох місяців сипав під ноги заступника завідуючого, нарешті мав вибухнути. Під час його відпустки, коли він, як головний продавець, заміщав його, то доклав усіх зусиль, аби налаштувати проти нього усе керівництво і самому облаштуватися на його місце завдяки надмірній завзятості: то він викривав дрібні порушення і повсюди трусив ними, то носився з проектами поліпшення, то вигадував нові візерунки. До речі, всі у відділі, від стажера,

котрий мріяв стати продавцем, і до завідуючого, вичікували на вдалу нагоду, усі мали єдину ідефікс – усунути товариша, котрий стоїть вище, і з'їсти його, якщо він стане на перешкоді, аби й самому здійснитися на один щабель. І ця боротьба апетитів, ця штовханина одних іншими, були самою сутністю нормального функціонування машини, саме тим, що забезпечувало затяті продажі й розпалювало багаття успіху, з якого дивувався увесь Париж. Позад Ютена стояв Фав'є, за ним інші – ціла черга. Довкола лунав гучний ляскіт щелеп. Робіно винесли смертний вирок, і кожен уже відхопив з нього по кістці. Тож коли заступник повернувся, здійснювся загальний галас. З цим треба було покінчити, ставлення продавців видавалося настільки загрозливим, що завідувач відділом, аби дати дирекції час на ухвалення рішення, одразу ж відправив Робіно на сортування.

- Ми усі воліємо піти звідси, якщо його залишать, - проголосив Ютен.

Ця справа дратувала Бутмона, чия веселість не уживалася з такими внутрішніми перипетіями. Він мучився через те, що довкола нього були тільки набурмосені обличчя. Тим не менш, він хотів бути справедливим:

- Та ну ж бо, дайте йому спокій, він вам нічого не зробив.

Але вибухнули протести:

- Як то, він нам нічого не зробив?!.. Це нестерпна істота, завжди нервовий. Та він об вас годен ноги витерти, настільки він гордовитий!

Увесь відділ палав пекучою образою. Робіно зі своїми жіночими нервами мав неприйнятні непоступливість та підозрілість. Про нього розповідали численні бувальщини: то про якогось молодого парубчака, який через нього захворів, то про клієток, яких він принижував уїдливіми зауваженнями.

- Як би там не було, панове, - відповів їм Бутмон, - але я не можу брати на себе таку відповідальність... Я попередив дирекцію і невдовзі знову поговорю про це.

У підземеллі пробамкало другу чергу на обід, і далекий приглушений дзвін розлетівся у нерухомому повітрі магазину. Ютен і Фав'є спустилися до підвалу. З усіх відділів по одному безладно сходилися продавці, квапилися на сходах та у вузькому проході до кухонного коридору – у вологому коридорі, постійно освітленому газовими ріжками. Отара сунула без сміху, без жодного слова, посеред дедалі гучнішого торохкотіння посуду і дедалі міцнішого запаху їжі. А в кінці відбувалася раптова зупинка перед віконцем. Там кухар, оточений стосами тарілок і озброєний виделками й ложками, які занурював до мідних казанів, роздавав порції. Коли ж він

відступав, то поза його животом, обтягненим білим фартухом, виднілася палаюча кухня.

- Оце то так! – пробурмотів Ютен, роздивляючись меню, написане на чорній дошці над віконцем. – Яловичина в пікантному соусі або скат... У цій халабуді ніколи нема печені! Їхні юшки й риби зовсім не набивають шлунку!

Зрештою, риба зазнала всезагальної зневаги, бо миска з нею залишалася повною. Однак, Фав'є узяв ската. Позад нього Ютен, схилиючись, сказав:

- Яловичина в пікантному соусі.

Кухар механічним рухом настомив шматок м'яса і облив його ложкою соусу. Ютен, задихаючись від пекельного подиху з віконця, який вдарив йому в лице, заледве встиг забрати свою пайку, а позад нього вже лунало одноманітно, немов молитва: «Яловичина в пікантному соусі... Яловичина в пікантному соусі...» А кухар, не зупиняючись, швидким і ритмічним рухом бездоганно налаштованого годинника, усе настромлював шматки і поливав їх соусом.

- Але ж він геть холодний, їхній скат, - повідомив Фав'є, бо його рука зовсім не відчувала тепла.

Тепер усі дріботили собі, прямо тримаючи тарілку у витягненій руці і з єдиною думкою – не нашттовхнутися на когось. За десять кроків відкривався буфет – інше віконце з блискучим цинковим прилавком, на якому було розставлено порції вина – ще вологі від миття пляшечки без корків. Кожен, проходячи, отримував у вільну руку одну з пляшок, а тоді заклопотано і поважно видивлявся собі місце за столом, не забуваючи тримати рівновагу.

Ютен стиха пробуркотів:

- Ото ще прогуляночка, з усім цим посудом!

Їхній стіл, де він сидів поруч з Фав'є, знаходився в кінці коридору, в останній залі. Усі зали були однаковими: це були колишні підвали, чотири на п'ять метрів, які залили цементом і переробили на їдальні. Але від вологи фарба облупилася, жовті стіни вкрилися зеленкуватими плямами, а крізь вузенькі віконця, що виходили на вулицю, в рівень з тротуаром, падало блякле світло, яке безперервно перетинали нечіткі тіні перехожих. Хоч у липні, хоч у грудні тут було однаково задушно і висіла гаряча пара, просякнена нудотними запахами, що віяли із сусідньої кухні.

Ютен того разу прийшов першим. На столі, вмурованому одним боком у стіну і вкритому цератою, стояли тільки склянки, виделки і ножі, що

відміряли місця. На кожному краю вищилися стоси запасних тарілок, а посередині розляглася здоровенна хлібина, у яку, руків'ям догори, був встромлений ніж. Ютен звільнився від своєї пляшки, поставив тарілку, а тоді з настінної скриньки, що була єдиною оздобою мурів, узяв собі серветку, і, зітхнувши, сів.

- Ото я зголоднів! – пробурмотів він.

- Завжди так, - мовив Фав'є, влаштувавшись ліворуч від нього. – Коли подихаєш з голоду, то нічого немає.

Стіл швидко заповнювався. На ньому вміщалося двадцять два прибори. Спершу лунав тільки затятий стукіт виделок – зажерливість здорових парубків, у яких в животах прірва від тринадцяти годин щоденної втоми. На початках продавці, маючи годину, щоб поїсти, могли виходити випити кави у місті, тож квапилися пообідати за двадцять хвилин і поспішали вийти на вулицю. Але це їх занадто збуджувало, вони поверталися розгубленими, і їхній мозок відволікався від продажу. Тому правління вирішило, що вони більше не виходитимуть, а натомість платитимуть додатково три су за чашку кави, якщо її забажають. Через це вони розтягували обід, не дбаючи про те, аби зарані повернутися до відділу. Багато хто, ковтаючи великі шматки, читав газети, які згортали і притуляли сторч до своєї пляшки. Інші, вдовольнивши перший голод, голосно теревенили, поверталися до одвічних тем поганої кухні, зароблених грошей, того, що зробили минулої неділі, і того, що зроблять у наступну.

- Скажіть-но, а ваш Робіно? – запитав якийсь продавець у Ютена.

Боротьба шовковиків проти їхнього заступника розважала усі відділи. Це питання обговорювали щодня до полуночі у кав'ярні «Святих Рох». Ютен, ремигаючи свій шматок яловичини, тільки й відповів:

- Що, Робіно? Він повернувся, той Робіно.

А тоді враз розізлився:

- Та до дідька лисого! Вони мені дали віслюка!.. Зрештою, це бридко, слово честі!
- Та не жалійтесь! – мовив Фав'є. – Я скоїв дурницю і взяв ската... Він тухлий.

Усі заговорили водночас, обурювалися, скаржилися. В кутку столу, під стіною, тихенько їв Делаш. Його переслідував надмірний апетит, який він ніколи не міг вдовольнити, і оскільки заробляв замало, аби платити за

додаткові страви, то краяв собі здоровенні кусні хліба і з ласим виглядом ковтав найбридкіше варево. Тож з нього усі розважалися, вигукуючи:

- Фав'є, передайте ската Делошеві... Він саме таке полюбляє.
- А Ваше м'ясо, Ютене: Делош просить його на десерт.

Бідолашний хлопець знизував плечима і навіть не відповідав. В тому немає жодної його вини, якщо він подихає з голоду. До речі, інші хоч і плювалися на страви, однак усе пожерли.

Але усі вмовкли, почувши тихий посвист – так повідомляли про появу в коридорі Муре й Бурдонкля. Останнім часом скарг від працівників стало стільки, що правління вдавало, буцімто прийшло особисто перевірити якість їжі. З тридцяти су, які виділялися головному кухареві на день на одну людину, він мав сплатити за усе: харчі, вугілля, газ, робочу силу. І дирекція наївно дивувалася, що їжа не була смачною. Того ранку кожен відділ делегував одного продавця, а Мін'йон та Льенар були уповноважені говорити від імені усіх товаришів. Тож вуха нашорошилися у раптовій тиші, усі прислухалися до голосів, що долунали із сусідньої зали, куди саме зайшли Муре і Бурдонкль. Останній заявив, що яловичина чудова, і Мін'йон, задихаючись від такої спокійної впевненості, повторював: «То пожуйте її і побачите». А Льенар, нападаючи на ската, лагідно казав: «Пане, але ж він смердить!» Тоді Муре розсипався у сердечних словах: він зробить усе задля добробуту своїх працівників, він їм як батько, він радше їстиме сухий хліб, аніж знатиме, що їх погано годують.

- Обіцяю вам вивчити це питання, - зрештою підсумував він, посилюючи голос, аби його було чути в усіх кінцях коридору.

Розслідування дирекції завершилося, знову застукотіли виделки. Ютен пробурмотів:

- Так, розраховуйте на це і пийте собі водицю!.. О! Вони не скупляться на добрі слова. Хочеш обіцяночок – ось тобі! А тоді вас годують старими халявами і викидають на вулицю, мов собак!

Продавець, який його розпитував, повторив:

- То, кажете, ваш Робіно?..

Але його голос потонув у оглушливому дзенькоті посуду. Продавці самі змінювали собі тарілки, стоси праворуч та ліворуч зменшувалися. Кухарчук притяг здоровенного алюмінієвого казана, і Ютен вигукнув:

- Рис з сухарями! Це вже занадто!
- Замість клею на два су! – мовив Фав'є, наповнюючи собі тарілку.

Одні таке любили, інші вважали, що воно занадто глизяве. А ті, котрі читали, залишалися мовчазними, занурені в газетні фейлетони, і навіть не знали, що їли. Тісний підвал наповнився рудою парою, і усі втирали собі лоби, а тіні перехожих безперервно пробігали на брудному посуді, ніби чорні ґрати.

- Передайте Делошеві хліба! – вигукнув якийсь дотепник.

Кожен відріза́в собі шмат, а тоді знову встромляв ножа у шкоринку по саму колодочку. Хлібини безперестанку ходили по колу.

- Хто хоче поміняти мій рис на десерт? – запитав Ютен.

Уклавши угоду з низеньким худеньким хлопцем, він спробував також продати своє вино. Але ніхто його не схотів, бо усі вважали його гидотним.

- То я казав, що Робіно таки повернувся, - продовжував Ютен посеред дедалі гучнішого сміху й балачок. – О! Це складний випадок!.. Уявіть собі, він розбещує продавчинь! Так, він дістає їм краватки-метелики!

- Цить! – пробурмотів Фав'є. – Ось саме його судять.

Він вказав краєм ока на Бутмона, який крокував коридором поміж Муре та Бурдонклем: усі троє, дуже зосереджені, жваво говорили у півголоса. Їдальня для завідувачів відділами та їхніх заступників була якраз навпроти. Коли Бутмон побачив Муре в коридорі, то звівся з-за столу, бо вже поїв, і розповів йому про клопіт зі своїм відділом, а також висловив свою нерішучість. Двоє інших слухали його і досі відмовлялися пожертвувати Робіно – першокласним комерсантом, який працював у фірмі ще за часів пані Едуен. Але коли сплила історія з краватками, Бурдонкль обурився. Чи той хлопець, бува, здурів, що шукає додаткову роботу для продавчинь? Фірма досить дорого оплачує час цих дівчат, і якщо вони працюють вночі за власний рахунок, то працюватимуть менше вдень у магазині – це ж очевидно. Так вони її обкрадатимуть і ризикуватимуть своїм здоров'ям, яке їм не належить. Ніч для того, щоб спати, тож усі вони мають спати, або ж їх треба вигнати геть!

- Стає гаряче, - зауважив Ютен.

Щоразу, як ці троє чоловіків під час повільної прогулянки проминали їдальню, продавці вичікували їх і коментували найменші їхні жести. Вони геть забули про рис з сухарями, в якому один з касирів саме знайшов гудзика від штанів.

- Я почув слово «крavatка», - сказав Фав'є. – А ви бачили ніс Бурдонкля? Як він зразу побілів!

Спершу Муре поділяв обурення свого помічника. Продавчиня, вимушена працювати вночі, здавалася йому зазіханням на самі підвалини організації «Щастя». То ким є та дурепа, яка не здатна задовольнити свої потреби на відсотки з продажу? Але коли Бурдонкль назвав Денізу, хазяїн полагіднішав і знайшов виправдання. Ах, так! Ця дівчинка! Вона ще не дуже вправна і, як стверджують, має чималі видатки. Бурдонкль увірвав його і проголосив, що її необхідно негайно звільнити. Він завжди казав, що з цієї бридулі ніколи не вийде нічого путнього. Здавалося, він вдовольняє давню образу. Тоді спантеличений Муре вдав, що сміється. Господи! Яка сувора людина! Хіба не можна одного разу пробачити? Він викличе винуватицю і насварить її. Як би там не було, а уся вина падає саме на Робіно, бо ж він мав попередити її, адже віддавна працює у фірмі і знайомий зі звичаями цього дому.

- Ти диви! Тепер хазяїн сміється! – здивовано промовив Фав'є, коли керівництво знову проминуло двері.

- Ото ще к бісовій матері! – вилаявся Ютен. – Якщо вони й далі вішатимуть нам на спину свого Робіно, то ми покажемо їм, на що здатні!

Бурдонкль впритул подивився на Муре, а тоді попросту зневажливо махнув рукою, аби показати, що нарешті він зрозумів і що це все дурниці. Бутмон повернувся до своїх скарг: продавці погрожують звільнитися, а поміж ними є й чудові. Але, схоже, що найдужче вразило тих добродіїв, так це поголос про добрі стосунки Робіно з Гожаном: той, подекують, підштовхує заступника відкрити у кварталі власний заклад і пропонує йому якнайширший кредит, аби похитнути «Жіноче Щастя». Запала тиша. А! То Робіно мріє про війну! Муре споважнів: він вдавав зневагу, уникав ухвалювати рішення, буцімто ця справа не мала ваги. Побачимо, поговоримо з ним. І одразу з почав жартувати з Бутмоном, чий татусь, який позавчора приперся зі своєї крамнички у Монпельє, заледве не задихнувся від подиву та обурення, коли втрапив до велетенської торгівельної зали, де царював його син. Вони і досі реготалися з дядечка, який швидко віднайшов південну пиху, узявся все обплывувати і стверджувати, що ці модні магазини зведуться на пси.

- А ось якраз і Робіно, - прошепотів завідувач відділу. – Я відправив його на сортування, щоб уникнути прикрого конфлікту... Перепрошую, що так наполягаю, але це питання постає настільки гостро, що необхідно діяти.

Справді, зайшов Робіно, проминув тих добродіїв і привітався до них, а тоді пішов до свого столу.

Муре лишень повторив:

- Гаразд, побачимо.

Вони пішли. Ютен і Фав'є досі чекали на них, а коли більше не побачили їх, то зайшлися криком. Тож відтепер правління спустатиметься так до кожного обіду, щоб порахувати шматки, які вони кладуть собі до рота? Ото буде весело, якщо не зможеш почуватися вільно, навіть коли їси! Правда ж полягала у тому, що вони тільки-но побачили повернення Робіно, а добрий гумор хазяїна викликав у них занепокоєння щодо наслідків боротьби, в яку вони встрягли. Вони стишили голоси і шукали інших прикросців.

- Та я подихаю! – голосно вигукнув Ютен. – Я ще голодніший, ніж коли сів до столу!

Тим не менш, він з'їв дві порції варення – свою і ту, яку виміняв на порцію рису з сухарями. Враз він гукнув:

- Агов! Я потішу себе добавкою!.. Вікторе, третє варення!

Прислужник закінчував розносити десерт, після цього приніс каву, і ті, котрі її брали, одразу ж віддавали йому три су. Кілька продавців уже пішли і тинялися коридорами, шукаючи темний закапелок, щоб викурити цигарку. Інші сиділи розморені перед столами, заваленими жирним посудом. Вони скручували хлібні кульки, поверталися до тих самих історій посеред запаху підгорілого жиру, якого вже не відчували у пекельній спеці, від котрої у них червоніли вуха. Зі стін стікала волога, від запліснявілого склепіння спадала млява задуха. Делош, напхавшись хлібом, сперся на стіну і мовчки перетравлював, звівши очі до віконця. Щодня його післяобіднє дозвілля полягало у тому, аби дивитися ось так на ноги перехожих, що квапливо пробігали тротуаром: відрізані до гомілок ноги, грубі черевики, елегантні чобіточки, виточнені жіночі черевички – невпинний рух живих ніг, без тіл і без голів. У сльотяні дні вони були дуже брудними.

- Як?! Уже?! – вигукнув Ютен.

У кінці коридору пробамкав дзвін, треба було звільнити місце для третьої черги. Прийшли прибиральники з відрами теплої води і великими губками, щоб вимити церату. Зали поволі спорожнювалися, продавці поверталися до своїх відділів, волочачи ноги вгору східцями. А на кухні головний кухар повернувся на своє місце коло віконця, між казанами зі скатом і яловичиною в соусі, озброєний виделками й ложками, готовий знову наповнювати тарілки ритмічним рухом гарно налаштованого годинника.

Ютен і Фав'є припізналися, тож побачили Денізу, яка йшла сходами додолу.

- Пан Робіно повернувся, панно, - сказав перший з насмішкуватою ввічливістю.

- Він обідає, - додав інший. – Але якщо Вам дуже спішно, то можете зайти.

Деніза простувала сходами, не відповідаючи і не озираючись, але проходячи повз їдальню для завідувачів відділами та їхніх заступників, не втрималася і кинули туди поглядом. Дійсно, Робіно був там. Вона спробує поговорити з ним після обіду. І пішла далі коридором, аби дістатися до своєї їдальні, розташованої по той бік.

Жінки їли окремо, у двох відведених для цього залах. Деніза їла у першій. Це також був колишній підвал, перетворений на їдальню, але його обладнали з більшими вигóдами. На розташованому в центрі овальному столі п'ятнадцять тарілок стояли просторіше, і вино вже було в карафках. Казани зі скатом і з пікантною яловичиною стояли по обидва боки столу. Дамам прислужували кельнери в білих фартухах, що позбавляло жінок незручності самим брати страви з віконця. Правління вважало, що так пристойніше.

- То Ви обійшли магазин? – запитала Поліна, яка вже сиділа і краяла собі хліб.

- Так, - почервонівши, відповіла Деніза. – Я супроводжувала клієнтку.

Вона збрехала. Клара підштовхнула ліктем одну з продавчинь, свою сусідку. Що сьогодні трапилося з нечупарою? Вона така дивна. Один за одним, вона отримувала листи від свого коханця, а тоді бігала магазином, немов оглашенна, вигадувала справи у майстерні, куди й ногою не ступала. Вочевидь, щось сталося. Тож Клара, без огиди жуючи свого ската, з недбалістю дівчини, котру колись годували згірклим салом, заговорила про жахливу драму, про яку писали в усіх газетах.

- Ви читали? Про того чоловіка, який відтяв своїй коханці голову ударом леза?

- Матір Божа! – висловилася невеличка білизнярка з лагідним і тендітним личком. – Він застав її з іншим. Правильно зробив.

Але Поліна вигукнула. Як то?! Якщо вже не любиш тільки одного добродія, то йому вже дозволено перерізати тобі горлянку?! О! Ні! Це вже ні! А тоді зупинилася і обернулася до кельнера:

- П'єре, Ви ж знаєте, я не зможу проковтнути яловичину... Скажіть, нехай мені зроблять невеличку добавку – омлет, еге ж?! І пухкенький, якщо можливо!

Оскільки вона завжди мала в кишенях смаколики, то, чекаючи, витягла шоколадні цукерки і узялася хрупати їх з хлібом.

- Звісно, це невесело – такий чоловік, - продовжувала Клара. – Є ж такі ревнивці! Скажімо, днями якийсь робітник вкинув свою жінку до колодязя!

Вона не зводила очей з Денізи, і побачивши, як та зблідла, вирішила, що здогадалася. Ясна річ, ця свята та божа недотика тремтить, аби їй не надавав ляпасів коханець, якого вона мала зрадити. Ото була б кумедія, якби він переслідував її навіть у магазині, чого, схоже, вона й побоюється. Але розмова змінила тему: одна з продавчинь ділилася способом виведення плям з оксамиту. Потім заговорили про п'єсу в театрі «Веселощі», де чарівненькі дівчаточка танцюють краще за дорослих. Поліна засмутилася було на мить, побачивши свій омлет, який виглядав пересмаженим, але веселість повернулася до неї, бо він виявився не так і кепським.

- Передатей-но мені вина, - попросила вона Денізу. – Ви мали б і собі замовити омлет.
- О! З мене досить яловичини, - відповіла дівчина, котра, аби нічого не витратити, їла тільки те, що подавали у закладі, якими б гидкими не були страви.

Кельнер приніс рис з сухарями, і панни запротестували. Минулого тижня вони до нього не доторкнулися, тож сподівалися, що більше він не з'явиться. Розгублена Деніза єдина з'їла його, настільки непокоїлася про Жана через Кларині історії. Усі поглядали на неї з огидою, розкошували з добавками і напихалися варенням. Загалом, це вважалося елегантним: слід було харчуватися власним коштом.

- Знаєте, наші панове висловили обурення, і дирекція пообіцяла... – повідомила тендітна білизнярка.

Але її увірвали сміхом, і відтоді говорили тільки про дирекцію. Усі взяли кави – усі, окрім Денізи, котра, як сама казала, її не терпіла. Вони неквапливо сьорбали з чашок – білизнярки у шерсті, прості, як дрібні буржуазки, одіжниця в шовку, із серветками на ший, щоб не вхопити пляму, подібні до світських дам, які спустилися до кухні поїсти разом зі своїми покоївками. Засклену шибку підвального віконця відчинили, аби провітрити задушне й затхле приміщення, але її довелося одразу ж зачиняти, бо колеса фіакрів, здавалося, котилися столом.

- Цить! – ледь чутно прошепотіла Поліна. – Ось і стара тварюка!

Це був інспектор Жув. Наприкінці обіду він залюбки тинявся тут, посеред панянок. Зрештою, нагляд за їдальнями входив до його обов'язків. Він увійшов, усміхаючись очицями, і обійшов довкола столу. Іноді він навіть забалакував, хотів дізнатися, чи вони пообідали з гарним апетитом. Але він непокоїв жінок і докучав їм, тож вони поквапом тікали. Хоча дзвін ще не пробамкав, Клара зникла першою, а решта слідом за нею. Невдовзі залишилися тільки Деніза і Поліна. Остання, допивши каву, доїдала шоколадні цукерки.

- Послухайте, - мовила вона, зводячись, - я відправлю кельнера, щоб він купив мені апельсинів... Йдете зі мною?

- За хвилику, - відповіла Деніза, гризучи шкоринку, бо вирішила залишитися останньою, аби мати можливість перестрітися на сходах з Робіно.

Але, опинившись наодинці з Жувом, вона відчула себе зле. Зніяковіла, дівчина врешті-решт вийшла з-за столу, але побачивши, що вона прямує до дверей, він перегоротив їй дорогу:

- Панно Бодю...

Стоячи перед нею, він усміхався їй з батьківським виглядом. Великі сиві вуса і підстрижене щіткою волосся надавали йому величної військової порядності. Він виставив груди вперед, вивалюючи свою червону орденську стрічку.

- Що таке, пане Жуве? – заспокоївшись, запитала вона.

- Сьогодні вранці я знову помітив Вас, коли Ви балакали там, нагорі, за килимами. Ви ж знаєте, що це суперечить розпорядку, і якби я подав рапорт... То вона Вас дуже любить, Ваша подружка Поліна?

Вуса його заворушилися, а великий ніс запалав вогнем – довжелезний горбатий ніс з апетитами жеребця.

- Га? То що таке між вами, що ви так одна одну любите?

Деніза, не розуміючи його, знову почувалася зле. Він підійшов занадто близько і говорив їй прямисінько в лице.

- Справді, ми балакали собі, пане Жуве, - пробелькотіла вона, - але в тому немає великої біди, щоб трошечки погомоніти... Ви такий добрий до мене, дякую Вам за це.

- Я не мусив би бути таким добрим, - відповів він. – Справедливість – це єдине, що мені відомо... Але якщо ти настільки добренький...

Він підійшов іще ближче, і вона остаточно перелякалася. Їй спливли у пам'яті слова Поліни, вона пригадувала оповідки, що ширилися у магазині, про дівчат, яких тероризував татусь Жув і які мусили купувати його прихильність. У магазині, до речі, він задовольнявся тільки дрібними пестощами: лагідно поплескував своїми опухлими пальцями щічки послужливих панянок, брав їх за ручки, а тоді тримав так, буцімто забував їхні долоньки у своїх. І все це залишалось батьківським, він спускав свого жеребця з припони тільки поза роботою, коли хтось погоджувався поласувати булкою з маслом у нього вдома, на вулиці Горобців.

- Облиште мене, - прошепотіла дівчина, задкуючи.
- Та ну ж бо! – казав він. – Не вдавайте із себе дикунку з другом, який Вам завжди догоджає. Будьте люб'язною, приходьте цього вечора до мене випити чайку зі шматочком булочки. Це від щирого серця.

Тепер вона відбивалася.

- Ні! Ні!

Їдальня залишалася порожньою, не було жодного прислужника. Жув, прислухаючись до кроків, жваво кинув поглядом довкола і, дуже збуджений, облишив звичні манери, вийшов за межі батьківської фамільярності і хотів поцілувати її в шию.

- Маленька злючка, маленьке звірятко... Якщо маєш таке волосся, хіба можна бути такою дурненькою? То приходьте сьогодні увечері, просто посміємося.

Але вона божеволіла від страху і нажахано опиралася наближенню цього пекучого лица, чий подих відчувала на собі. Враз вона його відштовхнула з настільки потужним зусиллям, що він заточився і замало не впав на стіл. На щастя, йому трапився стілець, але від удару покотилася карафка з вином, яке оббризало його білу краватку і облило червону стрічку. Він так і завмер, не втираючись, і задихався від люті через таку брутальність. Як?! Він ні на що таке не очікував, не застосовував сили, а попросту поступився своїй доброті!

- А! Панно! Ви в цьому розкаєтесь, слово честі!

Деніза втекла. Якраз пробамкав дзвін. Схвильована, і досі тремтячи, вона забула Робіно, повернулася до відділу і вже не наважувалася спускатися. Після полудня сонце світило на фасад, що виходив на площу Гайон, і в салонах на антресолях стояла задуха, незважаючи на опущені штори. Прийшли кілька клієнток, змусили продавчинь спливати потом, але нічого не купили. Увесь відділ позіхав під великими сонними очима пані Орелі. Зрештою, коло третьої години, Деніза побачила, що завідувачка закуняла,

тож тихцем вшилася і з діловитим виглядом повторила прогулянку через увесь магазин. Щоб збити з пантелику цікавих, які могли стежити за нею поглядом, вона не одразу спустилася до шовків: спершу вона буцімто мала справу в мереживах, підійшла до Делюша і розпитала у нього дещо, тоді на першому поверсі зайшла до краваток, але раптово зупинилася і достоту підстрибнула від подиву. Перед нею стояв Жан.

- Як?! Це ти?! – прошепотіла вона, геть бліда.

Він залишився у робочій блузі і простоволосий, біляві кучері розкуйовдилися і спливали на його дівоче личко. Він стояв перед шухлядою з тонкими чорними краватками і, здавалося, глибоко замислився.

- Що ти тут робиш? – розпитувала вона.
- Матір Божа! Ждав тебе, - відповів хлопець. – Ти забороняєш мені приходити. Тож я таки зайшов, але нікому нічого не сказав. О! Можеш бути спокійна. Якщо хочеш, можеш не показувати, що знаєш мене.

На них вже здивовано озиралися продавці. Жан стишив голос:

- Знаєш, вона хотіла прийти зі мною. Так, вона на площі, біля колодязя... Швидко давай п'ятнадцять франків, або нам гаплик, правдя свята!

Деніза глибоко занепокоїлася. Довкола посміювалися, прислухалися до цієї авантюри. Поза відділом з краватками відкривалися сходи до підвалу, вона заштовхала брата туди і змусила його швидко спуститися. У підземеллі він продовжував свою оповідь, знічувався, вигадував подробиці, побоювався, що йому однак не повірять.

- Гроші не для неї. Вона занадто шляхетна... А її чоловік!.. Еге! Начхати йому на ті п'ятнадцять франків! Він не дозволить своїй дружині і за мільйон. Я ж казав тобі, він має фабрику клею. Дуже добрі люди... Ні, це для одного вилупка, її друга, котрий нас побачив. Ти розумієш, якщо сьогодні ввечері я не дам йому п'ятнадцяти франків...
- Замовкни! – прошепотіла Деніза. – Згодом... Вперед!

Вони спустилися до відділу доставки. Мертвий сезон приспав просторий підвал, освітлений бляклим світлом, що падало з вузьких віконець. Тут було прохолодно, і зі склепіння віяло тишею. Утім, якийсь парубчак забиравав з одного відсіку кілька пакунків, призначених для кварталу коло церкви Магдалини, а на великому сортувальному столі розсівся Кампйон, керівник служби, і, широко розплющивши очі, гойдав ногами.

Жан почав спочатку:

- У чоловіка такий здоровенний ніж...
- Та йди! – повторювала Деніза, і далі штовхаючи його.

Вони проминули вузький коридор, де постійно горіли газові ріжки. Праворуч та ліворуч, вглибині темних підвалів, за дощаними перегородками, купчилися велетенськими тінями запаси товарів. Дівчина зрештою зупинилася біля штахетин. Жодного сумніву, сюди ніхто не прийде. Але це було заборонено, і тому їй мороз йшов по спині.

- Якщо той покидьок заговорить, - продовжував Жан, - то чоловік зі своїм здоровенним ножакою...
- Та де ти хочеш, щоб я знайшла п'ятнадцять франків? – у відчаї вигукнула Деніза. – Чому ти не можеш поводитися розумно? З тобою увесь час щось таке трапляється!

Він бив себе в груди і посеред усіх цих фантастичних вигадок вже й сам не міг знайти правду. Він попросту драматизував свою потребу в горошах, і, по суті, за цим завжди приховувався якийсь нагальний клопіт.

- Присягаюся усім найсвятішим, цього разу це щира правда... Я тримав її ось так, а вона мене поцілувала...

Деніза знову змусила його умовкнути, обурювалася, катована, доведена до крайньої межі.

- Я нічого не хочу знати. Тримай при собі свою погану поведінку. Це занадто зле, чуєш?!.. Ти мучиш мене щотижня, я добиваю себе, щоб підготовувати тебе монетами в сто су. Так, я ночей не сплю... Не рахуючи того, що ти крадеш хліб у свого братика.

Жан роззявив рота і зблід. Як?! Він робить погано? Він не розумів, він із самого дитинства ставився до сестри як до товаришки, і йому здавалося цілком природним вилити перед нею своє серце. Але що душило його найсильніше, так це дізнатися, що вона працює ночами. Думка про те, що він її вбиває і проїдає частку Пепе, збурила його настільки, що він розплакався.

- Ти права, я ледащо, - волав він. – Але це не погано, ні! Навпаки! І тому починаєш знову й знову... Цій, бачиш, вже двадцять років. Вона думала, що то усе сміхи, бо мені заледве сімнадцять... Господи! Який я злий на себе! Я собі ляпасів надавав би!

Він схопив її за руки, цілував їх, зрошував слізьми.

- Дай мені п'ятнадцять франків, і це буде востаннє, присягаюся тобі... Або ж ні! Нічого не давай, нехай ліпше я помру. Якщо той чоловік мене вб'є, ти спекаєшся клопоту.

Вона також заплакала, і його охопило каяття.

- Я кажу так, але не знаю напевне. Може, він не хоче нікого вбивати. Ми якось влаштуємося, обіцяю тобі, моя сестричко. То прощай, я піду.

Але їх занепокоїли кроки, що пролунали в кінці коридору. Вона притисла його до дверцят комори, у темний закапелок. Якусь мить вони тільки чули над собою свист газового різка. Тоді кроки наблизилися і, визирнувши зі сховку, вони упізнали пряму поставу інспектора Жува, який нещодавно спустився до коридору. Чи прийшов він сюди випадково? Чи хтось інший стежив коло дверей і попередив його? Денізу охопив такий страх, що вона втратила голову, виштовхнула Жана із темного закапелка, де вони сховалися, і погнала його поперед себе.

- Забирайся геть! Забирайся геть! – белькотіла вона.

Вони побігли разом що було сили, і чули позад себе, зовсім поруч, подих татуся Жува, який також кинувся бігти. Вони знову перетнули відділ доставки і зупинилися коло підніжжя сходів із заксленим ганком, які виходили на вулицю Мішодьєр.

- Забирайся геть! – повторювала дівчина. – Забирайся геть!.. Якщо я зможу, то однак надішлю тобі п'ятнадцять франків.

Оглушений Жан утік. Підбіг захеканий інспектор, але роздивився лише краєчок білої блузи і біляві кучері, які майоріли на вуличному вітерці. Хвилину він відсапувався, аби віднайти свою бездоганну поставу. На ньому була новісінька біла краватка, позичена у відділі білизни, і її дуже широкий вузол сяяв, немов сніг.

- Оце так! Оце, панно, порядненько! – мовив він, а губи його тремтіли.
– Так, це порядненько, це дуже порядненько... Якщо Ви сподіваєтесь, що я терпітиму в підвалах такі порядні речі!

Він переслідував її цим словом, доки вона поверталася до магазину, задихаючись від хвилювання і не знаходячи жодного слова на свій захист. Тепер вона жалкувала, що побігла. Чому було не пояснити усе, не показати свого брата? Усі знов уявлять бридоту, і скільки б вона не клялася, їй не повірять. Вона вкотре забула Робіно і повернулася одразу ж до свого відділу.

Не зволікаючи, інспектор Жув пішов до дирекції зі звітом. Але швейцар повідомив, що директор зараз з Бурдонклем і Робіно, і вони втрюх балакають вже чверть години. Двері, до речі, залишилися прочиненими, і було чути, як Муре весело розпитує продавця, чи він гарно провів відпустку. Питання про звільнення навіть не порушувалося, навпаки, розмова йшла про деякі заходи, яких треба вжити у відділі.

- Ви щось хотіли, пане Жуве? – гукнув Муре. – Заходьте.

Але інстинкт зупинив інспектора. Він дочекався, коли вийшов Бурдонкль, і усе йому розповів. Вони поволі, пліч-о-пліч, проминули галерею шалей: один схилився і говорив дуже тихо, а інший слухав, і жодна рисочка на його суворому лиці не зраджувала почуття.

- Гарзд, - зрештою сказав Бурдонкль.

Вони саме дісталися до відділу верхнього одягу і зайшли до нього. Пані Орелі якраз гнівалася на Денізу. Звідки вона знову заявила? Цього разу вона принаймні не розповідатиме, що ходила до майстерні. Справді, такі постійні зникнення більше неможливо терпіти.

- Пані Орелі! – покликав Бурдонкль.

Він вирішився на силовий захід і не хотів консультуватися з Муре, боячись вияву слабкості. Завідувачка підійшла до них, і розповідь повторили у півголоса. Увесь відділ чекав, передчуваючи катастрофу. Нарешті пані Орелі озирнулася з урочистим виглядом.

- Панно Бодю...

Її одутлий імператорський лик був нерухомо безжалісним у всемогутності.

- Йдіть до каси!

Грізна фраза пролунала дуже гучно на увесь відділ, де на той час не було жодної клієнтки. Деніза стояла, не дихаючи, пряма й біла, а тоді зронила уривчасті слова:

- Я! Я!.. Та чому? Що я зробила?

Бурдонкль грубо відповів, що їй самій відомо і що ліпше не вимагати пояснень. Він заговорив про краватки і повідомив, що гарненько було б, якби усі продавчині зустрічалися по підвалах з чоловіками.

- Але ж це був мій брат! – вигукнула вона з болісною люттю згвалтованої незайманиці.

Маргарита і Клара зареготали, а пані Фредерік, зазвичай така делікатна, також похитала головою з недовірливим виглядом. Увесь час той брат! Зрештою, це по-дурному! Тоді Деніза поглянула на них усіх: на Бурдонкля, котрий від перших же годин не хотів її, на Жува, який залишився за свідка і від якого вона не чекала жодної справедливості, тоді на решту дівчат, яких протягом дев'яти місяців не змогла зворушити своєю усміхненою мужністю – на дівчат, які раділи від того, що нарешті випхали її геть. Навіщо опиратися? Навіщо намагатися захистити себе, якщо ніхто її не любить? І вона пішла, не додавши жодного слова, навіть не кинула останнього погляду на цей салон, де так довго боролася.

Але тільки-но залишилася на самоті, біля перил на галерії, ще пекучіше страждання стисло їй серце. Ніхто її не любить, але раптова згадка про Муре вигнала з неї усю приреченість. Ні, вона не може погодитися на таке звільнення. Може, він повірить у бридку історію про те побачення з чоловіком у нетрях підвалу. На думку про це її катував сором і огортав такий неспокій, якого вона ще ніколи доти не відчувала. Вона хотіла піти до нього, неодмінно побачити його і усе йому пояснити, просто щоб він знав, адже їй буде байдуже, що вона піде, якщо він знатиме правду. І її давнішній страх, тремтіння, від якого вона крижаніла перед ним, враз вибухнули палкою потребою побачити його, не залишати цей дім, доки вона не присягнеться йому, що ніколи не належала нікому іншому.

Була майже п'ята година, з вечірньою прохолодою до магазину потроху поверталосся життя. Дівчина квапливо попрямувала до дирекції. Але коли вона була перед дверима його кабінету, її знову охопив сумний відчай. Її язик не міг поворушитися, увесь життєвий тягар упав їй на плечі. Він їй не повірить, він сміятиметься, як і решта, і від цього передчуття вона ослабла. Усьому кінець, їй буде ліпше самій – зникнути й померти. Тож навіть не попередивши Поліну й Делоша, вона одразу ж пішла до каси.

- Панно, - сказав службовець, - у Вас двадцять два дні, тобто, вісімнадцять франків сімдесят, до яких треба додати сім франків відсотків і комісійного. Рахунок правильний, чи не так?
- Так, пане, дякую.

І Деніза пішла зі своїми грошима, аж тут нарешті перестріла Робіно. Він уже дізнався про її звільнення і пообіцяв знайти торговця краватками. Він тихесенько втішав її і обурювався: що за життя?! Увесь час залежати від чийогось капризу! Чекати, що тебе кожної години можуть викинути геть, і навіть не мати права вимагати платні за повний місяць! Деніза піднялася на піддашся і попередила пані Кабен, що увечері спробує прислати за своєю валізою. Пробило п'яту годину, коли вона опинилася на тротуарі площі Гайон, оглушена торохкотінням фіакрів і гамором натовпу.

Того ж вечора, коли Робіно повернувся додому, то отримав листа від правління, в якому його попередили чотирма рядками, що з огляду на внутрішній розпорядок, воно вимушене відмовитися від його послуг. Він працював у фірмі протягом семи років, ще після обіду він балакав з тими панями, і ця новина була для нього ударом довбні. У шовках Ютен і Фав'є оспівували перемогу не менш галасливо, ніж Маргарита і Клара тріумфували у верхньому одязі. Нарешті здихалися! Чисто віником замели! І тільки Делош та Поліна, перестрівшись у штовханині відділів, обмінялися журливими словами і жалкували за Денізою, такою лагідною і такою порядною.

- Ах! – казав молодий чоловік. – Якщо їй десь колись пощастить досягти успіху, я хотів би, щоб вона повернулася сюди і наступила на горло усім цим дешевим дівкам!

А Бурдонкль у цій справі мусив стерпіти люте обурення Муре. Той невимовно роздратувався, дізнавшись про звільнення Денізи. Зазвичай він дуже мало цікавився своїми працівниками, але цього разу вдавав, що вважає це зазіханням на його владу і спробою похитнути його авторитет. То, скажіть на милість, він уже тут не хазяїн, бо ж дехто дозволяє собі віддавати накази? Усе має бути доведене до його відома, абсолютно усе, і він переламає, мов соломинку, будь-кого, хто йому опиратиметься. А коли він, у нервовому збудженні, якого не міг приховати, провів особисте розслідування, то знов обурився. Та бідолашна дівчинка не обманювала – це був дійсно її брат, Кампйон його чітко розпізнав. То чому її звільнили? Він заговорив навіть про те, щоб повернути її.

Тим часом Бурдонкль, чия сила полягала в пасивному опорі, гнув шию під цим батогом. Він вивчав Муре. Нарешті одного дня, коли побачив, що той заспокоївся, наважився сказати промовистим тоном:

- Усім краще від того, що вона пішла

Муре знітився, кров приплинула йому до лиця.

- Господи! – відповів він, сміючись. – Мабуть, Ви праві... Ходімо, поглянемо на продаж. Він зростає, вчора ми заробили майже сто тисяч франків.

VII

Якусь хвильку ошелешена Деніза стояла на тротуарі, під ще пекучим п'ятигодинним сонцем. Липень розігрів рівчаки, Париж палав крейдяно-білим вогнем зі сліпучими відблисками. Катастрофа була настільки

раптовою, її так брутално випхали на вулицю, що вона машинально крутила між пальцями на дні кишені двадцять п'ять франків сімдесят і питала себе, куди їй іти і що робити.

Довжелезна череда фіакрів перешкоджала їй зійти з тротуару «Жіночого Щастя». А коли вона наважилася проскочити між колесами, то перейшла площу Гайон, так ніби хотіла дістатися вулиці Луї Великого. Тоді вона передумала, спустилася до вулиці Святого Роха, проте й досі не мала певного наміру, бо ж зупинилася на розі вулиці Нової, якою, нерішуче озирнувшись довкола, зрештою таки пішла. Перед нею відкрився пасаж Шуазель, і вона зайшла до нього, опинилася на вулиці Монсіньї, не розуміючи як, а тоді втрапила на Нову вулицю. В голові їй нестерпно гуло, і, побачивши посильного, їй спала на думку її валіза. Але куди її віднести? І звідкіля уся ця морока, якщо годину тому вона ще мала ліжко, аби вкластися спати вночі?

Звівши очі до будинків, вона узялася розглядати вікна. Перед нею пропливали вивіски. Вона бачила їх, не в змозі прочитати, і невпинно здригалася внутрішнім тремтінням, від якого тіпалося усе її тіло. Хіба це можливо? З миті на мить геть самотня, загублена в цьому велетенському невідомому місті, без підтримки, без засобів для існування! Однак, потрібно їсти і спати. Вулиці розгорталися одна за одною: вулиця Млинів, вулиця Святої Анни. Дівчина тинялася кварталом, крутилася по колу і увесь час поверталася до єдиного перехрестя, яке добре знала. Враз вона завмерла від подиву: вона знов опинилася перед «Жіночим Щастям». Щоб втекти від цього переслідування, вона кинулася до вулиці Мішодьєр.

На щастя, Бодю не стовбичив на порозі, «Старий Ельбьоф» з темними вітринами здавався мертвим. Ніколи вона не наважиться зайти до свого дядька, адже він вдає, що більше її не упізнає, а вона аж ніяк не хоче обтяжувати його через лихо, котре він напроорокував. Але по той бік вулиці її зупинила жовта вивіска: «*Мебльовані кімнати у найм*». Це було перше оголошення, яке її не перелякало, настільки убогим виглядав той будиночок. Потім вона його упізнала: три низенькі поверхи, фасад кольору іржі, затиснений між «Жіночим Щастям» і колишнім особняком Дювіларів. На ганку крамниці парасольок старий Бурра, патлатий і бородатий, немов пророк, з окулярами на носі, розглядав кістяне руків'я палиці. Він орендував увесь будинок і здавав мебльовані кімнати на двох горішніх поверхах, аби зменшити собі комірне.

- Пане, Ви маєте кімнату? – запитала Деніза, корячись інстинктивному поштовху.

Він звів великі очі під кошлатими бровами і з подивом розглядав її – він знав усіх продавчинь з «Жіночого Щастя». Роздивившись її охайненьку сукенку і цнотливу поставу, старий відповів:

- Це не для Вас.

- А скільки? – відповіла на це Деніза.

- П'ятнадцять франків на місяць.

Вона захотіла поглянути. Вони зайшли до тісенької крамнички, а він і далі здивовано роздивлявся дівчину, тож вона повідомила, що залишила магазин і не бажає спричиняти клопоти для свого дядька. Зрештою старий пішов по ключа, що висів на кілочку в комірчині поза крамницею – у темній кімнатці, де він готував собі їсти і спав. Звідти, крізь запилюжені шибки, виднівся залитий зеленкуватим світлом внутрішній двір, завширшки ледве два метри.

- Я піду першим, щоб Ви не впали, - попередив старий у вологому проході, що прилягав до крамнички.

Він перечепився об сходинку і пішов нагору, увесь час попереджаючи дівчину. Обережно! Поручні при стіні, на повороті діра, іноді мешканці залишають помийниці. Деніза нічого не бачила в суцільній темряві і лишень відчувала прохолоду від старого вологого тиньку. Утім, на другому поверсі було віконце, що виходило у двір і дозволило їй примарно розгледіти, немов у глибинах стоячої води, потрошені сходи, чорні від кіптяви стіни і потріскані двері, з яких облупилася фарба.

- Якби ж то була вільна одна з цих кімнат! – вів далі Бурра. – Тут Вам було б добре... Але вони постійно зайняті дамами.

На третьому поверсі світла побільшало, і воно з грубою блідістю вимальовувало злиденне помешкання. Першу кімнату займав учень пекаря, а інша, вглибині, саме була вільна. Бурра відчинив її, але мусив стояти на сходах, щоб Деніза могла її безперешкодно роздивитися. Ліжко стояло в кутку за дверима і залишало рівно стільки місця, аби могла пройти одна людина. У протилежному кутку був горіховий комодик, почорнілий ялиновий стіл і два стільці. Мешканці, котрі щось собі потроху готували, мусили вклякати перед каміном, де містилася глиняна жаровня.

- Господи! – мовив старий. – Воно не багате, але віконце веселе – видно людей на вулиці.

Деніза здивовано поглянула на стелю в кутку, над ліжком, де одна з дам, які проминали цю комірчину, написала своє ім'я, «Ернестина», водячи полум'ям свічки, і старий добродушно додав:

- Якщо ремонтувати, то ніколи не зведеш кінці з кінцями... Зрештою, це усе, що у мене є.

- Мені буде дуже добре, - повідомила дівчина.

Вона заплатила за місяць наперед, попросила білизну – пару простирадел та два рушники, і, не барячись, заслала собі ліжко, щаслива і з полегшено зітхнувши, бо знає, де спатиме вночі. За годину вона відправила посильного по свою валізу і завершила облаштування.

Наступні два місяці минули в жахливій скруті. Деніза вже не могла платити за пансіон Пепе, тож забрала його до себе і вклала спати на старій кушетці, позиченій Бурра. Їй було потрібно рівно тридцять су на день, включно з комірним, якщо вона погоджувалася сама жити на хлібі й воді, аби дати дітям трохи м'яса. Перші два тижні ще більш-менш йшло: вона розпочала самостійне господарювання з десятьма франками, тоді їй пощастило розшукати продавця краваток, який заплатив їй вісімнадцять франків тридцять. А потім почалися безпросвітні злидні. Скільки б вона не заходила до магазинів – до «Площі Кліші», до «Ярмарку», до «Лувру» - але повсюди мертвий сезон зупинив справи, і її відсилали до осені: понад п'ять тисяч працівників торгівлі, звільнені, як і вона, волочилися бруківкою і не знаходили місця. Тоді вона спробувала знайти собі дрібні підробітки. Ось тільки вона зовсім не знала Париж, не знала, до яких дверей постукати і погоджувалася на невдячну працю, навіть не завжди могла отримати зароблені гроші. Бувало, вона готувала суп на вечерю лише для Пепе, а йому казала, що поїла у місті. Вона вклалася до ліжка, а в голові їй гуло, і її живила тільки лихоманка, від якої їй пекло руки. Коли Жан втрапив до цієї убогості, то обзивав себе покидьком з таким лютим відчаєм, що вона була змушена обманювати його. Частенько вона ще й знаходила можливість запхати братові до кишені монетку в сорок су, аби довести йому, що має заощадження. Ніколи вона не плакала в присутності дітей. У неділю вона мала змогу приготувати в каміні шматок телятини, стоячи навколішки на кахляній підлозі, і тісенька комірчина видзвонювала веселощами дітлахів, які не дбають про хліб щоденний. Жан повертався до свого хазяїна, Пепе засинав, а вона мучилася цілу ніч, в жаху перед завтрашнім днем.

Інші прикросці не давали їй спокою. Дві дами з другого поверху приймали дуже пізніх візитерів, а іноді котрийсь з чоловіків помилявся поверхом і починав гатити кулаками в її двері. Бурра спокійненько порадив їй не відповідати, і вона ховала голову під подушку, аби порятуватися від брудної лайки. До того ж, її сусід-пекар, який повертався виключно вранці, задля сміху вистежував її, коли вона спускалася по воду, і навіть поробив дірочки у перебійці, щоб підглядати, як вона вмивається, через що вона була змушена порозвішувати свій одяг на стіні. Але ще дужче вона

страждала через неприємні здибанки на вулицях та через постійні чіпляння перехожих. Варто їй було вийти, щоб купити свічку, на ці вкриті багном тротуари, якими блукали гультяї старих кварталів, як вона одразу ж чула позад себе гарячі подихи й солоні слівця залицяльників. Чоловіки переслідували її аж до кінця темного проходу, осмілілі через нищий вигляд будинку. То чому вона й досі не має коханця? Це здавалося дивним і смішним. Одного дня вона мусить таки впасти. Вона й сама не змогла б пояснити, як їй вдавалось опиратися перед загрозою голоду і посеред нервового жадання, яким палало повітря довкіл неї.

Якось увечері, коли Деніза не мала навіть хліба, щоб дати Пепе до супу, її почав переслідувати пан з орденом. Коло будинку він став брутальним, і вона з обуренням та огидою хряснула дверима перед його носом. У своїй кімнаті вона сіла, руки їй тремтіли. Малюк спав. Що вона скаже йому, коли він прокинеться і попросить їсточки? А їй же треба було усього лиш погодитися. Її злигодням настав би край, вона мала б гроші, сукні, гарну кімнату. Це ж так просто, кажуть, усі проходять через це, адже жінка не може прожити в Парижі своїм трудом. Але вона трохи заспокоїлася, і усе її єство запротестувало, без обурення супроти інших, а попросту з огидою до брудних і нерозумних речей. Вона уклала своє життя логічно, з мудрістю й мужністю.

Безліч разів Деніза намагалася розібратися з цим. У її пам'яті бринів старовинний романс про наречену моряка, яку кохання стереже від небезпек розлуки. У Валоні вона наспівувала цей сентиментальний куплет і дивилася на пустельну вулицю. То невже і вона має кохання у серці, якщо тримається так відважно? Вона ще згадувала про Ютена, і їй починало паморочитися у голові. Щодня вона бачила, як він проминає під її вікном. Тепер, коли він став заступником, то крокував наодинці, оточений повагою рядових продавців. Він ніколи не зводив голови, і їй здавалося, що вона страждає через марнославство цього парубка, стежила за ним очима, не боячись, що її упіймають на цьому. Але тільки-но помічала Муре, котрий також проминав щовечора, як її проймала дрож, і вона поквапом ховалася, а груди їй здіймалися від хвилювання. Йому не потрібно знати, де вона мешкає. До того ж, вона соромилася цього будинку, мучилася на думку про те, що він може намислити про неї, хоча вони вже ніколи не мали зустрітися.

Деніза, до речі, продовжувала жити посеред двигтіння «Жіночого Щастя». Звичайнісінька стіна відокремлювала її кімнату від її колишнього відділу. Тож від самого ранку вона повторювала свій робочий день, відчувала приплив натовпу, дедалі дужчий гуркіт продажу. Стара халупа, що прилипла до стегна велета, двигтіла від найменшого шуму: вона билася разом з його могутнім пульсом. Окрім того, Деніза не могла уникнути

деяких здибанок. Двічі вона опинилася віч-на-віч з Поліною, котра запропонувала їй свої послуги, засмучена тим, що бачить її у такій біді. Деніза мусила навіть збрехати, аби перешкодити подрузі зайти до її кімнати і щоб самій не відвідувати її у помешканні Буже. Але значно тяжче їй було захищатися від безнадійної приязні Делоса: він вислідковував її, знав усі її прикраси, чекав її на порозі. Якось увечері він хотів позичити їй тридцять франків – збереження від брата, як пояснив він, густо червоніючи. Ці зустрічі повертали її до постійного жалю за магазином, займали її його внутрішнім життям, боцімто вона його не залишала.

Ніхто не заходив до Денізи. Якось після обіду вона здивувалася, коли у двері постукали. Це був Коломбан. Вона прийняла його навстоячки. Він дуже знічувався, спершу белькотів, розпитував її про новини, розповідав про «Старий Ельбьоф». Може, його прислав дядечко Бодю, жалкуючи про свою суворість? Бо він і досі навіть не вітався з племінницею, хоча і не міг не знати про злигодні, у яких вона опинилася. Але коли вона навпростець запитала про це продавця, той, здавалося, знітився ще дужче: ні-ні, це не хазяїн його прислав. Зрештою, він назвав Клару – він попросту хотів поговорити про Клару. Помалу він ставав рішучишим, питався поради, маючи собі на думці, що Деніза може стати йому в пригоді стосовно колишньої товаришки. Намарно вона розвіювала його надії, картала його тим, що він змушує Женев'єву страждати через безсердечну дівку. Він прийшов вдруге і взяв собі за звичку відвідувати її. Цього було достатньо для його сором'язливого кохання, він без упину мимовільно повторював ту саму розмову, тремтів від радощів бути поруч з жінкою, котра наближалася до Клари. І відтоді Деніза ще глибше поринула в «Жіноче Щастя».

В останні дні вересня дівчина пізнала непросвітні злигодні. Пепе захворів – підозрілий тяжкий нежить. Його треба було годувати бульйоном, а у неї не було навіть хліба. Одного вечора, коли вона, переможена, ридала, охоплена тим похмурим пригніченням, яке кидає дівчат до баюри або до Сени, тихенько постукав старий Бурра. Він приніс хліба і слоїк з-під молока, по вінця налитий бульйоном.

- Послухайте! Це для малюка, - мовив він звичним рвучким тоном. – Не плачте так голосно, це заважатиме моїм наймачам.

А коли вона почала йому дякувати посеред нового нападу сліз, гукнув:

- Та замовкніть нарешті!.. Завтра заходьте до мене поговорити. У мене є для Вас робота.

Бурра, відколи «Жіноче Щастя» завдало йому непоправного удару, відкривши відділ з парасольками від дощу та сонця, більше не наймав робітниць. Він усе робив сам, аби зменшити витрати: чистку, ремонт, шиття. Зрештою, його клієнтів настільки поменшало, що йому бракувало роботи, тож назавтра, коли влаштував Денізу в кутку своєї крамнички, то мусив вигадувати їй завдання. Він не міг допустити, щоб в його домі помирали люди.

- Ви матимете сорок су на день, - сказав він. – Коли знайдете щось ліпше, підете від мене.

Вона боялася його і тому так квапилася з роботою, що він мав клопіт, аби знайти їй іншу. Вона мала пришивати шовкові стьожки і лагодити мережива. У перші дні вона не наважувалася звести голову, знічена тим, що відчувала його поруч із собою, цього чоловіка з гривною старого лева, з гачкуватим носом і колючими очима під шорстким заростом брів. Він мав різкий голос, жести божевільного, і матусі з кварталу лякали малюків, погрожували покликати його, як погрожують викликати жандармів. Тому малеча ніколи не проминала його двері, не вигукнувши йому якусь гидоту, якої він, здавалося, зовсім не чує. Уся його маніакальна лють палала супроти покидьків, тих тандитників, які ганьблять його ремесло, продаючи за пів ціни ті речі, котрих, як він казав, не захотіли б узяти собі навіть собаки.

Деніза тремтіла, коли він розлючено кричав їй:

- Вони уколошкали мистецтво, чуєте?!.. Вже не знайти пристойного руків'я. Палиці ще роблять, але руків'ям кінець!.. Знайдіть мені руків'я, і я віддам Вам двадцять франків!

Це була його мистецька гордість: жоден майстер на увесь Париж не здатен вистругати таке руків'я, як він – легке і міцне. Головне, він вирізав вершечки з незрівнянною фантазією, постійно оновлював мотиви: квіти, фрукти, тварини, голови людей, випрацювані з життям і свободою. Йому вистачало складаного ножика, його бачили цілісні дні, з окулярами на носі, схиленого над самшитом або чорним деревом .

- Купа неуків, які вдовольняються тим, що наклеюють шовк на спиці! – повторював він. – Вони купують руків'я гуртовими партіями – повністю готові руків'я... І продають їх за скільки схочуть! Чуєте?! Вони уколошкали мистецтво!

Нарешті Деніза заспокоїлася. Старий захотів, щоб Пепе спускався бавитися в крамниці, адже обожнював дітей. Коли маля починало рачкувати, вже неможливо було пройти: дівчина в своєму закутку лагодила, старий сидів біля вітрини і вирізав дерево за допомогою

улюбленого складаного ножика. Відтепер кожен новий день приносив однакову роботу і однакові розмови. Працюючи, він увесь час нападався на «Жіноче Щастя», невтомно розповідав, на якій стадії перебуває їхня жахлива дуель. Він займає цей дім з 1845 року і має договір оренди на тридцять років за комірне у тисячу вісімсот франків, і оскільки повертає собі тисячу, здаючи у піднайм чотири мебльовані кімнати, то платить за крамницю вісімсот франків. Це зовсім мало, у нього немає витрат, тож він може протриматися ще довго. Як послухати його, то перемога для нього була безсумнівною: він зжере монстра.

Враз він увірвав промову:

- Хіба ж вони мають таке – такі собачі голівки?

Він кліпав очима поза скельцями окулярів, аби оцінити голову дога, яку вирівав: закопилену губу, вишкірені ікла, немов гарчала жива тварина. Пепе, в екстазі перед собачкою, звівся і сперся обома рученятами на коліна старого.

- Якщо тільки я зможу зводити кінці з кінцями, на решту мені начхати, - вів далі Бурра, обережненько беручись кінчиком свого ножика до собачого язика. – Ті пройдохи вбили мій прибуток, але хоча я більше не заробляю, однак поки ще й не втрачаю, принаймні, дуже мало. Бачите, я твердо постановив, що радше накладу тут кістьми, аніж здамся.

Він розмахував своїм знаряддям, і його біле волосся розліталось від урагану люті.

- Утім, - наважилася лагідно додати Деніза, не зводячи очей, - якби Вам запропонували прийнятну суму, було б мудріше погодитися.

І тут вибухнула його встекла упертість:

- Ніколи!.. Навіть якщо мені приставлять ніж до горла, я казатиму «ні», до дідька лисого!.. У мене договір ще на десять років, вони отримають дім не раніш як за десять років, навіть якщо мені доведеться подохнути з голоду між чотирма голими стінами... Вже двічі вони приходили викручувати мені руки. Вони пропонували мені дванадцять тисяч франків за комерційний заклад і незавершені роки за договором оренди, вісімнадцять тисяч франків, загалом тридцять тисяч... Але я не погоджусь і на п'ятдесят тисяч! Я їх тримаю! Я хочу змусити їх цілувати землю під моїми ногами!
- Тридцять тисяч франків – це добре, - підхопила Деніза. – Ви могли б облаштуватися десь подалі... А якщо вони куплять дім?

Бурра, завершуючи язичок свого дога, на хвильку зосередився, і на його сніговому лиці Бога-Отця розплився дитячий сміх. А тоді він знову заповзвся:

- Дім! Жодної небезпеки!.. Ще минулого року вони казали, що куплять його і давали вісімдесят тисяч франків – вдвічі більше, ніж він зараз коштує. Але власник, колишній зеленяр, такий самий злодюга, як і вони, забажав змусити їх танцювати під свою дудку. Вони, до речі, стережуться мене, бо ж знають, що я буду ще менш поступливим... Ні й ні! Я тут був і тут залишуся! Навіть імператор з усіма своїми гарматами не зможе виселити мене!

Деніза вже не наважувалася дихнути. Вона продовжувала штирхати голкою, а старий тим часом розкидався іншими уривчастими фразами, поміж скрипотінням свого ножика: усе тільки-тільки починається, згодом ми ще побачимо дещо надзвичайне, він має такі ідеї, які зметуть геть той відділ парасольок. Вглибині його упертості гарчало обурення дрібного приватного виробника проти нашестя банальних дешевих товарів.

А Пепе врешті-решт видряпався на коліна Бурра і простягав до голівки дога нетерплячі рученята.

- Пане, дай!
- Зачекай трішки, мій хлопчику! – відповів старий іншим, ніжним голосом. – У нього немає очок, тепер йому треба зробити очка.

Не припиняючи вирізати око, він знову звернувся до Денізи:

- Чуєте їх?.. Вони й досі харчать, там, поруч! Ось це мене найдужче доводить до відчаю, слово честі! Те, що вони увесь час у мене за спиною, з їхньою бісовою музикою, ніби паротяг.

Його столик, казав він, тремтить від того. Уся крамничка здригалася, і він сидів після обіду, без жодного клієнта, поміж двигтіння натовпу, який душився у «Жіночому Щасті». Цю тему безкінечно обговорювали і переговорювали. Ще один вдалий день: за стіною грюкотять, шовки мали заробити десять тисяч франків. Або ж він починав кпини: стіна залишалася холодною – раптовий дощ мав убити виторг. Найдрібніші чутки, найслабший позіх надихали його на невичерпні коментарі.

- Чуєте?! Хтось послизнувся. А! Якби ж то вони усі переламали собі крижі!.. А це, моя люба, це дами посварилися. Тим краще! Тим краще!.. Га? Чуєте? Пакунки падають до підвалу. Це огидно!

І крий Боже, щоб Деніза сперечалася з його поясненнями, бо тоді він уїдливо нагадував їй про негідний спосіб, у який її звільнили. А потім вона

мусила всоте переповідати йому, як найнялася до відділу верхнього одягу, про страждання на початках, про тісенькі нездорові комірчини, про погану їжу, про постійну битву між продавцями. І обидвоє з ранку до вечора говорили тільки про магазин, щогодини ковтали його з тим самим повітрям, яким дихали.

- Пане, дай, - із запалом повторював Пепе, і досі простягаючи рученята.

Голова дога була завершена, Бурра то відсовував, то наближав її з гамірливою радістю.

- Стережись, він тебе вкусить... А тепер бався, але не зламай, якщо можеш.

Потім, знову охоплений своєю ідефікс, розмахував кулаками у напрямку стіни.

- Даремно ви штовхаєте, даремно сподіваєтесь, що мій дім упаде... Ви його не отримаєте. Навіть якщо завоюєте усю вулицю!

Тепер Деніза щодня мала хліб. За це вона була глибоко вдячна старому крамареві, в якому поза грубою дивакувастою відчувала добре серце. Однак, вона пристрасно прагла знайти роботу деінде, адже бачила, як він вигадує для неї дрібні завдання, розуміла, що він не потребує робітничі посеред занепаду своєї справи і наймає її виключно з милосердя. Вона втратила надію прилаштуватися раніше березня, аж тут одного січневого вечора Делош, котрий вистежував її у підворітті, дав їй пораду. Чому вона не зайде з пропозицією до Робіно, де, можливо, потребують людей?

У вересні Робіно вирішився придбати заклад Венсара, хоча і досі вагався, чи не змарнує шістдесят тисяч своєї дружини. Він заплатив сорок тисяч за крамницю шовкових тканин і розпочав власну справу з двадцятьма тисячами. Це небагато, але за ним був Гожан, який мав підтримати його довгостроковими кредитами. Після сварки з «Жіночим Щастям» фабрикант мріяв повалити колоса завдяки конкуренції: він вважав перемогу певною, якщо довкола створити кілька спеціалізованих магазинів, де клієнтки знайдуть якнайширший вибір товарів. Тільки багаті ліонські фабриканти, такі як Дюмонтей, могли погодитися на вимоги великих магазинів. Вони задовольнялися тим, що задля них займали свої верстати, а тоді шукали прибутку, продаючи меншим закладам. Але Гожан мав далеко не такі міцні крижі, як Дюмонтей. Тривалий час він був звичайним посередником і придбав власне виробництво лише п'ять чи шість років тому, до того ж, на нього працювало чимало надомників, яким він давав сировину і платив за кожен метр. Саме через таку систему він мав вищу собівартість, що не дозволяло йому боротися з Дюмонтеєм за

постачання «Щастя Парижа». Тож він зацаїв образу і вбачав у Робіно зброю для вирішальної битви, котру мав дати усім тим модним базарам, яких звинувачував у тому, що вони руйнують французького виробника.

Коли Деніза прийшла до магазину Робіно, то застала там тільки його дружину. Дочка інженера шляхів сполучення, вона зовсім не тямилася на комерційних питаннях і досі зберігала чарівну незграбність пансіонерки, вихованої у провінційному монастирі. Вона була дуже чорнява, дуже вродлива, і лагідна веселість надавала їй незрівнянної чарівності. Зрештою, вона обожнювала свого чоловіка і жила виключно цим коханням. Деніза саме збиралася повідомити своє ім'я, аж тут зайшов Робіно і негайно найняв її: одна з двох його продавчинь напередодні пішла від нього – найнялася до «Жіночого Щастя».

- Вони не залишають нам жодного відданого працівника, - мовив він.
– Що не кажіть, а з Вами я можу бути спокійним, бо Ви – як і я: Ви не маєте підстав їх любити... Приходьте завтра.

Увечері Деніза почувалася знічено, коли мусила повідомити Бурра, що йде від нього. Справді, він розлютився і обізвав її невдячною, але коли вона почала виправдовуватися зі сльозами на очах, даючи йому зрозуміти, що він не може обдурити її своїм милосердям, він, у свою чергу, розчулився і пробелькотів, що має багато роботи, що вона полишає його в ту саму мить, коли він от-от мав запустити парасольку власного виробництва.

- А Пепе? – запитав старий.

Дитина глибоко непокоїла Денізу. Вона не наважувалася повернути його до пані Гра, але й не могла залишати одного у кімнаті, зачиненого з ранку до вечора.

- Гаразд, я догляну за ним, - вів старий. – Цьому малюкові добре у моїй крамниці... Ми разом приготуємо їсточки.

Вона відмовлялася, боячись створювати для нього клопоти, але він обурився:

- Та до біса! Ви мене боїтесь... Та не з'їм я його, Вашого хлопчика!

У Робіно Деніза почувалася щасливішою. Він платив їй небагато – шістдесят франків на місяць, і тільки годував, не сплачуючи відсотків з продажу, як в усіх старосвітських домах. Зате до неї ставилися дуже лагідно, найбільше пані Робіно, постійно усміхнена за прилавком. Він, нервовий та схвильований, іноді зривався. Наприкінці місяця Деніза стала членом сім'ї, як й інша продавчиня – дрібненька сухотна і мовчазна жіночка. Перед нею вже не стримувалися, балакали про справи за столом і

в комірчині за крамницею, яка виходила на просторий двір. Саме там одного вечора було вирішено розпочати кампанію проти «Жіночого Щастя».

Гожан завітав на вечерю. Ще під час печені, традиційного баранячого стегна, він порушив це питання безбарвним голосом ліонця, обважілим від туманів над Роною.

- Це стає нестерпним, - повторював він. – Вони приходять до Дюмонтея – еге ж? – купують право власності на візерунок, забирають водночас триста сувоїв і вимагають знижку в п'ятдесят сантиметрів за метр. І оскільки вони одразу ж платять готівкою, то ще й отримують знижку у вісімнадцять відсотків... Частенько Дюмонтей заробляє лишень двадцять сантиметрів. Він працює, щоб тримати завантаженими верстати, бо верстат, що простоює – мертвий верстат... А як ви хочете, щоб ми, з нашими обмеженішими можливостями і, головне, з нашими надомниками, могли витримати цю боротьбу?

Замріяний Робіно забув про їжу.

- Триста сувоїв! – пробурмотів він. – Я тремчу, коли беру дванадцять, і то на дев'яносто днів... Вони можуть виставляти на франк чи навіть два дешевше, аніж ми. Я підрахував, що товари з їхнього каталогу дешевші за наші ціни на п'ятнадцять відсотків... І це вбиває дрібну торгівлю.

Він перебував у годині зневіри. Дружина стурбовано і лагідно поглядала на нього. Вона нічогісінько не могла втямити у справах, їй тріскотіла голова від усіх цих цифр, і вона не розуміла, навіщо встрягати у весь цей клопіт, якщо так просто сміятися і кохатися. Але для неї було достатньо того, що її чоловік прагнув перемоги: вона запалювалася разом з ним і ладна була померти за прилавком.

- Але чому всі фабриканти не можуть дійти згоди? – пристрасно продовжував Робіно. – Вони самі встановлювали б закони замість того, щоб коритися їм.

Гожан попросив другий шматок печені і поволі жував.

- А! Чому? Чому?.. Кажу ж вам, верстати повинні працювати. Якщо маєш ткачів всюди потроху – довкола Ліона, у Гарді, в Ізері – то не можна простоювати жодного дня, не зазнаючи величезних втрат. До того ж ми, котрі іноді наймаємо надомників, які мають десять чи п'ятнадцять верстатів, ми, порівняно з ними є більшими хазяями виробництва, з точки зору запасів. А великі фабриканти вимушені

мати постійний збут – якомога ширший і якомога швидший... Тому вони плазують перед великими магазинами. Я знаю трьох чи чотирьох, які сваряться між собою і згодні на втрати, аби лиш отримати від них замовлення. А наганяють вони на дрібних закладах, як Ваш. Так, хоча вони існують завдяки їм, проте заробляють на Вас... Тільки Бог знає, як вийти з цієї кризи!

- Це огидно! – підсумував Робіно, відчуваючи полегшу від крику люті.

Деніза мовчки слухала. Потайки, в своїй інстинктивній любові до логіки та життя, вона була на боці великих магазинів. Усі замовкли і їли законсервовану зелену квасоллю. Дівчина таки наважилася мовити веселим тоном:

- А от покупці на це не скаржаться!

Пані Робіно не змогла стримати короткого сміху, який не сподобався її чоловікові й Гожану. Безсумнівно, клієнт задоволений, бо ж, в кінцевому підсумку, саме клієнт отримує вигоду від зниження цін. Ось тільки кожен має з чогось жити: до чого ми дійдемо, якщо під приводом загального блага загодовуватимемо споживачів на шкоду виробникам? Розпочалася дискусія. Деніза вдавала, що жартує, але наводила вагомні аргументи: зникають посередники, фабричні агенти, повірені, комісіонери, що вже значною мірою здешевлює товари. Зрештою, фабриканти самі не можуть жити без великих магазинів, бо як тільки один з них втрачає своїх клієнтів, банкрутство стає неминучим. Загалом, у цьому полягає природна еволюція торгівлі, і не можна зупинити хід речей, який має бути, якщо усі працюють над цим, хоч так, хоч інак.

- То Ви за тих, котрі викинули Вас на вулицю? – запитав Гожан.

Деніза густо почервоніла. Вона сама здивувалася наполегливості свого захисту. Що ж таке живе в її серці, аби груди її палали таким вогнем?

- Господі! Ні! – відповіла вона. – Можливо, я помиляюся, адже Ви компетентніші... Я просто висловила свою думку. Ціни замість того, щоб встановлюватися, як раніше – п'ятдесятьма закладами, сьогодні встановлюються чотирма чи п'ятьма, котрі їх знижують завдяки потужності своїх капіталів та численності клієнтів... Тим краще для громадськості – ось і все!

Робіно не обурился. Він споважнів і дивився на скатертину. Він часто відчував цей подих нової торгівлі, цю еволюцію, про яку говорила дівчина. І в години ясного бачення він запитував себе, навіщо прагнути опиратися настільки потужному потоку, який змиє усе. Навіть пані Робіно, бачачи, як замислився її чоловік, схвалювала поглядом Денізу, котра скромно повернулася до мовчання.

- Та годі, - заговорив Гожан, щоб увірвати водночас. – Усе це – тільки теорії... Поговорімо про нашу справу.

Після сиру служниця саме розносила варення і груші. Він набирав варення, їв його ложечками, з несвідомою ласістю товстуна, який обожнює солодощі.

- Послухайте, Ви маєте зруйнувати їхнє «Щастя Парижа», яке цього року стало їхнім успіхом... Я домовився з кількома колегами з Ліона і прийшов до вас з вийняtkовою пропозицією: чорний шовк, фай, який Ви зможете продавати за п'ять франків п'ятдесят... Вони свій продають за п'ять франків шістдесят, еге ж? Гарзд! Наш буде на два су дешевшим, і цього досить, Ви їх потопите.

Очі Робіно знову загорілися. Через постійне нервове збудження він доволі частенько перестрибував від страху до надії.

- У Вас є зразок? – запитав він.

І коли Гожан витяг із гаманця невеличкий шовковий квадратик, він остаточно розпалився і вигукнув:

- Але ж він гарніший за «Щастя Парижа»! У кожному випадку, він ефектніший, плетиво об'ємніше... Ви маєте рацію, треба ризикнути. Ах! Послухайте! Цього разу я хочу, щоб вони впали мені до ніг, або ж накладу головою!

Пані Робіно поділяла його ентузіазм і заявила, що шовк прекрасний. Навіть Деніза повірила в успіх. Тож завершення вечері було дуже веселим. Усі говорили голосно, і здавалося, «Жіноче Щастя» вже конає. Гожан, доїдаючи слоїк варення, пояснював, яких надмірних жертв коштуватиме йому та його колегам постачання подібної тканини за настільки низькою ціною. Але радше вони розоряться, бо ж запряглися вбити великі магазини. Коли принесли каву, веселість ще посилилася – прийшов Венсар. Він проходив поруч і зайшов привітати свого наступника.

- Знаменито! – гукав він, мацаючи шовк. – Ви їх обскачете, кажу Вам це!.. Га? Ви маєте поставити добрячу свічку за моє здоров'я. А я ж Вам казав, що тут золота копальня!

Він сам нещодавно придбав ресторан у Венсенському лісі. Це була його давня мрія, яку він потайки плекав, доки порпався з шовками, тремтячи, що не встигне продати свій заклад до розорення, і присягався собі, що вкладе свої гроші в таку комерцію, де можна спокійнісінько красти. Ця думка про ресторан трапилася йому після весілля одного з родичів: рот завжди хотітиме їсти, тож їх змусили заплатити десять франків за помії, у

яких плавала самотня локшина. В присутності подружжя Робіно радість від того, що він впарив їм кепську справу, від якої втратив було надію спекатися, ще буйніше розквітала на його лиці з кругленькими очицями і великим добродушним ротом, і воно пашіло здоров'ям.

- А Ваші болі? – послужливо перепитала пані Робіно.
- Га? Які болі? – здивовано пробелькотів він.
- Та той ревматизм, що Вас тут мучив.

Він пригадав і трохи почервонів.

- О! Я і досі від них страждаю... Але ж сільське повітря – Ви ж розумієте... Байдуже, Ви уклали добрячий гешефт. Якби не мій ревматизм, я менш як за десять років пішов би на відпочинок з десятьма тисячами франків ренти... Слово честі!

За два тижні вибухнула війна між Робіно та «Жіночим Щастям». Це була славетна битва, що на якийсь час збурила всю паризьку торгівлю. Робіно, користуючись зброєю свого супротивника, запустив рекламу в газетах. Окрім того, він ретельно влаштовував виставки, нагромаджував у своїх вітринах велетенські стоси знаменитого шовку, повідомляв про нього за допомогою великих білих етикеток, на яких здоровенними цифрами була написана ціна - п'ять франків п'ятдесят. Саме ця цифра збурила усе жіноцтво: на два су дешевше, ніж у «Жіночому Щасті», ще й шовк виглядав міцнішим. У перший же день приплив потік клієток: пані Марті під тим приводом, що хоче бути ощадливою, купила собі відріз на сукню, якої не потребувала, пані Бурдле вважала, що тканина гарна, але воліла зачекати, безсумнівно, унюшивши те, що має статися. Дійсно, наступного тижня Муре уцінив «Щастя Парижа» одразу на двадцять сантимів і віддавав його за п'ять франків сорок. Він мав з Бурдонклем та акціонарами жваву дискусію, перш ніж переконав їх, що необхідно прийняти бій, навіть ціною збитків. Ці двадцять сантимів були важким збитком, бо той шовк і так продавали за собівартістю. Для Робіно удар був тяжким, він не очікував, що суперник знизить ціну, адже таке самогубство в конкурентній боротьбі і подібний збитковий продаж були безпрецедентними. І потік клієток, скерований низькою ціною, одразу ж поплив до Нової вулиці, а вулиця Нова-на-Околиці спорожніла. Гожан примчав з Ліона, відбулися гарячкові переговори, і, зрештою, було ухвалене героїчне рішення: шовк уцінять, його віддаватимуть за п'ять франків тридцять – нижче цієї ціни ніхто не зможе спуститися, хіба що божевільний. Наступного дня Муре виставив свою тканину за п'ять франків двадцять. Відтоді вони шаліли: Робіно відповів - п'ять франків п'ятнадцять, а Муре виставив п'ять франків десять. Вони обидва вже билися за одне су, втрачаючи значні кошти щоразу, як робили подарунок покупцям. Клієнтки реготали, тішачись від цієї дуелі, знервовані запеклими ударами, які два заклади завдавали одне

одному, аби лиш догодити їм. Врешті-решт, Муре наважився на цифру у п'ять франків. Його працівники зблідли і скрижаніли, бо їхня фортуна висіла на волосинці. А знесилений і затоптаний Робіно також зупинився на п'яти франках, не знаходячи відваги далі знижувати ціну. Вони залягли у своїх шанцях, один навпроти одного, а довкола валялися понівечені трупи їхніх товарів.

Хоча обидві сторони зберегли свою честь, проте становище Робіно було вбивчим. «Жіноче Щастя» мало видаткові кошти та клієнтуру, які дозволяли йому врівноважити прибуток. А Робіно, отримуючи підтримку виключно від Гожана, не міг надолужити на інших товарах і щодня дедалі виснажувався, сповзав до прірви банкрутства. Він помирав через власну зухвалість, незважаючи на численних клієнтів, яких принесли до нього усі ці перипетії. Однією з його потаємних гризот було те, що він бачив, як ці клієнтки поволі залишають його, повертаються до «Щастя», незважаючи на гроші, які він втратив, і зусилля, яких він доклав, щоб завоювати цих жінок.

Одного дня йому навіть забракло терплячості. Одна клієнтка, пані де Бов, прийшла подивитися у нього пальта, бо він додав до торгівлі шовками ще й відділ верхнього одягу. Вона ніяк не могла вирішитись, скаржилася на якість тканин і зрештою мовила:

- Їхнє «Щастя Парижа» значно міцніше.

Робіно стримувався і з торгівельною ввічливістю запевняв, що вона помиляється, і з усіх сил намагався залишатися шанобливим, побоюючись, що не зможе стримати вибух внутрішнього обурення.

- Але ж погляньте на шовк на цій ротонді! – вела далі вона. – Справді, можна подумати, що це павутинка... Що не кажіть, пане, але їхній шовк за п'ять франків порівняно з вашим – це шкіра.

Він вже не відповідав, кров припливла йому до лица, а губи міцно стискалися. Він саме вигадав хитромудрий викрутас: купувати для верхнього одягу шовк у свого суперника. У такий спосіб вже не він, а Муре втрачав на тканині, а він попросту відрізував торочку.

- Справді, Ви вважаєте, що «Щастя Парижа» цупкіше? – буркнув він.
- О! В сто разів! – відповіла пані Бов. – Жодного порівняння.

Ця несправедливість клієнтки, яка недооцінювала товар, обурила його. І оскільки вона й надалі крутила ротонду з бридливим виглядом, з-під підкладки вискочив клаптичок сріблясто-блакитної торочки, що уцілів від ножиць. Робіно вже не міг далі стримуватися і зізнався, бо в ту мить готовий був накласти головою:

- Так знайте, пані, цей шовк і є «Щастя Парижа», я сам його купував – саме так!.. Погляньте на торочку.

Пані де Бов пішла, вкрай обурена. Ця історія поширилися, і чимало наших дам залишили його. А він, посеред цієї руїни, коли його проймав жах перед завтрашнім днем, тремтів лише за свою дружину, виховану в щасливому спокої і нездатну жити в бідності. Що з нею станеться, якщо катастрофа викине їх на вулицю з боргами? Це його вина, він нізащо не мав би торкатися шістдесяти тисяч франків. Вона мусила втішати його. Хіба ж ці гроші не належать йому так само, як і їй? Вона його дуже кохає і не просить більше нічого, вона йому віддає усе – своє серце, своє життя. Іноді було чути, як вони цілуються в комірчині поза крамницею. Потроху життя в домі устаткувалося: втрати повільно, але неухильно зростали, відстрочуючи фатальний наслідок. Уперта надія допомагала їм триматися, і вони й досі пророкували близьке розорення «Жіночого Щастя».

- Ото ще! – вигукував він. – Ми також молоді, хіба ні? Майбутнє за нами.
- До того ж, яка різниця? Адже ти зробив те, що хотів зробити, - повторювала вона. – Якщо ти задоволений, то і я буду задоволена, мій найдорожчий коханий.

Бачачи їхню любов, Деніза переймалася до них приязню. Вона тремтіла, відчувала, що падіння неминуче, але більше не наважувалася втручатися. Саме тут вона остаточно зрозуміла потужність нової торгівлі і перейнялася пристрастю до цієї нової сили, яка змінює Париж. Її погляди визріли, в ній визирнула на світ жіноча проникливість – в ній, маленькій дикунці, яка прибула з Валоні. Загалом, її життя було доволі тихим, незважаючи на втому і брак грошей. Вона увесь день працювала навстоячки, а тоді мусила мчати додому і займатися Пепе, якого, на щастя, старий Бурра уперто продовжував годувати. Але їй залишалася купа клопотів: попрали сорочки, залатати блузку, не рахуючи, що малюк здіймав галас, від якого їй лускала голова. Ніколи вона не лягала спати раніше полуночі. А неділя була для неї днем тяжкої праці: вона прибирала свою кімнатку, сама церувала одяг, настільки заклопотана, що нерідко знаходила час зачесатися тільки о п'ятій. Тим не менш, кілька разів на сезон вона виїздила на прогулянки у передмістя, з боку містечка Неї, і забирала із собою дітей, змушувала їх подовгу ходити пішки. Для них було справжнім бенкетом випити там чашку молока у корівника, який влаштовував їм місце у своєму дворі. Жан унікав цих мандрівок і з'являвся дедалі рідше, переважно ввечері у робочі дні, а тоді зникав, виправдовуючись тим, що має ще декого відвідати. Він вже не просив грошей, але приходив з таким меланхолійним виглядом, що стурбована сестра завжди мала для нього відкладену монету в сто су. Це були найбільші розкоші.

- Сто су! – щоразу вигукував Жан. – До біса! Ти така добренька!.. Якраз дружина одного папірника...
- Замокни! – уривала його Деніза. – Мені це не потрібно знати.

Але він думав, що вона звинувачує його у хвастошах.

- Але кажу ж тобі, що вона – жінка папірника!.. О! Така чудова!

Минуло три місяці. Повернулася весна, і Деніза відмовилася відвідати Жуанвіль з Поліною і Буже. Іноді, виходячи від Робіно, вона перестривала їх на вулиці Святого Роха. Під час однієї здибанки Поліна звірилася їй, що, можливо, одружиться зі своїм коханцем. Це вона досі вагалася, бо в «Жіночому Щасті» аж ніяк не любили одружених продавчинь. Думка про шлюб здивувала Денізу, і вона не наважувалася дати подрузі пораду. Одного дня, коли Коломбан саме зупинив її біля колодязя, щоб поговорити з нею про Клару, та якраз переходила площу. Дівчина мала тікати, бо він балагав їй спитати колишню товаришку, чи вона хотіла б одружитися з ним. Та що з ними всіма сталося? Вона вважала себе дуже щасливою, бо нікого не кохала.

- Знаєте новину? – якось увечері, коли вона повернулася додому, запитав у неї продавець парасольок.
- Ні, пане Бурра.
- Так от! Ті пройдохи купили особняк Дювіларів... Мене оточили!

Він розмахував довгими руками у нападі гніву, від якого најачилася його біла грива.

- Хіба що допетраєш у їхніх шахер-махерах? – повторював він. – Подейкують, той особняк належав банку, голова якого, барон Гартман, тільки-но віддав його нашому красунчику Муре... Тепер вони мене тримають праворуч, ліворуч і позаду. Погляньте! Достоту, як я тримаю в долоні руків'я цієї палиці !

Справді, договір купівлі-продажу мало бути підписано учора. Хатинка Бурра, затиснена між «Жіночим Щастям» і особняком Дювіларів, причепилася там, ніби ластів'яче гніздечко до тріщини в мурах, і, здавалося, мала бути враз розчавлена того дня, коли магазин завоює особняк, і цей день настав, колос обходив крихітну перешкоду, стискав її своїми горами товарів, загрожував поглинути її, заковтнути виключно силою свого велетенського вдиху. Бурра чудово відчував лещата, у яких тріскотіла його крамничина. Йому здавалося, що він бачить, як вона зменшується, боявся, що і його самого поглинуть, що він опиниться по той бік зі своїми парасольками й ціпками, настільки страхітливо о цій порі гарчала пекельна машина.

- Га? Чуєте їх? – волав він. – Можна подумати, що вони жеруть стіни! У моєму підвалі, на моєму горищі – повсюди те саме свистіння пили, яка вгризається у тиньк... Байдуже! Може ж вони не розчавлять мене, як аркушик паперу. Я залишусь, навіть якщо вони розтrophать мій дах і вода потече відрами до мого ліжка!

Саме в той час Муре зробив Бурра нову пропозицію: він збільшив цифру і купував його заклад та право оренди за п'ятдесят тисяч франків. Ця пропозицію подвоїла лють старого, і він відмовився з лайкою. Як же ті пройдисвіти мають обкрадати людей, аби платити п'ятдесят тисяч франків за те, що не варте і десяти тисяч! Він захищав свою крамницю, як чесна дівчина захищає свою цноту – із поваги до себе самої.

Деніза бачила, що Бурра протягом двох тижнів ходив заклопотаний. Він гарячково крутився, вимірював стіни будинку, з виглядом архітектора дивився на нього із середини вулиці. А тоді одного ранку прийшли робітники. Це була вирішальна битва, він мав зухвалу думку боротися з «Жіночим Щастям» його ж зброєю і робив поступку модерним розкошам. Клієнти, котрі скаржаться, що його крамниця похмура, напевне повернуться, коли вона засяє, мов нова копійка. Спершу замурували тріщини і побілили фасад, потім перефарбували у світло-зелене двері, вікна й одвірки, навіть довели шик до того, що позолотили вивіску. Три тисячі франків, відкладені Бурра як недоторканий запас, було проїдено. До речі, увесь квартал заворушився: на старого приходили повітрічатися посеред усіх цих розкошів, а він остаточно розгубився і не міг віднайти давні звички. Він вже не почувався у себе вдома у цих блискучих рамцях, на цьому ясному тлі, і трусив розкуйовдженими бородою й волоссям. Тепер перехожі здивовано зупинялися на протилежному тротуарі і дивилися, як він розмахує руками й вирізьблює руків'я. Ним постійно тіпала лихоманка, він боявся щось забруднити і все глибше провалювався в цю шикарну комерцію, в якій нічогісінько не тямив.

Водночас, як і у Робіно, у Бурра також було розпочато кампанію проти «Жіночого Щастя». Він тільки-но запустив свій винахід – парасольку з чохлам, яка згодом стала популярною. Проте, «Щастя» негайно удосконалило цей винахід. Тоді розпочалася битва за ціну. З'явився виріб за один франк дев'яносто п'ять, з шерстяним тентом і сталевим каркасом – «вічна парасолька», яка повідомляла етикетка. Але найдужче він прагнув перемогти конкурента завдяки руків'ям: руків'я з бамбуку, самшиту, оливкового і миртового дерева, з ротангу – усі можливі різновиди руків'їв. «Щастя» не було таким митцем, а натомість налягало на тканину, вихвалялося альпагою і мохером, сержем і тисненою тафтою. І за ним була перемога, старий у відчаї повторював, що на мистецтво наплювали, що він

змушений вирізати руків'я задля власного задоволення, без надії продати їх.

- Це я винен! – кричав він Денізі. – Хіба я мав тримати ту гидоту за один франк дев'яносто п'ять?.. Ось до чого можуть призвести нові ідеї. Я хотів наслідувати цих злодюг, що ж, нехай я подохну від того!

Липень видався дуже спекотним. Деніза мучилася у своїй тісенькій комірчині на піддашші. Тому, вийшовши з магазину, вона забирала Пепе у Бурра і замість того, щоб одразу підійматися до себе, йшла подихати свіжим повітрям у парку Тюільрі, доки не замикали браму. Якось увечері, крокуючи до затінку під каштанами, вона завмерла: за кілька кроків прямісінько на неї йшов чоловік, у якому вона спочатку нібито упізнала Ютена. А тоді її серце шалено забилося: це був Муре. Напевно, він вечеряв на лівому березі, а тепер квапився пішки до пані Дефорж. Через різкий рух, який зробила дівчина, щоб втекти від нього, він поглянув на неї. Сутеніло, проте він її упізнав.

- Це Ви, панно.

Вона не відповідала, розгублена через те, що він зволив зупинитися. А він, усміхаючись, приховував зніченість під удаваним люб'язним покровительством.

- Ви досі в Парижі?
- Так, пане, - нарешті відповіла вона.

Вона поволі позадкувала, намагалася вклонитись на прощання і піти собі далі, прогулюючись. Але він сам підступився до неї і пішов слідом під темний затінок високих каштанів. Спадали свіжість, віддалік сміялися діти, котячи обруча.

- Це Ваш братик, чи не так? – знову спитався він, дивлячись на Пепе.

Дитина засоромилася через неочікувану появу чоловіка і поважно крокувала поруч із сестрою, тримаючи її за руку.

- Так, пане, - знову відповіла вона.

Вона почервоніла, пригадавши бридкі вигадки Клари і Маргарити. Безсумнівно, Муре здогадався про причину її рум'янцю, бо жваво додав:

- Послухайте, панно, я мушу вибачитися перед Вами... Так, я хотів би мати нагоду висловити Вам раніше, наскільки я шкодував про помилку, якої ми припустилися. На Вас занадто поквалливо звели провину... Зрештою, зло вже скоєно, і я просто хотів би Вам повідомити, що тепер у нас усі знають про Вашу відданість братам...

Він продовжував шанобливо ввічливим тоном, який продавчині «Жіночого Щастя» аж ніяк не звикли чути від нього. Хвилювання Денізи посилювалося, але її серце сповнювала радість. То він знає, що вона нікому не віддавалася! Вони обидвоє мовчали, він залишався поруч з нею, підлаштовуючи свою ходу під дитячі кроки. Віддалений гамір Парижа згасав під чорними тінями високих дерев.

- Панно, я знаю тільки один спосіб виправдатися у Ваших очах, - продовжував він. – Звісно, якщо Ви забажаєте повернутися до нас...

Вона увірвала його і, тремтячи, покvapливо відмовилася.

- Пане, я не зможу... Усе ж дякую Вам, але я знайшла інше місце.

Він знав про це: нещодавно йому повідомили, що вона у Робіно. І спокійно, з чарівним рівноправним ставленням, він заговорив з нею про нього, віддаючи йому належне: це хлопець з метки розумом, ось тільки занадто нервовий. Він закінчить катастрофою, Гожан звалив на нього заважку справу, яка розчавить їх обох. Тож Деніза, переможена цією відвертістю, розкрилася ще більше і дала зрозуміти, що перебуває на боці великих магазинів у битві, що точиться між ними і дрібною торгівлею. Вона пожвавилася, наводила приклади, виявляла обізнаність у цьому питанні, сама сповнена новими широкими ідеями. А він, щасливий, здивовано слухав її. Він обернувся, намагався роздивитися її обличчя у сутінках, що дедалі темнішали. Вона здавалася такою ж, вдягнена в простеньку сукенку, з лагідним личком. Але з цієї скромної посередності здіймався потужний аромат, який підкорював його. Безсумнівно, ця дівчинка сформувалася у паризькому повітрі, і ось з неї зробилася жінка: вона стала такою хвилюючою і водночас такою розумницею зі своїм прекрасним волоссям, що обважіло від кохання.

- Оскільки Ви одна з наших, - мовив він, сміючись, - то чому залишаєтесь у супротивників?.. Скажімо, мене також повідомили, що Ви мешкаєте у того Бурра.
- Це дуже шляхетна людина, - прошепотіла вона.
- Та годі! Схиблений стариган, божевільний, котрий змусить мене пустити його з торбами! А я ж хотів здихатися його, давши йому добрий статок!.. Перш за все, Ваше місце не у нього, про його дім йде погана слава, він здає кімнати таким особам...

Але тут він відчув зніченість дівчини і покvapом додав:

- Всюди можна залишатися порядним, в тому навіть більша заслуга, тим паче, якщо не маєш багатства.

Вони знову мовчки ступили кілька кроків. Пепе, здавалося, слухав з уважним виглядом дитини, дорослішої за свій вік. Час від часу він зводив оченята на сестру, бо його дивувала її рука: вона була пекуча і злегка тремтіла.

- Послухайте! – весело продовжував Муре. – Хочете бути моїм послом? Завтра я мав намір знову збільшити свою пропозицію – запропонувати Бурра вісімдесят тисяч франків... Поговоріть з ним про це першою, скажіть йому нарешті, що він коїть самогубство. Може, він Вас послухається, бо ж має прихильність до Вас, і так Ви надасте йому цінну послугу.
- Гарзд! – відповіла Деніза, і собі усміхаючись. – Я виконаю доручення, але сумніваюся, що досягну успіху.

Знову запала тиша. Ні він, ні вона вже не мали, що сказати одне одному. Він спробував було забалакати про дядечка Бодю, але мусив замовкнути, бачачи, що дівчині прикро. Так вони продовжували прогулюватися пліч-о-пліч і зрештою вийшли до вулиці Ріволі, на алею, де ще було світло. Вийшовши із присмерку під деревами, вони немов раптово прокинулися. Він зрозумів, що більше не може її тут тримати.

- До побачення, панно.
- До побачення, пане.

Але він не йшов геть. Звівши погляд вгору, він якраз побачив перед собою, на розі вулиці Алжиру, освітлені вікна пані Дефорж, яка ждала його. А тоді опустив очі на Денізу і добре роздивився її у блідих сутінках: поруч з Анрієтою вона була такою негодящою, то чому від неї йому так тепло на серці? Це безглуздий каприз.

- Хлоп'ятко, мабуть, добряче натомилося, - заговорив він, аби сказати бодай щось. – Ви ж гарно запам'ятали, правда? Наш дім відкритий для Вас. Вам досить лише постукати, і я надам Вам усе можливе відшкодування... Добраніч, панно.
- Добраніч, пане.

Коли Муре залишив її, Деніза повернулася у чорну тінь під каштанами. Ще довго вона простувала без певної цілі поміж височезними стовбурами. Кров приплинула їй до лиця, а голова гула від сум'яття думок. Пепе, досі висячі на її руці, дріботів коротенькими ноженятами, щоб встигнути за нею. Вона про нього забула, і він зрештою сказав:

- Мамуню, ти йдеш так сильно!

Тоді вона сіла на лаву, і стомлений хлопчик заснув у неї на колінах. Вона тримала його, притискала до дівочих грудей, блукаючи поглядом в

глибинах п'їтьми. За годину, коли вона неквапливо повернулася на вулицю Мішодьєр, то вже мала властиве їй спокійне лице розумної дівчини.

- До дїдька! – кричав їй Бурра, тільки-но помітив її здалека. – Постріл зроблено... Той каторжний Муре купив мій будинок.

Він не тямився, кидався на самоті посеред крамниці з такими безладними рухами, що замало не побив вітрини.

- Ах! Покидьок!.. Зеленьяр написав мені про це. Ви ж не знаєте, за скільки він його продав, цей дїм? Сто п'ятдесят тисяч франків – учетверо дорожче, ніж він вартий! Ото ще добрячий злодюга, той один!.. Уявіть собі, він патякав про мої поліпшення. Так, він стверджував, що дїм нещодавно оновили... Та коли вони нарешті припинять збиткуватися з мене?

Думка про те, що його гроші, витрачені на білила та фарбу, пішли на користь зеленяреві, доводила його до відчаю. То вже Муре є його власником. Це йому він має платити! Це у нього, у того огидного конкурента, він відтепер мусить мешкати! Така думка до краю розпалювала його лють.

- Я добре чув, як вони довбуть стїну... А зараз вони вже тут, немовби їдять з моєї тарїлки!

Він гримнув кулаком по прилавку так, що задвигтіла уся крамниця, затанцювали парасольки й цїпки.

Ошелешена Денїза не могла вставити жодного слова. Вона стояла нерухомо і чекала завершення нападу, а тим часом дуже зморений Пепе заснув на стїльці. Зрештою, коли Бурра трохи охолов, вона наважилася виконати доручення Муре. Безперечно, старий роздратований, але саме надмір лютї, безвихідь, у яку він потрапив, могли вирішити раптову згоду.

- Якраз я перестріла декого, - розпочала вона. – Так, людину з «Жїночого Щастя», дуже поїнформовану... Схоже, завтра Вам запропонують вісімдесят тисяч франків...

Він увїрвав її жахливим вибухом голосу:

- Вісімдесят тисяч франків! Вісімдесят тисяч франків!.. Тепер і за мільйон не віддам!

Денїза хотїла напоумити його, але двері крамниці відчинилися, і враз вона позадкувала, німа й блїда. Це був дяечко Бодю. Його обличчя було так само жовтим, він помітно постарїшав. Бурра схопив сусїда за гудзики

пальта і кричав йому в лице, не даючи йому сказати жодного слова, підбатожений його присутністю:

- Знаєте, скільки вони мали нахабство мені запропонувати?! Вісімдесят тисяч франків! Вони вже до цього дійшли, ці бандити! Вони думають, що я продамся їм, як дівка!.. А! Вони купили дім і думають, що упіймали мене! Гаразд! Кінець! Вони мене не отримають! Може, я і поступився б, але оскільки він їхній, то нехай спробують його взяти!
- То ця новина правдива? – запитав Бодю повільним голосом. – Мене в цьому запевняли, і я прийшов дізнатися.
- Вісімдесят тисяч франків! – повторював Бурра. – Чому не сто тисяч? Саме ці гроші мене обурюють. Чи вони думають, що змусять мене піти на підлість задля їхніх грошей?.. До дідька! Вони його не отримають! Ніколи! Ніколи! Чуєте?!

Деніза вийшла з мовчанки і спокійно мовила:

- Вони отримають його за дев'ять років, коли скінчиться оренда.

Незважаючи на присутність дядечка, вона вирішила спробувати переконати старого. Далі боротьба неможлива, він змагається проти значно потужнішої сили, і він, якщо при здоровому глузді, не може відмовитися від статку, який випадає йому. Але він усі відповідав «ні». Він сподівається, що за дев'ять років уже помре, щоб не бачити цього.

- Чуєте, пане Бодю? – не міг він зупинитися. – Ваша племінниця з ними, і це їй вони доручили розбестити мене... Вона з розбійниками, слово честі!

Доти дядечко буцімто не бачив Денізи. Він звів голову з набурмосеним виглядом, який удавав на порозі крамниці щоразу, коли вона проминала поруч з ним. Але він поволі обернувся і подивився на неї. Його товсті губи тремтіли.

- Знаю, - відповів він у півголоса.

І продовжував дивитися на неї. Зворушеній до сліз Денізі здавалося, що він дуже змінився від скорботи. А він, гризучись потаємним каяттям через те, що не прийшов їй на допомогу, мабуть, міркував про злиденне життя, яке їй нещодавно довелося подолати. Потім побачивши Пепе, який заснув на стільці посеред вибухів дискусії, він немовби розчулився.

- Денізо, - сказав він попросту, - приходь до нас завтра поїсти супу, разом з малим... Моя жінка і Женев'єва благали мене запросити тебе, якби я тебе зустрів.

Вона густо почервоніла і поцілувала його. А коли він пішов, Бурра і далі кричав йому, радіючи їхньому примиренню:

- Виправте її, вона добра... А я... Мій дім може завалитися, і мене відкопають з-під каменів.
- Наші доми уже валяться, сусіде, - похмуро мовив Бодю. – Усі ми під ними залишимося.

VIII

А тим часом увесь квартал гомонів про велику магістраль, яку мали прокласти від нової Опери до Біржі під назвою вулиці Десятого Грудня. Судові рішення про експропріацію було постановлено, і дві вервечки робітників узялися з обох кінців пробивати шлях: одні зносили старі особняки на вулиці Луї Великого, а інші перекидали легенькі стіни старого «Водевіля». Було чути стукіт заступів, які наближалися до вулиць Шуазель та Мішодьєр і завзято накидалися на приречені будинки. Менш як за два тижні у їхніх ребрах мала бути пробита широка діра, повна галасу і сонця.

Але що ще дужче розворушило квартал, так це роботи, які розпочалися в «Жіночому Щасті». Говорили про значне розширення, про велетенський магазин, що займатиме три фасади на вулицях Мішодьєр, Новій та Монсіньї. Подейкували, що Муре уклав угоду з головою великого банку, бароном Гартманом, і мав займати увесь квадрат будівель, окрім майбутнього фасаду на вулиці Десятого Грудня, де барон планував спорудити конкурента Гранд-Отелю. «Жіноче Щастя» повсюди скуповувало договори оренди, крамниці зачинялися, мешканці виїздили, і в порожніх будинках ціла армія робітників під хмарами тиньку розпочала переобладнання. Посеред цього збурення тільки халупа Бурра залишалася нерухомою і непорушною, вперто причепившись між високими стінами, вкритими мулярами.

Коли наступного дня Деніза пішла разом з Пепе до дядечка Бодю, вулицю саме перегородила вервечка здоровених возів, з яких перед особняком Дювіларів вивантажували цеглу. Стоячи на порозі крамниці, дядечко маркітно споглядав на це. В міру того, як розширювалося «Жіноче Щастя», «Старий Ельбьоф», здавалося, дедалі зменшувався... Дівчина побачила, що вітрини почорнішали, їх ще дужче придушили низькі антресолі з круглими віконцями, немов у тюрмі. Волога ще більше роз'їла стару зелену вивіску, увесь фасад нидів запустінням, замуrowаний і ніби змарнілий.

- Ось і ви, - мовив Бодю. – Стережіться! Вони ще вас розчавлять.

У крамниці Денізі так само стислося серце. Вона побачила її спохмурнілою, ще глибше зануреною в дрімоту руїни. Порожні кутки зяяли темними дірами, курява вкрила прилавки й шухляди, а зі стосів сукна, які вже не ворушили, здіймався затхлий підвальний запах. На касі сиділи мовчазні й нерухомі пані Бодю з Женев'євою, немов у віддаленому закапелку, куди ніхто не прийде їх потривожити. Матір обметувала рушники. Дочка, склавши руки на колінах, дивилася перед себе в нікуди.

- Доброго вечора, тітонько, - привіталася Деніза. – Я дуже щаслива знову Вас бачити, і якщо я завдала Вам прикрощів, прошу мені пробачити.

Глибоко зворушена пані Бодю поцілувала її.

- Бідолашна моя дитинко, - відповіла вона, - якби я не мала інших клопотів, ти побачила б мене значно веселішою.
- Доброго вечора, кузино, - продовжувала Деніза, першою цілуючи Женев'єву в обидві щоки.

Та немовби раптово прокинулася і повернула поцілунки, не знаходячи слів. Потім обидві жінки узяли Пепе, котрий простягав до них рученята. Примирення було остаточним.

- Гарзд! Шоста година. Сідаймо до столу, - мовив Бодю. – Чому ти не привела Жана?
- Та він має прийти, - пробурмотіла знічена Деніза. – Якраз я бачила його сьогодні зранку, він мені твердо пообіцяв... О! Не потрібно на нього чекати, його мав затримати хазяїн.

Вона підозрювала нову неймовірну історію і воліла вибачитися наперед.

- Що ж, сідаймо до столу, - повторив дядечко.

А тоді обернувся до темних глибин крамниці.

- Коломбане, можете вечеряти разом з нами. Ніхто не прийде.

Деніза не помітила продавця. Тітонька пояснила їй, що вони були змушені звільнити іншого продавця і продавчиню. Справи йшли так погано, що вистачало Коломбана, та й він сидів у неробстві протягом кількох годин і, обважільий, з розплющеними очима поринав у сон.

У ідальні горів газовий ріжок, хоча стояли довгі літні дні. Зайшовши, Деніза злегка здригнулася, бо плечі їй охопила прохолода, що сповзала зі стін. Вона побачила той самий круглий стіл, виделки й ножі на цераті, вікно, через яке зі смердючої кишки внутрішнього дворики потрапляло

повітря і світло. Їй здалося, що усі речі, як і крамниця, ще потемнішали і спливали сльозами.

- Батьку, - запропонувала Женев'єва, соромлячись у присутності Денізи, - хочете, я зачиню вікно? Воно недобре пахне.

Він нічого не відчував і здивувався.

- Зачиняй вікно, якщо тебе це розважить, - зрештою відповів він. – Ось тільки нам бракуватиме повітря.

Дійсно, в кімнаті можна було задихнутися. Це була родинна вечеря, дуже проста. Після юшки, тільки-но кухарка подала варене м'ясо, дядечко невідворотно перейшов до людей, що навпроти. Спершу він виявив себе дуже толерантним і дозволив племінниці мати інакшу думку.

- Господи! Ти цілком вільна підтримувати цих шмаровозів – ті здоровенні торговища... Кожен може мати свою думку, моя дівчинко... Якщо тобі не остогидло те, що тебе, мов собаку, викинули за двері, отже, ти повинна мати тверді переконання, аби їх любити. Бачиш, ти туди ще повернешся, і я на тебе за це аж ніяк не ображуся... Правда ж? Тут ніхто на неї не образиться?

- О, ні! – прошепотіла пані Бодю.

Деніза розважливо навела свої міркування так само, як висловлювала їх у Робіно: логічна еволюція торгівлі, потреби модерного часу, велич нових творінь, зрештою, зріст добробуту громадськості. Бодю слухав її з округленими очима та задерев'янілим язиком і вочевидь силувався зрозуміти, а коли вона завершила, струснув головою.

- Усе це фантасмагорії. Торгівля – це торгівля, і нема більш чого вигадувати... О! Мушу визнати, вони досягли успіху, але це і все. Я довго вірив, що вони скрутять собі в'зи. Так, я чекав цього, я терпляче ждав, пригадуєш? І що? А ні! Схоже, зараз тільки злодії можуть заробити статок, а чесні люди подихають з голоду... Ось до чого ми дійшли, і я змушений скоритися перед фактами. І я скорився. Господи! Я скорився...

В ньому помалу закипала глуха лють. Враз він гнівно замахав виделкою.

- Але «Старий Ельбьоф» ніколи не піде на поступки!.. Чуєш?! Я сказав Бурра: «Сусіде, Ви пристаєте до шарлатанів, усе те Ваше малювання – то ганьба!»

- Та їж! – увірвала його пані Бодю, занепокоєна тим, що він так розгарячувався.

- Чуєш, я хочу, аби моя племінниця добре затирила мою ціль... Послухай, дитинко: я – ніби ця карафка, я ніколи не зрушу. Вони успішні – тим гірше для них! А я протестую, ось і все!

Кухарка принесла шматок смаженої телятини. Бодю розрізав його тремтливими руками. Він уже не мав ані точного виміру в погляді, ані колишньої владності у визначенні часток. Усвідомлення поразки позбавило його колишньої впевненості шанованого хазяїна. Пепе уявив, що дядечко гнівається, його потрібно було заспокоювати і для цього негайно дати десерт – коржики, що лежали перед його тарілкою. Тож дядечко, стиснув голос, спробував заговорити про інше. Він трохи побалакав про руйнування у кварталі, схвалював прокладення вулиці Десятого Грудня, завдяки чому напевне зросте торгівля у кварталі. Але звідти він знову повернувся до «Жіночого Щастя»: усе повертало його до нього, це була хвороблива поведінка. Вони згнили від тиньку і вже нічого не могли продавати, відколи вози з будівельним каменем перегороджують вулицю. Воно, до речі, стане сміховинним через те, що завелике: клієнти губитимуться, тож чому б одразу не влаштувати критий базар? Не помічаючи благальних поглядів дружини, він, попри власні зусилля, перейшов від робіт до виторгу клятого магазину. Хіба ж таке мислимо? Менш як за чотири роки вони збільшили цю цифру вп'ятеро: їхній річний виторг, колись у вісім мільйонів, сягнув, відповідно до останньої інвентаризації, сорока мільйонів. Чисте божевілля, річ цілком небачена, проти якої вже неможливо боротися. І вони й далі жирітимуть, у них вже тисяча найманих працівників, вони повідомили, що мають двадцять вісім відділів. Найдужче він не тямився саме через цю кількість відділів. Безсумнівно, деякі попросту розділили, але деякі повністю нові: скажімо відділ меблів та відділ паризьких сувенірів. Як це зрозуміти? Паризькі сувеніри! Справді, ці людська не горді, вони зрештою продаватимуть рибу. І дядечко, вдаючи, що поважає погляди Денізи, узявся її повчати.

- Зізнайся, ти ж не можеш їх захищати. Можеш уявити, щоб я додав відділ з каструлями до своєї торгівлі сукном? Га? Ти сказала б, що я збожеволів... Принаймні зізнайся, що ти їх не поважаєш.

Знічена дівчина обмежилася усмішкою, розуміючи марність розумних доводів. А Бодю продовжував:

- Загалом, ти з ними. Не говорімо більше про це намарно, бо ми знову посваримось. Це вже було б занадто, якби вони ще ставали між моєю родиною і мною!.. Повертайся до них, якщо тобі так подобається, але я забороняю тобі вішати мені локшину на вуха їхніми побрехеньками!

Запанувала тиша. Його колишній запал перетворився на нервову приреченість. У розпеченій газовим ріжком тісенькій їдальні було нестрепно задушно, тож кухарка мусила знову відчинити вікно, і над столами повіяв вологий сморід. З'явилася смажена картопля. Усі брали її повільно, без жодного слова.

- Ось! Поглянь на цих двох! – продовжував Бодю, вказуючи ножом на Женев'єву та Коломбана. – Запитай їх, чи вони його люблять, твоє «Жіноче Щастя»!

Пліч-о-пліч, на звичному місці, де вони протягом дванадцяти років опинялися двічі на день, неквапом їли Коломбан і Женев'єва. Вони не зринули і звуку. Він, перебільшуючи товстопику добродушність на лиці, здавалося, приховував за напів опущеними повіками внутрішній вогонь, від якого згоряв, а вона, ще нижче схиливши голову під занадто важкими косами, забувалася, немовби її гризло потаємне страждання.

- Минулий рік видався жахливим, - пояснював дядечко. – Тож було вкрай необхідно відстрочити шлюб... Ні, просто задля задоволення, спитай-но їх, що вони думають про твоїх приятелів.

Деніза, щоб вдовольнити його, розпитала молодих людей.

- Та за що мені їх любити, кузино? – відповіла Женев'єва. – Але будьте спокійні: не усі їх ненавидять.

І вона поглянула на Коломбана, який зосереджено катав хлібні кульки. Відчувши на собі погляд дівчини, він виплюнув злісні слова:

- Брудна контора!.. Там усі злодюги – один гірший за іншого!.. Що не кажіть, справжня чума для нашого кварталу!

- Чуєте його?! Чуєте його?! – кричав задоволений Бодю. – Ось один, котрого вони ніколи не спіймають!.. Агов! Ти останній, таких більше не роблять!

Але Женев'єва, з суворим і болісним лицем, не зводила погляду з Коломбана. Вона сягала до самого його серця, і він нервувався, з подвоєним запалом волав обвинувачення. Сидячи навпроти їх, пані Бодю переводила очі від однієї до іншого, стурбована й мовчазна, так ніби здогадалася про нове лихо. Вже певний час її лякав доччин смуток, вона відчувала, що дівчина помирає.

- У крамниці нікого, - зрештою мовила вона, виходячи з-за столу, аби припинити цю сцену. – Погляньте, Коломбане, мені здалося, хтось зайшов.

Вечерю було завершено, усі звелися. Бодю і Коломбан вийшли поговорити з торгівельним агентом, який зайшов прийняти замовлення. Пані Бодю забрала Пепе, щоб показати йому малюнки. Кухарка поквапом прибрала зі столу, а Деніза завмерла коло вікна, зацікавлена внутрішнім двориком, аж тут, озирнувшись, помітила Женев'єву, досі на тому ж місці, з поглядом на цераті, ще вологій після миття.

- Вам недобре, кузино? – запитала у неї Деніза.

Дівчина не відповіла і вперто вивчала очима тріщину на цераті, немовби цілковито поринула в думки, що жили у ній, потім насилу звела голову і поглянула на співчутливе лице, що схилилося до неї. То інші пішли? Що вона робить на цьому стільці? Враз її здушило ридання, її голова впала на край столу. Вона плакала, зрошуючи слізьми рукави сукні.

- Господи! Що з Вами? – вигукнула глибоко схвильована Деніза. – Покликати когось?

Женев'єва судомно схопила її за руку і тримала її, белькочучи:

- Ні-ні, залиштеся... О! Мамі того не треба знати!.. З Вами мені однаково, але не інші, не інші!.. Це попри мою волю, присягаюся Вам. Це тому, що я побачила себе на самоті... Чекайте, мені вже ліпше, я вже не плачу.

З нею траплялися такі напади, від яких її охляле тіло тряслось, наче в лихоманці. Копиця чорного волосся достоту розчавлювала їй потилицю. Її зболіла голова скотилася на схрещені руки, шпильки вискочили, і волосся потекло їй на шию, поховало її під своєю темінню. Тим часом Деніза, уникаючи шуму, аби не потривожити інших, намагалася заспокоїти її. Вона розціпнула на ній сукню і завмерла з жалю перед цією стражденною худорбою: бідолашна дівчина мала впалі дитячі груди – повна відсутність плоти, погрижена анемією свята незайманиця. Деніза обома жменями згребла її волосся – прекрасне волосся, котре, здавалося, випиває з неї життя, а тоді міцно скрутила його, аби звільнити її і дати їй продихнути.

- Дякую, Ви дуже добра, - прожебоніла Женев'єва. – О! Я не товста, чи не так? Я була міцнішою, але усе пішло... Заціпніть мені сукню, бо мати ще побачить мої плечі. Я ховаю їх, як тільки можу... Господи! Я почуваюся зле, як я почуваюся зле.

Напад поволі стихав. Женев'єва сиділа розбита на стільці, не кліпаючи, дивилася на кухню і, помовчавши, запитала:

- Скажіть мені правду: він її кохає?

Деніза відчула, як їй запекло щоки. Вона чудово розуміла, що йдеться про Коломбана і Клару, але вдавала подив:

- Хто, моя люба?

Женев'єва похитала головою з недовірливим виглядом.

- Не обманюйте мене, благаю Вас. Зробіть мені таку ласку – дайте мені нарешті певність... Ви маєте знати, я це відчуваю. Так, Ви були товаришкою тієї жінки, я бачила, як Коломбан Вас переслідує, нишком говорить з Вами. Він давав Вам доручення щодо неї, чи не так?.. О! Змилосердьтеся! Скажіть мені правду, присягаюся, це буде мені тільки на користь.

Ніколи ще Деніза не почувалася такою зніченою. Вона опускала очі перед цією вічно німою дитиною, яка здогадалася про все. Однак, вона ще мала сили знову обманювати її:

- Але ж він кохає Вас!

Женев'єва на це у відчаї махнула рукою.

- Гаразд, Ви не хочете нічого казати... Мені, до речі, байдуже, я їх бачила. Він постійно виходить на тротуар, щоб подивитися на неї. А вона, там, нагорі, регоче, мов несповна розуму... Звісно ж, вони зустрічаються у місті.

- Ось це – ні, присягаюся Вам! – забувшись, вигукнула Деніза, заповонена бажанням хоча б так потішити кузину.

Дівчина глибоко зітхнула і кволо усміхнулася, а тоді мовила слабеньким голосочком, наче після тяжкої хвороби:

- Я дуже хотіла б склянку води... Перепрошую, що турбую Вас. Погляньте, там, на буфеті.

Вона узяла карафку і за один раз спорожнила велику склянку. Вона відсунула порухом долоні Денізу, котра побоювалася, аби їй це не було на шкоду.

- Ні-ні, облиште, я увесь час хочу пити... Я прокидаюся вночі, щоб попити.

Знову запала тиша. Згодом Женев'єва тихесенько заговорила:

- Якби ж то Ви знали, як я за десять років звикла до думки про цей шлюб. Ще відколи я носила коротенькі сукенки, Коломбан вже був для мене... Я й сама не пам'ятаю, як все те сталося. Жити увесь час разом, залишатися тут зачиненими, один поруч з одним, і між нами ніколи не було жодної миті забуття, тож я почала передчасно вважати його своїм чоловіком. Я не знала, чи кохаю його, я була його дружиною – от і усе... А тепер він хоче піти з іншою! О! Господи! Моє серце розривається. Бачите, це така мука,

якої я не знала. Мене воно хапає в грудях і в голові, а потім йде повсюди, і мене це вбиває.

Сльози знову виступили на її очах. Деніза, чиї повіки також зволожилися від жалості, запитала:

- Моя тітонька здогадується про щось?
- Так, думаю, мама здогадується... Щодо тата, то у нього забагато клопотів, він не знає, яких страждань завдає мені, відстрочуючи весілля... Мама вже кілька разів мене розпитувала. Вона непокоїться, адже бачить, що я слабну. Вона сама ніколи не була міцною і частенько казала мені: «Бідолашна моя донечко, я не зуміла дати тобі здоров'я». До того ж, хіба можна зміцнити у цих крамницях? Але вона має вважати, що я, врешті-решт, занадто вихудла... Погляньте на мої руки, хіба ж це можливо?

Тремтливими пальцями вона знов узялася за карафку. Кузина хотіла було перешкодити їй випити.

- Ні, облиште мене, я занадто хочу пити.

Зачувся гучніший голос Бодю. Поступившись порухові серця, Деніза опустила навколішки і схопила Женев'єву в обійми, як сестра. Вона цілувала її, присягалася, що все буде добре, що вона одружиться з Коломбаном, видужає і буде щасливою. А тоді вона жваво звелася, бо її покликав дядечко:

- Ходи-но сюди, прийшов Жан.

Дійсно, це був Жан – захеканий Жан прибїг на вечерю. Коли ж йому сказали, що пробило восьму годину, він лише роззявив рота. Неможливо! Він тільки-тільки вийшов від свого хазяїна. З нього жартували: жодного сумніву, він прийшов, зробивши гак через Венсенський ліс. Але варто йому було наблизитися до сестри, як він тихесенько прошепотів їй:

- То молодесенька прая, вона відносила білизну... Мене тут чекає найнятий екіпаж. Дай мені сто су.

Він вискочив на хвильку і повернувся вечеряти, бо пані Бодю категорично відмовлялася, аби він йшов геть, не поївши бодай супу. Зайшла Женев'єва, як звичайно мовчазна й непримітна. Коломбан замало не заснув за прилавком. Вечір спливав сумно й ліниво, оживаючи тільки від тупотіння дядечка, який міряв кроками порожню крамницю, від стіни до стіни. Горів єдиний газовий ріжок, з низької стелі падали кавалки темних тіней, немов грудки землі до могили.

Минуло кілька місяців. Деніза майже щодня заходила на хвилинку, аби втішити Женев'єву. Але у домі Бодю ставало дедалі сумніше. Роботи на протилежному боці вулиці безперестанку непокоїли їх і воскресали їхнє лихо. Навіть коли їм випадала година надії, якась неочікувана радість, вистачало гуркоту цегли, що падала з возів, свисту каменярської пилки чи просто вигуків мулярів, аби негайно зіпсувати їм настрої. До речі, увесь квартал здригався від цього. Від дощаного риштування, яке вишилося уздовж трьох вулиць і перегороджувало їх, лунало гарячкове й діловите двигтіння. Хоча архітектор використовував уже наявні споруди, проте розкривав їх зусебіч, аби переобладнати. І всередині, у дірі внутрішніх дворів, він споруджував центральну галерею, простору, мов церква, яка мала у центрі фасаду відкриватися парадним входом на вулицю Нову. Спершу довелося витратити багато зусиль, щоб влаштувати підвал, бо натрапили на просочування стічних вод та на перенесену від церкви землю, в якій було повно людських кістяків. Потім мешканці сусідніх будинків завзято переймалися прокладанням колодязя – колодязя завглибшки у сто метрів, який мав подавати п'ятсот літрів за хвилину. Тепер мури височіли до рівня другого поверху: риштування, справжні башти з балок оточували увесь острівець. Безперервно чулося скреготіння лебідок, що підіймали обтесане каміння, раптовий гуркіт залізних брусів, вигуки чималого племені робітників під супровід стукоту кайла та молотка. Але двигтіння машин перекривало решту, оглушуючи людей: усе працювало на пару, виривалися різкі посвисти повітря, а від найменшого подуву вітру злітали хмари тиньку і падали на довколишні дахи, немов снігопад. Родина Бодю у відчаї дивилася, як цей безжалісний пил потрапляє усюди, долає ретельно зачинені скрині, бруднить сукно у крамниці, просочується навіть до їхніх ліжок, і думка про те, що вони ним ще й дихають, що вони, врешті-решт, від нього помруть, отруювала їм існування.

Загалом, становище дедалі погіршувалося. У вересні архітектор, побоюючись, що не встигне, вирішив провадити роботи вночі. Було встановлено потужні електричні лампи, і двигтіння вже не стихало: команди робітників змінювали одна одну, молотки не вмовкали, машини свистіли безперестанку, а постійний гучний галас, здавалося, здіймав і розсіював товчений тиньк. Тож Бодю у відчаї мусили змиритися з тим, що не зможуть стулити очей. Вони здригалися у своїх ліжках, а якщо їх долала втома, гамір перетворювався на їхні страховиддя. Вони зводилися з постелі, босоніж, аби погамувати лихоманку, підходили до вікон, відхиляли фіранки і завмирили, нажахані видом «Жіночого Щастя», що палало в глибинах пітьми, немов здоровенна доменна піч, в якій виплавлялася їхня руїна. Посеред наполовину зведених мурів, пробитих порожніми провалинами, електричні лампи слали сліпучо потужні широкі

блакитні промені. Пробило другу годину ночі, тоді третю, тоді четверту. І посеред кварталу, що мучився хворобливим сном, будівництво, збільшене цим місячним світлом, ставало фантастичним і колосальним, кишіло чорними тінями та вигуками робітників, рухами їхніх силуетів на сліпучо білому тлі нових стін.

Як і передбачав дядечко Бодю, дрібна торгівля на сусідніх вулицях зазнала непоправного удару. Щоразу, коли «Жіноче Щастя» відкривало нові відділи, починалося нове падіння поміж довколишніх крамничок. Спустошення ширилося, починали тріскотіти найстаріші дома. Панна Татен, білизнярка з пасажу Шуазель, нещодавно була проголошена банкрутом. Рукавичнику Кінету залишилося хіба що пів року. Торговці хутром Ванпуї були змушені віддати у піднайм половину свого магазину. Бедоре із сестрою, котрі продавали очіпки на вулиці Гайон, і досі трималися, але вочевидь проїдали ренту, яку назбирали раніше. А тепер мали додатися й інші руїни до руїн, які вже давно передбачали: відділ паризьких сувенірів загрожував Дельнієру, апоплексичному товстунові, торговцю дрібничками з вулиці Святого Роха, а відділ меблів зачепив Пію та Рівуара, чії магазини дрімали у затінку пасажу Святої Анни. Побоювалися навіть, щоб сувенірника не вхопила трясця, бо він не вистигав від люті, відколи побачив, що у «Щасті» виставлено гаманці зі знижкою у тридцять відсотків. Значно спокійніші торговці меблями вдавали, що жартують з модників, які узялися продавати столи й шафи, але клієнти почали їх залишати, і на меблевий відділ «Щастя», як виглядало, очікував небувалий успіх. Усьому кінець, залишалося тільки підібгати хвоста: після цих надійде черга інших, і ніхто не бачив причин, через які решта крамарів не були б вигнані з-за своїх прилавків. І одного дня єдине «Щастя» накриє цілий квартал своїм дахом.

Тепер вранці і ввечері, коли заходили й виходили тисяча працівників, вони вишиковувалися на площі Гайон у таку довгу вервечку, що перехожі зупинялися, аби поглянути на їх, достоту як дивляться на військовий парад. Вони на десять хвилин перегороджували тротуари, і крамарі, стоячи на ганках, міркували про свого єдиного продавця, котрого вже не знали як прогодувати. Остання інвентаризація великого магазину – астрономічна цифра у сорок мільйонів – також збурила докільля. Вона перебігала від дому до дому під супровід вигуків подиву й люті. Сорок мільйонів! Чи ж бачено таке?! Безсумнівно, чистий прибуток не перевищував чотирьох відсотків через високі сукупні витрати та систему низьких цін. Але один мільйон шістсот тисяч франків прибутку – це також непоганенька сума, і можна задовольнятися чотирма відсотками, якщо ворочаєш подібними капіталами. Подейкували, що давнішній капітал Муре, перші п'ятсот тисяч франків, зростав щороку пропорційно до загального прибутку і на цей момент мав становити чотири мільйони, тобто десять разів обернувся в

товарах у відділах магазину. Робіно, зробивши після обіду ці підрахунки в присутності Денізи, на мить зацікавився і опустив очі до порожньої тарілки. Вона права: саме це безперервне оновлення капіталу є непереможною силою нової торгівлі. Один Бурра заперечував факти і відмовлявся розуміти, непохитний і тупий, немов межовий камінь. Зграя розбійників – от і все! Ті люди – брехуни! Шарлатани, яких одного чудового ранку підберуть у рівчаку!

Тим часом родина Бодю, незважаючи на бажання нічого не змінювати у звичаях «Старого Ельбьофа», намагалася опиратись конкурентам. Клієнти до них вже не приходили, тож вони силувалися втрапити до них за допомогою торгівельних посередників. У Парижі на той час працював посередник, який обслуговував великих кравців і рятував дрібні крамниці сукна і фланелі, коли зволив би їх представляти. Звісно, його виривали одне у одного з рук, і він почав вважати себе важливою персоною. Бодю спробував було поторгуватися з ним, і одразу ж із жахом дізнався, що той порозумівся з Матіньюном, з вулиці Хреста. Тоді ще двоє посередників по черзі обікрали його, а третій, чесний чоловік, нічого не робив. Це була повільна смерть без лихоманки, невпинне сповільнення справ, втрата клієнтів одного за одним. Надійшов день, коли стало важко сплачувати рахунки. Доти вони жили на давнішні заощадження, тепер почалися борги. В грудні Бодю, холонучи від жаху над підписаними векселями, наважився на найтяжчу жертву: продав свій сільський будинок у Рамбуе – дім, на який витратив стільки коштів на постійні ремонти і за який мешканці навіть йому не платили, коли він вирішив отримати з нього бодай якусь користь. Цей продаж вбив єдину мрію його життя, його серце стікало кривавими слізьми, ніби від втрати дорогої людини. І він мусив віддати за сімдесят тисяч франків те, що обійшлося йому в понад двісті тисяч. Він ще радів, що знайшов Ломмів, своїх сусідів, котрі вирішилися на придбання, бажаючи збільшити свій маєток. Сімдесят тисяч франків ще на деякий час підтримають його заклад. Попри усі ці поразки, його воскресчала думка про боротьбу: тепер, якщо мати ціль, можливо, вдасться перемогти.

У неділю, коли Ломми віддали гроші, то ласкаво погодилися повечеряти у «Старому Ельбьофі». Пані Орелі прийшла першою. На касира довелося чекати: він прийшов із запізненням, усе післяобіддя заклопотаний музикою. Щодо молодого Альбера, то він прийняв запрошення, але не з'явився. Вечір, до речі, минув мляво. Бодю, звиклі жити без повітря у замкненій тісній їдальні, мучилася від протягу, який принесли туди Ломми зі своєю роздрібненою родиною і смаком до вільного існування. Женев'єва, діткнена імператорськими замашками пані Орелі, не розтуляла вуст, а Коломбан захоплювався завідувачкою і, тремтячи, думав, що вона царює над Кларою.

Увечері, коли пані Бодю вже була у ліжку, сам Бодю, перш ніж вкластися спати, довго крокував кімнатою. Була тепла і волога відлига. Знадвору, незважаючи на зачинені вікна і заслонені завіси, чулося гарчання машин, які працювали навпроти.

- Знаєш, Елізабет, про що я думаю? – нарешті запитав він. – Так от! Ці Ломми хоч і заробляють багатенно грошей, але я волю залишатися у своїй, а не їхній шкурі... Вони досягли успіху, це правда. Жінка розповідала, що цього року заробила майже двадцять тисяч франків, еге ж? І завдяки цьому вона придбала мій бідний будиночок. Байдуже! У мене вже немає будинку, але принаймні я не бігаю казна-куди грати музику, а ти не вшиваєшся на гультки з першим стрічним... Ні, бачиш, вони не можуть бути щасливими.

Він ще не оговтався від важкого болю своєї пожертви і зацаїв образу на людей, які купили його мрію. Він підійшов до ліжка, розмахував руками, схилившись над дружиною, а тоді повернувся до вікна і замовк на мить, слухаючи гамір будівництва. Він повернувся до давнішніх обвинувачень, до сповнених відчаю голосінь супроти нових часів: такого ніколи не бачено – тепер продавці заробляють більше за комерсантів, а касири перекуповують нерухомість у хазяїв. Усе валиться, родини більше не існує, усі живуть по готелях замість того, щоб чесно їсти суп у себе вдома. Врешті-решт, він завершив, пророкуючи, що Альбер невдовзі прожере з акторками маєток у Рамбує.

Пані Бодю слухала його, прямо тримаючи голову на подушці, настільки бліда, що її обличчя було такого ж кольору, як і тканина.

- Вони тобі заплатили, - під кінець тихесенько мовила вона.

Бодю враз онімів. Він ступив кілька кроків, дивлячись долі, а тоді продовжував:

- Вони мені заплатили, це правда. Що б там не було, а їхні гроші не гірші за інші... Було б кумедно, якби я зміг підняти наш дім за ці гроші. Ах! Якби ж то я не був таким старим, таким стомленим!

Запанувала тривала тиша. Купець поринув у примарні проекти. Враз його жінка заговорила, звівши очі до стелі і не рухаючи головою:

- Ти звертав увагу на те, що діється з твоєю дочкою останнім часом?

- Ні, - відповів він.

- Так от! Вона мене трохи непокоїть... Вона блідне, схоже, впадає у відчай.

Сповнений подиву, він зупинився перед ліжком.

- Ти диви! І чому б то?.. Якщо вона хвора, то мала б сказати це. Завтра треба запросити лікаря.

Пані Бодю і далі не рухалася. Сплинула безкінечна хвилина, а тоді вона тільки й мовила зі звичним зваженим виглядом:

- Те весілля з Коломбаном... Думаю, ліпше з цим закінчити.

Він поглянув на неї і знову рушив міряти кімнату кроками. Він почав усвідомлювати. Чи можливо, аби його дочка захворіла через продавця? То вона його настільки кохає, що вже не може чекати? Ще одна біда на голову! Це збурювало його тим більше, що він сам мав власні усталені погляди на цей шлюб. Він нізачо не хотів, аби його було укладено в теперішніх умовах. Однак, тривога розчулила його.

- Гаразд, - зрештою мовив він. – Я поговорю з Коломбаном.

Не додаючи жодного слова, він продовжував тинятися з кутка в куток. Очі його дружини незабаром стулилися, вона заснула геть біла, ніби мертва. А він і далі крокував. Перш ніж вкластися до ліжка, він відсунув завісу і кинув оком: по той бік вулиці порожні вікна особняка Дювіларів зяли дірами на будівництво, де поміж сліпучими електричними лампами миготіли робітники.

Вже наступного ранку Бодю завів Коломбана вглиб вузької комори на антресолях. Напередодні він вирішив, що має сказати йому.

- Мій хлопчику, - розпочав він, - ти знаєш, що я продав свій масток у Рамбуе. Це дозволить нам протриматися... Але перш за все я хотів би побалакати з тобою.

Молодий чоловік, здавалося, побоювався цієї розмови і чекав ні в сих ні в тих. Його маленькі очиці кліпали на широкому виду, він сидів з відкритим ротом, що було в ньому ознакою глибоких пертурбацій.

- Слухай мене уважно, - вів далі купець. – Коли татусь Ошкорн передав мені «Старий Ельбьоф», дім процвітав. Він сам свого часу отримав його від старого Фіне у доброму стані... Ти знаєш мої переконання: я вважаю, що скоїв зло, якби передав своїм дітям зменшений родинний статок. І тому я усе відстрочував твоє одруження з Женев'євою... Так, я вперся, я сподівався повернути колишній добробут, я хотів тицьнути тобі під носа рахункові книги і сказати: «Поглянь! В рік, коли я прийшов сюди, було продано стільки-то сукна, а цього року, в рік, коли я йду геть, ми продали на десять чи двадцять тисяч більше...» Зрештою, ти розумієш, я склав собі присягу, цілком природне бажання довести собі, що в моїх руках дім не зазнав втрат. Інакше я вважав би, що обкрадаю вас.

Від хвилювання йому перехопило голос. Він висякався, щоб опанувати себе, і запитав:

- Ти нічого не скажеш?

Але Коломбану не було чого сказати. Він хитав головою, вичікував, дедалі більше нервуючись, буцімто розумів, до чого веде хазяїн: йшлося про весілля у недалекому майбутньому. Як відмовитися? Йому ніколи не вистачить сили. А ще ж та, якою він марив уночі, коли плоть його палала таким полум'ям, що він кидався голим на холодну кахляну підлогу, боячись померти!

- Сьогодні, - продовжував Бодю, - ми маємо гроші, які можуть нас врятувати. Становище щодня погіршується, але, можливо, якщо ми зробимо останнє зусилля... Зрештою, я мусив попередити тебе. Ми ризикнемо усім. Якщо нас буде переможено – гаразд! Ми усі померемо... Ось тільки, мій бідолашний хлопчику, ваше весілля через це знову доведеться відкласти, бо ж я не хочу кидати вас самих у битву. Це було б ницим боягузством, еге ж?

Коломбан з полегшею всівся на сувої мольтону. Його ноги і досі дрижали. Він побоювався, що не зможе приховати радості, тож похнюпився і совав пальцями по колінах.

- Ти нічого не скажеш? – повторив Бодю.

Ні, він нічого не сказав, він не знаходив, що сказати. Тож купець вів поволі:

- Я був певен, що тебе це засмутить... Треба бути мужнім. Струснись трохи, не будь таким пригніченим... Головне, зрозумій як слід моє переконання. Чи можу я чіпляти вам на шию таку каменяку? Замість того, щоб залишити вам гарну справу, я, можливо, залишу вам банкрутство. Ні, тільки сволота може дозволити собі такі штуkenції... Безсумнівно, я бажаю тільки вашого щастя. Але ніхто ніколи не змусить мене піти проти власної совісті.

Він довго говорив на такий копил, борсався поміж суперечливими словами, як чоловік, котрий бажає, аби його зрозуміли з пів слова і потягли за руку. Він пообіцяв свою дочку і крамницю, і сувора порядність змушує його віддати обох у гарному стані, без ганджу та боргів. Ось тільки він зморився, тягар видавався йому заважким, і в його белькотінні прозирало благання. Слова дедалі більше плуталися на його вустах, він очікував, що Коломбан кине́ться до нього з криком з глибини самого серця, але цього не сталося.

- Я добре знаю, - пробурмотів він, - що старим бракує запалу... З молоддю усе палатиме. У них є вогонь у тілі, це природно... Але ні! Ні! Я не зможу! Слово честі! Якби я передав вам справи, то згодом ви мені докоряли б.

Він замовк, тремтячи. Молодий чоловік і досі сидів похнюплений, тож він запитав у нього втретє, після болісної мовчанки:

- Ти нічого не скажеш?

Врешті-решт, не дивлячись на нього, Коломбан відповів:

- Нема чого казати... Ви хазяїн, у вас більше мудрості, ніж у нас усіх. Якщо ви цього вимагаєте, ми зачекаємо, ми спробуємо бути розумними.

Це був кінець. Бодю ще сподівався, що він кине́ться йому в обійми, волаючи: «Батечку, відпочивайте, ми битимемось замість вас, віддайте нам крамницю такою, якою вона є, і ми зробимо диво, ми її врятуємо!» Потім він поглянув на нього і запалав соромом, потайки звинувачував себе у тому, що хотів надурити своїх дітей. У ньому прокинулася стара маніакальна чесність крамаря. Той обачний хлопчина правий: у торгівлі немає місця почуттям, є тільки цифри.

- Поцілуй мене, мій хлопчику, - мовив він, щоб завершити. – Вирішено: ми поговоримо про весілля тільки за рік. Перш за все, треба думати про серйозні речі.

Ввечері, у подружній спальні, коли пані Бодю запитала чоловіка про наслідки розмови, той віднайшов колишню впертість і затявся битися самотужки до кінця. Він розсипався у похвалах Коломбану: надійний хлопець, твердий у переконаннях, до речі, вихований у добрих принципах, нездатний, скажімо, гиготіти з клієнтками, як ті фертики, котрі вишкіряються у «Щасті». Ні, він чесний, він із сім'ї, він не грає з продажем, ніби з акціями на Біржі.

- То коли весілля? – перепитала пані Бодю.

- Згодом, - відповів він. – Коли я буду в змозі виконати обіцяне.

Вона не поворухнулася, тільки мовила:

- Наша дівчинка помре від цього.

Бодю вибухнув гнівом, але стримався. Це він від цього помре, якщо його так безперестанку гризтимуть! Хіба в тому є його вина? Він любить свою дочку, він казав, що віддасть за неї усю свою кров, але усе ж він не може зробити так, щоб справи пішли на лад, якщо вони більше не хочуть йти.

Женев'єва повинна мати трохи розуму і зачекати, доки підсумки торгівлі не поліпшаться. До дідька! Коломбан залишається тут, ніхто його у неї не вкраде!

- Це неймовірно! – повторював він. – Така добре вихована дівчина!

Пані Бодю нічого не додавала. Безсумнівно, вона здогадалася про муки ревностів Женев'єви, але не наважувалася звіритися чоловікові. Суто жіноча сором'язливість ставала їй на заваді обговорювати з ним певні делікатні любовні теми. Бачачи її німоту, він звернув свою злість на людей навпроти, розмахував кулаками у порожнечу, у напрямку будівництва, де тієї ночі гучними ударами молотів встановлювали залізні балки.

Деніза мала невдовзі повернутися до «Жіночого Щастя». Вона зрозуміла, що Робіно, змушені обмежити свій персонал, не знають, як звільнити її. Щоб мати змогу протриматися, вони мусили робити усе самі. Гожан, впертий у своїй образі, видавав товари в кредит, навіть обіцяв їм знайти оборотні засоби. Але їх проймав страх, і вони вирішили вдатися до ощадливості й порядку. Протягом двох тижнів Деніза відчувала, що вони ніяковіють у її присутності, тож мусила заговорити першою і повідомити, що знайшла місце деінде. Це було полегшенням для усіх, глибоко зворушена пані Робіно її поцілувала і присяглася, що завжди жалкуватиме за нею. А коли на їхні запитання дівчина відповіла, що повертається до Муре, Робіно зблід.

- Ви маєте рацію! – із шалом вигукнув він.

Повідомити новину старому Бурра було значно важче. Усе ж Деніза мала виїхати від нього і тремтіла на думку про це, адже відчувала до нього щире вдячність. Якраз тоді Бурра, в самому пеклі сусіднього будівництва, не вистигав від люті. Вози з будівельними матеріалами перегородили його крамничку, заступи бухкали у стіни, усе в його домі – парасольки й ціпки – витанцьовувало від ударів молотів. Здавалося, що його хатинка, впетро стоячи посеред руйнувань, нарешті таки завалиться. Але найгіршим було те, що архітектор, аби сполучити діючі відділи магазину з відділами, які мали бути обладнані в колишньому особняку Дювіларів, намислив прорити прохід під будиночком, який їх розділяв. Будиночок уже належав товариству Муре і Компанія, і договір оренди передбачав, що наймач має погоджуватися на ремонтні роботи, тож одного ранку прийшли робітники. Бурра від того ледь не схопив удар. Хіба не досить, що його здушили з усіх боків – праворуч, ліворуч і позаду? Його ще хочуть вхопити за ноги і жеруть землю під ним! Він вигнав мулярів і збирався піти до суду! Ремонтні роботи – гаразд! Але ж зараз – роботи з поліпшення. У кварталі подекували, що він виграє, проте нічого не обіцяли. У будь-якому

випадку, провадження загрозувало розтягнутися надовго, і усі захоплено спостерігали за цією безкінечною дуеллю.

У той день, коли Деніза нарешті наважилася повідомити, що виселяється, Бурра саме повернувся від свого адвоката.

- Ви й не повірите! – вигукнув він. – Тепер вони кажуть, що будинок недостатньо міцний, вони теревенять, буцімто встановили, що потрібно відновити його фундамент... До дідька лисого! Вони вже натомитися його розгойдувати своїми чортовими машинами. Тож не диво, якщо він розвалиться!

А коли дівчина повідомила йому, що виїжджає і повертається до «Жіночого Щастя» на тисячу франків фіксованої платні, він був настільки ошелешений, що лишень звів до неба свої тремтливі старечі руки і від хвилювання повалився на стілець.

- Ви! Ви! – белькотів він. – Нарешті я залишився сам самотою, залишився тільки я самотою!

Помовчавши, він запитав:

- А малюк?

- Він повернеться до пані Гра, - відповіла Деніза. – Вона його дуже полюбила.

Вони знову замовкли. Вона воліла б, аби він лютував, лаявся, гатив кулаками. Цей старий, що задихався, розчавлений, викликав у неї пекучий жаль. Але він потроху оговтався і знов узявся волати.

- Тисяча франків – від такого не відмовляються... Усі ви туди підете. То йдіть, залиште мене самого. Так, самого, чуєте?! Залишиться бодай один, котрий ніколи не схилить голови... Перекажіть їм, що я виграю процес, навіть якщо доведеться продати останню сорочку!

Деніза мала піти від Робіно тільки наприкінці місяця. Вона зустрілася з Муре, усе було владнано. Увечері вона поверталася до себе, аж тут її перепинив Делощ, котрий вистежував її коло чорного входу. Він був дуже щасливий, бо дізнався велику новину. За його словами, увесь магазин про це балакає, і весело переказав плітки, що бігають від відділу до відділу.

- Знаєте, у тих дамочок з верхнього одягу були такі пики!

А тоді заговорив про інше:

- До речі, пригадуєте Клару Прюнер? Так от, виглядає, що хазяїн матиме її... Розумієте?

Він густо почервонів, а вона, геть бліда, вигукнула:

- Пан Муре!

- Дивний смак, еге ж? – вів далі хлопець. – Жінка, схожа на кобилу... Білизнярочка, яку він мав двічі минулого року, принаймні була чемненькою. Зрештою, то його справи.

Повернувшись до себе, Деніза відчула, що земля пливе у неї під ногами. Безсумнівно, через те, що вона зашвидко здійнялася сходами. Вона сперлася на підвіконня, і враз перед нею постала Валонь – пустельна вуличка з вкритою мохом бруківкою, яку вона бачила зі своєї дитячої кімнатки. Вона відчула гостру потребу повернутися туди, сховатися у спокої й забутті далекої провінції. Париж дратував її, вона ненавиділа «Жіноче Щастя», навіть не розуміла, чому погодилася повернутись туди. Звісно, там вона знову страждатиме, вона вже страждає від незрозумілої кволості, відколи почула розповідь Делоса. І безпричинний напад плачу змусив її відійти від вікна. Вона плакала довго і віднайшла трошки мужності, щоб жити далі.

Наступного дня, в обід, коли Робіно відіслав її з дорученням, Деніза проходила повз «Старий Ельбьоф», тож зазирнула туди і побачила, що Коломбан у крамниці самий. Бодю обідали, з тісенької ідальні долинав стукіт виделок.

- Можете заходити, - сказав продавець. – Вони за столом.

Але вона наказала йому замовкнути, затягла в куток і прошепотіла:

- Це з Вами я хочу поговорити... То у Вас зовсім немає серця? Хіба Ви не бачите, що Женев'єва кохає Вас і помирає від цього?

Вона уся тремтіла, нею знову тіпала вчорашня лихоманка. А він, спантеличений, здивований цим раптовим нападом, не знаходив бодай слова.

- Чуєте?! – продовжувала вона. - Женев'єва знає, що Ви кохаєте іншу. Вона мені це сама сказала. Вона ридала, мов причинна... Ах! Бідна дитинка! Вона така легесенька! Якби ж то Ви бачили її ручки! Заплакати можна... Скажіть, хіба Ви можете дозволити, аби вона померла?!

Нарешті він заговорив, не тямлячись:

- Та вона не хвора, Ви перебільшуєте... Я нічого не бачу... До того ж, це її батько відстрочив весілля.

Деніза злісно викрила його брехню. Вона відчувала, що найменше наполягання з боку молодого чоловіка переконало б дядечка. Щодо подиву

Коломбана, то він не був удаваним: він дійсно доти ніколи не помічав повільної агонії Женев'єви, і для нього це було вкрай неприємним відкриттям. Поки він залишався у невіданні, поти він не мав тяжких закидів до себе.

- І заради кого? – продовжувала Деніза. – Заради останньої з останніх!.. То Ви зовсім не знаєте, кого кохаєте? Досі я не хотіла завдавати Вам жалю, я частенько уникала відповідати на Ваші безкінечні запитання... Так от! Вона ходить з ким попадеться, їй на Вас наплювати. Ви її ніколи не матимете, або ж матимете так само, як й інші – один раз, мимохідь.

Він слухав її геть блідий, і з кожним словом, яке вона, стиснувши зуби, кидала йому в лице, у нього злегка здригалися вуста. А вона, заповонена жорстокістю, поступилася запалу, якого сама від себе не очікувала.

- І на сам кінець, - мовила Деніза з останім криком, - вона з Муре, якщо бажаєте знати!

Її голос увірвався, вона зблідла більше за нього. Обидвоє дивилися одне на одного. А тоді він пробелькотів:

- Я її кохаю.

Денізі стало соромно. Чому вона так говорила з цим хлопцем і чому вона так розходилася? Вона оніміла, простеньке слово, яким він відповів, відлунювало у її серці, немов далеке калатання дзвону, яке усе ширилося і від якого вона глохла: «Я її кохаю. Я її кохаю.» Він правий – він не може одружитися з іншою.

Вона озирнулася і побачила Женев'єву, яка завмерла на порозі їдальні.

- Замовкніть! – наказала вона поквапом.

Але було запізно, Женев'єва мала усе почути. На її лиці не залишилося і краплинки крові. Якраз клієнтка штовхнула двері – пані Бурдле, одна з останніх постійних клієнток «Старого Ельбьофа», де вона знаходила міцні тканини. Пані де Бов уже віддавна, наслідуючи моду, перейшла до «Щастя», навіть пані Марті більше не заходила, цілковито переможена спокусами вітрин, що навпроти. Женев'єва була змушена ступити наперед і запитати безбарвним голосом:

- Чого пані бажає?

Пані Бурдле хотіла подивитися фланель. Коломбан вийняв із шафи один сувій, і Женев'єва показала тканину. Вони обидвоє, з крижаними долонями, мусили стояти поруч за прилавком. Тим часом Бодю вийшов останнім з тісної їдальні, слідом за дружиною, яка сіла на ослінчику біля

каси. Він спершу не втручався у продаж і усміхнувся Денізі, яка стояла поруч і дивилася на пані Бурдле.

- Вона недостатньо гарна, - казала пані. – Покажіть мені, що маєте найміцнішого.

Коломбан вийняв інший сувій. Запала тиша. Пані Бурдле прискіпливо розглядала тканину.

- І скільки? – запитала вона.
- Шість франків, пані, - відповіла Женев'єва.

Клієнтка рвучко відступила.

- Шість франків! Але ж у них там, навпроти, така сама за п'ять франків.

Обличчя Бодю трохи скривилося. Він не стримався і заговорив, спершу дуже ввічливо. Безперечно, пані помиляється, цей товар треба було б продавати за шість франків п'ятдесят, неможливо, аби його продавали за п'ять франків. Жодного сумніву, йдеться про іншу тканину.

- Ні-ні, - повторювала вона з упертістю буржуазки, котра хизується тим, що знається на всьому. – Може, та ще й міцніша.

Суперечка загострювалася. Бодю, з жовчу на лиці, силувався тримати усмішку, але отрута супроти «Жіночого Щастя» бризкала з його горла.

- Дійсно, - зрештою мовила пані Бурдле, - слід ліпше ставитися до мене, інакше я піду навпроти, як інші.

Тож він втратив голову і заволав, тремтячи від стримуваної люті:

- Гарзд! Йдіть навпроти!

Дуже ображена, вона шпарко звелася і пішла, не озираючись, лишень відповіла:

- Саме це, пане, я і зроблю.

Усі скам'яніли й зацікавилися від бруталності хазяїна. Він сам стояв отетерілий і дрижав через те, що тільки-но наговорив. Слова вихопилися з нього поза його волею, разом з вибухом образи, що накопичувалася протягом тривалого часу. Тепер уся родина Бодю, опустивши руки, нерухомо стежила поглядом за пані Бурдле, котра переходила дорогу. Здавалося, вона забирає із собою їхній талан. І коли вона спокійним кроком ступила під високі двері «Щастя», коли вони побачили, як її спина втонула у натовпі, то у них немов би вкрали щось дороге.

- Вони забрали у нас ще одну! – пробурмотів купець.

А тоді обернувся до Денізи, натякаючи на її нові зобов'язання:

- Тебе також, вони тебе знов забрали... Та годі, я не маю на тебе зла. У них є гроші, тож вони сильніші.

Якраз в ту мить Деніза, ще сподіваючись, що Женев'єва не почула Коломбана, прошепотіла їй на вухо:

- Він Вас кохає, тримайтеся веселіше.

Але дівчина відповіла дуже тихо, надірваним голосом:

- Чому Ви мене обманюєте?.. Погляньте! Він не може стриматися, усе дивиться вгору... Я добре знаю, що вони його у мене вкрали, так само, як крадуть у нас усе.

Вона сіла на ослінчик біля каси, коло матері. А та, безсумнівно, здогадалася про новий удар, якого завдали її дочці, бо її маркітні очі перебігали від дівчини до Коломбана, а тоді перескочили на «Щастя». Це правда, вони усе вкрали: у батька – статок, у матері – її вмирущу дитину, у дівчини – чоловіка, якого вона ждала протягом десяти років. Дивлячись на цю приречену родину, Деніза, чиє серце переповнювалося співчуттям, на якусь мить злякалася, що вчинила зло. Чи ж не долучається вона до безжалісної машини, яка чавить бідолашний люд? Але її буцімто захопила незнана сила, вона відчувала, що не коїть зла.

- Га? – продовжував Бодю, аби підбадьорити себе. – Ми від того не помремо. Одну клієнтку втратили, двох знайдемо... Чуєш, Денізо: я маю сімдесят тисяч франків, через які твій Муре ночей не спатиме... Агов, ви там! Не сидіть, наче на похоронах!

Йому не вдавалося розвеселити їх, тож він сам повернувся до збайдужілого отупіння. Усі не зводили очей зі страховиська і, приваблені й зачаровані ним, смакували своє лихо. Роботи завершувалися, фасад звільнили від риштування, вигулькнув один бік велетенської споруди з білими стінами, пробитими ясними вітринами. І якраз уздовж тротуару, нарешті звільненого для пішоходів, перед службою відправки вишикувалося вісім екіпажів, які прислужники по черзі завантажували. Під сонячними променями, що залили вулицю, зелені афіші, поплямовані жовтим і червоним, виблискували, мов свічада, відкидали сліпучі відблиски до самих нетрів «Старого Ельбьофа». Візники, вдягнені у чорне, з пристойними манерами, тримали поводи, а коні у бездоганних упряжах гризли посріблені вудила. Щоразу, коли повіз було наповнено, бруківкою котився лункий стукіт, від якого здригалися сусідні крамнички.

Перед цим переможним шестям, яке вони мали спостерігати двічі на день, серця усіх Бодю розпукали тугою. Батько ледь стояв на ногах, запитуючи себе, куди безаперервно спливає цей потік товарів, а мати, зболіла від мук своєї дочки, і далі дивилася, не бачачи, повними сліз очима.

ІХ

У понеділок 14 березня «Жіноче Щастя» урочисто відкривало нові приміщення магазину великою виставкою модних новинок літнього сезону, яка мала тривати протягом трьох днів. Надворі дув колочий північно-західний вітер, і перехожі, здивовані неочікуваним поверненням зими, швиденько трюхкотіли, закутуючись у пальта. А у довколишніх крамничках бродило неабияке занепокоєння. Крізь шибки виднілися бліді лиця дрібних крамарів, зайнятих тим, що підраховували перші екіпажі, які зупинялися коло парадного входу на вулиці Новій. Ці двері, високі й широкі, ніби ганок церкви, оточували скульптури – Промисловість і Торгівля, котрі простягали одна одній руки посеред хитромудрого декору, а згори їх накривала крилата маркіза, на якій свіжа позолота, здавалося, осявала тротуари сонячними променями. Праворуч та ліворуч простягалися ще сліпучо білі фасади і завертали на вулиці Монсінї та Мішодьєр, займаючи увесь острівець будівель, окрім фасаду з боку вулиці Десятого Грудня, де банк барона Гартмана мав розпочати будівництво. І коли дрібні крамарі здіймали голови до цієї казарми, то розрізняли нагромадження товарів крізь прозорі шибки, які від першого до третього поверху відкривали споруду для сонячного світла. Цей велетенський куб, цей колосальний базар перегородив їм небо, і їм здавалося, що саме він є причиною холоду, від якого вони дрижать у глибинах своїх крижаних крамниць.

Вже о шостій годині Муре був на місці й роздавав останні накази. По центру, від парадного входу, з краю в край розгорталася галерея, оточена праворуч і ліворуч двома вужчими галереями – галереєю Монсінї і галереєю Мішодьєр. Внутрішній двір заклипи і перетворили на торгівельні зали. З першого поверху здіймалися залізні сходи, а на двох горішніх поверхах з кінця в кінець було перекинено залізні мости. Архітектор, котрий, як не дивно, виявився розумним – молодий чоловік, залюблений у нові часи – використовував камінь виключно для підвалів та наріжних підпор, а на них звів справжній залізний кістяк, підперши колонами скелет із балок і бантин. Створи під підлогою і внутрішні перебіжки були цегляні. Простір повсюди було розширено, світло й повітря потрапляли безперешкодно, відвідувачі могли вільно рухатися під зухвалим льотом довгих ферм. Це був міцний і легкий собор модерної торгівлі, зведений для пастви споживачів. Знизу, в центральній галереї,

після виставлених при самих дверях уцінених речей, містилися краватки, рукавички і шовки. Галерею Монсіньї займали постільна білизна і ситці, галерею Мішодьєр – товари для шиття, очіпки, сукна і шерсть. На другому поверсі розмістили верхній одяг, білизну, шалі, мережива, ще кілька нових відділів, а на третій поверх перевели килими, ковдри й подушки, меблеві тканини – усі громіздкі товари, які важко пересувати. На цей час кількість відділів становила тридцять дев'ять і нараховувалося тисяча вісімсот працівників, з них двісті – жінки. Нове плем'я проростало в лункому житті високих металевих нав.

Єдиною пристрастю Муре було завоювання жінки. Він хотів, щоб у його домі вона була королевою, для неї він збудував цей храм, аби потім тримати її у рабській покорі. У цьому полягала його тактика: сп'янити її галантною запопадливістю і спекулювати на її бажаннях, експлуатувати її лихоманку. Тож вдень і вночі він сушив собі голову над новими вигадками. Він уже вирішив порятувати тендітних дам від втоми на сходах і наказав обладнати два ліфти, обтягнені оксамитом. А нещодавно він відкрив буфет, де безкоштовно роздавали сироп і печиво, ще й читальний зал – оздоблену з надмірно пишними розкошами монументальну галерею, у якій навіть наважувався влаштовувати виставки картин. Але найглибший його задум був спрямований на жінку, позбавлену кокетування, – завоювати матір за допомогою дитини. Він не нехтував жодним засобом, спекулював на усіх почуттях, створив відділи для дівчаток і хлопчиків, зупиняв матусь на ходу і пропонував малюкам повітряні кульки й малюнки. Справжній геніальний хід, ці повітряні кульки, які роздавали кожній клієнтці: червоні кульки з тонкого каучуку, на яких великими літерами було написано назву магазину і які, прив'язані за ниточку, плавали у повітрі й мандрували вулицями – жива реклама!

Головна сила полягала у рекламі. Муре дійшов до того, що витрачав триста тисяч франків на каталоги, оголошення й афіші. Для розпродажу літніх новинок він випустив двісті тисяч каталогів, з них п'ятдесят тисяч за кордоном, у перекладі на різні мови. Тепер він ілюстрував їх гравюрами, ще й додавав до них зразки, приклеєні на аркуші. Вітрини виходили з берегів, «Жіноче Щастя» було в усіх на очах, заповнювало стіни, газети, навіть театральні завіси. Він проповідував, що жінка – безсила перед рекламою, що вона врешті-решт неухильно йде на галас. До того ж, він готував для неї мудріші пастки, аналізував її, як знаний мораліст. Скажімо, він відкрив, що вона не встоїть супроти дешеvizни, купуватиме без потреби, якщо вважатиме, що укладає вигідну справу. І на цьому спостереженні він заснував систему зниження цін, поступово уцінював непродані товари, воліючи продавати зі збитком, відданий принципу швидкого оновлення товарів. Потім він проник ще глибше у серце жінки й нещодавно вигідав «повернення» - шедевр езуїтської спокуси. «Прошу

пані, купуйте: Ви повернете нам річ, якщо вона Вам більше не подобатиметься.» І жінка, котра опиралася, віднаходила в цьому останнє виправдання, можливість виправити божевілля, і купувала, заспокоївши свою совість. Відтепер повернення і зниження цін стали частиною класичного функціонування нової торгівлі.

Але де Муре виявився майстром, рівного якому немає, так це у внутрішньому облаштуванні магазину. Він запровадив закон, що жоден куточок «Жіночого Щастя» не повинен залишатися порожнім. Він вимагав, щоб повсюди були гамір, натовп, життя, бо життя, казав він, приваблює життя, породжує нове життя і б'є ключем. Із цього закону він виводив найрізноманітніші застосування. Перш за все, натовп має душитися, аби зайти досередини, потрібно, щоб на вулиці гадали, буцімто почалося повстання. І він отримав цю тисняву, розмістивши у дверях уцінені товари, - ящики і кошики, з яких вивалювалися речі за смішною ціною. Тож дрібний люд товкся, перегороджував поріг, створював враження, що магазин лускає від натовпу, навіть якщо насправді був заповнений лише на половину. Потім уздовж галерей він мистецьки приховав відділи, що простоювали, скажімо, шалі влітку, а перкаль узимку, він оточував їх пожвавленими відділами, топив їх у юрмі. Лише він єдиний додумався запахати на третій поверх відділи з килимами й меблями, у яких клієнток було значно менше, і якби вони містилися на першому поверсі, то створювали б холодні й порожні діри. Якби він міг вигадати спосіб, то пропустив би вулицю крізь свій магазин.

Муре саме перебував у нападі натхнення. У суботу ввечері, коли востаннє оглядав приготування до великого понеділкового розпродажу, над яким працювали протягом місяця, він раптово усвідомив, що розроблене ним розташування відділів недоречне. Однак, це розташування ґрунтувалося на непохитній логіці: тканини по один бік, готовий одяг – по інший, і цей розумний порядок мав дозволити клієнткам самим знайти шлях. Колись, у захарашеній крамниці пані Едуен, він мріяв про такий порядок, аж ось відчув, що завагався, і саме в той день, коли втілив його. І враз він заволав, що «треба усе перетрошити.» Залишалось сорок вісім годин, а потрібно було переселити половину магазину. Забігані й затуркані працівники мали провести дві ночі й цілісінький недільний день посеред жахливого рейваху. Навіть у понеділок зранку, за годину до відкриття, товари ще не були на місцях. Безсумнівно, хазяїн збожеволів, ніхто нічого не розумів – це був загальний відчай.

- Ну ж бо, покваптесь! – гукав Муре зі спокійною впевненістю в своєму задумі. – Ось ще костюми, перенесіть їх он туди, нагору... А японську порцеляну розмістили у центрі?.. Останнє зусилля, мої діточки, і побачите, який зараз почнеться розпродаж!

Бурдонкль також був тут від самого світанку. Він нічого не розумів, як і решта, і слідкував за директором стривоженим поглядом. Він не наважувався запитати його, знаючи, у який спосіб той сприймає сумніви у момент запалу. Утім, він наважився і лагідно запитав:

- Чи справді було необхідно усе перекидати сторчголов напередодні нашої виставки?

Спершу Муре знизав плечима, не відповідаючи, а коли Бурдонкль дозволив собі наполягати, вибухнув:

- Щоб клієнтки скупчилися усі в одному кутку, еге ж? Ото гарненька ідея мені спала на думку – мов у кресляра! Я від того ніколи не оговтався б... Та зрозумійте ж, я розсіюю натовп. Жінка заходить, прямує собі простісінько туди, куди хоче йти, переходить від сорочки до сукні, від сукні до пальта, тоді забирається геть, навіть трошки не поблукає!.. І жодна так і не побачить нашого магазину!

- Але, - наважився зауважити Бурдонкль, - тепер, коли Ви усе переплутали і розкидали по усіх усюдах, наші працівники постоптують собі ноги, проводжаючи споживачок з відділу до відділу.

Муре на це зверхньо махнув рукою.

- Та начхати мені на це! Вони молоді, від цього тільки підростуть... Тим ліпше для них, якщо трошки прогуляються! Здаватиметься, що їх безліч, вони збільшать натовп. Нехай штовхаються – нам це і треба!

Він реготав і, стишивши голос, зволив пояснити свої думки:

- Так ось, Бурдонкле! Послухайте, яким буде результат... По-перше, таке постійне бродіння клієнток розсіє їх трошки повсюди, посилить враження від натовпу і змусить їх втратити розум. По-друге, оскільки їх потрібно буде супроводжувати з одного кінця магазину до іншого, якщо вони забажають, скажімо, підкладку після того, як придбають шовку на сукню, то ці мандри туди-сюди потроять у їхніх очах обшири магазину. По-третє, вони будуть змушені проходити через відділи, куди і ногою не ступили б, а дорогою натраплять на спокуси і спіймаються на їх. По-четверте...

Бурдонкль зареготав разом з ним. А втішений Муре зупинився і гукнув прислужникам:

- Дуже добре, мої малятка! Тепер пройдіться віником, і все буде прекрасно!

Аж тут, озирнувшись, він помітив Денізу. Він з Бурдонклем опинився біля відділу верхнього одягу, який саме наказав розділити – перенести сукні й

костюми на третій поверх, на іншому краю магазину. Деніза спустилася першою і широко розплющила очі, розгублена від нового облаштування.

- Що таке? – пробурмотіла вона. – Ми переїхали?

Цей подив, схоже, розвеселив Муре, який обожнював театральні ефекти. У перші дні лютого Деніза повернулася до «Щастя», де з приємним подивом побачила, що інші працівниці з нею чемні, майже шанобливі. Найприхильнішою виявилася пані Орелі, а Маргарита і Клара, здавалось, змирилися, навіть татусь Жув знічено схилив перед нею голову, буцімто бажав стерти давнішні погані спомини. Вистачило одного слова Муре, і усі перешіптувалися, пасучи її очима. Посеред цієї загальної люб'язності вона була трошки діткнена лише промовистим смутком Делоша і незрозумілими усміщечками Поліни.

А Муре і далі дивився на неї з радісним виглядом.

- Що Ви шукаєте, панно? – нарешті запитав він.

Деніза спершу не помітила його і злегка почервоніла. Відколи вона повернулася, то помічала з його боку ознаки зацікавленості, які її глибоко зворушували. Поліна, з невідомої для Денізи причини, переповіла їй в усіх подробицях коханнячко між хазяїном і Кларою: де він з нею перестрівався і скільки платив їй. Вона частенько забалакувала про це, навіть додавала, що він має й іншу коханку – ту пані Дефорж, яку добре знає увесь магазин. Такі оповідки спантеличували Денізу, вона знову відчувала поруч з ним колишні страхи й млість, у якій вдячність змагалася з люттю.

- Та усе це переселення... – пробурмотіла вона.

Тоді Муре підійшов до неї і мовив тихіше:

- Сьогодні ввечері, після розпродажу, прошу зайти до мого кабінету. Я бажаю з Вами поговорити.

Знічена, вона схилила голову, не вимовивши жодного слова. Так вона і зайшла до відділу, куди вже сходилися інші продавчині. Проте Бурдонкль почув Муре і з усміхом дивився на нього, навіть наважився сказати, коли вони zostалися самі:

- Ще й ця! Стережіться, це вже стає загрозовим!

Муре взявся квапливо відбиватися і приховував своє хвилювання під зневажливою зверхністю:

- Та облиште! Це лише жарт! Жінка, яка мене візьме, ще не народилася, мій дорогесенький!

Магазин уже відчинявся, тож він поквапився оглянути різні відділи. Бурдонкль тільки похитав головою. Ця Деніза, простенька й лагідна, починала непокоїти його. З першого разу він її перемиг завдяки брутальному звільненню. Але вона знову вигулькнула, і він поставився до неї як до сильного ворога й затих перед нею, очікуючи, що буде далі.

Він наздогнав Муре, котрий гукав знизу, в торгівельній залі з боку вулиці Нової, навпроти парадного входу:

- Та ви з мене збиткуєтесь?! Я сказав розставити по краях блакитні парасольки... Ану, швиденько усе це переламайте!

Він нічого не бажав чути, і загін прислужників мусив переробити виставку парасольок. Побачивши, що з'явилися клієнтки, він наказав навіть зачинити на хвильку двері і повторював, що радше зовсім не відчинить, аніж блакитні парасольки залишаться у центрі – це руйнує продуману ним композицію. Ютен, Мін'йон та кілька інших прийшли поглянути і зводили очі, але вдавали, що не розуміють, адже належали до іншої школи.

Нарешті двері відчинили, і в них полився потік. Від першої ж години, ще до того, як магазин наповнився, у вестибюлі почалася така тиснява, що довелося покликати на допомогу поліцейського, аби відновити рух на тротуарі. Муре точно розрахував: усі скромні господині, міцно зімкнені ряди дрібних міщанок і жіночок в очіпках, брали штурмом дешевизну – уцінені товари й рештки, виставлені прямісінько на вулиці. У повітрі весь час миготіли руки, які мацали вивішені при вході ситець за сім су, дешевеньку шерсть і бавовну за дев'ять су, найбільше ж орлеанський ситець за тридцять вісім сантиметрів, який спустошував бідні гаманці. Плечі пхалися, розпалювалася гарячкова штовханина довкола ящиків і кошиків, де уцінені товари – мережива за десять сантиметрів, стрічки за п'ять су, підв'язки за три су, рукавички, нижні спідниці, краватки і бавовняні панчохи – вищилися купами, а тоді враз зникали, немовби їх ковтав ненажерливий натовп. Незважаючи на холодну погоду, продавців, які влаштувалися прямісінько на тротуарі, ніяк не вистачало. Якась товста жінка почала волати. Двох дівчаток заледве не розчавили.

Ця штовханина посилювалася увесь ранок. Близько першої влаштувалися черги, вулиця була перегороджена, немов під час бунту. Саме тоді пані де Бов з дочкою Бланш стояли, вагаючись, на протилежному тротуарі, аж тут до них підійшла пані Марті, також у супроводі дочки Валентини.

- Га? Ото люду! – мовила перша. – Там просто вбиваються... Мені не слід було приходити, бо я лежала в ліжку, а тоді встала, щоб подихати повітрям.

- Я так само, - повідомила інша. – Я пообіцяла чоловікові, що відвідаю його сестру, на Монмартрі... Але я проходила поруч і згадала, що мені потрібна шнурівка. Ліпше купити тут, аніж деінде, правда ж? О! Я не витрачу жодного су! Зрештою, мені нічого не потрібно.

Утім, вони не зводили очей від входу до магазину, їх захопив і поніс ураган натовпу.

- Ні-ні, я не зайду, я боюся, - пробурмотіла пані де Бов. – Бланш, ходімо геть звідси, нас тут розтопчуть.

Але її голос ослаб, вона помалу поступалася бажанню зайти туди, куди йдуть усі, і її страх розтанув у непереможній привабливості юрми. Пані Марті також не панувала над собою і відповіла:

- Валентино, тримайся за мою сукню... Леле! Я такого ще ніколи не бачила. Нас просто заносять. А що ж то буде всередині?!

Наші дами, підхоплені течією, вже не могли відступати. Достоту мов річки збирають свої води з долини, так, здавалося, і потік клієнток, що мчав вестибюлем, випивав з вулиці перехожих, всмоктував людність з усіх кутків Парижа. Жінки просувалися дуже повільно, затиснені так, що не могли продихнути, і трималися на ногах лиш тому, що їх підтримували плечі й животи, чиє м'яке тепло відчували довкола. Їхнє задоволене бажання тішилося цим тяжким наближенням і ще дужче підхльоскувало їхню цікавість. Це була мішанина дам у шовках, дрібних міщанок у вбогих сукенках, простоволосих дівок – усі піднесені, розпалені однією пристрастю. Поодинокі чоловіки тонули у повені корсажів і кидали довкола стривожені погляди. У самій гущавині якась годувальниця підіймала високо вгору своє немовля і залюбки сміялася. І тільки одна худюща жінка обурювалася, кидалася лихими словами, звинувачуючи сусідку в тому, що та віддушила їй усе тіло.

- Гадаю, моя спідниця тут і залишиться, - повторювала пані де Бов.

Мовчазна, з лицем поки що свіжим від прохолодного повітря, пані Марті зводилася навшпиньки, аби побачити першою, понад головами, як розгортаються нетрі магазину. Зіниці її сірих очей звужилися, наче у кішки, яка вистрибнула на яскраве світло, хоча обличчя залишалось спокійним, а погляд ясним, мов у людини, котра прокидається.

-Ах! Нарешті! – мовила вона, зітхаючи з полегшею.

Наші дами тільки-тільки звільнилися. Вони були у торгівельній залі з боку вулиці Нової. І яким же був їхній подив, коли вони опинилися майже у порожнечі. Тут їм було так добре, буцімто вони потрапили у весну, втікши

від зимової вулиці. Надворі свистів крижаний вітер з приморозком, а у галереях «Щастя» вже стояла прекрасна пора, така тепла від легких тканин, з квітковими розмаїттям вишуканих відтінків, з сільськими веселощами літньої моди та парасольок від сонця.

- Погляньте-но! – вигукнула, завмерши, пані де Бов.

Це була виставка парасольок. Усі розкриті, округлі, мов щити, вони накривали залу від шибок скляної стелі до плінтусів з лакованого дуба. Вони вимальовували фестони на аркадах горішніх поверхів, спускалися гірляндами уздовж колон, крутилися щільними шерегами довкола балюстрад на галереї і аж до поручнів на сходах. Всюди розміщені симетрично, вони замальовували стіни червоним, зеленим і жовтим, здавалися велетенськими венеційськими ліхтарями, запаленими для якогось колосального свята. По кутках розмістилися складні мотиви: зірочки, викладені з парасольок за тридцять дев'ять су, чії світлі барви – блакитна, кремове-біла, блідо-рожева – світилися ніжно, мов лампадки, а над ними палали загравою пожежі здоровенні японські парасолі, на яких у пурпурових небесах літали золотаві журавлі.

Пані Марті підшукувала слова, аби висловити своє зачудування, але знайшла тільки один вигук:

- Це феєрично!

А тоді спробувала зорієнтуватися:

- Гаразд, шнурівка – у товарах для шиття... Я купую собі шнурівку і тікаю.

- Я вас проведу, - мовила пані де Бов. – Правда ж, Бланш? Ми тільки пройдемося магазином.

Але ще на порозі наші дами загубилися. Вони звернули ліворуч, але товари для шиття переселили, тож вони втрапили посеред рюшів, а тоді на оздоблення. Під критими галереями було дуже парко – волога і замкнена спека теплиці, обтяжена збляклим запахом тканин, що приглушував тупотіння натовпу. Тож вони повернулися до входу, але там вже утворився потік на вихід – нескінченна хода жінок і дітей, над якими пурхала хмаринка червоних кульок. Сорок тисяч кульок чекали напоготові, їх мали роздавати окремі прислужники. Дивлячись на клієток, які виходили на вулицю, можна було б подумати, що над ними у повітрі, на невидимих ниточках, пурхають велетенські мильні бульбашки, у яких віддзеркалюється палання парасольок. Увесь магазин був освітлений ними.

- Ну й люду! – проголосила пані де Бов. – Вже й не знаєш, де знаходишся.

Утім, наші дами не могли залишатися у натовпі коло дверей, у самій гущавині штовханини на вхід та на вихід. На щастя, їм на допомогу прийшов інспектор Жув. Він стовбичів у вестибюлі, поважний та уважний, і роздивлявся кожну жінку, яка проминала повз нього. Наділений спеціальними повноваженнями внутрішньої поліції, він винюхував злодійок і найбільше стежив за вагітними жінками, якщо лихоманка у їхніх очах здавалася йому підозрілою.

- Товари для шиття, вельмишановні пані? – послужливо перепитав він. – Пройдіть ліворуч. Погляньте, он там, поза очіпками.

Пані де Бов подякувала, але пані Марті, обернувшись, вже не побачила поруч із собою своєї дочки Валентини. Вона злякалася було, але помітила її вже далеченько, в кінці залу вулиці Нової, глибоко зосереджену над столом з пропозиціями, на якому громадилися жіночі краватки за дев'ятнадцять су. Муре практикував пропозиції, коли товари пропонували гучним голосом, чіпляючи і випатрошуючи клієток, бо не гребував жодною рекламою і збиткувався з манірності деяких колег, на чю думку товари мають самі за себе говорити. Спеціальні продавці, насмішкуваті паризькі лайдаки, збували у такий спосіб значну кількість дешевих неякісних дрібничок.

- О! Мамо! – прошепотіла Валентина. – Поглянь лишень на ці краватки... У них в куточку вишита пташечка.

Продавець вихваляв товар, присягався, що це чистісінький шовк, що фабрикант збанкрутував і ніде ніколи їм більше не трапиться подібна нагода.

- Дев'ятнадцять су! Чи можливо таке? – прожебоніла пані Марті, спокушена, як і її дочка. – Еге! Я таки візьму двійко – це нас не розорить.

Пані де Бов поглядала з огидою: вона ненавиділа пропозиції, і продавець, котрий кликав її, змушував її тікати. Здивована пані Марті не розуміла цього нервового жаху перед зазиваннями, адже мала іншу вдачу: вона була з тих жінок, які щасливі, коли їх беруть силою, купають у пестошах публічних пропозицій, вони тішаться з того, що можуть помацати усе своїми ручками, і радо марнують час на пустопорожні слова.

- Тепер, - продовжувала вона, – швиденько по мою шнурівку... Я навіть не хочу нічого більше бачити.

Але коли вона проходила крізь шарфи й рукавички, її серце знову розтануло. Там, під розсіяним світлом, було влаштовано виставку жвавих і веселих кольорів, що справляли чарівне враження. Розміщені симетрично прилавки здавалися клумбами французького парку, на яких усміхалися

ніжні квіткові гами. На голому дереві, у вивернених коробках, у переповнених ящиках копичився урожай шарфів – яскраво-червоні геранії, молочно-білі петунії, жовтаве золото хризантем, небесна блакить вербени. А вище, на мідних стеблах, буяв інший квітник з розкиданих хустин, розкручених стрічок – справжній сліпучий пояс, що тікав удалечінь, здіймався на колони, подвоювався у дзеркалах. Але що найдужче збурювало натовп, так це швейцарська хатинка, збудована виключно з рукавичок – шедевр Міньйона, на який пішло два дні праці. Спершу чорні рукавички утворювали долішній поверх, потім було розміщено блідо-жовті, бузкові й криваво-червоні рукавички – на оздобленні, віконних рамах, на балконі, замість гонт на даху.

- Що пані бажає? – запитав Міньйон, побачивши, як пані Марті завмерла перед хатинкою. – Ось шведські рукавички за один франк сімдесят п'ять, першокласна якість...

Він завзято пропонував товар, з-поза прилавка зазивав клієток, ошелешував їх своєю люб'язністю. Пані Марті заперечно похитала головою, а він продовжував:

- Тирольські рукавички за один франк двадцять п'ять... Туринські рукавички для дітей, вишиті рукавички усіх кольорів...

- Ні, дякую, мені нічого не потрібно, - заявила пані Марті.

Але він відчув, що її голос ослаб, тож нападав брутальніше, тицяв їй під очі вишиті рукавички, тож вона безсило здалася і придбала одну пару. Пані де Бов поглянула на неї з усміхом, і вона почервоніла.

- Га? Хіба ж я не дитя?.. Якщо я не покваплюся купити свою шнурівку і не втечу, то мені кінець.

На біду, у товарах для шиття була така тиснява, що наших дам ніяк не могли обслужити. Вони удвох прочекали десять хвилин і вже почали дратуватися, аж тут їх зайняла зустріч з пані Бурдле і трьома її дітьми. Вона пояснювала зі спокійним виглядом гарненької практичної жіночки, що хотіла показати усе своїй малечі. Мадлені було десять років, Едмону вісім, Люсьєну чотири, і вони весело сміялися, для них це була дешева розвага, яку їм віддавна обіцяли.

- Які вони цікавенькі, я куплю собі одну червону парасолю, - враз мовила пані Марті, котра тупцяла, нетерпеливлячись від того, що стовбичить тут і нічого не робить.

Вона обрала собі парасоллю за чотирнадцять франків п'ятдесят. Пані Бурдле осудливим поглядом прослідкувала за цим придбанням і дружньо мовила їй:

- Ви дуже помиляєтесь, що так поквапилися. За місяць Ви мали б її за десять франків... Але мене вони не упіймають!

І вона виклала свою теорію доброї господині. Якщо магазини знижують ціни, то слід лише зачекати. Вона не бажала, щоб вони її експлуатували, натомість сама користалася в них справді вдалим нагодами, навіть пишалася своєю хитрістю і вихвалялася, що ніколи не залишає їм жодного су прибутку.

- Послухайте, - наприкінці мовила вона, - я пообіцяла своїм малютам, що покажу їм малюнки, там, нагорі, у салоні... То ходіть зі мною, ви маєте час.

Тож про шнурівку всі забули: пані Марті швидко здалась, а пані де Бов відмовилася, воліючи спершу обійти перший поверх. Врешті-решт, пані сподівалися, що зможуть перестрітися нагорі. Пані Бурдле шукала сходи, аж тут помітила ліфт і, щоб довершити розвагу, заштовхала туди свою дітлашню. Пані Марті з Валентиною також зайшли до тісенької клітки, де їх геть затисли. Але дзеркала, оксамитовий ослінчик і кути мідні двері поглинули їхню увагу настільки, що вони доїхали до другого поверху, не відчувши тихого ковзання машини. До речі, починаючи від галереї мережив на їх очікували інші ласощі. Походячи повз буфет, пані Бурдле не проминули нагоди залити свою дітлашню сиропом. Це була квадратна зала з широким мармуровим прилавком. По обидва кінці з посріблених кранів витікали тонесенькі цівочки води, а позаду на тацях вишикувалися пляшки. Троє кельнерів безперестанку витирали і наповнювали склянки. Щоб стримати нетерплячих клієнтів, довелося влаштувати чергу, мов на вході до театру, за допомогою вкритого оксамитом бар'єра. Натовп достоту душився. Дорослі люди, втрачаючи будь-який сором перед безкоштовним частуванням, упивалися до кольок у животі.

- Агов! Де вони? – гукнула пані Бурдле, коли вирвалася із юрми і утерла дітей своїм носовичком.

Але помітила пані Марті з Валері дуже далеко – в глибинах іншої галереї. Обидві, занурені у розкидані нижні спідниці, досі купували. Усьому кінець, мати й дочка зникли у лихоманці споживацтва, яка заповонила їх.

Дійшовши до салону читання й листування, пані Бурдле влаштувала Мадлену, Едмона і Люсьєна за великим столом, а тоді сама узала в бібліотеці альбоми з фотографіями і принесла їм. Склепінчаста стеля довгої зали була переобтяжена золотом. По обидва кінці, один навпроти одного, вишикувалися монументальні каміни. Стіни були вкриті посередніми

картинами в дуже багатих рамцях. А між колонами, перед усіма зашкленними еркерами з металевим плетінням, що відкривалися всередину магазину, стояли у вазах з майоліки високі зелені рослини. Довкола столу, заваленого журналами і газетами, заставленого письмовим папером і чорнильницями, влаштувалася особлива публіка. Дами скидали рукавички і писали листи на папері з фірмовими вензелями, які перекреслювали розчерком пера. Кілька чоловіків зручно розвалилися в кріслах і читали газети. Але багато хто залишався тут, нічого не роблячи: чоловіки чекали на своїх жінок, які блукали відділами, молоді дами крадькома вичікували своїх коханців, старих батьків здали сюди, наче до гардеробу, щоб забрати на виході. Увесь цей люд мляво розсівся, відпочивав собі, позирав крізь еркери у нетрі галерей та залів, з яких долинав віддалений гамір поміж тихим скрипінням пер і шарудінням газет.

- Як?! Ви тут? – мовила пані Бурдле. – Я Вас не впізнала.

Поруч з її дітьми якась дама заховалася за сторінками часопису. Це була пані Гібаль. Схоже, їй була прикрою ця зустріч. Але вона негайно опанувала себе і розповіла, що зайшла сюди трошки посидіти, аби втекти від штовханини натовпу. Пані Бурдле запитала її, чи вона зайшла скупитися, на що та відповіла зі звичним млявим виразом, гасячи під повіками егоїстичну колючість погляду:

-О, ні!.. Навпаки, я прийшла повернути. Так, порт'єри, якими невдоволена. Проте, там стільки люду, що я зачекаю, перш ніж наважуся зайти до відділу.

Вона балакала собі, сказала, що це дуже зручно – цей механізм повернення: раніше вона ніколи не купувала, а тепер іноді дозволяє себе спокусити. Насправді вона повертала четверо покупок з п'яти, і її вже знали в усіх відділах за дивні придбання, що прозирали під постійним невдоволенням, через яке вона повертала речі одна за одною, протримавши їх протягом кількох днів. Однак говорячи, вона не зводила погляду від дверей салону і вочевидь відчула полегшу, коли пані Бурдле повернулася до своїх дітей, щоб пояснити їм фотографії. Майже в ту ж мить зайшли пан де Бов і Поль де Валаньоск. Граф, удаючи, що показує молодому чоловікові нові приміщення магазину, обмінявся з нею жвавими поглядами, а тоді вона знову занурилася в читання, буцімто не помітила його.

- Погляньте-но! Поль! – зачувся голос поза нашими панамі.

Це був Муре, котрий саме оглядав різні служби. Вони простягли одне одному руки, і він одразу ж запитав:

- Пані де Бов не зробила нам честі прийти?

- Господи! Ні, - відповів граф. – І вона про це дуже жалкувала. Їй нездоровиться. О! Нічого страшного.

Але враз він удав, що побачив пані Гібаль. Він утік, підійшов до неї, скинувши капелюха, а двоє інших обмежилися тим, що привітали її здалеку. Вона також розіграла здивування. Поль на це усміхнувся: нарешті він усе зрозумів і тихесенько переповів Муре, як граф, котрого він перестрів на вулиці Рішельє, намагався втекти від нього, а тоді вирішив затягнути його до «Щастя» під тим приводом, що це неодмінно треба побачити. Вже протягом року ця дама витягає з графа гроші й задоволення, які тільки може, ніколи не пише йому, призначає побачення у громадських місцях – по церквах, музеях, магазинах, щоб порозумітися.

- Я гадаю, що для кожного побачення вони змінюють готелі, - пробурмотів молодий чоловік. – Минулого місяця він їздив у відрядження з інспекцією і писав своїй дружині що два дні – з Блуа, Ліберна, Тарба. Проте, я переконаний, що бачив, як він заходив до пристойного готелю-пансіону у кварталі Батінйоль... Та подивіться на нього! Який він перед нею красень, який коректний посадовець! Стара Франція! Це, мій друже, стара Франція!

- А твоє одруження? – запитав Муре.

Поль, не зводячи очей з графа, відповів, що вони і досі чекають на смерть тітоньки, а тоді додав з тріумфом:

- Га? Ти побачив? Він схилився і прошепотів їй адресу. Ось вона погоджується з найцотливішою фізіономією: жахлива жінка, ця тендітна руда краля з байдужими очима... Ти диви! Які пристойні речі кояться у твоєму домі!

- О! – відповів Муре, усміхаючись. – Ці дами зовсім не у мене вдома, а у себе.

А тоді узявся жартувати: кохання, як і ластівки, приносить щастя у дім. Безперечно, він їх знає, тих дівок, які тиняються коло прилавків, і дамочок, які нібито випадково перестріваються з приятелем. Хоча вони й не купують, так принаймні збільшують кількість відвідувачів і зігрівають приміщення. Балакаючи, він відвів свого однокашника і зупинив його на порозі салону, навпроти великої центральної галереї, яка під їхніми ногами розгортала шерегу залів. Позад них у салоні залишалася усамітненість, тихе скрипотіння нервових пер і шурхіт зіжмаканих газет. Якийсь старий пан заснув над «Монітором». Пан де Бов вивчав картини з явним наміром загубити у натовпі майбутнього зятя. І лише пані Бурдле посеред цього спокою дуже голосно розважала своїх діток, немов у завойованій країні.

- Бачиш, вони тут у себе вдома, - повторив Муре, обвівши широким порухом руки скупчення жінок, від якого тріщав магазин.

Саме тоді нарешті зайшла пані Дефорж, після того, як ледве не залишила своє манто в юрмиську, і проминала першу залу. Дійшовши до головної галереї, вона звела очі. Вона почувалася мов під склепінням вокзалу, оточеним поручнями двох горішніх поверхів, перерізаним підвісними сходами і перетятим повітряними мостами. Подвійні залізні сходи вигиналися зухвалими дугами і виставляли безліч прогонів. Десь у височині мчали вперед перекинені над прірвою залізні містки. Під білявим світлом скляних шибок усе це залізо поєднувалося в легку архітектуру, хитромудре мереживо, що вільно пропускало сонячні промені, втілювало модерну візію палацу мрій, Вавилонської вежі, що громадилася незчисленними поверхами, розгортала зали, відкривала провалля на інші поверхи та інші зали, і так до безкінечності. Загалом, повсюди царювало залізо: молодий архітектор чесно і відважно відмовився приховувати його під шаром фарби, імітуючи камінь чи дерево. Знизу, аби не затьмарювати товари, декор був стриманим, з крупними одноманітними елементами нейтральних барв. Але чим вище здійсалося металеве риштування, тим багатшими ставали капітелі колон, заклепки утворювали квітковий візерунок, консолі та виступи оздоблювалися скульптурами. А вгорі розквітав розпис: зелене і червоне посеред осяйного золота – потоків золота, снопів золота, аж до шибок, на яких скло було емальовано й інкрустовано золотом. Під критими галереями цегла, що визирала на склепінні, також була вкрита яскравими барвами. До орнаментів було включено мозаїку та фаянс, щоб звеселити фризи, осяяти свіжими нотками суворість ансамблю. А сходи, з вкритими червоним оксамитом поручнями, були оздоблені стрічками різьбленого й полірованого заліза, які блищали, ніби сталь на лицарських обладунках.

Пані Дефорж, хоча вже знала нові облаштування, зупинилася, захоплена пристрасним рухом, який того дня оживляв велетенську наву. Знизу, довкола неї, безперервно ворухився натовп, чий подвійний потік, на вхід та на вихід, відчувався навіть у відділі шовків: натовп досі залишався різношерстим, хоча післяобіддя привело більше дам поміж дрібних міщанок і скромних господинь. Було багато жінок у жалобі, з довгими вельонами. Досі траплялися збиті з пантелику годувальниці, які захищали своїх немовлят, розчепірюючи лікті. І це море, ці різнобарвні капелюшки, непокрите волосся, біляве й чорняве, перекочувалися з краю в край галереї, такі перемішані й безбарвні на тлі бриніння яскравих тканин. Пані Дефорж бачила довкола себе тільки цінники з велетенськими цифрами, які сліпучими плямами вирізнялися на яскравих перкалях, блискучих шовках, похмурій шерсті. Стоси стрічок вищилися над головами, мури з фланелі висувалися наперед, розташовані повсюди дзеркала розсували стіни

магазину, відбивали вітрини й цікавих, які на них витріщалися – перевернені обличчя, уламки рук і ніг. А праворуч та ліворуч бічні галереї бігли вдалечінь, де купчилися снігові замети білизни, мережані глибини очіпків, безмежні далі, освітлені потужним світлом з якогось еркера, в якому натовп був не більш як людським пилом. Пані Дефорж звела очі: уздовж сходів, на підвісних містках, довкола балюстрад кожного поверху безперервно здіймалося румовище – ціле місто в повітрі, де люди прогулювалися краєм незміримих металевих риштувань, витиналися чорними силуетами у розсіяному світлі емальованих шибок. Зі стелі спускалися колосальні позолочені люстри, а килими, вишиті шовки, тканини із золотими берегами звішувалися, мов прапори, вкривали балюстради яскравими корогвами. З краю в край летіло мереживо, тремтіли мусліни – шовкові трофеї, апофеоз напіводягнених манекенів. Понад цією мішаниною, на самій горі, відділ постелі, немов підвішений, виставляв металеві ліжечка, оздоблені матрацами, задраповані білими завісами – дортуар пансіонерок, які спали під тупіт покупців, котрих меншало в міру того, як відділи видряпувалися вище й вище.

- Пані бажає дешеві підв'язки? – запитав котрийсь продавець у пані Дефорж, побачивши, що вона не рухається. – Повністю із шовку, за двадцять дев'ять су.

Вона не знайшла за належне відповісти. Довкола неї з дедалі сильнішою лихоманкою дзявкотіли зазивання. Утім, вона хотіла зорієнтуватися. Каса Альбера Ломма була ліворуч від неї. Він знав її з виду і дозволив собі люб'язну усмішку, аж нітрохи не кваплячись посеред навали рахунків, що обступили його. А тим часом позад нього Жозеф, змагаючися з коробкою мотузок, заледве встигав запаковувати покупки. Тож вона упізнала місце – шовки мали бути перед нею. Але їй потрібно було десять хвилин, аби втрапити туди, настільки погустішав натовп. У повітрі дедалі більшало червоних кульок на невидимих ниточках. Вони збивалися в пурпурові хмаринки, повільненько пливли до дверей, а потім розліталися Парижем. Пані Дефорж мусила схилити голову під летом кульок, якщо їх тримали зовсім маленькі дітки, обкрутивши ниточки на крихітних пальчиках.

- Як?! Пані, Ви наважилися?! – весело гукнув Бутмон, тільки-но помітив пані Дефорж.

Тепер, завідувач відділом, він був введений до її дому самим Муре й іноді заходив туди випити чаю. Вона вважала його посереднім, але дуже люб'язним, і її дивувала й потішала його неймовірно весела вдача. До речі, позавчора він навпростець розповів їй про любовці Муре і Клари – без жодного розрахунку, а з дурощів здорового парубка, який любить погиготіти. Катована ревнощами, приховуючи криваву рану під зневагою,

вона прийшла, щоб спробувати відшукати ту дівку – продавчинню верхнього одягу, усього лиш і сказав Бутмон, відмовляючись назвати ім'я.

- Ви бажаєте щось у нас придбати? – продовжував він.

- Та звісно, інакше я не прийшла б... Є у вас фуляри на вранішні сукні?

Вона сподівалася отримати від нього ім'я тієї панни, захоплена потребою побачити її. Бутмон негайно покликав Фав'є і продовжував балакати з нею, чекаючи на продавця, котрий завершував обслуговувати клієнтку, якраз «красунечку» - ту вродливу блондинку, про котру у відділі час від часу велися балачки, не знаючи ні про її життя, ні навіть її імені. Цього разу красунечка була в глибокій жалобі. Ти диви! Кого ж вона втратила – чоловіка чи батька? Звісно, не батька, інакше виглядала б сумнішою. То що тоді розповідали? Це не кокотка, вона мала справжнього чоловіка. Хоча, можливо, вона носить жалобу за матір'ю. Протягом кількох хвилин, незважаючи на надмір праці, відділ обмінювався припущеннями.

- Покваптесь, це неприпустимо! – гукав Ютен до Фав'є, котрий повертався, відвівши клієнтку до каси. – Коли з'являється ця дама, теревеням кінця-краю нема... Та має вона вас у носі!

- Але не там, де я її, - відповів роздратований продавець.

Але Ютен пригрозився, що донесе на нього дирекції, якщо він не виявлятиме більшої поваги до клієнток. Після того, як відділ згуртувався, аби проштовхнути його на місце Робіно, він ставав грізним і уїдливо суворим. Незважаючи на обіцянки залишатися добрим товаришем, якими колись улещував своїх колег, він поведився настільки нестерпно, що усі відтепер потайки підтримували Фав'є супроти нього.

- Ну ж бо, не огризайтесь, - суворо відповів Ютен. – Пан Бутмон запитував у Вас фуляру, найсвітліший візерунок.

Посеред відділу виставка літніх шовків осявала залу відблисками вранішньої зорі, достосту схід сонця у найделікатніших відтінках світла: блідо-рожевий, ніжно-жовтий, прозористо-блакитний – справжнісінький легкий пояс богини Іриди. Тут були тендітні, мов туманець, фуляри, легші за пух тополі шовки-сюрра, пекінські атласи, наче ніжна шкіра китайських незайманиць. Була також легесенька японська тафта, набивні тюрси з дикого шовкопряду і шовки-кора з Індії, не рахуючи вітчизняних легких шовків у тисячу смужечок, картатих, усіяних квітами – невичерпна фантазія візерунків, які навівали портрети дам у сукнях з воланами під час прогулянки погожого травневого ранку під крислатими деревами старого парку.

- Я візьму ось цей, у стилі Людовика XIV, з букетиками трояндочок, - врешті-решт мовила пані Дефорж.

Доки Фав'є відміряв, вона спробувала востаннє розпитати Бутмона, котрий стояв поруч з нею:

- Я піду до верхнього одягу, подивлюся дорожнє манто... Вона білявка, та панянка з Вашої оповідки?

Завідувач відділу, котрого почала непокоїти така наполегливість, відповів тільки усмішкою. Якраз повз них проходила Деніза. Вона тільки-но передала до рук Льенара, у мериносах, пані Бутарель – ту провінційну даму, котра заїздила до Парижа двічі на рік, аби розтринькати у «Щасті» гроші, які урізала з потреб своєї родини. Фав'є уже взяв було фуляр пані Дефорж, аж тут Ютен, бажаючи насолити йому, перепинив дівчину:

- Немає в тому потреби, панна люб'язно проведе пані.

Схвильована Деніза жваво зайнялася пакунком і касовим чеком. Варто було їй перестрітися лицем до лиця з тим молодим чоловіком, як вона відчувала сором, боцімто він нагадував їй про давнішню провину. Хоча, якщо вона й згрішила, то виключно у мріях.

- Скажіть-но, - тихцем запитала пані Дефорж Бутмона, - невже ця дівка, ця незграба? То він повернув її?.. Це вона – героїня Вашої авантюри?!

- Можливо, - відповів завідувач, досі усміхаючись. Він твердо вирішив не казати правди.

Пані Дефорж слідом за Денізою пішла вгору сходами. Вони мусили зупинятися що три секунди, аби їх не підхопив потік, який нісся донизу. В живому тремтінні усього дому залізні підпори помітно здригалися під ногами, немов бриніло дихання натовпу. На кожній сходинці надійно встановлені манекени нерухомо виставляли одяг: костюми, пальта, халати - достоту подвійна шереха солдатів на параді перемоги, з невеличким дерев'яним руків'ям, немов руків'я кинджала, встромленого у червоне сукно, що кривавіло на шиї, з якої тільки-но відрубали голову.

Нарешті пані Дефорж дісталася другого поверху, але тут її на мить зупинила штовханина, ще дужча, ніж доти. Тепер під нею простягалися відділи першого поверху, ціле розпорошене плем'я клієнток, крізь яке вона тільки-но пройшла. Їй відкрилося нове видовище: під нею кишів, немов розворушений мурашник, океан голів, які вона бачила відрізнаними, без корсажів. Білі ярлики були тепер лишень тоненькими лініями, гори стрічок приплющилися, фланелі перетинала галерею вузьким муром, а килими й вишиті шовки, що майоріли на балюстрадах, звисали коло її ніг, ніби

корогви під час урочистого шестя, підвішені під хорами церкви. Вдалині вона розрізняла глибини бічних галерей, достоту як з височини дзвіниці видно закутки сусідніх вулиць, де метушаться чорні цятки перехожих. Але що її найдужче здивувало, незважаючи на стомлені очі, засліплені яскравою сумішшю кольорів, так це те, що стуляючи повіки, вона ще дужче відчувала натовп за глухим гуркотом морського припливу і людським теплом, що віяло від нього. З підлоги здіймалася легесенька курява, насичена запахом жінки: запахом її білизни й ший, її спідниць і волосся – всюдисущим переможним запахом, який, здавалося, був фіміамом цього храму, зведеного для поклоніння її тілу.

А тим часом Муре і досі стояв на порозі читальної зали у товаристві Валаньоска, дихав цим запахом, п'янів від нього і повторював:

- Вони у себе вдома, я знаю таких, які залишаються тут цілісні дні, їдять коржики і пишуть листи... Мені залишається тільки заслати їм постелю.

Поль усміхнувся від цього жарту і в нудзі свого песимізму продовжував вважати недолугим усю цю людську метушню заради мотлоху. Коли він приходив потиснути руку своєму однокашнику, то йшов геть роздратований, бачачи, як пульсує життя посеред його пастви кокеток. Хіба жодна з цих ляльок, з порожніми мозком і серцем, не доведе йому безглуздість і марність існування? Якраз того дня Октав, здавалося, втратив свою непохитну рівновагу. Він, котрий зазвичай вселяв лихоманку в своїх клієнток зі спокійною вправністю хірурга, тепер буцімто перебував у нападі пристрасті, яка дедалі дужче палала у магазині. Побачивши, як Деніза і пані Дефорж здіймаються сходами, він заговорив голосніше і мимоволі почав жестикулювати. Вдаючи, що не повертає до них голови, він пожвавлювався тим дужче, чим ближче відчував їх поруч із собою. Його обличчя почервоніло, в очах з'явилося легке безтямне зачудування – таке само, від якого у споживачок помалу починали підгинатися ноги.

- Вас мають неабияк обкрадати, - пробурмотів Валаньоск, вбачаючи, що натовп має злодійкувату подобу.

Муре широко розкрив руки.

- Любий мій, ще більше, ніж ти можеш уявити.

І нервово, тішачись, що натрапив на цю тему, він наводив нескінченні подробиці, переповідав випадки, розробляв класифікацію. Спершу він згадав професійних злодійок, які завдають найменше лиха, бо поліція знає майже усіх. Також є крадійки, у яких це манія – збочене бажання, новий невроз, описаний одним психіатром і констатований як гострий наслідок тиску, якого вони зазнають від великих магазинів. Насамкінець, є вагітні

жінки, у яких спеціалізовані крадіжки: скажімо, у однієї з них комісар поліції виявив двісті сорок вісім пар рожевих рукавичок, вкрадених по усіх магазинах Парижа.

- То це тому тут у жінок такі дивні очі! – пробурмотів Валаньоск. – Я дивився на їх, на їхні ласі й грішні пики, немов у божевільних створінь... Гарненька школа моральності!
- Матір Божа! Хоча вони тут як вдома, проте, ми не можемо дозволити їм виносити товари під пальтами, - відповів Муре. – А ще які шановані особи! Минулого тижня ми мали сестру аптекаря і дружину судді. Ми спробували усе владнати.

Він замовк, щоб вказати на інспектора Жува, котрий саме знизу, біля прилавку зі стрічками, нюшкував за вагітною жінкою. Ця жіночка, чий неохопний живіт неабияк потерпав від штовханини, була у супроводі подруги, якій, безсумнівно, доручили захищати її від занадто сильних ударів. Щоразу, коли вона зупинялася у відділі, інспектор Жув не зводив з неї очей, а поруч з нею подруга досхочу порпалася у коробках.

- О! Він їх злапає, - вів далі Муре. – Він знає усі їхні викрутаси.

Але голос його затремтів і він натужно засміявся. Деніза і Анрієта, за якими він не припиняв стежити, нарешті пройшли позад нього, насилу викрутившись із натовпу. Він озирнувся, привітав клієнтку тактовним дружнім уклоном чоловіка, котрий не хоче компрометувати жінку, зупиняючи її перед усіма. Проте вона, попереджена, непомірно вловила погляд, яким він перш за все огорнув Денізу. Безперечно, ця дівка і є суперницею, на яку вона з цікавості прийшла поглянути.

У відділі верхнього одягу продавчині не могли дати собі ради. Дві панни захворіли, а пані Фредерік, заступниця завідувачки, напередодні спокійнісінько звільнилася: пішла до каси по розрахунок і за хвилину кинула «Щастя» так, як воно саме кидало своїх працівників. Від самого ранку, незважаючи на гарячковий продаж, тільки й було балачок, що про цю пригоду. Клара, яку тримали у відділі задля капризу Муре, вважала, що це «дуже шикарно», Маргарита переказувала відчай Бурдонкля, а знервована пані Орелі заявила, що пані Фредерік мала б принаймні її попередити, бо такої підступності ще не бачено. І хоча та ніколи нікому не робила жодних зізнань, підозрювали, що вона залишила магазин, щоб одружитися з власником лазні, поруч з Центральним ринком.

- Пані бажає дорожнє манто? – перепитала Деніза у пані Дефорж, запропонувавши їй стілець.
- Так, - сухо відповіла вона, вирішивши поводитися неввічливо.

Відділ було переобладнано з багатою стриманістю: високі шафи з різьбленого дуба, дзеркала на всю стіну, червоний килим, що приглушував постійне тупотіння клієнток. Поки Деніза шукала дорожнє манто, пані Дефорж, роззирнувшись довкола, помітила своє відображення у дзеркалі. То вона постаріла, якщо її зраджують з першої ліпшою дівкою? У свічаді віддзеркалювався увесь відділ і рух у нім, але вона не бачила свого блідого лица, не чула позад себе, як Клара переповідала Маргариті одну з хитрощів пані Фредерік: як та вранці та увечері робила гак і дріботіла через пасаж Шуазель, аби всі гадали, що вона має мешкати на лівому березі.

- Ось наші останні моделі, - мовила Деніза. – Ми маємо їх у кількох кольорах.

Вона розклала чотири чи п'ять пальт. Пані Дефорж презирливо роздивлялася їх і з кожним наступним ставала дедалі суворішою. Навіщо ці заціпки, які перетягують одяг? А це квадратне в плечах, ніби його зробили сокирою. Навіть якщо їдеш у подорож, то не мусиш одягатися, наче покоївка.

- Панно, покажіть мені щось інше.

Деніза розклала і складала одяг, не дозволяючи собі виказати свій настрій бодай порухом. І саме цей незворушний спокій ще більше доводив пані Дефорж до відчаю. Її погляди безперестанку поверталися до дзеркала навпроти. Тепер вона дивилася на себе поруч з Денізою і робила порівняння. Чи можливо, аби віддали перевагу не їй, а цій мізерній істоті? Вона пригадує, що ця одна – саме та, яку вона колись бачила на початках, з дурнуватою пикою, незграбну, мов корівниця, що тільки-тільки приперлася зі свого села. Нема що казати, зараз вона тримається ліпше, затиснена і цілком пристойна у своїй чорній сукні. Але ж яка злиденність, яка банальність!

- Я запропоную до уваги пані інші моделі, - спокійно відповіла Деніза.

Але коли вона повернулася, відбулась така ж сцена. Потім було сукно – заважке і нічого не варте. Пані Дефорж озиралася, підвищувала голос, намагалася привабити увагу пані Орелі, сподіваючись, що та нагримає на дівчину. Але Деніза, відколи повернулася, потроху підкорила відділ і тепер почувалася у ньому як вдома, навіть завідувачка визнала за нею рідкісні якості продавчині – вперту лагідність та усміхнену переконливість. Тож пані Орелі злегка стелула плечима і утримувалася від втручання.

- Якби пані ласкаво зволила пояснити, чого саме бажає, - знову запитала Деніза з ввічливою наполегливістю, яку нічим неможливо похитнути.
- Та у вас же нічого немає! – вигукнула пані Дефорж.

Вона замовкла, здивована тим, що на її плече лягла чиясь рука. Це була пані Марті, яку лихоманка марнотратства кидала уздовж і впоперек магазину. Після краваток, вишитих рукавичок і червоної парасольки її закупів побільшало настільки, що останній продавець, аби не повідривалися руки, вирішив скласти пакунки на стільця. Він йшов попереду, тягнучи того стільця, де громадилися нижні спідниці, серветки, фіранки, лампа і три солом'яні килимки.

- Погляньте! – вигукнула вона. – Ви купуєте дорожнє манто?
- Ох, Господи! Ні, - відповіла пані Дефорж. – Вони жахливі.

Але пані Марті натрапила на смугасте манто, яке аж ніяк не вважала кепським. Її дочка Валентина вже розглядала його. Тож Деніза покликала Маргариту, аби відділ спекався тієї речі – моделі попереднього сезону, і Маргарита, побачивши підморгування товаришки, презентувала його як виняткову нагоду. А коли вона заприсяглася, що ціну зменшували вже двічі, і зі ста п'ятдесяти його уцінили до ста тридцяти, пані Марті виявилася безсилою супроти спокуси дешевизною. Вона вирішила купити, і продавець, котрий супроводжував її, залишив стілець і цілий стос касових чеків, долучених до покупок.

А тим часом, за спинами наших дам, посеред штовханини продажу, відділ продовжував пліткувати про пані Фредерік.

- Правда? Вона мала когось? – запитувала молодесенька продавчиня, новенька у відділі.

- Когось-когось! Дядька із лазні! – відповіла Клара. – Треба зважати на тих сумирненьких удовичок!

Доки Маргарита виписувала чек на манто, пані Марті обернулася, вказала на Клару, злегка кліпнувши повіками, і тихесенько мовила до пані Дефорж:

- Знаєте, це каприз Муре.

Здивована пані Дефорж поглянула на Клару, тоді перевела погляд на Денізу і відповіла:

- Та ні, не довготелеса, а мала.

Пані Марті вже не наважувала нічого стверджувати, і пані Дефорж додала голосніше, зі зневагою дами до покоївок:

- Може, і мала, і довготелеса – усі, котрі захочуть!

Деніза почула це. Вона звела великі ясні очі на ту даму, яка її так принижувала і якої вона не знала. Жодного сумніву, це саме та особа, про

яку їй розповідали – подруга, з котрою хазяїн зустрічається поза магазином. І у поглядах, якими жінки обмінялися, Деніза мала таку засмучену гідність, таку відверту невинність, що Анрієта знітилася.

- Оскільки Ви не можете показати нічого пристойного, - раптово мовила вона, - проведіть мене до суконь і костюмів.

- Послухайте! – вигукнула пані Марті. – Я піду туди з Вами... Я хотіла надивитися костюмчик для Валентини.

Маргарита узяла стільця за спинку і потягла його, перекинувши на задні ніжки, які від такого вантажу починали хитатися. Деніза несла тільки відріз фуляру, придбаного пані Дефорж. Це була справжня подорож, бо тепер сукні й костюми були на третьому поверсі й на іншому кінці магазину.

Почалася тривала мандрівка уздовж переповнених галерей. На чолі крокувала Маргарита, тягнучи стільця, ніби возика, і повільно прокладаючи шлях. Вже у білизні пані Дефорж почала скаржитися: хіба ж це не сміховинно – ці базари, де треба пройти добру милю, аби дістатися якогось дріб'язку! Пані Марті теж казала, що помирає від втоми, але, тим не менш, глибоко тішилася цією втомою, цим повільним відмиранням своїх сил посеред невичерпного виверження товарів. Геніальний хід Муре цілковито заповнив її. Дорогою вона зупинялася у кожному відділі. Перша зупинка була у спідній білизні: її спокусили сорочки, які їй продала Поліна, і Маргарита спекалася стільця, а Поліна мусила його забрати. Пані Дефорж могла йти далі, аби швидше звільнити Денізу, але, здавалося, була щаслива від того, що відчуває її поза собою, нерухому й терплячу, коли вона сама затримувалася, аби дати поради своїй подрузі. Перед одягом для немовлят наші дами завмерли в екстазі, але нічого не купили. Але слабкість пані Марті повернулася: вона по черзі здавалася перед корсетом з чорного оксамиту, хутряними манжетами, що продавалися зі знижкою наприкінці сезону, російськими мереживами, якими тоді оздоблювали серветки й скатертини. Усе це накопичувалося на стільці, пакунки нагромаджувалися, і дерево починало тріскотіти. Продавці, змінюючи один одного, усе важче впрягалися в це ярмо, в міру того, як вантаж розростався.

- Прошу сюди, пані, - після кожної зупинки казала Деніза без жодної скарги.

- Але ж це безглуздо! – вигукнула пані Дефорж. – Ми ніколи не дійдемо. Чому ви не розташували сукні й костюми поруч з верхнім одягом? Ото шарварок!

Пані Марті, з розширеними очима, сп'яніла від цієї мішанини розкішних речей, що витанцьовували перед нею, повторювала у півголоса:

- Господи! Що скаже мій чоловік?.. Ви праві, тут немає жодного порядку, в цих магазинах. Можна загубитись і наробити дурниць.

На великому прогоні стілець заледве вдалось пропхати, бо Муре якраз загромадив центральні сходи розпродажем паризьких сувенірів: високі келихи з позолоченого цинку, дешеві несесери й скриньки для пляшок з вином. Він вважав, що тут занадто вільний прохід і натовп не душиться. Там само він дозволив одному з продавців виставити цікавинки з Китаю та Японії – кілька дешевеньких дрібничок, які клієнтки виривали одна у одної. Це був неочікуваний успіх, і продаж уже довелося розширити. Доки двоє прислужників затягали стілець на третій поверх, пані Марті встигла купити шість гудзиків зі слонової кістки, шовкових мишок і коробочку для сірників, з перегородчастою емаллю.

На третьому поверсі блукання відновилися. Деніза, котра від самого ранку ходила туди-сюди з клієнтками, падала від втоми, але трималася коректно, з ввічливою лагідністю. Вона знову мусила чекати наших дам коло меблевих тканин, де пані Марті спіймалася на чарівний кретон. Потім у відділі меблів трапився столик для шиття, і вона його зажадала. Руки її тремтіли, і вона, сміючись, благала пані Дефорж статі їй на заваді витратити ще більше, аж тут здибанка з пані Гібаль подарувала їй виправдання. Це було у відділі килимів, куди вона нарешті дійшла, щоб повернути східні порт'єри, придбані нею п'ять днів тому. І вона балакала, стоячи перед продавцем, здоровенним зухом з руками борця, котрий вергав з ранку до вечора вантаж, від якого віл увірвав би собі жили. Звісно, він був роздратований цим «поверненням», через яке втрачав свої відсотки, тож намагався спантеличити клієнтку, унюхавши підозрілий гешефт: безсумнівно, бал, який дали з порт'єрами, купленими в «Щасті», а тоді поверненими, щоб не брати їх на прокат у мебляра. Він знав, що іноді так роблять у середовищі економної буржуазії. Пані повинна мати причину, через яку їх повертає. Якщо це через те, що малюнок або колір не влаштовують пані, то він покаже їй дещо інше, у нього дуже широкий асортимент. На усі ці під'юджування пані Гібаль спокійно відповідала, із самовпевненим виглядом жінки-королеви, що порт'єри їй більше не подобаються, і не опускалася до того, щоб наводити пояснення. Вона відмовлялася поглянути на інші, тож він мусив скоритися, бо продавцям було наказано забирати товар, навіть якщо помітять, що його використовували.

Наші дами пішли собі втрюх, а пані Марті з докорами сумління поверталася до столика для шиття, якого зовсім не потребувала. І тоді пані Гібаль сказала їй спокійним голосом:

- То й що? Ви його повернете... Ви ж бачили? Це не важко. Поставте його в салоні, подивитесь на нього, а коли він вам набридне – повернете.

- А це ідея! – вигукнула пані Марті. – Якщо мій чоловік дуже розсердиться, я їм усе поверну.

Для неї це було бездоганим виправданням, і вона вже не рахувала, знову купувала з прихованою потребою усе залишити, адже була не з тих жінок, які віддають.

Нарешті вони дійшли до суконь і костюмів. Але тільки-но Деніза збиралася передати продавчиням фуляр, придбаний пані Дефорж, як та вдала, що передумала, і заявила, що напевне візьме одне з дорожніх пальт – світло-сіре. І Деніза мусила послужливо чекати, аби провести її назад до верхнього одягу. Дівчина чудово відчувала у цих капризах владної клієнтки бажання ставитися до неї, як до служниці, проте вона пообіцяла собі виконувати свій обов'язок і зберігала спокійне поведження, незважаючи на те, що серце її підстрибувало, а гордість обурювалася. Пані Дефорж нічого не придбала у сукнях і костюмах.

- О, мамо! – сказала Валентина. – Який костюмчик он там! І якраз мого розміру!

Пані Гібаль тихесенько пояснила пані Марті свою тактику: коли їй у магазині сподобається сукня, вона замовляє її додому, знімає викрійку, а тоді повертає. Пані Марті купила костюм для дочки, бурмочучи:

- Слушна думка! Ви, моя люба пані, така практична.

Стілець мусили полишити, і він зостався напівживий у відділі меблів, поруч зі столиком для шиття. Вантаж ставав заважким, задні ніжки грозилися от-от переламатися, тож умовилися, що усі придбання зосередять в одній з кас, а тоді спустять до відділу доставки.

Наші дами, і далі в супроводі Денізи, рушили в мандри. Їх знову побачили в усіх відділах. На сходах і уздовж галерей були тільки вони. Щомиті їх перепиняли зустрічі. І таким чином біля салону для читання вони віднайшли пані Бурдле і трьох її дітей. Малюки тягнули пакунки: Мадлена тримала під пахвою сукенку для себе, Едмон ніс колекцію черевичків, а наймолодший, Люсьєн, мав на голові нового картузика.

- Ти також! – сміючись, мовила пані Дефорж своїй подрузі з пансіону.

- І не кажіть! – вигукнула пані Бурдле. – Я така люта... Тепер вони хапають вас за допомогою цих крихіток! Ти ж знаєш, я ніколи не нароблю дурниць заради себе! Але як опиратися малюкам, котрим хочеться усього? Я прийшла сюди, щоб вони прогулялися, але ось спустошує магазин!

Якраз Муре досі залишався там само у товаристві Валаньоска і пана де Бов і слухав їх з усміхненим виглядом. Пані Бурдле помітила його і весело, але з прихованим непідробним роздратуванням, поскаржилася на пастки, які розставляють для материнської любові. Її обурювала думка, що вона таки поступилася рекламній лихоманці. А він, постійно усміхаючись, вклонявся їй і тішився своїм тріумфом. Пан де Бов маневрував таким чином, щоб наблизитися до пані Гібаль, за якою, врешті-решт, пішов, вдруге намагаючись загубити Валаньоска. Але той, стомлений юрмою, квапливо наздогнав графа. Деніза знову зупинилася, аби зачекати наших дам. Вона обернулася спиною, а сам Муре вдавав, що не побачив її. Відтепер пані Дефорж, маючи тонке чуття ревнивої жінки, більше не вагалася. Він привітався до неї, підступився до неї на кілька кроків, як галантний господар дому, а вона міркувала й запитувала себе, як змусити його довести свою зраду.

Тим часом пан де Бов і Валаньоск, крокуючи попереду разом з пані Гібаль, дійшли до відділу мережив. Це був розкішний салон, розміщений поруч з відділом верхнього одягу, оздоблений шафками з прихованими шухлядами із різьбленого дуба. Довкола колон, вкритих червоним оксамитом, здіймалися спіралями білі мережива, з кінця в кінець кімнати розліталися гіпюри, а на прилавках було навалено чималі шматки картону, обкручені валансьєнськими й малінськими мереживами та плетивом. Вглибині дві дами стояли перед екраном з бузкового шовку, на якому Делош розвішував плетиво шантії, а жінки дивилися мовчки й нерішуче.

- Погляньте-но! – мовив глибоко здивований Валаньоск. – Ви ж казали, що пані де Бов нездоровиться... Але ж он вона – там, разом з Бланш.

Граф не зміг стримати здригання і кинув косий погляд на пані Гібаль.

- Боже ж мій, це правда, - відповів він.

У салоні було дуже парко. Клієнтки задихалися і мали бліді лиця й блискучі очі. Можна було б сказати, що усі спокуси магазину завершувалися цією найвищою звабою, що саме тут містився усамітнений альков падіння, гріховний закуток, проти якого не спроможні встояти найсильніші. Руки занурювалися у повінь мережив, і пальці починали тремтіти, наче від сп'яніння.

- Гадаю, Ваші дами Вас розорять, - продовжував Валаньоск, розважаючись від цієї здибанки.

Пан де Бов махнув долонею як чоловік, непохитно переконаний у здоровому глузді своєї дружини, котрій не дає жодного су. А вона, оббігавши разом з дочкою усі відділи і нічого не купивши, нещодавно напалася на мережива, шаліючи від непогамованого жадання. Розбита від

утоми, вона однак стовбичила перед прилавком. Вона порпалася у тій купі, її руки розм'якли, а плечі починали палати. А тоді враз, коли дочка відвернулася, а продавець відійшов, вона хотіла було запхати під манто шматок алансонських мережив, але здригнулася і кинула їх, зачувши голос Валаньоска, який весело казав:

- Пані, ми Вас упіймали!

Вона оніміла на кілька секунд і геть зблідла, а потім пояснила, що почувалася вже значно ліпше і хотіла подихати свіжим повітрям. Зрештою помітивши, що її чоловік опинився з пані Гібаль, вона остаточно оговталася і поглянула на них з настільки шляхетним виглядом, що пані Гібаль знайшла за необхідне пояснити:

- Я була з пані Дефорж, а ці панове нас перестріли.

Саме тоді надійшли інші дами. Муре супроводжував їх і затримав ще на мить, аби показати інспектора Жува, котрий досі нюшкував за вагітною жінкою та її подругою. Це дуже кумедно: навіть важко уявити кількість крадійок, яких затримують у мереживах. Пані де Бов слухала його і бачила себе поміж двох жандармів – себе у сорок п'ять років, таку пишну, з чоловіком, який займає таке високе становище. Вона не мала докорів сумління, а міркувала, що мусила б запхати мереживо до рукава. А тим часом Жув нарешті вирішився покласти руку на вагітну жінку, бо втратив надію спіймати її на гарячому, хоча й підозрював, що вона напхала кишені такими спритними рухами, яких він і не помітив. Але коли відвів її навідаль і обшукав, то спантеличився від того, що нічогосінько не знайшов – ні краватки, ні гудзика. Подруга ж зникла. Враз він зрозумів: вагітна жінка була тільки для того, щоб відволікати його, доки подруга крала.

Ця історія розвеселила наших дам. Дещо знічений Муре вдовольнився тим, що сказав:

- Цього разу татуся Жува обмикитили... Але він візьме реванш.

- О! Гадаю, усіх йому не переловити, – підсумував Валаньоск. – Загалом, навіщо ви розкладаєте стільки товару? Так вам і треба, якщо вас обкрадають. Не можна так спокушати бідолашних беззахисних жіночок.

Це останнє слово пролунало немов дзвінка нота дня посеред лихоманки, що дедалі дужче тіпала магазином. Наші дами розлучилися і востаннє пройшлися переповненими відділами. Була четверта година, промені призахідного сонця падали під кутом крізь широкі вікна фасаду і косо освітлювали скляну стелю даху. У цій червоній заграві пожежі висіла густа курява, немов золота пара, яку від самого ранку здіймало човгання

натовпу. Вона справжньою скатертиною вкрила довгу центральну галерею, витинаючи на вогняному тлі сходи й підвісні місточки – той залізний гіпюр, що летів над землею. Мозаїки і фаянси на фризах виблискували свічадами, червона й зелена барва розписів запалювалася казковими золотими вогниками. Здавалося, палає ковальське горнило, в якому згоряли виставки, палаци з рукавичок і краваток, косиці зі стрічок і мережив, високі стоси шерсті й ситцю, навіть різнобарвна підлога, і від цього розквітали легкі шовки й фуляри. Дзеркала сяяли. Виставка парасольок, округлих, немов щити, вилискувала металевими відблисками. А вдалині, понад потоком тіні, мерехтіли далекі відділи, де кишів натовп, білявий від сонячного світла.

В цю останню годину в розпеченому повітрі царювали жінки. Вони взяли магазин штурмом, отаборились у ньому, ніби у завойованому краю, достоту мов загарбницька орда влаштувалася на побоїську товарів. Оглушені, розбиті продавці перетворилися на їхні речі, якими вони розпоряджалися, наче тиранічні володарки. Товсті добродійки розштовхували люд довкола себе. Худіші боронили своє місце і ставали зарозумілими. Усі здійняли голови, уривчасто розмахували руками – поводитися немов удома, без взаємної гречності, користалися з магазину, як могли, і, здавалося, були ладні здерти фарбу зі стін. Пані Бурдле, бажаючи відшкодувати свої витрати, знову повела трьох своїх дітей до буфету. Тепер клієнтки ломилися туди в шалі апетиту, навіть матері обпивалися малагою. Від моменту відкриття було випито дев'яносто літрів сиропу і сімдесят пляшок вина. Придбавши дорожнє манто, пані Дефорж погодилася прийняти на касі малюнки у подарунок. Вона пішла, міркуючи про те, у який спосіб зможе заманити Денізу до себе додому, де принизить її у присутності самого Муре, аби побачити їхні пики і змусити їх до зізнання. Врешті-решт, коли пану де Бов таки вдалося загубитись у натовпі й зникнути разом з пані Гібаль, пані де Бов, у супроводі Бланш і Валаньоска, поступилася капризу і попросила червону кульку, хоча й нічого не купила. Нехай вже так, принаймні вона не піде геть з порожніми руками, ще й заприятелює з онучкою свого консьєржа. За прилавком, де роздавали кульки, розпочали сорокову тисячу: сорок тисяч червоних кульок розлетілися у гарячому повітрі магазину, і о цій порі справжня хмара червоних кульок пливла від одного краю Парижа до іншого, розносячи у небі ім'я «Жіночого Щастя».

Пробило п'яту годину. З-поміж усіх наших дам тільки пані Марті з дочкою Валентиною перебували в полоні фінального нападу споживацтва. Мертва від втоми, вона не могла виборсатися, зв'язана настільки міцними путами, що без жодної потреби поверталася своїми слідами, через ненаситну цікавість гайсала з відділу у відділ. Надійшла година, коли підбатожений рекламою натовп остаточно здеморалізувався. Шістдесят тисяч франків,

сплачені газетам за оголошення, дві тисячі розклеєних на стінах афіш, двісті тисяч випущених в обіг каталогів спорожнили кишені і розгойдали жіночі нерви, наче сп'яніння. Ними досі тіпали усі винаходи Муре: зниження цін, повернення товару, невтомна галантність. Пані Марті затримувалася перед столами з вигідними пропозиціями, поміж хрипкими вигуками продавців, поміж дзенькотом золота у касах і гуркотом пакунків, що падали до підвалу. Вона уже вкотре проходила першим поверхом – постільна білизна, шовки, рукавички, шерсть, потім підіймалася нагору, забувалася у металевій вібрації підвісних сходів та місточків, поверталася до верхнього одягу й натільної білизни, до мережив, забрідала аж до третього поверху, на височини ковдр та меблів, і повсюди продавці – Ютен і Фав'є, Мін'йон і Л'єнар, Делощ, Поліна, Деніза – з розбитими ногами, докладали усіх зусиль, виривали перемогу в передсмертній гарячці клієнток. Ця гарячка помалу зростала від самого ранку, достоту мов сп'яніння, що здійснювалося від ворущіння тканин. Натовп палав у пожежі надвечірнього сонця. У пані Марті було тепер пожвавлене й нервово обличчя дівчинки, яка хильнула чистого вина. Вона зайшла сюди з ясними очима, з лицем, свіжим від морозного повітря, але поступово опалила собі зіниці й обличчя, споглядаючи на усі ці розкоші, на усі ці сліпучі кольори, які безперестану мчали перед нею, збуджуючи пристрасті. Коли вона пішла нарешті геть, повідомивши, що заплатить вдома, нажахана цифрою в рахунку, то лице її було перекривлене, а очі розширені, мов у хворої. Їй довелося змагатись за те, щоб вирватися із затятої штовханини при вхідних дверях, де жінки вбивалися серед побоїська розпродажу. А на тротуарі, відшукавши дочку, яку було загубила, вона здригалася від холоду і стояла ошелешена, розбита неврозом, який спричиняють великі базари.

Увечері, коли Деніза поверталася з їдальні, її покликав прислужник:

- Панно, Вас просять до дирекції.

Вона забула отриманий вранці наказ Муре зайти до його кабінету після закриття магазину. Він ждав її навстоячки. Зайшовши, вона не штовхнула за собою двері, що залишилися відчиненими.

- Ми задоволені Вами, панно, - мовив він, - і хотіли б засвідчити Вам це... Ви ж знаєте, у який негідний спосіб нас залишила пані Фредерік. Від завтра Ви займаєте її місце заступниці.

Деніза слухала його, нерухома, і не могла оговтатись.

- Але, пане, - прошепотіла вона тремким голосом, - є продавчині, які працюють значно довше за мене у цьому відділі.

- То й що? Що це означає? – вів далі Муре. – Ви найздібніша, найсерйозніша. Я обрав Вас, і це природно... Ви не задоволені?

Вона почервоніла. В ній здіймалося щастя й солодке хвилювання, в яких розтанув перший переляк. Чому вона одразу ж подумала про пересуди, якими зустрінуть цю неочікувану милість? Вона стояла знічена, хоча вдячність вихлюпувалася з неї. А він дивився на неї усміхнено – на неї, у простенькій чорній сукні, без жодної прикраси, з єдиними розкошами – царственню пишним білявим волоссям. Вона витончилася, шкіра її стала білесенькою, а постава делікатною і поважною. Її давнішня хирлява посередність перетворилася на потаємні й непереможні чари.

- Ви такий добрий, пане, - пробелькотіла вона. – Я не знаю, як Вам висловити...

Але голос їй увірвався. У рамцях дверей стояв Ломм. Він тримав справною рукою здоровенну шкіряну торбу, скалічена рука притискала до грудей велетенського портфеля, а позад нього його син Альбер ніс безліч торбинок, від яких йому уривалися руки.

- П'ятсот вісімдесят сім тисяч двісті десять франків і тридцять сантимів! – вигукнув касир, і відблиски цієї суми достоту засяяли сонячними променями на його ожирілому й витертому обличчі.

Це був денний виторг – найбільший, який будь-коли отримували у «Щасті». Навіддалі, у нетрях магазину, який Ломм поволі перетнув важким кроком упряженого вола, лунав галас, здивована й радісна метушня, які залишала по собі ця колосальна виручка.

- Але ж це чудово! – втішено крикнув Муре. – Мій дорогесенький Ломме, покладіть це он там і спочиньте, бо Ви геть виснажилися. Я накажу віднести ці гроші до центральної каси. Так-так, усе на мій стіл. Я хочу бачити цю купу.

Він радів, наче дитина. Касир і його син розвантажилися. Торбинка тонко задзвеніла золотом, дві торби репнули, і з них потекли срібло й мідь, а з портфеля стирчали ріжки банкнот. Майже половину великого столу було завалено, на нього достоту обвалилися скарби, які визбирували протягом десяти годин.

Ломм і Альбер пішли, утираючи лоби, а Муре мить постояв нерухомо, заворожено прикипівши очима до грошей. Тоді, перш ніж звести голову, він помітив Денізу, котра відступила поодаль. Він знову широко усміхнувся, змусив її наблизитися і зрештою сказав, що віддасть їй те, що вона зможе схопити у жменю. Під його жартами приховувався любовний торг.

- Дивіться! В саму торбу! Можу закластись, буде не більше тисячі франків – у Вас така манюсінька ручка!

Але вона позадкувала ще далі. То він її кохає? Враз вона усе зрозуміла: вона усвідомила, що відколи повернулася до магазину, в ній дедалі дужче розгорялося полум'я жадання. Але що збурювало її ще більше, так це відчуття того, що її серце стугоніло так, аж замало не лускало. Але чому він принижує її цими грошима, якщо вдячність переповнює її до країв, якщо вона зомліла б від єдиного приязного слова? Він наблизився до неї, і далі жартуючи, але тут, на біду, вигулькнув Бурдонкль під тим приводом, що хотів повідомити кількість відвідувачів – колосальну цифру у сімдесят тисяч клієнтів, які того дня прийшли до «Щастя». І вона, знову подякувавши, поквапом вийшла.

Х

У першу неділю серпня влаштували інвентаризацію, котра мала завершитися того ж вечора. Від самого ранку, як у робочий день, усі працівники були на своєму місці, і за зачиненими дверима, у магазині, де не було жодного покупця, закипіла робота.

Деніза не спустилася о восьмій разом з іншими продавчинями. Від четверга вона залишалася у своїй кімнаті через вивих, який трапився з нею, коли вона йшла нагору до майстерні, але їй вже було значно ліпше. Усе ж пані Орелі балувала її, тож вона не квапилася, хоча таки насилу взулася і вирішила прийти до відділу. Тепер кімнати продавчинь містилися на шостому поверсі нової будівлі уздовж вулиці Монсінї. Їх було шістдесят, по обидва боки коридору, і вони були комфортнішими, проте й досі умебльовані тільки залізним ліжком, великою шафою і невеличким туалетним столиком з горіхового дерева. Відтак інтимне життя продавчинь набрало охайності й елегантності, уподобання до дорогого мила і тонкої білизни – справжній природній підйом до буржуазії в міру того, як їхня доля поліпшувалася. Утім, іноді лунав обмін грубими словами і хрюкання дверима, адже мешканок, ніби в готелі, приносило й відносило вітром зранку і ввечері. До речі Деніза, як заступниця завідувачки, мала одну з найпросторіших кімнат на два мансардні вікна, що виходили на вулицю. Тепер вона була заможною і дозволяла собі розкоші: червона пухова ковдра, вкрита мережаним запиналом, килимок перед шафою, а на туалетному столику дві сині скляні вази, у яких в'янули троянди.

Взувшись, Деніза спробувала потупцяти кімнатою. Вона мусила спиратись на меблі, бо і досі шкутильгала. Але вона розходиться. Усе ж вона правильно вчинила, що відмовилася учора від запрошення на вечерю у дядечка Бодю і попросила тітоньку вивести на прогулянку Пепе, який повернувся до пансіону пані Гра. Жан напередодні відвідував її, а сьогодні мав вечеряти у дядечка. Дівчина потихесеньку намагалася ходити,

обіцяючи собі рано вкластися до ліжка, аби нога відпочила, аж тут наглядячка, пані Кабен, постукала у двері і з загадковим виглядом передала їй листа.

Деніза, здивована усмішкою цієї жінки, зачинила двері й розкрила листа. Вона безсило впала на стілець: це був лист від Муре, в якому він висловлював свою радість від її одужання, і оскільки вона не може виходити у місто, запрошував її спуститися повечеряти разом з ним. Тон цієї записки, водночас приятельський і батьківський, не мав нічого образливого, але помилки не могло бути – у «Щасті» добре знали справжнє значення таких запрошень, про які ширилися легенди: Клара вечеряла з ним, інші також – усі ті, кого хазяїн відзначав своєю увагою. По вечері, як казали продавці-дотепники, був десерт. Бліді щоки дівчини помалу заливав потік червіні.

Деніза сиділа, впірівши очі у сліпуче світло, що сяяло крізь одне з вікон. Лист упав їй на коліна, а серце гупотіло важкими ударами. Вона мусила зізнатися собі, у цій самій кімнаті, в години безсоння: хоча вона і досі тремтить, коли він проходить поруч, але тепер вона знає, що це не зі страху, і її колишня млість, її давніший страх є нічим іншим, як спантеличеним невіданням кохання, хвилюванням пристрасті, що тільки-тільки народжувалася у цій маленькій дикунці. Вона не розмірковувала, лишень відчувала, що завжди кохала його – від тієї години, коли дрижала й белькотіла перед ним. Вона кохала його, коли з острахом дивилася на нього, безжалісного хазяїна, вона кохала його, коли її розгублене серце мріяло про Ютена, неусвідомлено поступаючись потребі у приязні. Можливо, вона й віддалася б іншому, але завжди кохала тільки цього чоловіка, чий погляд жахав її. Перед нею постало усе минуле, промайнуло в променях, що лилися у вікно: його суворість на початках, та прогулянка, така ніжна, у темному затінку парку Тюїльрі, зрештою, жадання, яким він дихав на неї, відколи вона повернулася. Лист упав на підлогу, а Деніза і далі дивилася на вікно, що сліпило її яскравим сонцем.

Раптом постукали, і вона квапливо підійняла листа й запхала його до кишені. Це була Поліна, вона втекла зі свого відділу під першим-ліпшим приводом, щоб трошки погомоніти.

- Ви вже одужали, моя люба? Ми давно не бачилися.

Однак, повертаючись до кімнат і, тим паче, зачиняючись там удвох, було заборонено, тож Деніза повела її у кінець коридору, де знаходилася вітальня для зустрічей – люб'язність директора щодо своїх продавчинь, які могли тут побалакати або зайнятися рукоділлям, доки не проб'є одинадцятую годину. Біло-золота кімната, банально оголена, мов готельна зала, була умебльована піаніно, столиком у центрі, кріслами й канапами

під білими чохлами. Врешті-решт, провівши у першому запалі від новизни поміж собою кілька вечорів, продавчині тут більше не зустрічалися без того, аби не перейти до неприємних розмов. Їх ще потрібно було виховати, і цьому містечку-фаланстеру бракувало злагоди. А поки що тут бувала вечорами тільки заступниця з корсетів, міс Пауел, яка сухо гримала на піаніно Шопена і через заздрощі до свого таланту остаточно прогнала решту.

- Бачите, моїй нозі вже ліпше, - сказала Деніза. – Я збиралася спуститись.

- Ого! – вигукнула білизнярка. – Ото ще завзяття!.. А я б належалася і дала б себе поняньчити, якби мала нагоду!

Вони сіли поруч на канапі. Ставлення Поліни змінилося, відколи її подруга стала заступницею у верхньому одязі. До її сердечності доброї дівчини додався відтінок шанобливості й подив від усвідомлення того, що ця колись миршава продавчинька тепер крорує до успіху. Утім, Деніза дуже любила її і довірялася тільки їй у невпинному галопуванні двої сотень жінок, яких тепер наймала фірма.

- Що з Вами? – жваво розпитувала Поліна, помітивши знервованість дівчини.

- Та нічого, - запевняла Деніза зі зніченим усміхом.

- Але ж я бачу, що з Вами дещо сталося... То Ви мені не довіряєте, адже більше не розповідаєте про свої прикросці?

І Деніза, у непогамовному хвилюванні, від якого їй розпукали груди, забулася. Вона простягла подрузі листа, белькочучи:

- Погляньте! Він мені тільки-но написав.

Поміж ними ще ніколи не заходила пряма розмова про Муре. Але саме мовчання було своєрідним зізнанням у потаємних гризотах. Поліні усе було відомо. Прочитавши листа, вона притислася до Денізи, обійняла її стан і тихесенько прошепотіла:

- Люба моя, якщо Ви хочете, щоб я була відвертою, то я гадала, що це вже сталося... Та не обурюйтесь, запевняю Вас, що увесь магазин гадає так, як я. Мати Божа! Він так швидко призначив Вас заступницею, до того ж, він увесь час поруч з Вами – це ж просто очі коле!

І вона міцно поцілувала її в щоку, а тоді узялася розпитувати:

- І, звісно, сьогодні увечері Ви підете?

Деніза поглянула на неї, не відповідаючи. І враз, спершись головою на плече подруги, вибухнула риданням. Поліна була глибоко здивована.

- Ну ж бо, заспокойтесь. В тому нема нічого такого, аби Вас аж так розтривожити.
- Ні-ні, облиште мене, - жебоніла Деніза. – Якби ж то Ви знали, як мені гірко! Відколи я отримала цього листа, то ніби нежива... Дайте мені виплакаться, мені від того полегшає.

Білизнярці стало дуже жаль дівчини, вона намагалася її розрадити, хоча й не розуміла її. Перш за все, він більше не бачиться з Кларою. Дійсно, подекують, що він ходить у місті до якоїсь дами, але це не доведено. Потім вона пояснила, що не можна ревнувати чоловіка з таким становищем. У нього стільки грошей і, до того ж, він хазяїн.

Деніза слухала її: хоча вона досі не відала про своє кохання, проте, вже не могла помилятися щодо болю, який краєв їй серце від імені Клари й натяку на пані Дефорж. Вона чула злий голос Клари, вона знову бачила, як пані Дефорж тягала її магазином зі зневагою багатії дами.

- А Ви, Ви пішли б? – перепитала вона.

Поліна, не замислюючись, вигукнула:

- Тепер ні, але раніше – так, бо ж тепер я маю одружитися з Буже, і це, як-не-як, було б погано.

Справді, Буже нещодавно пішов з «Ярмарку», найнявся до «Жіночого Щастя» і мав невдовзі побратися з нею – десь за пів місяця. Бурдонклеві аж ніяк не подобалися шлюби, однак вони отримали дозвіл і навіть сподівалися на двотижневу відпустку.

- От бачите, - заявила Деніза. – Якщо чоловік вас кохає, то одружується з вами... Буже з Вами одружується.

Поліна добродушно засміялася.

- Але ж, люба моя, це не те ж саме. Буже одружується зі мною, тому що він Буже. Він мені рівня, тож так має бути... А пан Муре! Хіба ж пан Муре може одружуватися зі своїми продавчинями?
- О, ні! О, ні! – вигукнула дівчина, обурена абсурдністю цього запитання. – І саме тому він не мав би мені писати.

Цей аргумент остаточно здивував білизнярку. Її повновиде обличчя з добрими очками набрало материнського співчуття. Вона звелась, відкрила піаніно і тихесенько заграла одним пальцем жартівливу пісеньку «Король Дагобер», безсумнівно, щоб звеселити атмосферу. До оголеної вітальні, де

білі чохли немовби додавали порожнечі, долітали звуки з вулиці і далеке монотонне голосіння перекупки, яка продавала горох. Деніза відкинулася на спинку канапи, спершись головою на дерево, і тремтіла від нового нападу ридання, які глушила у носовичок.

- Знову?! – обернувшись, гукнула Поліна. – Та Ви й справді втратили розум... Навіщо Ви мене сюди привели? Нам ліпше було б залишитися у Вашій кімнаті.

Вона опустила перед нею на коліна і узялася її повчати. Скільки таких, які бажали б опинитися на її місці! До речі, якщо їй це не подобається, то усе дуже просто: варто їй лише сказати «ні», а не побиватися так гірко. Але їй слід поміркувати, перш ніж ризикувати своїм становищем через відмову, яку нічим не можна пояснити, адже у неї немає інших зобов'язань. Невже це так жахливо? І проповідь завершилася жартівливим веселим шепотінням, аж тут у коридорі пролунали кроки.

Поліна підбігла до дверей поглянути.

- Цить! Пані Орелі! – прошепотіла вона. – Я тікаю... А Ви утріть очі. Про це нікому не потрібно знати.

Коли Деніза залишилася одна, то звелась і здушила сльози. Побоюючись, що її застануть у такому вигляді, вона досі тремтливими руками закрила піаніно, яке її подруга залишила розкритим. Але вона почула, що пані Орелі стукає у її двері і вийшла з вітальні.

- Як?! Ви встали?! – вигукнула завідувачка. – Це необачно, моя люба дівчинко! Я прийшла якраз дізнатися про Вас новини і сказати Вам, що ми, знизу, не потребуємо Вас.

Деніза її запевнила, що їй вже ліпше і що їй піде на користь, якщо вона займеться чимось і відволічеться.

- Пані, я не перетомлюватимусь. Влаштуйте мене на стільці, і я працюватиму над записами.

Вони спустилися разом. Дуже запопадлива пані Орелі змусила дівчину спиратися на її плече. Вона мала помітити червоні очі Денізи, бо скоса розглядала її. Безсумнівно, вона про все чудово знала.

Це була неочікувана перемога: нарешті Деніза завоювала відділ. Колись вона боролася протягом майже десятих місяців серед поневірянь цапа-відбувайла, не в змозі виснажити отруйність своїх товаришок, а тепер за кілька тижнів підкорила їх, тепер вони були з нею покірними й шанобливими. У цьому невдячному завданні примирити людські серця, їй дуже допомагла раптова прихильність пані Орелі. Тихцем переповідали,

що завідувачка була свахою Муре і надавала йому делікатні послуги. Вона так гаряче взяла дівчину під свою опіку, що напевне їй у особливий спосіб було рекомендовано вчинити саме так. Але й сама Деніза застосувала усі свої чари, аби роззброїти супротивницю. Це завдання було тим складнішим, що вона мала змусити пробачити їй призначення на посаду заступниці. Продавчині волали про несправедливість, звинувачували її у тому, що вона заробила це за десертом із хазяїном, навіть додавали огидні подробиці. Проте, незважаючи на їхній опір, титул заступниці вплинув на їх, і Деніза набрала авторитетності, яка дивувала й підкорювала найзапекліших. Невдовзі коло неї з вуст новеньких чулися лестощі. Але її лагідність і скромність завершили упокорення. Маргарита перейшла на її бік. Тільки Клара продовжувала злословити і наважувалася на стару лайку «нечупара», з якої вже ніхто не сміявся. Користуючись нетривалою забаганкою Муре, вона відверто зловживала і занедбувала роботу, смакувала марнославні лінощі й пліткування. І хоча вона йому швидко набридла, однак навіть не обурювалася цим, неспроможна ревнувати через любовну розбещеність свого існування, а лишень вдовольнялася тим, що на її байдикування цілковито заплющують очі. Однак вона вважала, що Деніза вкрала у неї наступництво після пані Фредерік. Вона ніколи б не погодилася на цю посаду через мороку, але її дратував брак ввічливості, адже вона мала такі ж права, як й інші, ще й давніші права.

- Подивіться! Привели породіллю, - буркнула вона, побачивши, що пані Орелі веде попід руку Денізу.

Маргарита знизала плечима і мовила:

- Ви думаєте, це смішно?

Пробило дев'яту годину. Надворі яскраво-блакитне небо розігрівало вулиці, до вокзалів котилися фіакри, незчисленне причепурене плем'я довгими шерегами стікалося до лісів на околицях. У магазині, який крізь відчинені високі вікна заливало сліпуче сонце, замкнені працівники узялися до інвентаризації. З дверей познімали клямки, і люди зупинялися на тротуарі, зазирали у шибки, здивовані тим, що він не працює, хоча й бачили всередині неймовірну діяльність. З кінця в кінець галерей, згори до низу поверхів тупотіли працівники, здіймалися руки, над головами злітали пакунки, і все це посеред бурі галасу, вигукування цифр, які дедалі перемішувалися й розбивалися з оглушливим гуркотом. Кожен з тридцяти дев'яти відділів виконував своє завдання окремо, не переймаючись сусідніми відділами. Утім, до шухляд ще тільки-тільки взялися, і долі валялося лишень кілька сувоїв тканини. Машина мала добряче розігрітися, щоб завершити роботу до вечора.

- Чому Ви спустилися? – заповідливо вела Маргарита, звертаючись до Денізи. – Ви нашкодите собі, а у нас тут достатньо людей.

- Я їй теж це казала, - промовила пані Орелі. – Але однак вона схотіла нам допомогти.

Усі панни упали довкола Денізи. Робота через це зупинилася. Їй говорили компліменти, слухали з вигуками історію її вивиху. Врешті-решт, пані Орелі всадила її за столом, і було умовлено, що вона обмежиться тим, що записуватиме товари, які називатимуть. До речі, у неділю інвентаризації ревізували усіх працівників, здатних тримати перо: інспекторів, касирів, писарчуків, аж до прислужників, а потім різні відділи ділилися цими одноденними помічниками, щоб пошвидше спекатися цієї роботи. Тому Деніза опинилася поруч з касиром Ломмом і прислужником Жозефом – обидва схилилися над довгими аркушами паперу.

- П'ять пальт, драп, оздоблені хутром, за двісті сорок! – вигукувала Маргарита. – Чотири таких самих, перший розмір, за двісті двадцять!

Робота відновилася. Позад Маргарити три продавчині спорожнювали шафи, сортували речі і передавали їй стосами, і коли вона їх називала, то відкидала на стіл, де вони помалу накопичувалися здоровенними купами. Ломм записував, Жозеф укладав інший перелік для перевірки. Увесь цей час сама пані Орелі, за допомогою трьох інших продавчинь, окремо перераховувала шовковий одяг, який Деніза занотовувала на аркушах. Кларі було доручено стежити за цією купою, розкладати й упорядковувати речі, аби вони займали на столах якомога менше місця. Але вона зовсім не переймалася своїм завданням, і стоси вже починали валитися.

- Скажіть-но, - запитувала вона у молоденької продавчині, яка найнялася взимку, - Вам підвищили платню?.. Знаєте, заступниці призначають дві тисячі франків, і разом з відсотками вона матиме близько семи тисяч.

Молоденька продавчиня, не припиняючи передавати ретонди, відповіла, що як їй не дадуть восьмиста франків, вона піде геть з цієї контори. Підвищення платні відбувалося наступного дня після інвентаризації, і саме в цей час підраховувався загальний оборот за рік, а завідувачі відділами отримували свої відсотки від збільшення цієї цифри у порівнянні з минулорічним показником. Тож незважаючи на гармидер і метушню роботи, ні на мить не вщухало затяте пліткування. Поміж вигукування двох речей, балакали тільки про гроші. Подейкували, що пані Орелі перевалить за двадцять п'ять тисяч. Ця сума неабияк розпалювала продавчинь. Маргарита, найкраща продавчиня після Денізи, заробила чотири тисячі п'ятсот франків – півтори тисячі фіксованої платні і

приблизно три тисячі відсотків. А Клара не досягла двох з половиною тисяч загалом.

- Та начхати мені на це, на їхнє підвищення! – вела вона, звертаючись до молодесенької продавчині. – Якби татусь помер, то я б їм показала!.. Але що мене дратує, так це сім тисяч франків тому недогризку. Га? Що скажете?

Пані Орелі грізно увірвала балачку. Вона озирнулася з величним виглядом:

- Панни, та замовкніть! Слово честі, нічого не чути!

А тоді знов узялася вигукувати:

- Сім мантилок у ретро-стилі, сицилійський шовк, перший розмір, за сто тридцять!.. Три манто, шовк сюрра, другий розмір, за сто сорок!.. Ви встигаєте, панно Бодю?

- Так, пані.

Клара мусила займатися оберемками одягу, що накопичувався на столах. Вона штурхала їх, звільняла місце. Але невдовзі вона вкотре відволіклася, аби відповісти продавцеві, який зазирнув до неї. Це був рукавичник Міньйон, котрий втік зі свого відділу. Він пошепки попросив у неї двадцять франків. Він уже був винен їй тридцять, бо зазвичай позичав у неї наступного дня після перегонів, коли втрачав усе зароблене протягом тижня, якщо ставив не на того коня. Цього разу він проїв наперед свою премію, отриману напередодні, і на неділю йому залишилося тільки десять су. Клара мала при собі лише десять франків, які залюбки позичила йому. Вони розбалакалися, обговорювали розвагу на шістьох, яку влаштували у ресторації в Бужівалі, коли дами заплатили самі за себе: так значно ліпше – усі почувалися невимушено. Міньйон усе ж хотів свої двадцять франків, тому схилився Ломмові до вуха. Той відірвався від писанини і, здавалося, був глибоко спантеличений. Однак, він не наважився відмовити і вже шукав у гаманці десятифранкову монету, аж тут пані Орелі, здивована тим, що більше не чує голосу Маргарити, котра й собі зупинилася, помітила Міньйона і все зрозуміла. Вона грубо відправила його до свого відділу: вона не потребує, аби хтось приходив і відволікав її панн. Правда ж полягала у тому, що вона побоювалася молодого чоловіка – ліпшого друга її сина Альбера, співучасника підозрілих дотепів, через які вона тремтіла, бо передчувала, що одного дня це має погано скінчитися. Тож Міньйон, отримавши десять франків, негайно вшився, а пані Орелі, не стримавшись, сказала своєму чоловікові:

- Хіба ж так можна?! Чому Ви дозволяєте водити себе довкола пальця?

- Але, моя дорогенька, не міг же я відмовити цьому хлопцеві...

Вона закрила йому рота, стелювши повними плечима. Продавчині з лукавим усміхом веселилися з цієї сімейної сцени, і вона суворо продовжила:

- Ну ж бо, панно Вадон, не можна спати.

- Двадцять літніх пальт, подвійний кашмір, четвертий розмір, за вісімнадцять франків п'ятдесят! – вигукувала Маргарита співочим голосом.

Ломм, опустивши голову, знов узявся писати. Його платню помалу підвищили до дев'яти тисяч франків, і він залишався смиренным перед пані Орелі, котра й досі приносила в родину втричі більше.

Якийсь час робота просувалася. Літали цифри, пакунки одягу сипалися градом на столи. Але Клара вигадала іншу розвагу: вона кпила з прислужника Жозефа стосовно його пристрасті, як стверджували, до панни, яку найняли для вирізання зразків. Ця панна, вже двадцяти восьми років, худа й бліда, була протеже пані Дефорж, котра бажала, щоб Муре найняв її продавчиною, і розповіла йому зворушливу історію: сирітка, остання з де Фонтенаїв – стародавньої знаті з Пуату, приїхала на паризьку бруківку з татусем-пияком і у цьому занепаді залишилася чесною, на жаль, із занадто низькою освітою, аби стати вчителькою чи давати уроки гри на фортепіано. Муре зазвичай обурювався, коли йому пропонували бідних світських панночок. Він казав, що немає бездарніших, нестерпніших і облудніших створінь. До того ж, не можна просто так стати продавчиною, треба учитися, бо це складний і делікатний фах. Утім, він узяв цю протеже пані Дефорж, але відправив її усього лиш до відділу зразків, як вже прилаштував, аби догодити друзям, двох графинь і баронесу до відділу реклами, де вони виготовляли конверти для листів і бандеролей. Панна де Фонтенай заробляла три франки на день, що дозволяло їй ледь-ледь прожити у тісній кімнатці на вулиці Аржантей. Перестриваючи її таку сумну, вбого вдягнену, серце Жозефа, в котрому під мовчкуватою грубістю відставного солдата ховалася ніжна вдача, врешті-решт було зворушене. Він у цьому не зізнавався, але червонів, коли панни з верхнього одягу жартували з нього, адже відділ зразків містився в сусідній кімнаті, і вони помітили, що він увесь час тиняється під його дверима.

- Жозеф собі розважається, - прошепотіла Клара. – Он його ніс повернувся до білизни.

Панну де Фонтенай реквізували, і вона допомагала інвентаризувати спідню білизну. Дійсно, прислужник не припиняв кидати погляди до того відділу, тож продавчині засміялися. Він знітився і сховався за аркушами, а

Маргарита, щоб зупинити струмисько веселощів, що лоскотали їй у грудях, загукала голосніше:

- Чотирнадцять жакеток, англійське сукно, другий розмір, за п'ятнадцять франків !

Враз пані Орелі, котра саме вигукувала ретонди, зрозуміла, що її перекикують, і мовила ображено, з королівською неквапливістю:

- Панно, трохи тихіше. Ми не на базарі... Ви усі поводитесь нерозважливо, займаючись таким дітвством, хоча наш час такий дорогий.

А Клара вже не стежила за пакунками, тож сталася катастрофа: пальта обрушилися усією копицею зі столу, потягли за собою інший одяг, і все попадало одне на інше. Увесь килим був завалений.

- Ось! Що я казала?! – не тямлячись, вигукнула завідувачка. – Та будьте хоч трошечки уважнішою, панно Прюнер, бо, зрештою, це нестерпно!

Але кімнатою пробіг трепет: з'явилися Муре і Бурдонкль, які робили інспекційний огляд. Знову залунали голоси, заскрипотіли пера, а Клара квапливо збирала одяг. Хазяїн не зупиняв роботи. Він постояв кілька хвилин, мовчки усміхаючись. Тільки його вуста гарячково тремтіли на веселому й переможному обличчі, яке він мав зазвичай у дні інвентаризації. Помітивши Денізу, він замало не зробив здивований порух. То вона спустилася? Його очі перестрілися з очима пані Орелі. Хвильку повагавшись, він розвернувся і зайшов до білизни.

Тим часом Деніза почула тихі перешіптування і звела голову. Упізнавши Муре, вона пропросту схилилася до аркушів. Відколи вона почала машинально водити пером, під монотонне вигукування товарів, її огортав спокій. З нею завжди так: вона поступається першому нападу чутливості, сльози душать її, пристрасті подвоюють хвилювання, а потім вона береться за розум, віднаходить свою дивовижну спокійну відважність і лагідну, проте непохитну силу волі. Тепер, з ясними очима, з блідим лицем, вона не здригнулася жодного разу, і, занурена в працю, вирішила придушити своє серце і робити тільки те, що сама схоче.

Пробило десятю годину, у відділах посилювався галас інвентаризації, немовби волали «Полундра!» Поміж усі цих криків, що лунали безперестанку, перетиналися звідусюди, із надзвичайною швидкістю ширилася новина: кожен продавець уже знав, що Муре написав зранку листа і запросив Денізу на вечерю. Джерелом розголосу була Поліна. Спускаючись до магазину, вона, усе ще схвильована, перестріла у

мереживах Делоша. Не помітивши, що Льенар саме говорив з молодим чоловіком, вона вилила перед ним душу:

- Готово, мій дорогий... Вона тільки-тільки отримала листа. Він запрошує її сьогодні увечері.

Делош помертвів. Він усе зрозумів, бо частенько розпитував Поліну, і вони разом балакали щодня про спільну подругу, про несподівану закоханість Муре, про славнозвісне запрошення, яким завершується подібна пригода. Загалом, вона сварила його за те, що він потайки кохає Денізу, від якої ніколи нічого не отримає, і лише знизувала плечима, коли він схвалював опір дівчини хазяїну.

- Їй вже ліпше з ногою, вона спускається, - продовжувала Поліна. – Та сховайте цю поховальну пику... Те, що сталося, для неї є щастям.

І вона квапливо повернулася до свого відділу.

- Гаразд-гаразд! – пробурмотів Льенар, почувши це. – То йдеться про панянку з вивихом... Гаразд! То недарма Ви так квапилися, коли вчора увечері, у кафе, захищали її!

І він також ушився. Але доки повернувся до шерсті, то встиг розповісти історію з листом чотирьом чи п'ятьом продавцям. І відтоді, менш як за десять хвилин, вона облетіла увесь магазин.

Остання фраза Льенара нагадувала про сцену, що відбулась напередодні у кафе «Святий Рох». Тепер він і Делош не розлучалися. Льенар перебрав у готелі «Смирна» Ютенову кімнату, коли той після призначення заступником винайняв невеличке помешкання на три кімнати. Обидва продавці вранці приходили разом до «Щастя», а увечері підчікували один одного, щоб піти разом. Їхні кімнати були сусідніми і виходили на те саме темне подвір'я – вузький колодязь, запахи з якого отруювали увесь готель. Незважаючи на відмінності, з них вийшла непогана пара: один недбало проїдав гроші, які витягав зі свого батька, інший не мав ламаного гроша і мучився ідеями ощадливості. І все ж у них було дещо спільне – нездатність до фаху продавця, через яку вони гиніли за прилавками, не отримуючи надбавок. Вийшовши із магазину, вони жили переважно у кафе «Святий Рох». У цьому кафе вдень не було жодного клієнта, але воно заповнювалося від пів на дев'яту щільним потоком працівників торгівлі – потоком, який лився вулицею з високих дверей, що виходили на площу Гайон. Відтоді посеред густого люлькового диму лунав оглушливий галас від доміно, сміху і вилясків голосів. Пиво і кава текли рікою. В кутку ліворуч Льенар замовляв дорогі речі, а Делош вдовольнявся єдиним кухлем, який цмулив протягом чотирьох годин. Саме там він почув, як Фав'є за сусіднім столом розповідав гидоту про Денізу: про спосіб, у який

вона «зробила» хазяїна, задираючи спідниці, коли йшла сходами поперед нього. Делаш насилу стримався, щоб не відважити ляпаса. А Фав'є усе розп'якувався, казав, буцімто крихітка щоночі спускається до свого коханця, і тоді Делаш назвав його брехуном.

- Що за ница людина!.. Він бреше! Чуєте?!

Тремтячи від хвилювання, він в усьому зізнався, белькочучи, виливав своє серце:

- Я її знаю, я все добре знаю... Вона ніколи не мала приятні, окрім як до одного чоловіка: так, до пана Ютена, але він сам нічого не помітив, він навіть не може похвалитися тим, що торкнувся її бодай кінчиком пальця.

Перебільшені й перекручені оповідки про цю сварку вже звеселяли увесь магазин, а тут ще й пролетіла історія з листом від Муре. І Льенар перш за все довірив новину якраз продавцеві з шовків. У шовковиків інвентаризація йшла повним ходом. Фав'є з двома продавцями залізли на складані драбини і спорожнювали шухляди, поступово передавали Ютенові сувої тканини, а він, стоячи посеред столу, роздивлявся етикетки і вигукував цифри. Після цього він кидав сувої додолу, і вони помалу завалювали паркет, здіймалися, ніби осінній паводок. Інші працівники писали. Альбер Ломм допомагав тим панам. Він мав зблякле обличчя після безсонної ночі, яку провів у генделику в кварталі Шапель. Крізь скляну стелю зали падала сонячна доріжка і прозирала яскрава небесна блакить.

- Та опустіть нарешті штори! – заволав Бутмон, вкрай зайнятий тим, що назирив за роботою. – Воно нестерпне, те сонце!

Фав'є саме звівся навшпиньки, щоб дотягнутися до сувою, і стиха буркнув:

- Хіба можна зачиняти людей в чотирьох стінах у таку чудову погоду?! Не бійтесь, у день інвентаризації ніколи не буває дощу!.. Вас посадять під замок, наче каторжан, коли увесь Париж гуляє!

Він передав сувій Ютену. На етикетці був позначений метраж, який зменшували за кожним продажем на продану кількість, і це значно полегшувало роботу. Заступник вигукував:

- Шовк «фантазія», дрібна клітинка, двадцять один метр, за шість франків п'ятдесят!

І шовк додався до купи, що валялася долі. А тоді Ютен продовжив розпочату розмову, звертаючись до Фав'є:

- То він хотів з Вами битися?

- Звісно, так. Я пив собі спокійненько свій кухоль... І нащо було так відбріхуватися, бо ж однак дівчинка тільки-но отримала від хазяїна листа, він запросив її на вечерю... Уся контора теревенить про це.

- Як?! Це ще не зроблено?!

Фав'є простягнув йому наступний сувій.

- Правда ж? Можна було б життям присягнутися, що це так. Виглядало, що це давні шури-мури.

- Таке саме, двадцять п'ять метрів! – вигукнув Ютен.

Сувій глухо гупнув на підлогу, а молодий чоловік додав тихіше:

- Ви ж знаєте, як то вона жила-поживала у того старого малахольного Бурра.

Тепер увесь відділ потішався, хоча робота ні хвилику не припинялася. Усі бубоніли ім'я дівчини, спина вигиналися, носи поверталися до смачненького. Навіть Бутмон, котрий розквітав від масних побрехеньок, не втримався, відкомарив жарт і сам лускав від свого незугарного дотепу. Альбер прокинувся із сонливості і присягався, що бачив заступницю із верхнього одягу поміж двома військовими у кварталі Гро-Каю. Тут саме спустився Мін'йон з двадцятьма свіжо позиченими франками. Він зупинився, тицьнув десять франків у долоню Альбера і призначив йому зустріч на вечір: вони зарані спланували цю гульню, яку через брак грошей замало не довелося відкласти, але тепер вона знову стала можливою, незважаючи на незначну суму. Але красунчик Мін'йон, дізнавшись про відправлений лист, відважив настільки сороміцьке розмірковування, що Бутмон вирішив таки втрутитися:

- Та вже годі, панове. Нас це не обходить... Ну ж бо, ну ж бо, пане Ютене.

- Шовк «фантазія», дрібна клітинка, тридцять два метри, за шість франків п'ятдесят! – вигукнув той.

Знову забігали пера, пакунки падали рівномірно, паводок тканин дедалі наступав, немовби до нього вливалися води потужної ріки. Вигукування шовків «фантазія» не вмовкало, і Фав'є у півголоса зауважив, що запас буде нічогеньким: дирекція буде ще й як задоволена, бо та товста тварюка Бутмон, може, і найперший закупівельник на увесь Париж, але як продавець він така пантофля, якої ще не бачено. Втішений Ютен усміхався і схвалював ці слова дружнім поглядом, бо ж він сам колись ввів до «Жіночого Щастя» Бутмона, щоб випхати Робіно, а тепер, у свою чергу, підкопувався під нього з упертою метою – зайняти його місце. Це була та ж сама війна, що й раніше: лукаві натяки пошепки на вухо начальству,

надмір завзятості, щоб набити собі ціну – справжня кампанія, котру він вів, ховаючи підступність за послужливістю. Тим часом Фав'є, якого Ютен знову взяв під свою милість, дивився на нього знизу, худий і холонокровний, з жовцю на лиці, буцімто підраховував, за скільки разів зможе розгризти цього натоптаного чоловічка і, схоже, вичікував, коли його товариш зжере Бутмона, щоб потім зжерти і його самого. Він бо розраховував на місце заступника, коли той отримає посаду завідувача відділом. А тоді побачимо. І обидва, охоплені лихоманкою, яка тіпала усім магазином, балакали про можливе збільшення платні, не перестаючи вигукувати запаси шовків «фантазія»: передбачали, що цього року Бутмон дійде до тридцяти тисяч. Ютен перевалить за десять тисяч, Фав'є оцінював свою платню і відсотки у п'ять тисяч п'ятсот. Щосезону оборот у відділі зростає, продавці здіймалися службовою драбиною і подвоювали свої комісійні, достоту мов офіцери під час військової кампанії.

- Ото ще! Коли вони вже закінчатся, ці дурнуваті шовки? – враз роздратовано мовив Бутмон. – Та ще яка чортова весна – увесь час лило! Тож і розкупували тільки чорні шовки.

Його широке насмішкувате обличчя потемнішало, він дивився, як вищилася купа на підлозі, а Ютен повторював голосніше дзвінким голосом, у якому лунав тріумф:

- Шовк «фантазія», дрібна клітинка, двадцять вісім метрів, за шість франків п'ятдесят!

Його був ще повний ящик. У Фав'є уже відпадали руки, і він сповільнився. Передаючи Ютенові останній сувій, він мовив тихесенько:

- Послухайте, ледь не забув... Вам уже переказували, що заступниця з верхнього одягу у Вас вклепалася?

Молодий чоловік виглядав дуже здивованим.

- Ти диви! Як то?!

- Так, це той довготелесий телепень Делош нам зізнався. Пригадую, як вона на Вас зиркала.

Ютен, відколи став заступником, полишив співачок з кафе-концертів і хизувався з учительками. В душі йому це дуже полестило, але він відповів зневажливим тоном:

- Я люблю, мій дорогенький, коли на них більше усього, і, до того ж, не можна гуляти з усіма, як наш хазяїн.

Він зупинився і вигукнув:

- Однотонний білий шовк, тридцять п'ять метрів, за вісім франків сімдесят п'ять!

- А! Нарешті! – з полегшею пробурмотів Бутмон.

Пролунав дзвін – друга черга на обід, до якої належав Фав'є. Він пішов до сходів, а його місце зайняв інший продавець. Він мусив переступати через хвилі сувоїв шовку, які ще вище здійнялися над паркетом. Тепер в усіх відділах підлога була під такими ж завалами. Ящики, коробки, шафи поступово спорожнявалися і всюди – під ногами, між столами – невпинно громадячилось, валялися товари. З постільної білизни чулися важкі удари стосів ситцю, в товарах для шиття тихенько постукували коробочки, а із відділу меблів долунав далекий гуркіт. Усі голоси утворювали хор: високі голоси, низькі голоси, у повітрі свистіли цифри, велетенська нава гула від розкотистого гамору – гамору зимового лісу, коли вітер виє у гіллі.

Фав'є нарешті висвободився і пішов сходами до їдалень. Після розширення «Жіночого Щастя» вони містилися на п'ятому поверсі, у новій будівлі. Він квапився, тож наздогнав Делоша і Льенара, які вийшли раніше за нього, а тоді учепився за Мін'йона, який ішов слідом за ними.

- До дідька! – мовив він у коридорі кухні, перед грифельною дошкою, де було написане меню. – Одразу видно, що сьогодні інвентаризація. Справжнісіньке свято! Курча або тушкована баранина і артишоки в олії!.. Їхня баранина може одразу ж збиратися на вихід!

Мін'йон, реготнувши, пробуркотів:

- То на птицю мор напав?

Делош і Льенар узяли собі порції і пішли. Тож Фав'є, схилившись до віконця, голосно сказав:

- Курча.

Але він мусив зачекати, бо один з кухарчуків, котрий краяв м'ясо, порізав собі пальця, і усі через це стривожилися. Фав'є стояв перед віконцем і розглядав кухню – колосальний цех з центральною піччю, до якої двома прилаштованими до стелі рельсами за допомогою коловоротів і ланцюгів заїздили гігантський казани, які не змогли б підняти четверо чоловіків. Кухарі, сліпучо білі на тлі похмуро-червоного горнила, залізли на драбини, озброїлися ополониками з довгими дерев'яними держаками і стежили за юшкою на вечерю. А під стінами стояли рожни, на яких можна було б засмажити великомучеників, каструлі, в яких стушкувався б цілий баран, монументальна сушильня для тарілок і мармурова раковина, куди безперервно цебенів струмінь води. Ліворуч виднілася зала для миття

посуду з камінними ваннами завбільшки з басейн, а по інший бік, праворуч, знаходилася комора, звідки визирало червоне м'ясо на сталевих гаках. Машина для чищення картоплі працювала з цокотінням млина. Двоє підпомічників потягли невеличкі візочки, повні очищеного салату, який мали покласти під крани з холодною водою.

- Курча, - вже нетерпляче повторив Фав'є.

А тоді озирнувся і додав тихіше:

- Там один порізався... Це бридко, воно потекло у їжу.

Мін'йон захотів побачити. Черга продавців подовжувалася, чувся сміх, почалася штовханина. Тепер обидва молоді чоловіки встромили голови у віконце і обмінювалися міркуваннями щодо цієї фаланстерської кухні, де і найменші знаряддя, і рожни й пательні набували гігантських розмірів. Тут мали приготувати дві тисячі обідів і дві тисячі вечерь, не рахуючи того, що кількість працівників зростала від тижня у тиждень. Це була прірва, тут за один день поглинали шістнадцять гектолітрів картоплі, сто двадцять фунтів масла, шістсот кілограмів м'яса, і за кожним прийомом їжі треба було відкорковувати три бочки вина – майже сімсот літрів текли на прилавок буфету.

- О! Нарешті! – буркнув Фав'є, коли знову з'явився черговий кухар з мискою, з якої виловив стегенце і дав йому.

- Курча, - сказав позад нього Мін'йон.

І вони разом, тримаючи тарілки, увійшли до їдальні, прихопивши в буфеті свої порції вина. А за їхніми спинами без упину і рівномірно лунало слово «курча», було чути, як кухар з розміреним тихим і швидким стукотом настромлює шматок на виделку.

Тепер їдальня продавців містилася у велетенській залі, де вільно розташовувалися п'ятсот приборів для кожної з трьох черг. Прибори вишикувалися на довгих столах з червоного дерева, встановлених паралельно уперек зали. По обидва кінці зали такі ж столи були відведені для інспекторів і завідувачів відділами, а посередині стояв прилавок з додатковими стравами за окрему плату. Великі вікна, праворуч і ліворуч, заливали білястим світлом цю галерею, стеля якої, хоч і була чотири метри заввишки, але здавалася низькою, причавлена розгортанням двох інших вимірів. На стінах, помальованих олійною фарбою світло-жовтого відтінку, єдиною оздобою були скриньки для серветок. За цією їдальнею знаходилася їдальня для прибиральників та візників, де страви подавали без встановленого часу, а відповідно до службових потреб.

- Як?! І у Вас, Міньйоне?! У Вас теж стегенце, - запитав Фав'є, сівши за стіл навпроти товариша.

Довкола них влаштувалися інші продавці. Скатертини не було, і тарілки дзвінко стукотіли по червоному дереву. У тому кутку всі вигукували, бо кількість стегенець дійсно була непересічною.

- У цих пташок самі ноги! – зауважив Міньйон.

Ті, кому дісталися шматки зі спинкою, обурювалися. Утім, після нововведень їжа значно поліпшилася. Муре більше не укладав угоди з підрядником на фіксовану суму, а керував також і кухнею, перетворив її на службу, організовану на кшталт одного з відділів магазину – із завідувачем, його заступниками та інспектором. Хоча він платив більше, проте й отримував більше праці від ліпше нагодованих працівників – розрахунок практичного гуманізму, з яким Бурдонкль тривалий час не міг змиритися.

- Та ну! Моя принаймні м'якенька, - продовжував Міньйон. –
Передайте-но хліба!

Велика хлібина кружляла столом, і відрізавши від неї кусень, він встромив ножа в скоринку. Вервечкою прибігали ті, хто припізнівся, і їхній зажерливий апетит, подвоєний вранішньою працею, пролітав ураганом над столами, з краю в край їдальні. Виделки дзенькали дедалі голосніше, булькали, спорожнюючись, пляшки, стукотіли склянки, які ставили зашвидко, гули, немов жорна, п'ятсот міцних щелеп, які енергійно мололи. Поки що поодинокі слова глохли у повних ротах.

Делош сидів поміж Буже і Льенаром, майже навпроти Фав'є – за кілька місць від нього. Вони обмінялися прикрими поглядами. Сусіди перешіптувалися, бо ж знали про їхню вчорашню сварку. Потім почали сміятися з невдачі вічно голодного Делоша, якому завжди, волею лихої долі, випадали погані шматки. Цього разу він саме приніс курячу шийку і уламок спинки. Він мовчки дозволяв кепувати з себе і ковтав великі кусні хліба, обскубуючи шийку із надзвичайною вправністю хлопця, котрий шанує м'ясо.

- Чому Ви не поскаржитесь? – запитав його Буже.

Але той лиш знизав плечима. Навіщо? Це ніколи не закінчується добром. Якщо він вирішує не миритися, то все тільки погіршується.

- Знаєте, у котушок тепер є свій клуб, - раптово повідомив Міньйон. – Саме так – клуб «Котушка»... Вони влаштувалися у винарні, на вулиці Святого Оноре, там щосуботи їм здають залу.

Він мав на увазі продавців із товарів для шиття. Увесь стіл пожвавився. Поміж двома шматками, ледь ворочаючи язиком, кожен намагався щось сказати, додавав подробиці. І тільки уперті читачі залишалися німими й відстороненими, встромивши носа в газету. Усі зійшлися на одному: щороку працівники торгівлі підвищують свій рівень. Тепер майже половина з них говорять німецькою або англійською. Шик полягає вже не у тому, щоб зчиняти шуру-буру на танцюльках, волочитися кафе-концертами і освистувати бридких співачок. Ні, вони збираються у двадцятьох, засновують гуртки.

- А у них є піаніно, як у суконників? – перепитав Льенар.
- Так, я гадаю, у клубі «Котушка» є піаніно! – вигукнув Міньйон. – І вони грають і співають!.. Навіть є один, коротун Баву, котрий читає вірші.

Веселощі подвоїлися, тепер жартували з коротуна Баву. Утім, з-під сміху прозирала глибока повага. Потім заговорили про п'єсу у «Водевіль», де суконник відіграв погану роль: більшість обурювалися, а інші непокоїлися через те, коли їх відпускають увечері, адже вони мають ходити на прийоми до буржуазних сімей. З усіх кутків велетенської зали лунали подібні розмови серед дедалі голоснішого торохкотіння посуду. Аби вивітрити запах їжі – гарячу пару, що здіймалася з п'ятисот аби-як розставлених тарілок, довелося відчинити вікна, на яких опущені штори палали від важкого серпневого сонця. Знадвору долітали гарячі подихи, стеля зжовкла від золотавих відблисків, а мокрі від поту столувальники плавали в рудому світлі.

- Хіба можна зачиняти людей у неділю, ще й в таку погоду?! – повторив Фав'є.

Це міркування повернуло панів-товариство до інвентаризації. Рік був чудовим. Усі заговорили про платню й підвищення – одвічну тему, захоплююче питання, від якого вони усі дрижали. Так завжди бувало у пташиний день: вибухало надмірне збудження, гамір врешті-решт ставав нестерпним. Коли кельнери принесли артишоки в олії, вже нічого не можна було почути. Черговий інспектор отримав наказ виявляти толерантність.

- До речі! – вигукнув Фав'є. – Ви знаєте про ту авантюру?

Але його перекричали – Міньйон запитував:

- Хто не любить артишоки? Продаю свій десерт за артишоки.

Ніхто йому не відповів – усім були до вподоби артишоки. Той обід зарахували до найкращих, бо на десерт з'явилися персики.

- Мій дорогенький, він запросив її на вечерю, - Фав'є завершував розповідь сусідові праворуч. – Як?! Ви того не знали?

Увесь стіл знав, про це вже стомилися балакати від самого ранку. І одні й ті ж самі жарти переходили з вуст до вуст. Делош затремтів, зрештою, його очі зупинилися на Фав'є, котрий наполегливо повторював:

- Якщо він її досі не мав, то матиме... І він не перший нею користуватиметься. Ні! Не перший.

Він і собі зиркнув на Делоша і додав провокаційним тоном:

- Хто полюбляє кістки, може закупити їх собі за п'ять франків.

Враз він схилив голову: Делош, поступившись нестримному поруху, виплюснув йому в лице свою останню склянку вина, белькочучи:

- Тримай! Брудний брехуне, я мав би скупати тебе учора!

Це вже був бешкет. Кілька краплин оббризкали сусідів Фав'є, а йому лишень трошки намочило волосся: вино, яке вихлюпнули занадто квапливою рукою, розлилося по іншій бік столу. Але усі обурилися. То він спить з нею, якщо так захищає її? Ото ще неотеса! Він заслуговує на пару ляпасів, аби навчитися гарних манер. Проте, голоси стихали, хтось попередив про наближення інспектора, і не було жодної потреби втягати дирекцію до цієї сварки. Фав'є задовольнився тим, що сказав:

- Якби він у мене влучив, то ви побачили б, як я змусив би його затанцювати!

Усе зійшло на жарт. Коли Делош, досі здригаючись, хотів випити, аби приховати хвилювання, і схопив тремтливою рукою порожню склянку, пробіг сміх. Він незграбно поставив склянку і узявся обсмоктувати листочки артишоків, які вже виїв.

- Та передайте Делошеві карафку, - спокійненько мовив Мін'йон. – Він хоче пити.

Сміх посилювався. Панове брали чисті тарілки зі стосів, що на рівній відстані вишикувалися уздовж столів, а кельнери розносили десерт – кошики з персиками. Усі схопилися за боки, коли Мін'йон додав:

- У кожного свій смак. Делош їсть персики з вином.

А той сидів нерухомо. Похнюпивши голову, наче глухий, він, здавалося, не чув дотепів і мучився невтішним каяттям через те, що тільки-но вчинив. Ці люди праві: яким правом він захищає її? Тепер усі думатимуть казна-яку бридоту. Він був ладен сам себе побити за те, що, бажаючи виправдати,

лише скомпрометував її. Така його звичайна доля, ліпше було б одразу подохнути, адже він не може навіть поступитися своєму серцю, не наробивши дурниць. На очі йому набігли сльози. Хіба не його вина у тому, що увесь магазин теревенить про листа від хазяїна? Він добре чув, як вони регочуть, сиплють солоними слівцями про це запрошення, зізнання у якому отримав лише Льенар. Він звинувачував себе: він не мусив дозволяти Поліні говорити в присутності Льенара. Тепер він брав на себе вину за цей розголос.

- Навіщо Ви про це розповіли? – кінець кінцем, болісно прошепотів він. – Це дуже погано.

- Я?! – відповів Льенар. – Але я сказав це лишень двом чи трьом душам, ще й вимагав секретності... Хіба ж знати, як подібні речі ширяться?!

Коли Делош наважився таки випити склянку води, увесь стіл знову вибухнув. Обід завершувався, працівники порозвалювалися на стільцях і чекали на дзвін, здалека перегукувалися, мліючи після їжі. Мало хто звертався до великого центрального прилавку по додаткові страви, тим паче, того дня фірма платила за каву. Чашки парували, спітнілі обличчя блищали крізь тонку пару, що плавала, немов легенькі цигаркові хмаринки. Штори падали на вікна, нерухомі, без жодного ворухіння. Одна трошки здійнялася, і сонячна доріжка перетнула залу, запалила пожежу на стелі. Виляски голосів з таким гамором лупили об стіни, що дзвін спершу почули тільки за столами, що стояли коло дверей. Усі зводилися, натовп, що виходив, надовго заповнив коридори.

А Делош залишався позаду, аби сховатися від дотепів, що не вмовкали. Навіть Буже вийшов раніше, хоча зазвичай залишав залу останнім і робив гак, щоб перестріти Поліну, коли та саме йшла до їдальні для дам. Це був умовлений маневр – єдина нагода побачитися на хвилинку протягом довгих годин праці. Але того дня, коли вони саме пристрасно цілувалися в губи у закутку коридору, їх надібала Деніза, котра також підіймалася на обід. Вона важко ступала через хвору ногу.

- О! Люба моя! – густо почервонівши, белькотіла Поліна. – Ви нічого не розкажете, правда ж?

Буже, зі здоровенними ручищами, з постаттю велета, тремтів, немов мале хлопча.

- Вони любесенько викинуть нас на вулицю, - пробубонів він. – Гаразд, про наше одруження відомо, але вони, ті тварюки, не розуміють, що треба цілуватися!

Глибоко стривожена Деніза вдала, що не побачила їх. Буже тікав, аж тут, дочекавшись до останнього, вигулькнув Делош. Він хотів вибачитися, белькотів фрази, яких Деніза спершу не могла розібрати. Потім, коли він почав дорікати Поліні тим, що заговорила у присутності Льенара, а вона стояла знічена, дівчина зрозуміла нарешті значення слів, які шепотіли позад неї від рання. Йшлося про історію з листом, яка облетіла магазин. Деніза почала тремтіти, достоту як від самого листа, їй здавалося, що її роздягають перед усіма цими чоловіками.

- Та я ж не знала, - повторювала Поліна. – Окрім того, в цьому немає нічого поганого... Та годі! Нехай собі напатякаються! Нехай казяться!

- Люба моя, - зрештою сказала Деніза зі звичним поміркованим виглядом, - я на Вас ані трохи не ображена... Ви розповіли тільки правду. Я отримала листа і маю на нього відповіді.

Делош пішов засмучений, зрозумівши, що дівчина змирилася зі своїм становищем і піде увечері на побачення. Коли дві продавчині пообідали у меншій залі, поруч з великою, де жінок обслуговували з більшим комфортом, Поліна мала допомогти Денізі спуститися, бо її нога стомилася.

Знизу, у післяобідньому запалі, інвентаризація гула ще дужче. Надійшов час напружити жили, бо зрозумівши, що робота слабко просувалася зранку, належало зібрати усі сили, аби скінчити до вечора. Голоси погучнішали, було видно тільки миготіння рук, що постійно спорожнювали ящики, жбурляли товари. Вже неможливо було пройти, повінь стосів і пакунків на паркеті здійнялася до рівня прилавків. Юрмище голів, знесені кулаки, руки в повітрі, здавалося, губились у нетрях відділів, перемішувалися удаліні, немов розпочалося повстання. Це була остання лихоманка абордажу, машина замало не вибухала, а уздовж прозорих вітрин, довкола зачиненого магазину і далі проминали поодинокі перехожі, зблідлі від задушливої недільної нудьги. На тротуарі вулиці Нової стовбичили три високі простоволосі дівчини-нетіпахи, притуляли обличчя прямісінько до скла і намагалися роздивитись кумедну кухню, що варилася всередині.

Коли Деніза повернулася до верхнього одягу, пані Орелі доручила Маргариті називати речі. Залишалося зробити перевірку, для якої завідувачка, прагнучи бути у тиші, перейшла до кімнати зразків і повела за собою заступницю.

- Ходіть зі мною, зробимо звірку... А тоді Ви усе підсумуєте.

Вона хотіла було залишити двері прочиненими, аби наглядати за продавчинями, але з відділу до кімнати залітав гамір, і вони не чули одна

одну. Це було просторе квадратне приміщення, оснащене тільки стільцями і трьома довгими столами. В кутку стояли великі механічні ножі для нарізання зразків. Вони поглинали цілі сувої: щороку відправлялося поштою на шістдесят тисяч франків тканин, які у такий спосіб краяли на смужки. З ранку до вечора ножі зі скреготом косарки рубали шовк, шерсть, сукно. Після цього треба було упорядкувати зшитки, склеїти або прошити їх. Поміж двома вікнами стояв ще й маленький друкарський верстат для етикеток.

- Та тихше! – час від часу вокала пані Орелі, не чуючи, як Деніза читає перелік товарів.

Коли звірку першого переліку було завершено, завідувачка залишила дівчину, занурену в підрахунки, за одним зі столів. Вона повернулася майже одразу і влаштувала панну де Фонтенай, якої більше не потребували в постільній білизні і передали їй. Ця панна також додаватиме, і можна буде виграти час. Але поява маркізи, як її злісно дражнила Клара, збурила відділ. Усі сміялися, жартували з Жозефа, крізь двері долітали лихі слова.

- Не відсувайтесь, Ви мені аж ніяк не заважаєте, - мовила Деніза, перейнявшись глибоким співчуттям. – Дивіться! Моєї чорнильниці достатньо, беріть у мене чорнила.

Панна де Фонтенай, отупіла у своєму занепаді, навіть не знайшла слова вдячності. Вона мала випивати, бо її худорба була свинцевого відтінку, і тільки руки, білі й витончені, ще свідчили про шляхетність породи.

Але смішки враз умовкли, було чути, що робота повернулася до рівномірного гуркотіння. Це Муре знову робив огляд відділів. Проте, він зупинився, шукав Денізу, здивований тим, що не бачить її. Кивнувши головою, він покликав пані Орелі, разом вони відійшли убік і мить тихесенько говорили. Напевно, він розпитував її. Вона вказала очима на кімнату зразків, а потім буцімто робила звіт. Жодного сумніву, вона доповіла, що дівчина зранку плакала.

- Чудово! – мовив вголос Муре, підходячи ближче. – Покажіть мені переліки.

- Прошу сюди, пане, - відповіла завідувачка. – Ми сховалися він того шарварку.

Він пішов за нею до сусідньої кімнати. Клару неможливо було надурити таким маневром: вона пробурмотіла, що ліпше одразу ж принести ліжко. Але Маргарита почала ще завзятіше жбурляти їй одяг, аби зайняти її і закрити їй рота. Хіба ж заступниця не є доброю товаришкою? Її справи нікого не обходять. Увесь відділ став співучасником, продавчині

заметушилися ще швидше, спини Ломма і Жозефа згорбилися ще нижче, ніби вони були глухими. Інспектор Жув помітив здалека тактику пані Орелі, підійшов і узявся марширувати неподалік від дверей служби зразків розміреним кроком вартового, який стереже приємні розваги старшого офіцера.

- Дайте панові переліки, - сказала, заходячи, завідувачка.

Деніза передала аркуші і так і сиділа, звівши очі. Вона злегка стрепенулася, але приборкала себе і зберігала непорушний спокій, хоча щоки їй зблідли. На якусь мить Муре нібито заглибився у перелік товарів, без жодного погляду на дівчину. Запанувала тиша. Тож пані Орелі наблизилася до панни де Фонтенай, котра навіть не озирнулася, і вдала, що не вдоволена її підрахунками.

- Йдіть-но допоможіть з пакунками, - сказала вона їй у півголоса. – Ви не маєте звички до цифр.

Панна де Фонтенай звелася і повернулася до відділу, де її зустріли перешіптуванням. Жозеф, під насмішкуватими поглядами продавчинь, писав казна-як, а Клара, втішена цією новою помічницею, однак узялася її штурхати лиш тому, що ненавиділа усіх жінок у магазині. Хіба ж це не глупство, скотитися до того, що тебе кохає якийсь послідуший, тоді як ти – маркіза?! Вона заздрила їй через це кохання.

- Дуже добре! Дуже добре! – повторював Муре, і далі вдаючи, що читає.

Тим часом пані Орелі не знала, як і собі вийти геть у пристойний спосіб. Вона тупцяла, пішла поглянути на механічні ножі, лютувала, що її чоловік не вигадася якусь історію, аби покликати її. Але він ніколи не займається важливими справами, він помер би від спраги коло ставка. І це Маргариті вистачило розуму запитати у неї пораду.

- Йду, - відповіла завідувачка.

Тепер її гідність була захищена і, маючи привід в очах своїх продавчинь, які стежили за нею, вона зрештою залишила на одинці Муре і Денізу, наблизивши їх одне до одного, і вийшла королівським кроком, з таким шляхетним лицем, що дівчата навіть не наважилися дозволити собі бодай єдину усмішку.

Муре неквапливо поклав аркуші на стіл. Він подивився на дівчину, котра і далі сиділа з пером в руках. Вона не відводила погляду, лишень більше зблідла.

- Ви прийдете сьогодні ввечері? – у півголоса запитав він.

- Ні, пане, - відповіла вона. – Я не можу. Мої брати мають прийти до нашого дядечка, і я пообіцяла повечеряти разом з ними.

- Але ж Ваша нога! Вам занадто важко ходити.

- О! Туди я дійду, від сьогоднішнього ранку мені значно ліпше.

Він у свою чергу зблід перед цією спокійною відмовою. Нервовий опір скривив йому губи. Однак, він стримався і набрав звичного вигляду люб'язного хазяїна, який попросту переймається клопотами однієї зі своїх продавчинь:

- Послухайте, а якби я Вас попросив... Ви ж знаєте, як я Вас ціную.

Деніза зберігала шанобливе поводження.

- Я глибоко зворушена, пане, Вашою добротою до мене, і дякую Вам за це запрошення. Але повторюю, це неможливо, мої брати сьогодні ввечері чекають на мене.

Вона уперто не розуміла його. Двері залишалися відчинені, і, поміж тим, вона ясно відчувала, що увесь магазин підштовхує її. Поліна дружньо назвала її останньою дурепою, інші глузуватимуть з неї, якщо вона відхилить запрошення. Пані Орелі, котра вийшла геть, Маргарита, чий дедалі гучніший голос вона чула, нерухома й тактовна спина Ломма, яку вона бачила – усе й усі хотіли її падіння, усі кидали її хазяїну. Віддалений гуркіт інвентаризації, ці мільйони товарів, які лунко вигукували, перекидали змореними руками, були немов гарячий вітер, який віяв на неї пристрастю.

Запала тиша. Час від часу гамір заглушав слова Муре, які він супроводжував небаченою метушливістю славетного короля-переможця після виграних битв.

- То коли Ви прийдете? – знову запитав він. – Завтра?

Це просте запитання збурило Денізу. На мить вона втратила спокій і пролеbedіла:

- Я не знаю... Я не знаю...

Він усміхнувся, спробував узяти її за руку, але вона висмикнула долоню.

- То чого Ви боїтесь?

Але вона вже звела голову. Вона подивилася на нього впритул і сказала, усміхаючись, як завжди, лагідно й сміливо:

- Пане, я нічого не боюся... Але ж слід робити те, що хочеш зробити, чи не так? А я не хочу, от і усе!

Вона замовкла, і тут її здивувало скрипотіння. Вона озирнулася й побачила, що двері повільно зачиняються. Це інспектор Жув визвався їх зачинити. Двері були частиною його обов'язків, жодні не мали залишатися відчиненими. І він знову поважно став на чати. Здавалося, ніхто не помітив цих дверей, зачинених з таким буденним виглядом. Тільки Клара випустила солоне слівце на вухо панни де Фонтенай, і та зблідла, аж їй лице помертвіло.

Деніза ж звелася. Муре говорив до неї тихим тремтливим голосом:

- Послухайте, я Вас кохаю... Ви вже давно це знаєте, тож не грайте зі мною в цю жорстоку гру, не вдавайте, ніби ні про що не здогадуєтесь... І нічого не бійтесь. Скільки разів я бажав покликати Вас до свого кабінету. Ми були б самі, мені було б достатньо опустити гачок. Але я не хотів, і Ви ж бачите, я говорю з Вами тут, куди будь-хто може зайти... Я Вас кохаю, Денізо...

Вона стояла рівна, з білим обличчям, слухала його і далі дивилася йому в очі.

- Скажіть, чому Ви відмовляєтесь?.. Хіба у Вас немає потреб? Ваші брати – тяжке ярмо. Усе, що Ви у мене попросите, усе, чого від мене вимагатимете...

Вона зупинила його одним словом:

- Дякую. Тепер я заробляю більше, ніж мені потрібно.

- Але ж я пропоную Вам свободу, свободу і життя у розвагах і розкошах... Я влаштую Вам власне помешкання, я забезпечу Вам невеличкий статок.

- Ні, дякую, я нудьгуватиму, якщо нічого не робитиму... Мені ще не було десяти років, коли я почала заробляти собі на хліб.

Він божевільно махнув рукою. Це була перша, котра не поступалася. Йому достатньо було нахилитися, аби підібрати інших, усі чекали на його каприз як покірливі служниці, а ця казала «ні», навіть не наводячи розумного пояснення. Його давно стримуване жадання, підбатожене спротивом, доводило його до відчаю. Може, він недостатньо запропонував? Він подвоїв пропозиції, він наполегливіше тиснув на неї.

- Ні-ні, дякую, - щоразу відповідала вона, і на секунду не слабнучи.

І тоді з його серця вирвався крик:

- То Ви не бачите, що я страждаю?!.. Так, це безглуздо, але я страждаю, як дитина!

Сльози зволожили йому очі. Знову запанувала тиша. За зачиненими дверима знову було чути стишене гудіння інвентаризації. Це було наче згасання тріумфу, супровід тактовно замовкав, бачачи поразку свого володаря.

- А якби я однак захотів! – мовив він пристрасним голосом і схопив її за руки.

Вона віддала йому свої долоні, очі їй згасли, її залишали останні сили. Її пекло від цих теплих чоловічих рук, її сповнювала солодка слабкість. Господи! Як же вона його кохає, і яку втіху вона відчула б, якби повисла на його шиї і залишилася на його грудях!

- Я хочу, я хочу, - шаліючи, повторював він. – Я жду Вас сьогодні увечері, інакше я вживатиму заходів...

Він ставав брутальним. Вона стиха скрикнула, біль, який вона відчула в долонях, повернув їй відвагу. Вона смикнулася і звільнилась, а тоді випросталася, немовби вивищилася у своїй беззахисності:

- Ні, облиште мене... Я не якась там Клара, яку можна завтра кинути. До того ж, пане, Ви кохаєте одну особу – так, ту даму, яка приходить сюди... Зоставайтесь з нею. А я ні з ким не ділюся.

Він завмер від подиву. Що вона таке каже? Чого хоче? Ніколи ще дівки, яких він підбирав за прилавками, не переймалися тим, чи він їх кохає. Він мав би сміятися з цього, але таке поводження з лагідною гордістю остаточно розбуркало йому серце.

- Пане, - вела вона далі, - відчиніть ці двері. Це непристойно, так залишатися наодинці.

Муре скорився. У скронях йому гуло. Він не знав, як приховати неспокій, тож покликав пані Орелі і обурився з приводу запасів ротонд, казав, що треба буде знизити ціни і уцінювати їх доти, доки не залишиться жодної. Це було правило фірми: щороку усе треба було підчистити, продати зі збитком у шістдесят відсотків, аніж тримати застарілу модель чи лежале сукно. Якраз Бурдонкль, шукаючи директора, вже якусь мить чекав на нього, але Жув зупинив його під зачиненими дверима і з поважним виглядом прошепотів щось на вухо. Він нетерпеливився, але не знаходив зухвалості потривожити той тет-а-тет. Чи ж це можливо? Такого дня, ще й з цим недомірком?! І коли двері нарешті відчинилися, Бурдонкль заговорив про шовки «фантазія», запас яких виявився небувалим. Для

Муре це було полегшею, тепер він міг викричатися вволю. Про що думав той Бутмон? Він пішов, проголосивши, що не потерпить, аби закупівельнику зраджувало його чуття аж настільки, щоб скоїти дурість і накуповувати понад потреби продажу.

- Що таке? – пробурмотіла пані Орелі, спантеличена цими закидами.

Продавчині здивовано презиралися. О шостій інвентаризацію було завершено. Сонце ще сяяло – біляве літнє сонце, яке золотими відблисками падало крізь скляну стелю торгівельних зал. Надворі, у важкому повітрі, вже поверталися з передмість стомлені родини, обтяжені букетами, і тягли за собою дітлашню. Відділи один за одним затихали. В глибинах галерей було чути тільки припізнілі вигуки кількох продавців, які спорожнявали останні ящики. Але й ці голоси замовкли, від цілоденного гармидеру понад небаченим розгромом товарів залишилося тільки глибоке бриніння. Тепер шухляди, шафи, ящики, коробки були порожні: жодного метру тканини, жодної найменшої дрібнички не залишилося на своєму місці. Просторий магазин виставив свій внутрішній скелет, цілком голе дерево, ніби у день переїзду. Ця оголеність була наочним доказом повного і точного звіту про інвентаризацію. А долі громадилося товарів на шістнадцять мільйонів – морський приплив, що врешті-решт поглинув столи й прилавки. Продавці, занурені до самих плечей, почали ставити речі на свої місця. Сподівалися, що вдасться завершити до десятої.

Пані Орелі, котра вечеряла з першою чергою, спустилася з їдальні і принесла цифру річного виторгу – цифру, яку тільки-но отримали, додавши показники за різними відділами. Сума становила вісімдесят мільйонів – на десять мільйонів більше, ніж минулого року. Падіння було тільки за шовками «фантазія».

- Якщо пан Муре невдоволений, то я не знаю, чого він хоче, - додала завідувачка. – Погляньте! Він он там, нагорі великих сходів, і такий злий.

Продавчині пішли поглянути на нього. Він був самий, стояв з похмурим обличчям над мільйонами, що обрушилися до його ніг.

- Пані, - підійшла до неї з проханням Деніза, - чи не були б Ви такі ласкаві дозволити мені піти? Я вже ні до чого не придатна через свою ногу, а оскільки я маю вечеряти з дядечком і братами...

Це спричинило всезагальний подив. То вона не поступилася? Пані Орелі повагалася, схоже, була ладна сухим і невдоволеним голосом заборонити їй виходити. А Клара, сповнена недовіри, тільки знизала плечима. Та годі! Усе дуже просто: він сам її не схотів! Поліна дізналася цю розв'язку, коли стояла разом з Делошем біля одягу для немовлят. Раптова радість молодого чоловіка розлютила її: і що це йому дасть, га? Може, він радіє,

що його подруга настільки дурна, що відмовилася від свого щастя? А Бурдонкль, не наважуючись підійти й потривожити Муре у його похмурій самотності, походжав серед гамору і сам посмутнішав, огорнений тривоною.

Деніза тим часом спустилася. Поволеньки, спираючись на поручні, вона дійшла до низу вузьких сходів, що ліворуч, і натрапила на гурток продавців, які реготалися. Пролунало її ім'я, і вона зрозуміла, що вони й досі говорять про її пригоду. Її не помітили.

- Та годі! Самі кривляння! – казав Фав'є. – Вона зашкарубла від гріха... Так, я знаю декого, котрого вона хотіла взяти силою.

І поглянув на Ютена, який, щоб зберегти гідність заступника, тримався за кілька кроків, не втручаючись до глузувань. Але йому настільки полестили заздрі погляди, якими наділяли його інші, що він знайшов за належне буркнути:

- Як же вона мене дістала!

Деніза, вражена у саме серце, вчепилася за поручень. Її мали помітити, бо усі розбіглися, сміючись. Він був правий, вона винуватила себе у своєму давнішньому невіданні, коли думала про нього. Але ж який він боягуз, і як вона зараз його зневажає! Її охопило глибоке хвилювання: чи ж не дивно, що вона кілька хвилин тому мала сміливість відштовхнути обожнюваного чоловіка, тоді як раніше почувалася такою слабкою перед цим жалюгідним парубком, про чие кохання тільки мріяла? Її розум і її кмітливість були не в змозі впоратися з цими суперечностями її єства, яке вона вже не могла ясно прочитати. Дівчина квапливо проминула залу.

А тоді, доки інспектор відчиняв їй замкнені від самого рання двері, інстинкт змусив її звести голову. І вона побачила Муре. Він і досі стояв нагорі сходів, на великому центральному прогоні, пануючи над галереєю. Але він забув про інвентаризацію, він не бачив своєї імперії, цього магазину, що тріщав від скарбів. Усе зникло – вчорашні гучні перемоги, завтрашня колосальна фортуна. З відчаєм у погляді він стежив за Денізою, і коли вона проминула двері, у нього не залишилося більше нічого, цілий дім почорнів.

XI

Того дня Бутмон прийшов першим до пані Дефорж на післяобідній чай. Поки що вони були самі у її великому салоні у стилі Людовика XIV, з

веселими і яскравими мідними оздобами і шовками-брокателлями. Господиня звелася і з нетерплячим виглядом запитала:

- То як?

- Отак! – відповів молодий чоловік. – Коли я сказав йому, що, безсумнівно, зайду Вам вклонитися, він твердо пообіцяв мені прийти.

- Ви дали йому зрозуміти, що сьогодні я розраховую на барона?

- Безсумнівно... Схоже, саме це його переконало.

Вони говорили про Муре. Минулого року він перейнявся неочікуваною любов'ю до Бутмона аж настільки, що долучив його до своїх розваг. Він навіть ввів його до Анрієти, щасливий мати під рукою послужливого дотепника, котрий трохи звеселяв зв'язок, від якого він уже стомився. І так завідувач із шовків кінець кінцем став довіреною особою і свого хазяїна, і красуні-удовички: він виконував їхні дрібні доручення, балакав з нею про нього, іноді їх мирив. Анрієта, катуючись ревністю, забувалася і дозволяла собі інтимні розмови, які його дивували й спантеличували, адже вона, вживаючи усієї спритності, щоб зберегти видимість цих стосунків, втрачала обачність світської дами.

Вона гаряче вигукнула:

- Треба було привести його. Так я мала би певність.

- Мати Божа! – мовив він з добродушним парубоцьким сміхом. – Це не моя вина, якщо тепер він увесь час тікає... О! Він усе ж мене дуже любить. Без нього мені там було б непереливки.

Дійсно, після інвентаризації його становище у «Жіночому Щасті» було під загрозою. Хоча він і виправдовувався дощовою погодою, йому не пробачили значний запас шовків «фантазія». Ютен експлуатував цю невдачу, розхищував його репутацію в очах керівництва з подвоєним лукавим шалом, і він відчував, як ґрунт вислизає у нього з-під ніг. Муре уже виніс йому присуд, безперечно, роздратований через цього свідка, який заважав йому увірвати зв'язок і тільки стомлював пустопорожньою фамільярністю. Але, відповідно до звичної тактики, він штовхав наперед Бурдонкля: це Бурдонкль та інші акціонери під час кожної наради вимагали звільнити Бутмона, а сам Муре казав, що опирався цьому, енергійно захищав свого друга, ризикуючи серйозними неприємностями.

- Що ж, я зачекаю, - мовила пані Дефорж. – Знаєте, ця дівка має бути тут о п'ятій... Я хочу вивести їх на чисту воду. Я маю розкрити їхню таємницю.

Вона повернулася до цього виплеканого плану, повторювала, немов у лихоманці, що попросила пані Орелі прислати їй Денізу, аби та поглянула на манто, що погано сиділо. Коли вона триматиме дівчину всередині своєї спальні, то напевне знайде спосіб покликати й Муре, а тоді знатиме, як діяти.

Бутмон сидів навпроти і дивився на неї, як завжди, гарними насмішкуватими очима, котрим намагався надати поважності. Цей кумась-веселун з чорнильно-чорною бородою, цей галасливий гульвіса, якому гаряча гасконська кров заливала червінню лице, міркував собі, що світські панії аж ніяк не добрі, і що з них вивалюється чимало трутизни, коли вони наважуються спорожнити всю торбу. Звісна річ, коханки його приятелів, прості дівчата з крамниць, не дозволяли собі аж такої відвертості.

- Та годі! – наважився сказати він. – Що Вам буде від того? Адже, присягаюся, між ними абсолютно нічого немає.
- Ото ж бо! – вигукнула вона. – Він її кохає, ту... Начхати мені на решту, на звичайні здибанки, на одноденні випадковості!

Вона зі зневагою заговорила про Клару. Їй навпростець повідомили, що Муре після відмови Денізи кинувся до тієї довготелесої рудої кобили, безперечно з розрахунку, бо ж тримав її у відділі, щоб афішувати зв'язок, засипав її подарунками. До слова, вже близько трьох місяців він веде жахливо розпусне життя, сипле грошима з таким небаченим марнотратством, що почалися пересуди: він купив особняк для мандрьохи із задрипаного театрика, його об'їдають одночасно дві чи й три лярви, котрі, здається, змагаються в безглуздох і вартісних капризах.

- Це з вини тієї одної, - повторювала Анрієта. – Я відчуваю, що він розорюється з іншими, бо вона відштовхує його... Зрештою, що мені до його грошей! Я міцніше кохала б його, якби він був бідним. Ви ж знаєте, як я його кохаю, адже Ви стали нашим другом.

Вона зупинилася, задихаючись, замало не вибухаючи риданням. Цілком забувшись, вона простягла до Бутмона руки. Це правда – вона обожнювала Муре за його молодість і його тріумфи, ніколи ще чоловік не заповнював її так безмежно, до лихоманки її плоті та її гордоців. Але на думку втратити його вона чула також, як бамкає поховальний дзвін сорокаліття, і з жахом запитувала себе, чим замінити це велике кохання.

- О! Я помщуся! – пробурмотіла вона. – Я помщуся, якщо він погано поводитиметься!

Бутмон і далі тримав її за руки. Вона була ще гарна. Ось тільки це буде обтяжлива коханка, він аж ніяк не полюбляв їх такого штибу. Однак, про

це варто поміркувати, можливо, з'явиться інтерес, задля якого варто буде ризикнути морокою.

- А чому б Вам не відкрити власну справу? – враз мовила вона, звільняючи долоні.

Він здивовано помовчав, а тоді відповів:

- Але ж потрібні будуть значні кошти... Минулого року я сушив собі голову цією думкою. Я переконаний, що в Парижі ще достатньо клієнтів на два чи три великі магазини. «Ярмарок» має лівий берег, «Лувр» тримає центр, ми, зі «Щастям», учепилися за багаті західні квартали. Залишається північ, де можна буде створити конкуренцію «Площі Кліші». Я знайшов чудову місцинку, коло Опері...

- І що?

Він гучно розсміявся.

- Уявіть собі, я мав дурість заговорити про це зі своїм батьком... Так, я був настільки наївним, що просив його підшукати акціонерів у Тулузі.

І він весело переповів лють старого добродія, який у нетрях своєї провінційної крамнички шалів супроти великих паризьких базарів. Старий Бутмон, якого душили тридцять тисяч франків, зароблені його сином, відповів, що радше подарує свої гроші і гроші своїх друзів богодільням, аніж віддасть бодай сантим одному з великих магазинів, які у торгівлі є будинками розпусти.

- Окрім того, потрібні будуть мільйони, - підсумував молодий чоловік.

- А якщо вони знайдуться? – попросту запитала пані Дефорж.

Він поглянув на неї і враз споважнів. Чи не є це лишень слова ревнивої жінки? Але вона не залишила йому часу на розпитування і додала:

- Зрештою, Ви знаєте, як я цікавлюся Вами... Ми про це ще побалакаємо.

У передпокої задзеленчав дзвінок. Вона звелася, а він інстинктивним рухом відсунув свого стільця, буцімто його вже могли застати на гарячому. Тиша огорнула салон з радісними шпалерами, настільки переповнений живими рослинами, що між двома вікнами достоту утворився невеличкий перелісок. Звівшись, прислухаючись до дверей, вона чекала.

- Це він, - прошепотіла вона.

Лакей доповів:

- Пан Муре, пан де Валаньоск.

Вона не стрималася і розлючено махнула рукою. Чому він не прийшов один? Отже, він мусив піти по свого друга, побоюючись можливості зостатися з нею віч-на-віч? Але вона усміхнулася і простягла руку обом чоловікам.

- Як же рідко Ви тут буваєте!.. Я кажу це і щодо Вас, і щодо пана де Валаньоска.

Вона впадала у відчай від того, що товстішає, і затискала себе в туалети з чорного шовку, аби приховати повноту, яка дедалі посилювалася. Утім, її вродливе обличчя, оточене темним волоссям, залишалось приємно витонченим. Тож Муре зміг сказати їй фамільярно, огортаючи її поглядом:

- Немає потреби розпитувати Вас про новини... Ви свіжа, як троянда.

- О! Я почувуюся аж занадто добре, - відповіла вона. – Зрештою, я могла б померти, а Ви про це і не дізналися б.

Вона також вивчала його, вважала його нервовим і стомленим, з опухлими повіками і свинцевим кольором обличчя.

- Гарзд! – відповіла вона тоном, який намагалася зробити люб'язним. – Я не повертатиму Вам Ваші лестоці, бо цього вечора Ви досить кепсько виглядаєте на лиці.

- Праця! – пояснив Валаньоск.

Муре, не відповідаючи, невизначено гойднув долонею. Він тільки-но помітив Бутмона і дружньо кивнув йому головою. В добу їхньої найбільшої близькості він витягав його прямисінько з-за прилавка і, незважаючи на найтяжчу післяобідню роботу, вів до Анріети. Але часи змінилися, і він сказав йому у півголоса:

- Ви досить рано вшилися... Знаєте, Вашу відсутність помітили, і вони лютують.

Він говорив про Бурдонкля та інших акціонерів, так ніби й не був хазяїном.

- Ах! – стривожено пробурмотів Бутмон.

- Так, я мушу з Вами побалакати... Зачекайте на мене, ми підемо разом.

Анріета знову сіла і, слухаючи Валаньоска, котрий повідомляв їй про можливий візит пані де Бов, не зводила очей з Муре. А той знов онімів і роздивлявся меблі, буцімто щось шукав на стелі. Коли ж вона зі сміхом поскаржилася, що до неї о четвертій приходять на чай самі чоловіки, він забувся настільки, що у нього вихопилися такі слова:

- Я думав, що застану барона Гартмана.

Анрієта зблідла. Жодного сумніву, вона знала, що він прийшов до неї виключно задля того, аби зустрітися тут з бароном. Але ж він міг би не кидати їй ось так в лице свою байдужість. Якраз двері відчинилися, і лакей став позад господині. Вона запитально кивнула до нього головою, він схилився і тихесенько повідомив:

- Це щодо манто. Пані радила мені попередити її... Прийшла та панна.

І вона підвищила голос, аби її почули. Усе її ревниве страждання вихлюпувалося у цих зневажливо сухих словах:

- Нехай зачекає!

- Завести її до туалетної кімнати пані?

- О, ні! Нехай залишається у передпокої!

Лакей вийшов, і вона спокійненько продовжувала розмову з Валаньоском. Муре знову помлявішав і слухав відсторонено, нічого не розуміючи. А Бутмон, котрий переймався цією авантюрою, розмірковував. Але двері майже одразу знову відчинилися, і зайшли дві дами.

- Уявіть собі, - казала пані Марті, - я виходила з екіпажа, аж тут побачила під аркадою пані де Бов.

- Так, - пояснювала пані де Бов, - погода гарна, а мій лікар і досі хоче, щоб я ходила пішки...

Усі обмінялися потисками долонь, і вона запитала у Анрієти:

- То Ви берете нову повоївку?

- Ні, - здивовано відповіла вона. – Чому?

- Але я саме побачила у передпокої якусь дівчину...

Анрієта зі сміхом увірвала її:

- Усі дівчата з крамниць виглядають достоту мов покоївки. Правда ж?.. Так, це продавчиня, яка прийшла припасувати манто.

Муре пильно поглянув на неї – його шкрябнула підозра. А вона продовжувала з силуваною веселістю, розповідала, що купила той одяг минулого тижня у «Жіночому Щасті».

- Послухайте-но! То вже не Совер Вас вдягає? – запитала пані Марті.

- Так-так, моя люба, але я хотіла спробувати дещо новеньке. До того ж, я була досить задоволена першою покупкою – дорожнім пальто... Але цього разу воно геть невдале. Що не кажіть, а у ваших магазинах неможливо пристойно вдягнутися. О! Я цього аж ніяк не соромлюсь і говорю в присутності пана Муре... Вам ніколи не вдасться вдягнути більш-менш вишукану жінку.

Муре на захищав свій дім, але і далі не зводив з неї очей і заспокоював себе, кажучи подумки, що на таке вона не зможе наважитися. Тож Бутмон мусив виступити на захист «Щастя».

- Якби усі дами з найвищого світу, які вдягаються у нас, хвалилися цим, - весело відбив він напад, - то Ви неабияк подивувалися б нашій клієнтурі... Замовте у нас одяг за міркою, і він буде не гіршим, ніж від Совер, натомість Ви заплатите вповнину менше. Але ж ось – саме тому, що він дешевший, він гірший.
- То воно Вам не підійшло, те манто? – розпитувала далі пані де Бов. – Тепер я упізнаю цю панну... У Вашому передпокої трохи темнуватого.
- Так, - додала пані Марті, - я намагалася пригадати, де вже бачила ці риси... Гарзд! Йдіть, моя люба, не соромтесь перед нами.

Анрієта зі зневажливою недбалістю махнула долонею.

- О! Незабаром! Це не спішно.

Наші дами продовжили дискусію щодо одягу з великих магазинів. Потім пані де Бов заговорила про свого чоловіка, котрий, за її словами, нещодавно поїхав з інспекцією, аби відвідати племінний завод жеребців у Сен-Ло, і якраз Анрієта розповіла, що хвороба однієї з тітоньок учора покликала пані Гібаль до Франш-Комте. Загалом, того дня вона не розраховувала також і на пані Бурдле, котра, як і завжди наприкінці місяця, зачинилася разом зі швачкою, аби переглянути білизну усього свого сімейства. Тим часом пані Марті, здавалося, сіпається від прихованого неспокою. Становище пана Марті у ліцеї Бонапарта було під загрозою через уроки, які бідолашний чоловік давав у підозрілих закладах, де відбувалася справжнісінька торгівля дипломами бакалавра. Він гарячково, як міг, бився за гроші, аби задовольнити шал витрат, що руйнували його родину. І вона, побачивши якось увечері, що він плаче, боячись звільнення, вирішила скористатися своєю подругою Анрієтою і її знайомством з одним з очільників міністерства народної освіти. Врешті-решт, Анрієта її швидко заспокоїла. До речі, пан Марті мав прийти особисто, щоб довідатися про свою долю і скласти подяку.

- Пане Муре, Ви маєте такий вигляд, немовби Вам недобре, - зауважила пані де Бов.

- Праця! – повторив Валаньоск з іронічною флегматичністю.

Муре рвучко звівся, як чоловік, котрому прикро, що він настільки забувся. Він зайняв своє звичне місце посеред наших дам і віднайшов свої чари. Він зайнявся зимовими модними новинками, заговорив про значні поставки мережива, і пані де Бов запитала його про ціну алансонського плетива: можливо, вона його купить. Тепер вона була змушена заощаджувати тридцять су на екіпаж і поверталася хворою після того, як зупинялася подивитись на вітрини. Загорнена у манто, якому вже минуло два роки, вона подумки приміряла на свої царственні плечі дорогі тканини, які бачила перед собою, а потім з неї буцімто здирали шкіру, коли вона пробуджувалася, вдягнена у перешиті сукні, без жодної надії задовольнити колись свою пристрасть.

- Пан барон Гартман, - доповів лакей.

Анрієта відзначила, яким радісним потиском руки Муре зустрів нового гостя. А той привітав наших дам і подивився на молодого чоловіка проникливим поглядом, який коли-не-коли спалахував на його широкому ельзаському обличчі.

- Весь час у шматті! – з усмішкою пробурмотів він.

А тоді, як найближчий друг цього дому, дозволив собі додати:

- Там, у передпокої, дуже чарівненька дівчина... Хто це?
- О! Ніхто! – відповіла пані Дефорж лихим голосом. – То чекає продавчиня з магазину.

Але двері залишилися прочинені, бо лакей подавав чай. Він виходив, повертався, ставив на круглий столик китайський порцеляновий сервіз, а тоді тарілки з канапками й коржиками. У просторому салоні яскраве світло, пом'якшене зеленими рослинами, запалювало мідь, купало в ніжній радості шовки на меблях, і щоразу, коли двері відчинялися, проглядав похмурий куток передпокою, освітленого тільки крізь прозорі шибки. Там, у темряві, маячів темний силует, нерухомий і терплячий. Деніза стояла, хоча поруч і був оббитий шкірою ослінчик, проте гордість гнала її від нього. Вона відчувала приниження. Вона була там вже пів години, без жодного жесту, без жодного слова. Наші дами й барон зиркнули на неї мимохідь, і тепер голоси із салону долинали до неї легкими поштовхами, усі ці люб'язні розкоші батожили її своєю байдужістю, а вона і далі не рухалася. Враз крізь прочинені двері вона упізнала Муре. Він нарешті вгадав її.

- Це ж одна з Ваших продавчинь? – перепитав барон Гартман.

Муре вдалося приховати глибоке хвилювання. Йому тільки від зворушення затремтів голос:

- Безперечно, але я не знаю, котра з них.
- Це білявочка з верхнього одягу, - поквапилася відповісти пані Марті.
– Гадаю, це та, що заступниця завідувачки.

Анрієта і собі поглянула на Муре.

- А! – усього лиш сказав він.

Він силувався говорити про святкування, влаштовані від учора на честь короля Прусії. Але барон лукаво повернувся до продавчинь з великих магазинів. Він вдавав, що хотів би дізнатися щось нове, і зацікавлено розпитував: звідки вони загалом походять? чи у них дійсно настільки погані нориви, як те розповідають? Розпочалася справжня дискусія.

- Справді, - повторював він, - Ви вважаєте, що вони чемні?

Муре захищав їхні чесноти з переконаністю, яка насмішила Валаньоска. Тож втрутився Бутмон, щоб врятувати свого шефа. Господи! Поміж ними є усього потроху – і мандрьохи, і добрі дівчата. До слова, рівень їхньої моральності зростає. Давніше це були виключно відбраковки торгівлі, тільки сумнівні й бідні дівчата йшли до модних магазинів. А тепер, скажімо, родини з вулиці Севр цілеспрямовано виховують своїх доць для «Ярмарку». Тобто, якщо вони хочуть гарно поводитися, то можуть, адже вони, на відміну від робітниць з паризької бруківки, не мусять самі шукати собі їжу і житло: вони мають стіл і ліжко, їхнє існування захищене – безсумнівно, дуже тяжке існування. Найгіршим є їхнє нейтральне, погано визначене становище між крамаркою і дамою. Тож втрапляючи до розкошів, часто без зачатків освіти, вони утворюють окремішний безіменний клас. Їхні злигодні і їхні пороки походять саме від цього.

- А я, - сказала пані де Бов, - я не знаю неприємніших створінь... Іноді хочеться надавати їм ляпасів.

І наші дами почали виплюскувати свої образи. Коло прилавків вас пожирають, там жінка їсть жінку в затятому суперництві за гроші й красу. Це похмурі заздрощі продавчинь до гарно вдягнених клієнток – тих дам, чию поведінку вони силяться скопіювати, а до того, ще й чорніші заздрощі бідно вдягнених клієнток, дрібних міщанок, до продавчинь – тих дівок, виряджених у шовки, від яких вони хочуть отримати покірливість служниці за покупку в десять су.

- Та годі! – підсумувала Анрієта. – Усі це бідолашні продажні істоти, як і їхні товари!

Муре вистачило сил усміхнутися. Барон вивчав його, зворушений тим, як він люб'язно дозволив себе перемогти. Тож він перевів розмову на інше і знову заговорив про святкування на честь короля Пруссії: вони будуть надзвичайними, уся паризька торгівля скористається з цього. Анрієта замовкла, здавалося, замріялась, а насправді вагалася між бажанням ще на довше забути Денізу у передпокої, і побоюванням, що Муре тепер знає все і піде геть. Тож кінець кінцем вона полишила своє крісло.

- Ви дозволите?

- Та що Ви, моя люба! – мовила пані Марті. – Послухайте! Я займу Ваше почесне місце.

Вона звелася, взяла чайник і наповнила чашки. Анрієта обернулася до барона Гартмана.

- Ви ж залишитесь на кілька хвилин?

- Так, я маю погомоніти з паном Муре. Ми заповонимо Ваш малий салон.

Вона пішла, і її чорна шовкова сукня зашаруділа об одвірок, ніби проповзла змія, що тікає до гущавини.

Барон одразу ж влаштував таким чином, щоб забрати Муре, і залишив дам на Бутмона та Валаньоска. І вони, стививши голоси, розбалакалися, стоячи коло вікна в сусідньому салоні. Йшлося про цілком нову справу. Муре вже віддавна плекав мрію втілити свій давнішній проєкт – завоювання цілого кварталу «Жіночим Щастям», від вулиці Монсіньї до вулиці Мішодьєр і від вулиці Нової до вулиці Десятого Грудня. У цьому велетенському чотирикутнику на останній з вулиць ще залишалася простора ділянка, що виходила на проїжджу частину і якою він не володів. Цього було достатньо, щоб зіпсувати йому тріумф, він катувався потребою довершити свою перемогу, спорудити там, як апофеоз, монументальний фасад. Доки парадний вхід до «Жіночого Щастя» залишатиметься на вулиці Новій – темній вулиці старого Парижа, доти його творіння залишатиметься неповноцінним, позбавленим логічності. Він хотів афішувати своє дітище перед новим Парижем, на одній з юних вулиць, де під сліпучим сонцем проминає юрма присмерку століття. Він бачив, як його творіння домінує, височіє, немов гігантський палац торгівлі, відкидає більшу тінь на місто, аніж старенький Лувр. Але досі він перетинався об упертість банку, котрий продовжував триматися за свій первинний план – спорудити уздовж крайньої ділянки конкурента Гранд-Отелю. Креслення були готові, чекали тільки на розчищення вулиці Десятого Грудня, аби почати копати фундамент. Зрештою, з останнім зусиллям, Муре майже переконав барона Гартмана.

- Так от! – почав той. – Вчора у нас була нарада, і я прийшов, бо сподівався зустріти Вас і хотів тримати Вас в курсі справ... Вони й досі опираються.

Молодий чоловік не стримав нервового поруху.

- Це нерозумно... Що вони кажуть?

- Господи! Вони кажуть те, що я сам казав Вам, і те, в чому і досі трошки переконаний... Ваш фасад – це лише окраса, нові споруди збільшать не більш як на одну десяту площу Вашого магазину, тобто, це викидання доволі великих сум просто на рекламу.

Враз Муре вибухнув:

- Реклама! Реклама! У кожному випадку, ця буде з каменю, і вона усіх нас переживе. Та зрозумійте ж, це подвоїть наші обороти! За два роки ми повернемо кошти. Байдуже, якщо ми, як Ви кажете, втратимо ділянку, адже ця ділянка принесе Вам велетенські прибутки!.. Ось побачите, яким буде натовп наших клієнтів, який більше не душитиметься на вулиці Новій, а зможе вільно затікати широким проспектом, де без перешкод розминаються шість екіпажів.

- Безсумнівно, - усміхаючись, підхопив барон. – Але Ви свого роду поет, повторю Вам це. Ті панове вважають, що небезпечно і далі розширювати Ваш заклад. Вони хочуть, щоб Ви були обачним.

- Як?! Обачним?! Я вже нічого не розумію... Хіба ж цифри не перед Вами, хіба ж вони не засвідчують невпинне зростання нашого виторгу? Спершу з капіталом у п'ятсот тисяч франків я робив оборот у два мільйони. Цей капітал обертався чотири рази. Потім він став чотири мільйони, обернувся десять разів і приніс виторг у сорок мільйонів. Зрештою, після низки розширень я нещодавно, під час останньої інвентаризації, констатував, що зараз виторг досягає восьмидесяти мільйонів, а капітал зовсім не зріс, бо він становить усього лише шість мільйонів, тобто, обернувся у товарах за нашими прилавками дванадцять разів.

Він підвищував голос, ударяв пальцями правої руки об ліву долоню, кував мільйони, ніби луштив горішки. Барон увірвав його:

- Знаю, знаю... Але ж Ви не сподіваєтеся, що таке зростання триватиме постійно?

- Чому б і ні? – наївно відповів Муре. – Немає жодних підстав для того, щоб воно зупинилося. Капітал може обернутися п'ятнадцять разів, я це уже давно передбачав. У деяких відділах він обернеться і двадцять п'ять, і тридцять разів... А потім... Що ж! Потім ми вигидаємо викрутас, щоб він обертався ще швидше.

- То Ви врешті-решт висмокчете гроші з Парижа так само, як випиваєте склянку води?

- Жодного сумніву. Хіба Париж не належить жінками, а жінки не належать нам?

Барон поклав руки йому на плечі і звернував на нього батьківський погляд.

- Послухайте! Ви милий хлопець, і я Вас люблю... Вам не можна опиратися. Ми серйозно опрацюємо цю ідею, і, сподіваюся, їх можна буде змусити дослухатись до розуму. Досі ми мали тільки покладатися на Вас. Дивіденди дивують Біржу... Ви мусите мати рацію, і ліпше буде знову вкласти гроші у Вашу махінерію, аніж ризикувати у тій конкуренції з Гранд-Отелем, яка зовсім непевна.

Збудження Муре згасло, він подякував баронові, не додаючи свого звичного запалу ентузіазму. Барон бачив, як він усе звертає очі до дверей сусіднього передпокою, як його знову заповнює прихована глуха тривога. Тим часом до них підійшов Валаньоск, зрозумівши, що вони більше не говорять про справи. Він стояв поруч з ними і слухав, як барон пробурмотів галантним тоном колишнього гульвіси:

- Послухайте, мені здається, вони уже мстяться, чи не так?

- Хто? – знічено перепитав Муре.

- Та жіночки... Їм набридло належати Вам, тепер Ви належите їм, мій дороженький: справедлива відплата!

Він жартував, адже був обізнаний з гучними любовними пригодами молодого чоловіка. Особняк, придбаний для театральної шльондри, колосальні суми, прожертві разом з дівками, яких він підбирав по приватних залах ресторанів, - усе це розважало барона як виправдання безумств, які він сам свого часу накоїв. Його давнішній досвід тішився цим.

- Справді, я не розумію, - повторював Муре.

- Ех! Ви чудово розумієте. Останнє слово завжди за ними... Я також думав: це неможливо, він тільки вихваляється, він не настільки міцний! Аж ось Ви втрапили! Висмоктуйте усе з жінки, експлуатуйте її, ніби нафтову свердловину, а потім вона вас експлуатуватиме і змусить вас накласти життям!.. Стережіться, бо вона вип'є з Вас більше крові та грошей, ніж Ви з неї висмоктали.

Він засміявся гучніше, і Валаньоск, стоячи поруч з ним, насмішкувато позирав, не кажучи жодного слова.

- Господи! Треба усього скуштувати, - нарешті зізнався Муре, вдаючи, що також звеселився. – Гроші безглузді, якщо їх не витрачати.

- У цьому я з Вами згоден, - підхопив барон. – Розважайтесь, мій любий. Не мені читати Вам мораль, і не мені тремтіти за великі інтереси, які ми Вам довірили. Треба як слід переказитись, бо після цього у голові світлішає... До того ж, доволі приємно руйнувати свій статок, якщо здатен потім відбудувати його... Утім, гроші – це ніщо, адже є ще й страждання...

Він зупинився, його усміх став сумним, і він з іронічним скептицизмом пригадував свої колишні болі. Він стежив за дуеллю між Анрієтою і Муре, зацікавлений тим, що інших досі розпалюють сердечні баталії. Він чітко усвідомлював, що назріла криза, він здогадувався про драму, знав про історію з тією Денізою, яку побачив у передпокої.

- О! Щодо страждань, то це не мій фах, - з бравадою відповів Муре. – То вже занадто добре, що я витрачаю гроші.

Барон мовчки дивився на нього кілька секунд. Не маючи наміру наполягати, він поволі додав:

- Не вдавайте, що Ви гірший, аніж є насправді... Ви віддаєте не тільки гроші. Так, Ви, мій друже, віддаєте свою плоть.

Він зупинився і запитав, знову жартуючи:

- Таке трапляється. Правда ж, пане Валаньоск?

- Так кажуть, пане бароне, - попросту проголосив той.

Якраз в ту мить двері передпокою прочинилися. Муре збирався було відповісти, але злегка здригнувся. Троє чоловіків озирнулися. Це була пані Дефорж. З веселим виглядом вона вистромила голову і покликала заклопотаним голосом:

- Пане Муре! Пане Муре!

А помітивши їх, додала:

- О! Панове, дозвольте, я вкраду у вас на хвилинку пана Муре. Це найменше, що я можу просити, бо він продав мені жахливе манто, то нехай тепер щось порадить. Ця дівчина дурна і нічого не може вигадати... Ну ж бо, я чекаю на Вас.

Він повагався, переможений, хотів утекти від сцени, яку передбачав. Однак, мусив скоритися. Барон сказав йому водночас з батьківським і насмішкуватим виразом:

- Ходіть, ходіть-но, мій любий. Пані потребує Вас.

Тож Муре пішов за нею. Двері зачинились, йому здалось, що він чує приглушений килимами регіт Валаньоска. Йому, до речі, ледве-ледве вистачало мужності. Відколи Анрієта пішла із салону, і він знав, що Деніза десь всередині квартири, в руках ревнивиці, то відчував дедалі сильшій неспокій, нервове збудження, через яке прислухався, замало не здригаючись, бо йому вчувався далекий плач. Що могла вигадати ця жінка, аби катувати її? І усе його кохання, кохання, що й досі дивувало його, рвалося до дівчини як до підтримки й втіхи. Ніколи ще він так не кохав, з такими потужними чарами страждання. Його любові зайнятого чоловіка, навіть Анрієта, така вишукана, така вродлива, чия пристрасть так лестила його честолюбству, були усього лиш приємною скороминушою розвагою, іноді розрахунком, в якому він шукав виключно вигідну насолоду. Він виходив спокійним від своїх коханок і повертався у своє ліжко, щасливий від парубоцької свободи, без жалів і без гризот у серці. А зараз його серце гупотіло тривогою, усе його життя було на кону, він уже не міг забутись уві сні посеред широкого самітницького ліжка. Деніза постійно володіла ним. Навіть у цю саму хвилину була тільки вона, і він міркував, що ліпше бути там, аби захистити її, і йшов за іншою, у страху перед огидною сценою.

Спершу вони пройшли тиху й порожню спальню. Тоді пані Дефорж штовхнула двері і зайшла до туалетної кімнати, Муре за нею. Це був доволі просторий покій, обрягнений червоним шовком, умебльований мармуровим туалетним столиком і шафою на три відділення, з широкими дзеркальними дверцятами. Вікно виходило у двір, і було вже досить темно, тож запалили два газові ріжки, які витяглися на нікельованих держаках праворуч і ліворуч від шафи.

- Побачимо, - сказала Анрієта. – Може, тепер піде ліпше.

Зайшовши, Муре застав Денізу рівно випростану, посеред яскравого світла. Вона була дуже бліда, скромно затиснена у кашемірову жакетку, з чорним капелюшком на голові. Вона тримала на одній руці манто, придбане у «Щасті». Побачивши молодого чоловіка, її руки злегка задрижали.

- Я хочу, щоб пан оцінив, - продовжувала Анрієта. – Панно, допоможіть мені.

Деніза підійшла і мала вдягнути на неї манто. Під час першої примірки вона встромила шпильки у плечі, які погано сиділи. Анрієта оберталася, роздивлялася себе у дзеркалі.

- Так піде? Скажіть відверто.

- Дійсно, пані, воно невіддале, - сказав Муре, щоб увірвати водночас. – Усе дуже просто: панна зніме з Вас мірку, і ми зробимо для Вас інше.

- Ні, я хочу саме це, воно мені потрібне негайно, - жваво вела вона. – Ось тільки воно здушує мене в грудях і висить мішком тут, між плечима.

І додала сухим голосом:

- Панно, якщо Ви на мене дивитиметесь, то це не виправить недоліку!.. Подумайте, вигадайте щось. Це Ваша робота.

Деніза, не розтуляючи вуст, знов узялася підколювати шпильки. Так тривало довго: вона мала перейти від одного плеча до іншого. На мить вона мусила навіть схилитися, майже стати навколішки, щоб розпрямити манто спереду. Понад нею, віддаючи себе її піклуванню, пані Дефорж зберігала черстве лице хазяйки, якій важко догодити. Тішачись тим, що принижує дівчину до цієї роботи для служниці, вона віддавала їй короткі накази, вишукуючи на обличчі Муре найменшу нервову зморщечку.

- Встроміть шпильку ось тут. Е, ні! Он тут, коло рукава. То Ви не зрозуміли?.. Не тут, бо знову висить мішок... Обережно, тепер Ви мене вкололи!

Муре ще двічі марно намагався втрутитися, щоб припинити цю сцену. Серце йому вистрибувало від приниження його кохання. Дивлячись, як Деніза зберігала непорушне мовчання, він кохав її ще палкіше, з ніжною любов'ю. Хоча руки дівчини і досі злегка тремтіли від того, що з нею так поведуться в його присутності, але вона приймала вимоги професії з гордою покорою відважної жінки. Пані Дефорж зрозуміла, що Деніза не зрадить себе, і спробувала дещо інше: вона надумала усміхатися до Муре, афішувати його як свого коханця. Коли забракло шпильок, вона сказала:

- Послухайте, мій друже, погляньте в коробочці зі слонової кістки, на туалетному столику... Справді! Вона порожня?.. Будьте люб'язні, погляньте на каміні, у спальні, Ви ж знаєте, поруч із дзеркалом.

Вона натякала йому, що він у себе вдома, викривала його як чоловіка, котрий тут спить і знає, де лежать шпильки й щітки. Він приніс їй жменьку шпильок, і вона брала їх по одній, змушувала його стояти поруч із собою, дивилася на нього, тихенько говорила до нього:

- Мабуть, я не горбата... Дайте Вашу руку, помацайте плечі, задля насолоди. Хіба ж я так збудована?

Деніза поволі звела очі, ще більше зблідла, і взялася мовчки встромляти шпильки. Муре бачив тільки важкі біляві коси, закручені на тендітній потилиці. Але від того, як вони тремтіли, він достоту бачив на її обличчі

біль і сором. Тепер вона його відштовхне, вона відішле його до цієї жінки, яка навіть не приховує їхній зв'язок від сторонніх. Він заледве стримував кулаки, він був годен побити Анріету. Як змусити її замовкнути? Як сказати Денізі, що він її обожнює, що в цю годину існує тільки вона, що він задля неї пожертвує усіма колишніми одноденними пригодами? Гуляща дівка не поводитися б з такою двозначною фамільярністю, як ця буржуйка. Він відсмикнув руку і повторив:

- Пані, Ви помиляєтесь, що так наполягаєте, бо я сам вважаю, що цей одяг невдалий.

Один газовий ріжок засвистів, і в задушному й вологому повітрі кімнати було чути тільки цей пристрасний подих. Дзеркала на шафі відкидали широкі прямокутники яскравого світла на червоні шовкові шпалери, а на них витанцьовували тіні двох жінок. Пляшечка з вербеною, яку забули закрити, видихала примарний віддалений запах букета, що тихо в'яне.

- Ось, пані, усе, що я могла зробити, - нарешті, зводячись, сказала Деніза.

Вона відчувала, що їй от-от забракне сили. Двічі вона, ніби сліпа, увігнула шпильки собі в руку, їй пліло перед очима. Це змова? Невже він змусив її прийти, щоб помститися їй за відмову, щоб показати їй, що його кохають інші жінки? Вона крижаніла від цієї думки, вона не пригадувала, аби їй ще колись потрібно було стільки мужності, навіть у найжахливіші години її життя, коли їй бракувало хліба. Бути настільки приниженою – то ще нічого, але бачити його майже в обіймах іншої, буцімто її тут не було!

Анріета вивчала себе у дзеркалі. І знову вона вибухнула жорстокими словами:

- Панно, Ви жартуєте. Так ще гірше, ніж перед цим... Погляньте, як воно мені обкрутило груди. Я схожа на годувальницю.

І тоді Деніза, доведена до краю, зронила образливе слово:

- Пані трохи повна... Ми ж не можемо зробити так, щоб пані була не такою повною.

- Повна, повна, - повторювала Анріета, і собі бліднучи. – Тепер, панно, Ви стаєте нестерпною... Справді, я не раджу Вам судити інших!

Обидві, тремтячи, дивилися одна одній у вічі. Вже не було ні дами, ні продавчині. Тепер вони були тільки жінками, буцімто зрівнялися у своєму суперництві. Одна розлючено стягла манто і пожбурила його на стілець, а інша навмання кинула на туалетний столик кілька шпильок, що залишалися в її руці.

- Що мене дивує, - заговорила Анрієта, - так це те, що пан Муре толерує подібні неподобства... Я думала, пане, що Ви до Ваших працівниць вимогливіші.

Деніза віднайшла свій відважний спокій і лагідно відповіла:

- Якщо пан Муре мене тримає, то це тому, що не має чим мені дорікнути... Я готова вибачитися перед Вами, якщо він того вимагатиме.

Муре слухав, зацікавившись від цієї сварки, і не знаходив слів, аби покласти їй край. Він жахався подібних пояснень між жінками, бо така дошкульність ранила його постійну потребу в ніжності. Анрієта хотіла вирвати у нього бодай слово, яким він засудив би дівчину. Але він мовчав, і досі вагаючись, тож вона вдарила його останньою образою:

- Гаразд, пане, якщо я мушу терпіти у своєму домі грубощі від Ваших коханок!.. Це ж дівка, яку Ви підібрали у якомусь рівчаку!

На очі Денізи набігли дві великі сльози. Вона довго стримувала їх, але від цієї ганьби усе її єство зомліло. Бачачи, що вона лише плаче у відчаї, з німою гідністю, і не відповідає брутальністю, Муре більше не вагався, його серце кинулося до неї у невимовній любові. Він узяв її за руки і пробелькотів:

- Йдіть швиденько звідси, моя дитинко, забудьте цей дім.

Анрієта остовпіла і задихалася від люті, дивлячись на їх.

- Зачекайте, - додав він, особисто складаючи манто. – Заберіть цей одяг. Пані купить інше деінде. І не плачте більше, благаю Вас. Ви ж знаєте, як глибоко я Вас шаную.

Він провів її до дверей і зачинив за нею. Вона не вимовила і слова, і тільки рожеве полум'я заливало їй щоки, а очі зволожилися від ніжних і солодких сліз.

Анрієта, задихаючись, витягла носовичок і притисла його до губ. Її розрахунок мав цілком протилежний наслідок, вона сама втрапила у пастку, яку наготувала. Вона була у відчаї від того, що занадто далеко зайшла через муки ревнощів. Залишена задля такої істоти! Бачити, як тобою знехтували у її присутності! І гордість страждала сильніше за кохання.

- То це та дівка, яку Ви кохаєте? – болісно мовила вона, коли вони залишилися наодинці.

Муре не відповів одразу, крокував від вікна до дверей, намагаючись перемогти своє пристрасне хвилювання. Нарешті він зупинився і дуже ввічливо, намагаючись зробити голос холодним, навпростець сказав:

- Так, пані.

Газовий ріжок і досі свистів у задушному повітрі. Тепер танцівливі тіні не перетинали відблиски дзеркал, кімната здавалася оголеною, її заповнював важкий смуток. Анрієта враз упала на стілець, жмакала носовичок тремтливими пальцями і повторювала поміж риданням:

- Господи! Яка я нещасна!

Він нерухомо дивився на неї кілька секунд. А тоді спокійно пішов геть. А вона, цілком сама, плакала у тиші, дивлячись на шпильки, якими було усяяно туалетний столик і паркет.

Коли Муре повернувся до малого салону, там залишився тільки Валаньоск, а барон повернувся до дамського товариства. Відчуваючи, що і досі дрижить, він сів на канапу вглибині кімнати. А товариш, бачачи, як він умліває, з милосердя підійшов і став перед ним, щоб сховати його від цікавих поглядів. Спершу вони дивилися один на одного, не говорячи жодного слова. Потім Валаньоск, буцімто потайки тішачись змученістю Муре, зрештою запитав насмішкуватим голосом:

- Що, розважаєшся?

Муре, схоже, одразу не зрозумів. Але пригадав давнішні розмови щодо безглуздої порожнечі й марності життя і відповів:

- Безсумнівно, я ніколи ще так не жив... Ах! Мій старенький, не глузуй, це найкоротші години – коли помираєш від страждання!

Він стишив голос і продовжував весело, хоча не встиг утерти сльози:

- Так, ти знаєш усе, еге ж? Вони тільки-но – вони удвох – порубали моє серце на кавалки. Але це гарно, розумієш, майже так само гарно, як і пестоші – ті рани, яких вони мені завдали... Я розбитий, мені вже несила. Але байдуже! Ти й не повіриш, як я люблю життя!.. О! Я таки отримаю її, ту дівчинку, яка не хоче мене!

Валаньоск тільки й запитав:

- А потім?

- Потім?.. Слухай! Я її матиму! Хіба цього не досить?.. Якщо ти вважаєш себе сильним тому, що відмовляєшся бути дурним і страждати! Ти усього

лиш йолоп, і не більше!.. Та спробуй нарешті жадати бодай одну і отримати її: одна хвилина відшкодує тобі усі прикрощі.

Але Валаньоск перебільшував свій песимізм. Навіщо стільки працювати, якщо гроші не дають усього? У той день, коли він зізнався б собі, що за мільйони не можна купити навіть жадану жінку, то закрити би лавочку і простягся горілиць, аби не поворушити і пальцем! Муре, слухаючи його, споважнів. А тоді знову затято заговорив: він вірив у всемогутність своєї волі.

- Я хочу її, я матиму її!.. А якщо вона від мене вислизне, то побачиш, яку махінерію я вибудую, щоб вилікуватися. Однак це буде дивовижно... Тобі не зрозуміти цієї мови, мій любий, інакше ти знав би, що дія містить сама в собі винагороду. Діяти, творити, боротися проти фактів, перемагати їх або бути переможеним ними – в тому вся людська радість і усе людське здоров'я!

- Найпростіший спосіб оглушити себе, - буркнув інший.

- Згода! Я волю оглушити себе... Подохнути, так подохнути – я волю подохнути від пристрасті, аніж подохнути від нудьги!

Вони разом засміялися: це нагадало їм давні дискусії у колежі. Валаньоск млявим голосом утішив себе тим, що розводився про порожнечу життя. Він додавав своєрідну фанфаронаду до непорушності й марності свого існування. Так, завтра він нудьгуватиме у міністерстві, як нудьгував і учора. За три роки йому підвищили платню на шістсот франків, і тепер він заробляє три тисячі шістсот – нема навіть на що викурити пристойну сигару. Це ставало дедалі безглуздішим, і якщо він не вкоротив собі віку, то виключно з лінощів – аби не мати мороки. Муре заговорив з ним про одруження з панною де Бов, і він відповів, що незважаючи на впертість тітоньки, яка не бажає помирати, справу невдовзі буде залагоджено. Принаймні, він так гадає: батьки згодні, а він сам вдає, що не має власної думки. Навіщо чогось хотіти чи не хотіти, адже ніколи не виходить так, як бажаєш? Він навів як приклад свого майбутнього тестя, котрий очікував знайти у пані Гібаль апатичну білявку – каприз на годину, але ця дама достоту ганяє його батогом, немов старого коня, з якого виснажують останні сили. Усі гадають, що він зайнятий інспектуванням жеребців у Сен-Ло, а насправді вона доїдає його у невеличкому будиночку, який він винайняв у Версалі.

- Він щасливіший за тебе, - сказав, зводячись, Муре.

- О! Він! Звісно! – проголосив Валаньоск. – Непевне, тільки зло може нас трішечки розважити.

Муре опанував себе. Він міркував, як би йому втекти, але не хотів, щоб його зникнення було схоже на втечу. Тому він вирішив узяти чашку чаю і зайшов до великого салону разом з другом, жартуючи один з одного. Барон Гартман запитав у нього, чи манто врешті-решт підійшло. Ані трохи не хвилюючись, Муре відповів, що він особисто від нього відмовляється. Залунали вигуки. Доки пані Марті квапилася подати йому чай, пані де Бов звинувачувала магазини у тому, що вони завжди тримають затісний одяг. Нарешті він зміг сісти поруч з Бутмоном, який не зрушив з місця. Про них забули, і на стривожені розпитування підлеглого, котрий бажав дізнатися свою долю, він, не чекаючи, коли вони вийдуть на вулицю, повідомив йому, що ті панове з адміністративної ради вирішили відмовитися від його послуг. Між кожною фразою він, у відчаї протестуючи, ковтав ложечку чаю. О! То була сварка, від якої він заледве оговтався, бо вийшов із зали не тямлячись. Але що поробиш? Він не може порвати з тими добродіями через таке простісіньке питання, як персонал. Дуже блідий Бутмон ще й мусив йому дякувати.

- Ото ще жахливе манто, - зауважила пані Марті. – Анрієта ніяк не вийде.

Дійсно, через таку тривалу відсутність усі почувалися ніяково. Але в ту ж мить з'явилася пані Дефорж.

- Ви від нього теж відмовилися? – весело вигукнула пані де Бов.

- Як то?

- Так, пан Муре сказав нам, що Ви з ним нічого не змогли зробити.

Анрієта виявила найвищий подив:

- Пан Муре пожартував. Манто пасуватиме бездоганно.

Вона здавалася дуже спокійною, усміхалася. Безсумнівно, вона промила собі очі, бо вони були свіжими і без почервоніння. Усе її ество і досі здригалося й стікало кров'ю, але вона знайшла сили приховати свої катування під маскою вишуканої світської люб'язності. Зі звичним усміхом вона подала Валаньоску канапки. І тільки барон, котрий добре знав її, помітив її злегка скривлені губи і похмуре полум'я, котре вона не зуміла згасити вглибині зіниць. Він здогадався про усю сцену.

- Господи! Кожен має свій смак, - казала пані де Бов, беручи і собі канапку. – Я знаю жінок, які купують стрічки тільки у «Луврі». У інших що не слово, то «Ярмарок»... Безперечно, це залежить від темпераменту.

- «Ярмарок» - це така провінція, - буркнула пані Марті. – А у «Луврі» така штовханина!

Наші дами знову повернулися до великих магазинів. Муре мусив висловити свою думку і повернувся посеред їх, вдаючи, що хоче бути справедливим. Чудова фірма, той «Ярмарок» - надійний, шанований. Але у «Лувра», що не кажіть, блискуча клієнтура.

- Загалом, Ви віддаєте перевагу «Жіночому Щастю», - мовив, усміхаючись, барон.

- Так, - спокійно відповів Муре. – У нас люблять клієнток.

Усі присутні жінки погодилися з ним. Саме так: у «Щасті» вони немов на вишуканому святі, вони постійно відчують там ласку лестощів, закохане обожнення, супроти якого не встоять найпорядніші. Велетенський успіх магазину криється у цій галантній спокусі.

- До речі, - запитада Анрієта, бажаючи засвідчити повне вільнодумство, - як там моя протеже, що Ви з неї зробили, пане Муре?.. Знаєте, панна де Фонтенай.

І обернулася до пані Марті:

- Маркіза, моя люба, бідна дівчина, котра потрапила в скруту.

- Але, - відповів Муре, - вона заробляє собі три франки на день тим, що виготовляє зшитки зі зразками, і я гадаю, що одружу її з одним з моїх прислужників.

- Фі! Який жах! – вигукнула пані де Бов.

Він поглянув на неї і продовжував спокійним голосом:

- Чому б то, пані? Хіба не ліпше їй одружитися з гарним хлопцем, зразковим працівником, аніж наражатися на ризик натрапити на вулиці на якогось лайдака?

Валаньоск мусив втрутитися, жартуючи:

- Пані, не підштовхуйте його. Бо він Вам скаже, що усі старовинні родини Франції мали б узятися за продаж ситцю.

- І для багатьох з них це було б принаймні почесним кінцем, - заявив Муре.

Усі засміялися, бо це виглядало занадто парадоксально. А він продовжував уславлювати те, що називав аристократією праці. Слабкий рум'янець забарвив щоки пані де Бов, котра шаліла, бо через скруту мусила вдаватися до вивертів. А пані Марті, навпаки, схвалювала, переймаючись докорами сумління, і міркувала про свого бідолашного чоловіка. Лакей якраз ввів учителя, котрий прийшов забрати її додому. Затягнений у блаженський

лискучий сурдут, він ще більше всохся, виснажений тяжкою працею. Подякувавши пані Дефорж за те, що вона замовила за нього слівце у міністерстві, він кинув на Муре боязкий погляд чоловіка, який зустрівся зі злом, що його вбиває. Він аж онімів, коли почув, що той звернувся до нього.

- Праця – запорука усьому, чи не так, пане?

- Праця і ошадливість, - відповів він, злегка тремтячи усім тілом.

А Бутмон і далі сидів непорушно у кріслі. Слова Муре досі відзвонювали у його вухах. Кінець кінцем він звівся, підійшов до Анрієти і тихцем сказав їй:

- Знаєте, він повідомив мене про моє звільнення. О! Дуже гречно!.. Але до дідька, він ще про це пошкодує! Я тільки-но вигадав собі назву: «Пори року». Я влаштуюся коло Опери.

Вона поглянула на нього, очі їй стемніли.

- Розраховуйте не мене. Я з Вами... Зачекайте.

І вона потягла барона Гартмана у амбразуру вікна. Не зволікаючи, вона порекомендувала йому Бутмона і представила його як парубійка, котрий і собі влаштує в Парижі революцію, якщо відкриє власний заклад. Коли ж вона заговорила про фінансування для свого нового протезе, барон, хоча вже нічому не дивувався, не зміг стримати переляканого жесту. Це четвертий геніальний хлопець, якого вона ввіряла йому, і він, зрештою, почав відчувати себе смішним. Але він не відмовився на відруб, бо йому, по-правді, сподобалася ідея влаштувати конкуренцію «Жіночому Щастю», адже він уже вигадав створити самому собі конкурентів у банківській сфері, щоб віднадити від того інших. До того ж, ця авантюра розважала його. Тож він пообіцяв вивчити це питання.

- Нам треба сьогодні увечері побалакати, - повернувшись, сказала Анрієта на вухо Бутмону. – Коло дев'ятої, не забудьте... Барон наш.

В цю мить простора кімната наповнилася голосами. Муре, стоячи посеред наших дам, віднайшов свою елегантну люб'язність: він весело заперечував, що руйнує їх на шматті, пропонував довести, з цифрами в руках, що дозволяє їм заощадити тридцять відсотків на закупах. Барон Гартман дивився на нього, заповнений братерським захватом колишнього паливоди. Та годі! Дуель завершилася, Анрієту переможено, і, вочевидь, вона – не та жінка, котра мала прийти. Він достоту побачив перед собою скромний силует дівчини, яку помітив, проходячи передпокоюм. Вона була там – терпляча, самотня і загрозна у своїй лагідності.

ХІІ

25 вересня розпочалися роботи над новим фасадом «Жіночого Щастя». Барон Гартман, як і обіцяв, порушив це питання під час останніх загальних зборів банку. І Муре нарешті узявся за втілення своєї мрії: цей фасад, що мав вирости на вулиці Десятого Грудня, був достоту розквітом його фортуни. Тож він захотів відсвяткувати закладення першого каменя. Він влаштував справжню церемонію, роздавав відзнаки своїм продавцям, а на вечерю замовив для них дичину і шампанське. Усі помітили його веселий настрій на будівництві, як він переможно розмахував кельмою, коли вмуровував той камінь. Вже кілька тижнів він був стривожений, ним тіпав нервовий неспокій, який він не завжди міг приховати. Триумф приносив йому полегшення, відволікав його від страждань. Протягом усієї післяобідньої пори здавалося, що він повернувся до звичної веселості здорового чоловіка. Але вже під час вечері, коли він зайшов до їдальні, аби випити зі своїми працівниками келих шампанського, то знову виглядав наче у лихоманці, силувано усміхався, а лице йому кривилося від невимовного лиха, що точило його. Він знову здався.

Наступного дня, у відділі верхнього одягу, Клара Прюнер спробувала поводитися зле з Денізою. Вона помітила безтямне кохання Коломбана, і їй спало на думку позбиткуватися з Бодю. Доки Маргарита, чекаючи на клієнток, заточувала свого олівця, вона голосно сказала їй:

- Знаєте, той мій любчик, що навпроти... Врешті-решт, мені стало жаль його, у тій чорній крамниці, куди ніколи ніхто не зазирає.

- Він не такий і нещасний, - відповіла Маргарита. – Він має одружитися з дочкою хазяїна.

- Послухайте! – підхопила Клара. – То було б кумедно поцупити його!.. Я втну такий дотеп, слово честі!

Вона розводилася, щаслива від того, що відчуває обурення Денізи. Та пробачала їй усе, однак думка про вмирущу кухню Женев'єву, котру доб'є подібна жорстокість, вивела її із себе. Якраз зайшла клієнтка, і оскільки пані Орелі тільки-но пішла до підвалу, Деніза узяла на себе керування відділом і покликала Клару:

- Панно Прюнер, ліпше б Ви, замість балакати, зайнялися цією дамою.

- Я не балакала.

- Прошу замовкнути. І негайно займіться цією пані.

Приборкана Клара скорилася. Коли Деніза, не підвищуючи тону, виявляла свою владу, жодна не могла противитися. Вона здобула непохитний

авторитет завдяки своїй лагідності. Якусь мить вона крокувала мовчки поміж споважнелих продавчинь. Маргарита повернулася до свого олівця, у якого постійно ламався стержень. Тільки вона продовжувала схвалювати заступницю за те, що та опирається Муре, хитала головою, не зізнавалася у тому, що має дитину, яку зробила випадково, натомість проголошувала, що якби жінки підозрювали про мороку, яку спричиняє дурість, то воліли б гарно поводитися.

- Ви гніваєтесь? – пролунав голос позаду Денізи.

Це була Поліна, котра зайшла до відділу. Вона бачила сцену і говорила тихенько, усміхаючись.

- І є за що, - так само відповіла Деніза. – Я ніяк не втримаю своє товариство.

Білизнярка знизала плечима.

- Та годі, Ви усім нам будете королевою, якщо захочете.

Вона і досі не розуміла відмови своєї подруги. Наприкінці серпня вона одружилася з Буже – справжнє глупство, весело казала вона. Грізний Бурдонкль ставився тепер до неї як до розтелепи – як до жінки, втраченої для торгівлі. Вона була в постійному страху, що одного чудового ранку їх відправлять любитися на вулиці, бо панове з дирекції були переконані, що кохання є огидним і вбивчим для торгівлі. Дійшло до того, що коли вона перестрівалася у галереях з Буже, то вдавала, нібито не знає його. І якраз пролунав сигнал тривоги: татусь Жув заледве не наскочив на неї, коли вона балакала з чоловіком поза стосом рушників.

- Погляньте! Він стежив за мною, - додала вона після того, як жваво переповіла Денізі свою пригоду. – Бачите, як він нюшкує за мною своїм довжелезним носом?!

Справді, з мережив вийшов Жув, у коректній білій краватці, з носом, наточеним, щоб уловити найменшу провину. Але помітивши Денізу, він показово згорбив спину і проминув з люб'язним виглядом.

- Врятована! – прошепотіла Поліна. – Люба моя, Ви не дали йому й писнути... Скажіть-но, якщо зі мною трапиться лихо, Ви замовите за мене слівце? Так-так, не вдавайте подиву, всі знають, що одне Ваше слово перекине цілий дім сторчголов.

І вона квапливо повернулася до свого відділу. Деніза почервоніла, схвильована цим дружнім натяком. Загалом, це була правда. За лестощами, які оточували її, вона мала неусвідомлене відчуття своєї могутності. Коли пані Орелі повернулася і застала відділ під наглядом заступниці спокійним

і працюватиме, то дружньо усміхнулася до неї. Вона занедбувала самого Муре, натомість щодня посилювалася її приязність до особи, котра одного чудового ранку могла б замахнутися на її посаду. Розпочиналося царювання Денізи.

Тільки Бурдонкль не складав зброї. Прихована війна, яку він і далі вів проти дівчини, була спричинена, перш за все, антипатією до її натури. Він ненавидів її за лагідність і чарівність. А, по-друге, він боровся з нею як зі згубною силою, що становитиме загрозу фірмі того дня, коли Муре здасться. Він вважав, що коменційні таланти хазяїна згаснуть посеред ледачих пестошів: те, що було зароблено на жінках, піде до цієї жінки. Ніщо не могло розіграти його серце: він ставився до них зі зневагою чоловіка без пристрастей, чия професія полягає у тому, щоб жити їхнім коштом, чоловіка, котрий втратив останні ілюзії, бачачи їх голими посеред мізерій своїх оборудок. Замість того, щоб сп'янити його, запах семидесяти тисяч клієнтів викликав у нього нестерпну мігрень і, повернувшись додому, він бив своїх коханок. Що найдужче непокоїло його у цій маленькій продавчині, яка помалу ставала загрозою, так це те, що він і на краплину не вірив у її безкорисність і у щирість її відмови. На його думку, вона грала роль – наймайстернішу з ролей, адже якби віддалася першого ж дня, Муре, безсумнівно, забув би про неї наступного ранку, а відмовляючись, вона підхльоскувала його жадання, доводила його до божевілля, він уже був здатен на будь-яке безумство. Терта-перетерта шльондра, досвідчена розпусна дівка не зуміла б вчинити так, як ця незайманиця. Тому варто було Бурдонклеві побачити її – її ясні очі, її лагідне личко, її просту поведінку – як його охоплював справжній страх, буцімто він бачив перед собою, під рисами непорочної дівки, замасковану людожерку, похмуру жінку-таїну. У який спосіб обіграти тактику цієї удаваної простачки? Він безперестанку бився над тим, щоб проникнути у її хитрощі, сподівався витягти їх на світ Божий. Безперечно, вона припуститься якоїсь помилки, він застукає її з котримсь із коханців, і її знову виженуть, фірма нарешті повернеться до зразкового функціонування бездоганно налагодженої машини.

- Стежте, пане Жуве, - повторював Бурдонкль інспектору. – А я Вас винагороджу.

Але Жув мляво узявся до цього завдання, адже мав чималий досвід з жінками і міркував собі перейти на бік цієї дівчинки, яка завтра може стати неподільною володаркою. Хоча він і не наважувався торкнутися до неї, але вважав її до біса вродливою. Колись давно його полковник укоротив собі віку через таке ж дівча, з непримітним личком, тендітне й скромненьке, але чий єдиний погляд полонив серця.

- Я стежу, стежу, - відповідав він. – Але – слово честі! – нічого не знаходжу.

Утім, ширилися пересуди, розповзалися огидні плітки, приховані під лестощами й повагою, і Деніза відчувала, як вони посилюються довкола неї. Тепер увесь магазин теревенив, що Ютен був колись її коханцем. Ніхто не міг заприсягтися, що ці стосунки і досі тривають, проте підозрювали, що вони час від часу зустрічаються. І Делош спав з нею: вони постійно ховаються по темних закутках, гомонять протягом кількох годин. Справжнісінький шкандаль!

- То як, нічого про завідувача шовками? Нічого про парубка з мережив? – перепитував Бурдонкль.
- Ні, пане, досі нічого, - запевняв інспектор.

Найбільше Бурдонкль розраховував застукати Денізу з Делошем. Одного ранку він сам помітив їх, коли вони сміялися у підвалі. А поки що він ставився до дівчини як до рівної собі за силою, бо вже не зневажав її і відчував її достатньо потужною, щоб скинути його самого, незважаючи на десятиліття служби, якщо він програє партію.

- Раджу стежити за молодим чоловіком з мережив, - щоразу підсумовував він. – Вони завжди разом. Якщо Ви їх злапаєте, кличте мене. А я візьмуся за решту.

А Муре тим часом жив у тривозі. Хіба ж таке можливо? Хіба можливо, щоб ця дитина його так мучила?! Він і досі бачив, як вона прийшла до «Щастя» в грубих черевиках, в благенській чорній сукенці, з виглядом дикунки. Вона белькотіла, усі з неї насміхалися, він сам спершу вважав її бридкою. Бридкою! Тепер він ладен був упасти навколішки від одного її погляду, він постійно бачив її оточену сяєвом! А потім... Потім вона була послідушою у домі: її штурхали, кпили з неї, він ставився до неї як до кумедної тваринки. Протягом кількох місяців він очікував, що побачить, як ця дівчина розбеститься, він розважався цим дослідом, не розуміючи, що бавиться зі своїм серцем. А вона помалу зростала, ставала загрозливою. Можливо, він покохав її з першої ж хвилини, ще в ту добу, коли вважав, що має до неї лише жалість. Утім, лише у вечір їхньої прогулянки під каштанами парку Тюільрі він відчув, що належить їй. Його життя почалося спочатку: він чув сміх зграйки дівчаток, віддалене жебоніння фонтана, а вона мовчки крокувала поруч з ним у теплому затінку. Потім він уже нічого не розумів, його лихоманка посилювалася щогодини, уся його кров, уся його плоть віддавалися їй. Хіба ж це можливо – така дитина? Але ж сьогодні, коли вона пройшла поруч, легесенький вітерець від її сукні видався йому настільки сильним, що він аж заточився.

Він довго опирався, іноді навіть обурювався та й досі обурюється, він намагався зневажати себе за цю безглузду одержимість. Та що ж у ній є такого, аби так прив'язати його? Хіба ж не бачив він її без черевиків? Хіба ж не узяв він її майже з милосердя? Якби ж принаймні йшлося про одну з тих прекрасних істот, через яких натовп здійсмає повстання! Але ж ця дівчинка – це просто недомірок! Загалом, у неї звичайнісінька овеча мордочка – нема за що учепитися. Скоріш за все, вона не має навіть гострого розуму, адже він пам'ятає її кепський початок як продавчині. Але після кожного нападу люті пристрасть ще дужче розпалювалася в його душі, він впадав у побожний страх, немовби осквернив свого кумира. Адже вона принесла із собою усе, що є доброго в жінках: відважність, веселість, простоту. Її лагідність віяла чарами, витонченим потужним ароматом. Можна не помітити її, штовхнути ліктем, ніби першу стрічну, але невдовзі її чари починають потроху, але непереборно посилюватися, і ти належиш їй довічно, якщо вона буде ласкава усміхнутися. Бо тоді все усміхається на її білому личку – барвінкові очі, подзьобані ямочками щічки й підборіддя, а її важке біляве волосся достоту спалахує величною царственною красою. Він зізнавався, що його переможено: вона настільки ж розумна, як і вродлива, бо її розум породжений усім найкращим, що є в її натурі. Інші його продавчині мають виключно поверхову освіту, ніби лак, що облуплюється з декласованих дівок, а вона не має фальшивої елегантності, зберігає вроджену граційність і принадність. Її найширші комерційні погляди породжені практикою і сховані у цьому низькому чолі, чисті лінії якого попереджають про силу волі та любов до порядку. Він був ладен скласти долоні і вимолювати у неї прощення за богохульство, якого припускався в години спротиву.

Але ж чому вона відмовляється з такою впертістю? Скільки разів він благав її, збільшував пропозиції, обіцяв гроші, багато грошей. Потім він подумав було, що вона має бути амбітною, і пообіцяв їй зробити її завідувачкою, як тільки звільниться посада. Але вона відмовлялася, вона і далі відмовлялася! Він спершу німів, а тоді в ньому вибухала боротьба, в якій шаліло його жадання. Йому це здавалося неможливим: врешті-решт, ця дитина поступиться, бо він завжди вважав жіночу порядність відносним поняттям. Він уже не бачив іншої мети, усе зникало перед цією потребою: нарешті тримати її в своїй кімнаті, всадовити собі на коліна, цілувати її вуста. Від цього видива стугоніла кров у його жилах, він починав тремтіти, увесь здригався від свого безсилля.

Тепер його дні минали в однаковій хворобливій одержимості. Образ Денізи прокидався разом з ним. Він снів нею вночі, вона йшла слідом за ним до великого письмового столу в його кабінеті, де від дев'ятої до десятої години він підписував договори й доручення: він виконував цю роботу машинально, невпинно відчуваючи її присутність, постійно чуючи,

як вона спокійно каже йому «ні». Потім о десятій відбувалася нарада – справжнє засідання кабінету міністрів: засідання дванадцяти акціонерів фірми, на якому він мусив головувати. Вони обговорювали питання внутрішнього розпорядку, вивчали поставки, вирішували облаштування вітрин. І вона знову була тут, він чув її лагідний голос поміж цифр, він бачив її ясну усмішку в найскладніших фінансових ситуаціях. Після наради вона супроводжувала його, здійснювала разом з ним щоденне інспектування відділів, після обіду поверталася до директорського кабінету, залишалася поруч з його кріслом від другої до четвертої, доки він приймав справжню юрму: фабрикантів з усієї Франції, найбільших промисловців, банкірів, винахідників. Це була безперервна мішанина багатства й інтелекту, божевільний танок мільйонів, швидкі перемовини, під час яких вирішувалися найважливіші справи паризького ринку. Він міг забути про неї на мить, доки вирішував про знищення або розквіт якогось підприємства, а тоді знову бачив, як вона стоїть перед ним, і кидався до неї усім своїм серцем. Голос його завмирав. Він запитував себе, навіщо ворочати такими скарбами, якщо вона не хоче. Зрештою, коли бамкало п'яту годину, він мав підписувати листи, і знову його рука машинально працювала, доки Деніза стояла перед ним, ще дужче пануючи над ним, забираючи його цілковито, аби володіти ним одноосібно протягом самотніх і гарячих нічних годин. А наступного ранку розпочинався такий самий день – такі активні дні, вщент переповнені титанічною працею, але достатньо було примарної тіні цієї дівчинки, аби його знову починала гризти тривога.

Але найдужче він відчував свою мізерність під час щоденного інспектування магазину. Збудувати таку гігантську махінерію, панувати над стількома людьми – і конати від болю, бо та дівчинка тебе не хоче! Він зневажав себе, він марнів у лихоманці й ганьбі своєї недуги. Бували дні, коли він переймався огидою до своєї влади, коли, крокуючи галереями з краю в край, він відчував лише нудоту. Іншим разом він бажав розширити своє царство, зробити його настільки неозорим, що вона, можливо, здалася б йому в полон від захвату й страху.

Перш за все знизу, в підвалі, він зупинявся перед жолобом. Він і досі знаходився на вулиці Новій, але його мали розширити, і тепер він був достоту річковим руслом, яким котився невпинний потік товарів, гуркочучи з ревом морського прибою. Тут були товари з усього світу, вервечки вантажних возів приїздили від усіх вокзалів, розвантаження і на мить не зупинялося, каскади ящиків і мішків стікали додолу, але їх випивав ненаситний дім. Він дивився, як валиться до нього цей водоспад, і міркував, що є володарем громадського добробуту, тримає у своїх руках долю французького виробника, але не може купити поцілунку однієї зі своїх продавчинь.

Потім він переходив до служби прийому товарів, яка тепер займала частину підвалів, розташованих від вулиці Монсінї. Там вишикувалося двадцять столів, освітлених крізь вікна при землі блідими променями. Тут штовхалося ціле плем'я працівників, які спорожнювали ящики, перевіряли товари і маркували їх умовленими цифрами. Тут безперестанку чулося гуркотіння сусіднього жолоба, яке заглушувало голоси. Завідувачі відділами перепиняли його, він мав вирішувати проблеми, підтверджувати замовлення. Глибини цих підвалів наповнювалися ніжним блиском атласу, білосніжністю полотна, неймовірною мішаниною, де поєднувалися мережива, паризькі сувеніри та східні порт'єри. Він повільно крокував поміж цими безладно розкиданими багатствами, які накопичувалися в сирому вигляді. Нагорі вони мали засяяти на вітринах, спричинити галопування грошей крізь прилавки, і зникали так само швидко, як і вигулькували в затятому потоці продажу, який протікав магазином. А він міркував, що запропонував тій дівчині свої шовки, оксамити – усе, що вона забажає схопити жменями з цього велетенського громаддя, але вона відмовилася, лиш злегка кивнувши білявою голівкою.

Потім він переходив на інший край підвалів, аби, як зазвичай, поглянути на службу доставки. Перед ним простягалися освітлені газовими ріжками безкінечні коридори, праворуч та ліворуч склади за дощаними перегородками здавалися підземними крамницями – справжній квартал комерсантів: товари для шиття, білизна, рукавички й прикраси спали в сутінках. Далі був розташований один з трьох калориферів, ще далі – пожежний пост, який охороняв центральний лічильник, замкнений у металевій клітці. У відділі доставки він бачив сортувальні столи, завалені пакунками, коробками і коробочками, які безперервно заносили кошами. Кампйон, керівник цієї служби, повідомляв йому про поточну роботу, а двадцять чоловіків, котрі працювали під його наглядом, розкладали пакунки до відсіків, кожен з яких мав назву за кварталами Парижа, і звідки прислужники розносили їх до екіпажів, що вишикувалися уздовж тротуару. Чулися вигуки, літали назви вулиць, поради – такий галас, достоту гармидер на товарному кораблі, який знімається з якоря. Він якусь мить стояв нерухомо, дивився на це виверження товарів, за поглинанням яких тільки-но спостерігав на протилежному кінці підвалу: велетенський потік зупинявся тут і звідси витікав на вулицю після того, як відклав золото до бездонних кас. Очі йому затьмарювалися, цей колосальний відтік не мав для нього жодного значення, у ньому залишався тільки спомин про подорож – думка усе кинути і втекти до далеких країв, якщо вона і далі вперто казатиме «ні».

Тоді він підіймався нагору, продовжував свою мандрівку, дедалі більше говорив і розмахував руками, але не міг розрадити себе. На третьому поверсі він відвідував службу замовлень, шукав привід для сварки і

потайки впадав у відчай від бездоганного функціонування машини, яку сам налаштував. Саме ця служба з дня у день набувала дедалі більшого значення і тепер потребувала двох сотень працівників: одні відкривали, читали й класифікували листи, що надходили з провінції і з-за кордону, а інші складали до ящиків замовлені товари. Кількість таких листів зроста настільки, що їх уже не рахували, а зважували – їх надходило до ста фунтів на день. А він гарячково проминав три зали цієї служби, розпитував її шефа, Левасера, про вагу листування: вісімдесят фунтів, іноді дев'яносто, у понеділок – сто. Цифри неухильно зростали, тож він мав би радіти. Але він лише здригався від стукоту сусідньої команди пакувальників, які забивали ящики. Марно він тинявся домом: ідефікс уперто стояла йому перед очима, і в міру того, як розкривалися перед ним його володіння, як проминали перед ним коліщата в механізмі різних служб і ціла армія їхніх працівників, він дедалі глибше відчував приниження через власну безсилість. Прибували замовлення з усієї Європи, потрібен був спеціальний поштовий екіпаж, щоб перевозити листування, а вона казала «ні», увесь час «ні».

Він знову спускався донизу, відвідував центральну касу, де чотири касири стерегли два колосальні сейфи, через які минулого року пройшло вісімдесят вісім мільйонів. Він кидав погляд на бюро перевірки рахунків, де тепер працювало двадцять п'ять працівників, обраних поміж найсумліннішими. Він заходив до бюро звірки – служби на тридцять п'ять молодих осіб, бухгалтерів-початківців, яким було доручено контролювати касові чеки і підраховувати належні продавцям відсотки. Він повертався до центральної каси, дратувався від вигляду сейфів, крокував посеред цих мільйонів, від марності яких божеволів. Бо вона казала «ні», увесь час «ні».

Увесь час «ні», в усіх відділах, у торговельних галереях, у залах – в цілому магазині! Він переходив від шовків до сукна, від постільної білизни до мережив. Він здіймався поверхами, зупинявся на підвісних місточках, продовжував інспектування з маніакальною і хворобливою прискіпливістю. Дім розрісся безмежно, він створив один відділ, тоді ще один, він управляв новим володінням, простяг свою імперію до ще однієї промислової галузі, до останнього завоювання. Але «ні», однак увесь час «ні». Тепер його працівники могли б населити невеличке місто: півтори тисячі продавців і тисяча інших найрізноманітніших працівників, з них сорок інспекторів і сімдесят касирів. Сама лише кухня потребувала тридцяти двох чоловіків, десять працівників займалися рекламою, триста п'ятдесят прислужників носили лівреї, на місці чергували двадцять чотири пожежники. А у королівських конюшнях, влаштованих на вулиці Монсінї, навпроти магазину, стояло сто сорок п'ять коней у справді розкішній упряжі, що вже стала знаменитою. Перші чотири екіпажі, котрі свого часу збурили торгівлю в кварталі, коли фірма займала тільки ріг площі Гайон, помалу

сягли шістдесяти двох. Були тут і невеликі тачки, і кінні екіпажі, і важкі вози на пару коней. Вони без упину котилися Парижем, ними старанно керували вдягнені в чорне візники, і всюди вони розносили пурпурово-золотий напис «Жіноче Щастя». Вони виходили навіть за міські укріплення і перетинали околиці. Їх зустрічали на битому шляху на Бісетр, уздовж берегів Марни, аж до тінистих лісів Сен-Жермен. Іноді здалека на залитому сонцем цілком пустельному, цілком тихому шосе вигулькував один з таких екіпажів, чудові коні проминали ступою, і посеред загадкового спокою дикої природи на дверцятах спалахувала реклама. Муре мріяв відправити їх ще далі – до сусідніх департаментів, він хотів би чути, як вони торохкотять усіма дорогами Франції, від одного кордону до іншого. Але він уже навіть не заходив поглянути на коней, яких обожнював. Навіщо завойовувати світ, якщо буде «ні», увесь час «ні»?

Тепер увечері, заходячи до каси Ломма, він ще дивився за звичкою на цифру виторгу, написану на картці, яку касир настромлював на залізний стрижень поруч із собою. Дуже рідко ця цифра падала нижче ста тисяч франків, а іноді, у дні великих виставок, підстрибувала до восьмисот чи дев'ятисот тисяч. Але ці цифри більше не відзвонювали в його вухах переможними сурмами, він жалкував, що поглянув на їх, і йшов собі з гіркотою, з ненавистю й зневагою до грошей.

Проте, страждання Муре мали ще посилитися – він ставав ревнивим. Якось зранку в робочому кабінеті, перед нарадою, Бурдонкль наважився натякнути йому, що та дівчинка з верхнього одягу збиткується з нього.

- Як то? – глибоко збліднувши, запитав він.

- Ось так! Вона має коханців, навіть тут.

Муре вистачило сил усміхнутися.

- Мій любий, я більше не думаю про неї. Можете говорити... Хто ж вони, ті коханці?

- Як запевняють, Ютен, а ще продавець з мережив, Делош – той довготелесий бовдур... Я нічого не стверджую, бо не бачив їх. Ось тільки виглядає, що воно саме в очі впадає.

Запала тиша. Муре, аби приховати тремтіння в руках, вдавав, що упорядковує папери на робочому столі. Нарешті він мовив, не зводячи голови:

- Потрібні докази, спробуйте принести мені докази... О! Щодо мене, повторюю Вам, то мені на те начхати, бо вона вже почала мене діставати. Але ми не можемо толерувати у себе подібні речі.

Бурдонкль попросту відповів:

- Будьте спокійні, найближчими днями Ви матимете докази. Я стежу.

Після цього Муре остаточно втратив спокій. Йому бракувало мужності повернутися до цієї розмови, і він жив у постійному очікуванні катастрофи, яка розіб'є йому серце. Через неспокій він став грізним, увесь дім тремтів. Він уже не волів ховатися за Бурдонклем, а сам чинив розправу, потребуючи вимістити на комусь свою роздратовану образу, шукав полегшення у зловживанні владою – тією владою, що була безсилою задовольнити його єдине бажання. Кожне інспектування перетворювалося на побоїсько, варто було йому з'явитися, як вітер паніки пролітав від відділу до відділу. Якраз починався зимовий мертвий сезон, тож він підчищав відділи, згрібав жертви і викидав усіх скопом на вулицю. Першою його думкою було вигнати Ютена і Делаша, але невдовзі він домислив, що як не залишить їх, то ніколи нічого не дізнається. Тож інші платили на їх, усі працівники тріскотіли. Увечері, коли він залишався на самоті, очі йому набрякали сльозами.

Одного дня панував надзвичайний терор. Котромусь з інспекторів здалося, що він помітив, як рукавичник Мін'йон краде. Коло його прилавку постійно вешталася дівка дивного вигляду. Одну з них нещодавно затримали: її стегна і груди були напихані рукавичками – шістдесят пар. Відтоді було влаштовано спостереження, інспектор заскочив Мін'йона на місці злочину, коли він допомагав довготелесій білявці, колишній продавчині з «Лувру», яка скотилася до панелі. Маневр був простий: він вдавав, що міряє їй рукавички, насправді ж чекав, доки вона натопчеться, а тоді відводив її на касу, де вона платила за одну пару. Там саме був Муре. Зазвичай він волів не втручатися у авантюри такого штибу, які траплялися доволі часто, адже, незважаючи на безперебійну роботу машини, у деяких відділах «Жіночого Щастя» панував великий безлад, і не минало й тижня, аби одного з працівників не було вигнано за крадіжку. Сама дирекція воліла оминати повним мовчанням подібні крадіжки, вважаючи за недоцільне залучати поліцію, адже це привернуло б увагу до однієї з фатальних хиб великих магазинів. Ось тільки того дня Муре потребував розлютитися і тому брутально визвірився на красунчика Мін'йона, який тремтів від страху, зі збляклим і перекошеним лицем.

- Я мав би покликати поліцейського, - волав він, стоячи поміж продавців. – Відповідайте нарешті! Хто ця жінка?.. Присягаюся, я відправлю за поліцією, якщо Ви не скажете мені правди.

Жінку вивели, і дві продавчині роздягнули її. Мін'йон харамаркав:

- Пане, я її доти ніколи не бачив... Вона сама прийшла...

- Годі брехати! – увірвав його Муре з подвоєною люттю. – І ніхто з присутніх нас не попередив! Ви усі змовилися, слово честі! Ми наче у лісі, повному розбійників, нас грабують, обкрадають, вбивають! Я не випущу жодного, доки усім не обшукають кишені!

Зачувся гомін. Три чи чотири клієнтки, які купували рукавички, завмерли від переляку.

- Тихо! – продовжував розлючено Муре. – Інакше я усіх викину геть!

Але прибіг Бурдонкль, занепокоєний думкою про скандал. Він прошепотів кілька слів на вухо Муре, бо справа ставала надзвичайно загрозливою. Він переконав його відвести Міньюна до бюро інспекторів – кімнати на першому поверсі, біля входу з площі Гайон. Жінка вже була там і спокійно вдягала корсет. Вона вказала на Альбера Ломма. Міньюна знову допитали, він втратив голову і розридався: він не винен, це Альбер відправляє до нього своїх коханок. Спершу він попросту притримував для їх вигідні пропозиції, а потім, коли вони дійшли до того, що почали красти, він уже був занадто скомпрометований, аби попередити добродіїв з керівництва. Так вони дізналися про довгу низку надзвичайних крадіжок: товари, поцуплені дівками, які чіпляли їх під нижніми спідницями в розкішних туалетах, влаштованих коло буфету, посеред живих рослин, покупки, які продавець забував назвати на касі, коли відводив туди клієнтку, і ціну яких вони ділили навпіл з касиром, аж до фальшивих «повернень» - речей, які декларували поверненими до магазину, аби покласти до кишені фіктивно відшкодовані гроші, і це не рахуючи класичних крадіжок – пакунків, які увечері виносили під сурдугами, обкручені довкола талії, іноді навіть підвішені на стегнах. Протягом чотирнадцяти місяців, завдяки Міньюну та, безперечно, іншим продавцям, яких вони відмовлялися назвати, таке робилося на касі Альбера, котру перетворили на брудну кухню, де безсоромно крали на чималі суми, які точно ніколи не вдасться встановити.

Новина тим часом ширилася відділами. Ті, у кого була нечиста совість, тремтіли, а чесні, які були цілком певні у собі, побоювалися загальної чистки. Усі бачили, як Альбер зник в бюро інспекторів. Потім прибіг Ломм, задихаючись, з кривавим обличчям, із шиєю, вже перетисненою від апоплексії. Потім викликали саму пані Орелі. Вона високо тримала голову поміж громадської зневаги, але її товсте опухле обличчя змертвіло, наче воскова маска. Довго тривали пояснення, але ніхто ніколи не довідався подробиць: подекували, що завідувачка з верхнього одягу надавала ляпасів своєму синочку, замало не звернула йому шию, а старенький добренький батечко плакав, доки хазяїн, полишивши усі свої люб'язні звички, лаявся, ніби візник, і неодмінно хотів віддати винуватців до суду. Проте, скандал заглушили. Тільки Міньюна одразу ж вигнали, Альбер зник за два дні. Безсумнівно, його матуся домовилась, аби родину не

ганьбили негайною стратою. Але паніка літала ще протягом кількох днів, бо після цієї сцени Муре походжав магазином з кінця в кінець і зиркав грізним оком, стинаючи голови усім, хто наважувався попросту звести погляд.

- Що Ви там робите, пане? Мух рахуєте?.. Пройдіть до каси!

Зрештою, одного дня грім пролунав над головою самого Ютена. Фав'є, призначений заступником, жер свого шефа, аби звільнити собі місце. Це була невпинна тактика, підступні звіти, направлені до дирекції, нагоди, використані для того, щоб виявити помилки завідувача відділом. Тож одного ранку Муре пройшов крізь шовки і зупинився, здивований тим, що побачив, як Фав'є змінює етикетки – уцінює цілу партію чорного оксамиту.

- Чому Ви знижуєте ціну? – запитав він. – Хто Вам дав такий наказ?

Заступник здійняв чималий гармидер довкола цієї роботи, буцімто передбачав сцену і хотів перепинити директора, але відповів з наївно здивованим виглядом:

- Але, пане, це пан Ютен.

- Пан Ютен!.. Де цей пан Ютен?

І коли той піднявся з відділу прийомки товарів, куди по нього послали одного з продавців, почалося жваве пояснення. Як?! Тепер він на власний розсуд знижує ціни?! Але й він сам був глибоко здивований, бо усього лиш побалакав з Фав'є про цю знижку, але не давав конкретного розпорядження. А той набрав скорботного вигляду працівника, який відчуває обов'язок суперечити своєму керівникові. Утім, він охоче погодився зі своєю помилкою, бо у такий спосіб перекрутив усе на свою користь. Тож становище ураз погіршилося.

- Чуєте, пане Ютене?! – кричав Муре. – Я ніколи не терпів подібних спроб самостійності... Тільки ми ухвалюємо рішення про уцінку.

Він продовжував дошкульним тоном, з наміром принизити, що дивувало продавців, бо зазвичай суперечки такого штибу відбувалися осторонь, до того ж цей випадок міг виявитися непорозумінням. Усі відчували, що він виміщує приховану образу. Нарешті він спіймав його на помилці, того Ютена, котрого видавали за коханця Денізи! Тепер він мав нагоду трохи полегшити душу, грубо вказавши йому, що він є хазяїном! Він починав перебільшувати, дійшов до того, що натякав, буцімто зниження ціни приховувало не зовсім чесні наміри.

- Пане, - повторював Ютен, - я збирався запропонувати Вам цю знижку... Вона необхідна, Ви ж це знаєте, бо цей оксамит не мав успіху.

Однак Муре припинив розмову з непохитною твердістю:

- Гаразд, пане, ми вивчимо це питання... І не робіть більше так, якщо тримаєтесь за Ваше місце.

Він повернувся спиною. Розлючений і спантеличений Ютен знайшов тільки Фав'є, щоб висповідатися, і присягнув йому, що сам піде і кине заяву про звільнення в пику тому грубіяну. Але невдовзі він уже не говорив про те, що піде, а тільки ворочав усі огидні звинувачення, які продавці наговорюють на своїх керівників. А Фав'є, якому блищали очі, захищався і виявляв якнайщиріше співчуття. Адже він мусив відповісти, еге ж? До того ж, чи можна було очікувати на подібну кумедію з приводу чистих дурниць? У що таке останнім часом вляпався хазяїн, аби стати таким хамлом?

- О! У що він вляпався?! Та відомо, в що! – підхопив Ютен. – Хіба ж є у тому моя вина, що та курка з верхнього одягу водить його довкола пальця?!.. Бачите, мій любий, усе пішло від того. Він знає, що я спав з нею, і йому це аж ніяк не приємно. Або ж це вона хоче викинути мене за двері, бо я їй заважаю... Присягаюся, вона ще почує про мене, якщо втрапить мені під руку.

За два дні, коли Ютен зайшов на піддашшя, до майстерень верхнього одягу, щоб особисто рекомендувати одну робітницю, то злегка здригнувся, побачивши в кінці коридору Денізу й Делюша, котрі сперлися на підвіконня відчиненого вікна і настільки поринули в інтимну розмову, що не обернулися. Враз, побачивши, що Делюш плаче, йому спало на думку заскочити їх зненацька. Він безшумно позадкував, а на сходах перестрів Бурдонкля з Жувом і наплів їм якусь вигадку: буцімто на одному з вогнегасників зірвало заслонку. Тож вони піднялися і наскочили на ту парочку. Бурдонкль першим побачив їх. Він миттю зупинився і наказав Жуву піти по директора, а сам залишився на місці. Інспектор мусив скоритися, хоча йому було вкрай прикро компрометувати себе в подібній афері.

Це був загублений закуток безмежного світу, в якому вовтузилося населення «Жіночго Щастя». Щоб потрапити сюди, потрібно було подолати заплутані сходи й коридори. Майстерні займали піддашшя – низку низьких мансардних приміщень, освітлених крізь прорізані на цинкових дахах широкі еркери і умебльованих виключно довгими столами й масивними чавунними грубками. Там, розміщені одна за одною, працювали білизнярки, мереживниці, вишивальниці й швачки, влітку і взимку в задушливій спеці, поміж притаманних їхньому ремеслу запахів. Потрібно було обійти усе крило, після швачок звернути ліворуч, піднятися на п'ять сходинок, аби дістатися цього віддаленого кінця коридору.

Поодинокі клієнтки, яких іноді заводили сюди продавці з нагоди замовлення, мусили відсапуватися, розбиті, ошелешені, охоплені відчуттям, що кружляють по колу протягом нескінченних годин і знаходяться на сто миль над рівнем тротуару.

Деніза вже кілька разів перестрівала Делоша, котрий ждав її. Як заступниця завідувачки, вона відповідала за стосунки відділу з майстернями, де, до речі, виготовляли тільки модельні речі і підганяли покупки за міркою. Тож вона підіймалася сюди в будь-яку годину, щоб віддати розпорядження. А він підчікував її, вигадував приводи, вислизав слідом за нею, потім, перестрівши її на порозі швацької майстерні, вдавав здивування. Вона, врешті-решт, почала з цього сміятися, і це стало начебто домовленими зустрічами. Коридор крутився довкола бляшаного резервуару – велетенського куба, який містив шістдесят тисяч літрів води. На даху був другий такого ж розміру, до якого можна було дістатися залізною драбиною. Делош балакав, спершись плечем на резервуар в постійному розслабленні свого великого тіла, що хилилося від утоми. Дзюркотіла вода, наспівуючи загадковими звуками, від яких метал невпинно бринів музичними вібраціями. Незважаючи на глибоку тишу, Деніза стривожено озирнулася, бо їй здалося, що вона побачила, як на голих стінах, пофарбованих у світло-жовте, промайнула тінь. Але невдовзі їх привабилло вікно, і вони сперлися на нього, забулися у балаканині, перемішаній зі сміхом, у безкінечних спогадах про край їхнього дитинства. Під ними простягався безмежний скляний дах над центральною галереєю – скляне озеро, обгороджене далекими дахами, ніби скелястим узбережжям. І вони бачили над ним тільки небо – небесний килим, який віддзеркалював у стоячій воді шибок політ хмарин і ніжно-лазурову блакить.

Якраз того дня Делош заговорив про Валонь.

- Мені було шість років, мама повезла мене у візочку до міста, на базар. Ви ж знаєте, туди добрих тринадцять кілометрів, треба було рушати з Брікбека о п'ятій ранку... У нас дуже гарно. Ви ж знаєте?

- Так-так, - поволі відповідала Деніза, дивлячись удалечінь. – Я бувала там одного разу, але я була ще дуже маленька... Травичка обабіч дороги, правда ж? Де-не-де пасуться парами баранці, а мотузки, за які вони прив'язані, волочаться позаду...

Вона замовкла, а тоді продовжувала з легким усміхом:

- От у нас, у нас дороги прямісінькі-прямісінькі протягом довгих верст, поміж деревами, від яких падає тінь... У нас пасовиська оточені загорожами, вищими за мене, і там коні й корови... У нас є річечка, вода в

ній дуже холодна, вона тече попід верболозами у тому місці, яке я добре знаю.

- Так само, як і у нас! Так само, як і у нас! – радіючи, вигукнув Делаш. – Там тільки трави, кожен оточує свій шматочок живоплотом з шипшини і терену, і так ти у себе вдома, і усе таке зелене. О! В Парижі немає такої зелені... Господи! Скільки я бавився при битому шляху, ліворуч, як спускатися до млина!

Їхні голоси вгасали, вони стояли, не відводячи загублених поглядів від залитого сонцем скляного озера. З цієї сліпучої води перед ними здіймався міраж: вони бачили пасовиська, до самого обр'ю, рідний Котантен, завжди вологий від подиху з океану, скупаний у ясному мареві, де крайнеба промальовується як тендітна сірувата акварель. Знизу, під колосальним залізним кістяком, у залі шовків, гуркотіла торгівля, двигтіла машина, що працювала на усіх парах. Увесь дім вібрував від тупотіння натовпу, від біганини продавців, від життя тридцяти тисяч людей, які душилися там. А вони, віднесені спільною мрією, відчували цей глибокий приглушений галас, від якого здригався дах, і уявляли, ніби чують, як над широкою рівниною травами котиться вітер і хилить могутні деревам.

- Господи! Панно Денізо! – белькотів Делаш. – Чому Ви не будете доброю до мене?.. Адже я Вас так кохаю!

Сльози набігли йому на очі. Вона хотіла увірвати його порухом долоні, але він жваво продовжував:

- Ні, дозвольте мені ще один раз сказати Вам усе... Адже ми так добре розуміємо одне одного! Нам завжди є про що погомоніти, бо ж ми з одного краю.

Він задихався, тож вона змогла нарешті лагідно сказати:

- Ви поводитесь нерозумно. Ви обіцяли мені більше не говорити про це... Це неможливо! Я маю до Вас щирю дружбу, бо Ви хороший хлопець. Але я хочу залишатися вільною.

- Так-так, я знаю, - продовжував він, і голос його зривався. – О! Ви можете усе сказати, я усе розумію. В мені немає нічого, щоб Ви мене покохали... Послухайте! В моєму житті була тільки одна гарна година: того вечора, коли я зустрів Вас в Жуанвілі. Пригадуєте? Одна мить, під деревами, де було так темно. І я подумав, що Ваша рука затремтіла. І я був настільки дурний, що уявив собі...

Але вона знов увірвала його слова. Її чутливе вухо вловило у кінці коридору кроки Бурдонкля і Жува.

- Послухайте, там хтось ходить.

- Ні, - заперечив він, не даючи їй відійти од вікна. – То в резервуарі: звідти постійно вчувається щось незвичайне, можна подумати, що там всередині є люди.

І він продовжував свої сором'язливі й пестливі скарги. Вона його вже не слухала, а полинула у марення і, заколисана цим коханням, блукала поглядом понад дахами «Жіночого Щастя». Праворуч та ліворуч від заскленої галереї, поміж піддашшями, поцяткованими дірами вікон, блищали проти сонця інші зали та галереї, простягалися симетрично, ніби корпуси казарми. Здіймалися металеві бантини, драбини, містки, витинаючи на тлі блакитного неба химерні мережива. З кухонного димаря клубочився густий дим, ніби з фабрики, і великий квадратний резервуар, що стримів посеред неба на чавунних підпорах, набував дивовижних обрисів варварської споруди, зведеної на цьому самому місці марнославством людини. А вдалині гув Париж.

- Даруйте мені, - прошепотів він. – Тепер усьому кінець, я був би занадто нещасним, якби Ви покарали мене і відібрали Вашу дружбу... Клянусь Вам, я хотів сказати інше. Так, я обіцяв собі, що зрозумію становище, що буду дуже чемним...

Його сльози знову потекли, він намагався зробити свій голос рішучим.

- Бо, зрештою, я знаю своє місце в житті. І не тепер мені випаде добра нагода. Мене били там, б'ють у Парижі, б'ють усюди. Я тут вже чотири роки, але залишаюся останнім у відділі... Тож я хотів сказати Вам, щоб Ви не брали на себе клопіт через мене. Я Вам більше не докучатиму. Спробуйте бути щасливою, покохайте іншого. Так, мені від цього буде добре. Якщо Ви будете щасливою, то і я буду щасливим... Це і буде моїм щастям.

Він не міг продовжувати. Буцімто бажаючи скріпити обіцянку, він притулився губами до дівочої руки і цілував її покірливими поцілунками раба. Вона була глибоко зворушена і мовила попросту, з розчуленою сестринською любов'ю, яка пом'якшила жалісливість її слів:

- Бідолашний мій хлопчику!

Але вони здригнулися і обернулися. Перед ними стояв Муре.

Протягом десяти хвилин Жув шукав директора скрізь у магазині. А він був на будівництві нового фасаду, на вулиці Десятого Грудня. Щодня він залишався там кілька годин, намагався зацікавити себе цими роботами, про які так довго мріяв. Тут був його прихисток від усіх хвилювань, поміж

мулярів, які з тесаного каменю зводили наріжні підпори, і слюсарів, які встановлювали масивні залізні перекриття. Фасад уже здіймався над землею, на ньому було намічено просторий вхід і вітрини першого поверху – це було розростання палацу, що залишався ескізом. Муре вилазив на драбини, обговорював з архітектором оздоблення, яке мало бути цілковито новим, переступав через цеглу й залізо, спускався до самих підвалів. І пихкотіння парової машини, вицокування лебідок, стукотіння молотків, галасування юрмиша робітників по усій цій велетенській клітці, оточеній лункими дошками, могли на мить оглушити його. Він виходив звідти білий від тиньку, чорний від залізних ошурків, з ногами, забризканими від кранів з водою, але так слабо вилікуваний від своєї недуги, що тривога поверталася до нього і змушувала його серце гупотіти дедалі гучніше в міру того, як позад нього згасав галас будівництва. Якраз того дня він зміг розважитися і віднайти веселість. Він запалювався пристрасстю, розглядаючи альбом з мозаїчними та майоліковими малюнками, що мали прикрашати фризи, аж тут по нього прибіг захеканий Жув, вкрай обурений через те, що мусить бруднити свій сурдут поміж будівельними матеріалами. Спершу Муре гукнув, що на нього можуть і зачекати, а тоді, почувши слівце, яке тихенько зронив інспектор, пішов за ним, здригаючись і цілком не тямлячись. Більше нічого не існувало, фасад обрушився до того, як його було зведено: навіщо цей найвищий тріумф його марнославства, якщо саме ім'я жінки, яке йому тихцем прошепотіли, так тяжко катує його!

Нагорі Бурдонкль і Жув обачно вирішили зникнути. Делош утік. Тільки Деніза зосталася навпроти Муре, біліша, ніж зазвичай, але погляд її був відверто зведений до нього.

- Панно, прошу йти за мною, - мовив він шорстким голосом.

Вона пішла за ним. Не кажучи жодного слова, вони спустилися на два поверхи, проминули відділи меблів та килимів. Коли він дійшов до свого кабінету, то широко прочинив двері.

- Заходьте, панно.

Він зачинив двері і наблизився до письмового столу. Новий кабінет директора був розкішнішим за попередній: шпалери із зеленого оксамиту замінили репс, стелажі інкрустованої слоновою кісткою бібліотеки займали всю стіну, але з оздоблення залишився тільки портрет пані Едуен – молодій жінки з вродливим спокійним обличчям, яка усміхалася із золотих рамців.

- Панно, - нарешті мовив він, намагаючись зберігати холодну суворість, - є речі, які ми не можемо толерувати... Тут суворо стежать за зразковою поведінкою...

Він зупинився, підшукував слова, щоб не поступитися люті, яка здіймалася з його утроби. Як?! Вона кохає цього хлопця, того злиденного продавця, найпослідущішого у відділі! Вона віддала перевагу найсмирнішому і найнезграбнішому, а не йому – хазяїну! Адже він їх ясно бачив: вона віддала свою руку, а він вкривав ту руку поцілунками.

- Я був з Вами дуже добрим, панно, - продовжував він, роблячи нове зусилля. – Я аж ніяк не очікував, що мені віддячать у такий спосіб.

Очі Денізи від самого порогу привабив портрет пані Едуен. Незважаючи на глибоке хвилювання, вона міркувала про нього. Щоразу, коли дівчина заходила до директора, її погляд перетинався з очима цієї намальованої дами. Вона її трішки боялася, але відчувала, що ця жінка дуже добра. Цього разу вона знайшла у ній своєрідний захист.

- Справді, пане, - лагідно відповіла вона, - я була неправа, що зупинилася побалакати, і прошу пробачити мені цю провину... Цей молодий чоловік з моїх країв.

- Я його вижену! – заволав Муре, вкладаючи усе своє страждання у цей розлючений крик.

Не тямлячись, забувши про свою роль суворого директора, який читає нотацію продавчині, винній в порушенні внутрішнього розпорядку, він посипав гарячковими словами. Хіба їй не соромно? Така дівчина і віддалася такій істоті! Він дійшов до жахливих обвинувачень, дорікав їй Ютемом та ще й іншими, розливався таким потоком слів, що вона не могла навіть захиститися. Але він підчистить свій дім, він вижене їх геть ногою під зад. Суворе пояснення, яке він обіцяв собі влаштувати, коли йшов слідом за Жувом, впало до брутальної сцени ревності.

- Так, Ваші коханці!.. Мені вже давно казали, але я був настільки дурним, що сумнівався... І тільки я! Тільки я!

Оглушена Деніза слухала, задихаючись, ці страшні закиди. Спершу вона не зрозуміла. Господи! То він вважає її однією з тих нещасних?! Після чергового жорстокого слова вона мовчки пішла до дверей. А коли він спробував її зупинити, мовила:

- Облиште, пане, я піду... Якщо Ви вірите у те, що кажете, то я не можу залишатися і на секунду довше у цьому домі.

Але він кинувся до дверей.

- Принаймні захищайтесь!.. Скажіть бодай щось!

Вона стояла пряма, у крижаному мовчанні. Він з дедалі сильнішою тривогою довго тиснув на неї запитаннями. Мовчазна гідність цієї незайманиці знову видавалася майстерним розрахунком жінки, яка набила руку на тактиці керування пристрастями. Не існувало іншої гри, яка кинула б його до її ніг, розривала б його глибшими сумнівами, змушувала б палкіше бажати бути переконаним.

- Ну ж бо, Ви кажете, він з Ваших країв... Можливо, Ви там перестрівалися... Присягніться, що між вами нічого не сталося.

Вона вперлася у мовчанні і далі намагалася відчинити двері, щоб піти геть, тож він остаточно втратив голову. В ньому вибухнув найтяжчий біль.

- Господи! Я Вас кохаю, я Вас кохаю... Навіщо Ви тішитесь тим, що так мене катуєте? Ви ж бачите, що більше нічого не існує, що люди, про яких я Вам говорю, мене обходять виключно через Вас, що тепер Ви єдина є для мене важливою в цілому світі... Я думав, що Ви ревнива, я пожертвував своїми розвагами. Вам казали, що я маю коханок. Так от! У мене їх більше немає, я заледве виходжу з дому. Хіба я не віддав Вам перевагу у тієї дами? Хіба я не порвав з нею, щоб належати тільки Вам? Я чекаю бодай на подяку, хоч на дрібочку вдячності... Якщо Ви підозрюєте, що я повернуся до неї, то можете бути спокійною: вона мстить, допомагає одному з наших колишніх продавців заснувати фірму-конкурента... Скажіть, потрібно, щоб я став навколішки, аби зворушити Ваше серце?

Він дійшов до цього. Він, котрий не міг пробачити своїм продавчиням найменшої дрібниці, котрий викидав їх на вулицю через найдурніший каприз, опустився до того, що молив одну з них не йти, не полишати його у цій мізерії. Він перегордив їй двері, він був готовий пробачити їй і осліпнути, якби вона зволила збрехати. І він казав правду: йому остогидли дівки, яких він підбирав за кулісами миршавих театриків та по нічних ресторанах. Він уже не бачився з Кларою, він не ступав ногою до пані Дефорж, де тепер царював Бурдонкль, чекаючи на відкриття нового магазину, «Пір року», який уже заповнив газети рекламою.

- Скажіть, я повинен стати навколішки? - повторював він, і груди йому роздирали стримувані сльози.

Вона зупинила його жестом, і собі несила погамувати хвилювання, глибоко зворушена цією стражденною пристрастю.

- Ви помиляєтесь, що так мучите себе, пане, - нарешті відповіла вона. — Клянуся Вам, ці огидні історії є наклепом... Той бідолашний хлопець, який був там, винуватий не більше, ніж я.

Вона була цілком щирою, її ясні очі дивилися прямо вперед.

- Добре, я вірю Вам, - прошепотів він. – Я не звільню нікого з Ваших товаришів, бо Ви берете усіх цих людей під свій захист... Але ж чому Ви відштовхуєте мене, якщо нікого не кохаєте?

Несподівана зніченість, схвильована сором'язливість заповнили дівчину.

- Ви кохаєте когось, чи не так? – повторив він тремтливим голосом. – О! Можете усе сказати, я не маю жодного права на Вашу любов... Ви кохаєте когось.

Вона густо почервоніла, її серце було у неї на вустах, вона відчувала, що обман неможливий, з таким хвилюванням, що видавало її, з такою огидою до облуди, що правда сама виступала на її лиці.

- Так, - зрештою ледь чутно зізналася вона. – Благаю Вас, пане, відпустіть мене, Ви мені робите боляче.

Тепер і вона страждала. Хіба не досить того, що вона мусить захищатися від нього? Невже вона мусить захищатися ще й від себе, проти подиху любові, від якого їй час від часу бракне мужності? Коли він так говорив до неї, коли вона бачила його таким розчуленим, таким зворушеним, то вже не знала, чому відмовляє йому. І тільки згодом вона віднаходила у самій сутності своєї здорової дівочої натури ті гордість та мудрість, які допомагали їй вистояти у впертості незайманиці. Вона уперто опиралась завдяки інстинктові щастя, щоб задовольнити потребу в спокійному житті, а не тому, що корилася уявленням про чесноту. Вона упала б в обійми цього чоловіка, вона подарувала б свою плоть, її серце підділося б спокусі, якби вона не відчувала спротиву, майже огиди до остаточного віддання своєї істоти, яку буде полишено на невідоме завтра. Коханець лякав її, це був той божевільний страх, від якого жінка мертвіє, коли наближається самець.

Муре тим часом стенив плечима від прикрого розчарування. Він не розумів. Він повернувся до письмового столу, погортав папери, одразу ж відклав їх і мовив:

- Я Вас більше не тримаю, панно. Я не можу тримати Вас проти Вашої волі.

- Але я не бажаю йти, - відповіла вона з усмішкою. – Якщо Ви вважаєте мене чесною, я залишуся... Пане, потрібно завжди вірити чесним жінкам. І таких чимало, запевняю Вас.

Очі Денізи мимоволі звелися до портрету пані Едуен – тієї дами, такої вродливої і мудрої, чия кров, подекують, принесла щастя цьому дому.

Муре прослідкував за поглядом дівчини і здригнувся, бо йому здалося, що він чує, як його покійна дружина промовляє цю фразу – її власну фразу, котру він упізнав. Це було достоту воскресіння, він віднаходив у Денізі здоровий глузд і помірковану рівновагу тієї, котру втратив, навіть її лагідну мову, скупу на пустопорожні слова. Він завмер, вражений, і ще більше посмутнішав.

- Ви знаєте, що я Вам належу, - прошепотів він, аби завершити розмову. – Робіть зі мною, що хочете.

На це вона весело заговорила:

- Саме так, пане. Думку жінки, якою б скромною вона не була, завжди варто вислухати, якщо у неї є дрібка розуму... Та ну ж бо! Якщо Ви віддасте себе в мої руки, зроблю з Вас тільки добру людину.

Вона жартувала зі звичайним простодушним виглядом, у якому було стільки чарівності. Він, у свою чергу, злегка усміхнувся і провів її до дверей, ніби великосвітську даму.

Наступного ранку Денізу було призначено завідувачкою. Дирекція розділила відділ суконь і костюмів і саме задля неї створила відділ костюмчиків для дітей, який було влаштовано поруч з верхнім одягом. Пані Орелі тремтіла після того, як її сина було звільнено, бо відчувала, що панове з правління охололи до неї, і бачила, як з дня у день посилюється влада дівчини. Може, її під першим-ліпшим приводом принесуть у жертву Денізі? Її розпухлий від жиру імператорський лик насправду схуд від ганьби, яка відтепер заплямувала династію Ломмів, і вона вдавала, нібито щовечора йде додому попід ручку зі своїм чоловіком: їх зблизило нещастя, вони усвідомили, що зло було спричинене занедбаністю сімейного життя. А бідолашний чоловік страждав ще дужче за неї і перебував у хворобливому страху, що і його також запідозрять у крадіжці, тож двічі перераховував вголос виторг, виробляючи своєю скаліченою рукою справжнісінькі дива. Тому коли вона побачила, що Деніза перейшла завідувачкою до дитячих костюмчиків, то відчула таку нестримну радість, що прилюдно виявляла до дівчини найніжніші почуття. Як це було несказанно мило з її боку не відбирати у неї місце. І вона засипала її приязню, відтепер ставилася до неї як до рівні, частенько з урочистим виглядом заходила до сусіднього відділу погомоніти з нею, достоту мов королева-мати робить візит молодій королеві.

Загалом, Деніза здійнялася на вершину. Призначення завідувачкою усунуло довкола неї останній спротив. Хоча і досі траплялися пащекування, бо ж язика однак починають свербіти, варто лишень зійтись до купи жінкам і чоловікам, однак усі низенько вклонялися, аж до самої

землі. Маргарита стала заступницею у верхньому одязі і розсипалася похвальбами. Навіть Клара, скорена прихованою повагою перед цією фортуною, до якої сама виявилася нездарою, схилила голову. Але перемога Денізи над нашими добродіями була ще повнішою: над Жувом, котрий тепер говорив до неї не інакше, як зігнувшись навпіл, над Ютенем, котрий ходив постійно занепокоєний, бо відчував, як тріскотить його становище, зрештою, над Бурдонклем, котрий став безсилим. Коли він побачив, що вона усміхнено й зі спокійним лицем виходить з директорського кабінету, і що наступного ранку директор зажадав від ради акціонерів створення нового відділу, то мусив змиритися, переможений священним жахом перед жінкою. Він завжди поступався перед гострим розумом Муре, визнавав його своїм хазяїном, незважаючи на безумство генія та безглузді любовні пригоди. Цього разу жінка виявилася сильнішою, і він очікував, коли на них упаде лихо.

Деніза тим часом тішилася спокійним і привітним тріумфом. Вона була зворушена знаками поваги і хотіла бачити у цьому співчуття у злигоднях її початків і остаточний успіх за свою тривалу мужність. Тому вона з радісним сміхом приймала найменші свідчення дружби, і завдяки цьому деякі її щиро полюбили, настільки вона була приязною і лагідною, завжди готовою віддати своє серце. Вона виявляла непереборну відразу тільки до Клари, бо дізналася, що ця дівка задля розваги, як і повідомляла одного разу про свій проект, якось відвела Коломбана до себе. І продавець, захоплений нарешті задоволеною пристрастю, вже не ночував удома, а скорботна Женев'єва конала. У «Щасті» про це балакали і вважали авантюру кумедною.

Але цей смуток, єдиний, який Деніза мала поза магазином, не змінював її врівноваженого настрою. Головне, треба було побачити її у відділі, посеред зграйки дітей різного віку. Вона обожнювала дітей, неможливо було знайти для неї ліпшого місця. Іноді там нараховувалося пів сотні дівчаток, та ще стільки ж хлопчиків – справжній галасливий пансіон, який кинувся до кокетливих бажань, що тільки-тільки зароджувалися. Матері втрачали голови. А вона заспокоювала їх, усміхалася, вишиковувала увесь цей табунець на стільчиках, і коли в цій юрмі траплялося рожевеньке дівча, яке спокушало її гарненькою мармизкою, то вона сама бажала обслуговувати, приносила сукенку, міряла її на пухкенькі плічка з ніжною дбайливістю старшої сестри. Посеред буркотіння дзвенів чистий сміх, лунали тихі крики захвату. Іноді якась дівчинка дев'яти чи десяти років, з драповим пальтечком на плечах, вивчала себе у дзеркалі достоту мов доросла особа, крутилася із зосередженим писочком, а в очах їй блищало бажання подобатися. Прилавки були переповнені розпакованим одягом: рожеві й блакитні сукенки із азійських тканин для діток від одного року до п'яти, матроські костюмчики із зефірової бавовни, плісіровані спіднички й

оздоблені перкалевими аплікаціями блузи, костюмчики у стилі Людовика XV, пальтечка, жакетки – мішанина вузького одягу, що завмер у дитячій граційності, щось на кшталт гардеробу для зграї великих ляльок, який витягли із шаф та віддали на пограбування. Деніза постійно мала у кишенях трохи ласощів, погамовувала плач одного з кортунчиків, який був у відчаї від того, що не може забрати пару червоних штаненят, жила поміж малечі, наче у своїй природній родині, сама молодшала від цієї невинності і цієї свіжості, що постійно проминали коло її спідниць.

Тепер їй траплялося вести тривалі дружні розмови з Муре. Коли вона мала заходити до кабінету директора, аби отримати розпорядження чи надати інформацію, то він затримував її побалакати, він любив слухати її. Це було те, що вона, сміючись, називала «зробити з нього добру людину». У її поміркованій та зваженій нормандській голові зростали найрізноманітніші проекти, ідеї щодо нової торгівлі, яких вона наважилася торкнутися ще у Робіно, і деякі вона вже висловлювала того дивовижного вечора, коли вони гуляли в Тюільрі. Якщо вона займалася чимось, спостерігала за тим, як просувається робота, то неодмінно відчувала потребу навесити лад і поліпшити механізм. Скажімо, від самої появи в «Жіночому Щасті» її найдужче ранило упосліджене становище продавців: раптові звільнення обурювали її, вона вважала їх недоцільними і кричущо несправедливими, шкідливими для усіх – як для фірми, так і для працівників. Власні страждання початківці досі катували її, серце її здригалося від жалості, коли вона бачила новеньких, з якими стикалася у відділах: зі збитими ногами, з опухлими від сліз очима, вони волочили злигодні в шовкових сукнях, оточені ущипливим цькуванням з боку давніх працівниць. Таке життя побитої собаки і найліпших зробить лихими. І починалася сумна хода: усі вони були виснажені роботою ще до сорока років і зникали, падали у небуття, багато з них помирали в тяжкій скруті, сухотні або анемічні від втоми чи зіпсутого повітря, деякі скочувалися на панель, найщасливіші одружувалися і ховали себе заживо в болоті провінційних крамничок. Хіба ж це по-людськи, хіба ж це справедливо, таке жажливе споживання плоті, яку великі магазини жеруть щороку? І вона виступала на захист гвинтиків у машині, але не за допомогою сентиментальних міркувань, а тими аргументами, які ґрунтувалися на інтересах виключно хазяїв. Якщо хочете мати надійну машину – беріть хороше залізо. Якщо залізо ламається чи його ламають, то зупиняється робота, накопичуються витрати на відновлення руху, відбувається марнування сил. Іноді вона пожвавлювалася, бачила перед собою велетенський ідеальний магазин – фаланстер торгівлі, де кожен, застрахований за допомогою контракту, матиме свою визначену частку прибутку відповідно до своїх заслуг, із впевненістю в завтрашньому дні. Муре, незважаючи на лихоманку, і собі веселішав. Він звинувачував її у соціалізмі, спантеличував її, вказуючи на

труднощі у втіленні, але вона говорила у простоті доброї душі і відважно зверталася до майбутнього, якщо помічала небезпечний гандж, спричинений діяльністю її чулого серця. Утім, він похитнувся, піддався спокусі цього молодого голосу, що досі тремтів від пережитого лиха, але звучав так переконано, коли вона вказувала на реформи, які мали зміцнити дім. Він слухав її, кепкував з неї, проте становище продавців потроху поліпшувалося: масові звільнення замінили системою відпусток, які видавали під час мертвого сезону, зрештою, мала бути створена каса взаємодопомоги, котра захищатиме працівників від вимушеного безробіття і забезпечить їм пенсію. Це був зародок великих робітничих товариств двадцятого століття.

До речі, Деніза не обмежувався бажанням залікувати власні відкриті рани, що і досі кривавили: делікатні жіночі думки, які вона прошепотіла на вухо Муре, припали до вподоби клієнткам. Вона також ошчасливила Ломма, проштовхнувши проєкт, що він віддавна виношував, - створення оркестру, всі музиканти для якого будуть дібрані поміж працівниками. За три місяці Ломм мав під своїм керуванням сто двадцять музикантів – мрія його життя втілилася. У магазині було влаштовано гучне свято з концертом і балом, аби представити клієнткам і усьому світу музику «Щастя». Газети зайнялися цим, навіть Бурдонкль, якого гризли подібні новації, мусив поступитися перед небувалою рекламою. Згодом було влаштовано ігрову кімнату для продавців: два більярди, столи для трік-траку і шахів. В домі відбувалися вечірні курси англійської та німецької мови, уроки граматики, арифметики й географії. Дійшли навіть до занять з верхової їзди та фехтування. Було засновано бібліотеку: до послуг працівників були десять тисяч томів. З'явилися також лікарський кабінет, де безкоштовно надавалися консультації, ванні кімнати, буфети і салон-перукарня. Усе життя протікало тут, можна було отримати усе, не виходячи: навчання, стіл, ліжко, одяг. «Жіноче Щастя» стало самодостатнім, саме пропонувало розваги й роботу у серці безмежного Парижа, прикутого поглядом до галасу, до цього містечка праці, котре невпинно розросталося на гнойовиську старих вулиць, що нарешті відкрилися для яскравого сонця.

Тож відбулося нове зрушення в думках на користь Денізи. Переможений Бурдонкль у відчаї повторював близьким приятелям, що дорого заплатив би, щоб самому вкласти її у ліжко Муре. Він був переконаний, що вона не поступилася, і що її всемогутність породжена саме цією відмовою. Від тої миті вона стала популярною. Усі знали про вигоди, які отримали завдяки їй, нею захоплювалися за її силу волі. Ось принаймні одна, котра поставила ногу хазяїнові на горло, помстилася за усіх і зуміла витягнути з нього дещо більше за обіцянки! То вона прийшла – та, котра змусила бодай трохи поважати голоту?! Коли вона проходила відділами з тендітним і упертим личком, з лагідним і непереможним виглядом,

продавці усміхалися їй, пишалися нею, залюбки несли б її на руках. Щаслива Деніза дозволяла цій дедалі сильнішій симпатії підкорити себе. Господи! Хіба таке можливо?! Вона знову бачила, як прийшла сюди у блаженській спідничині, ошелешена, загублена в коліщатах жахливої машини. Їй тривалий час здавалося, що вона є ніким і нічим, не більш ніж маковим зеренцем у жорнах, що перемелюють цілий світ. А тепер вона є самою душею цієї невеличкої країни, лише вона усе вирішує, вона може єдиним словом прискорити чи сповільнити велетня, що упав до її маленьких ніжок. Утім, вона не хотіла усього цього, вона просто прийшла, без розрахунку, виключно зі своєю чарівною лагідністю. Іноді вона дивувалася своїй неподільній владі: що з ними таке трапилося, аби вони усі їй корилися? Вона зовсім не гарна, вона не робить зла. Потім вона усміхалася, серце її заспокоювалося, в ній залишалися тільки доброта і розум, любов до правди й логіки, і у цьому полягала її сила.

Одною з найбільших радостей Денізи у її щасливому житті була можливість допомогти Поліні. Молода жінка була вагітна і тремтіла, бо протягом двох тижнів кілька продавчинь мусили піти на сьомому місяці вагітності. Дирекція не толерувала подібних випадків, материнство було скасоване як незручне й непристойне. Дозволялося щонайбільш одружуватися, але дітей забороняли. Поліна, безсумнівно, мала чоловіка, який також працював у «Щасті», однак усе ж побоювалася, бо могла стати небажаною у своєму відділі. Щоб відстрочити ймовірне звільнення, вона вирішила приховувати вагітність скільки буде можливо, і перетягувалася так, що ледве не задихалася. Якраз одна з двох звільнених продавчинь нещодавно народила мертву дитину через те, що так катувала свій живіт. Навіть сумнівалися, що її саму вдасться врятувати. Бурдонкль тим часом спостерігав, як блідне лице Поліни, і вважав, що її хода стає скутою. Одного ранку він був поруч з нею, у спідній білизні, аж тут прислужник, приймаючи пакунок, так сильно вдарив її, що вона схопилася руками за живіт і скрикнула. Він одразу ж відвів її, висповідав і передав до правління пропозицію про її звільнення під тим приводом, що вона потребує чистого сільського повітря: історія про нещасний випадок могла поширитися, і для клієнтури наслідок був би руйнівним, якби з нею трапився викидень, що вже було минулого року в товарах для немовлят. Муре не брав участі у цій нараді і зміг висловити свою думку тільки увечері. Але Деніза мала час, щоб втрутитися, і закрила Бурдонклеві рота іменем інтересів самої ж фірми. То вони хочуть спричинити обурення матерів, викликати недовіру у молодих породілль з-поміж клієнток? І було урочисто вирішено, що усі одружені продавчині, котрі завагітніють, переходитимуть до спеціальної акушерки, як тільки їхня присутність у магазині почне ображати добропорядність.

Наступного ранку, коли Деніза піднялася до амбулаторії, щоб відвідати Поліну, котра внаслідок отриманого удару мусила залишатися в ліжку, молода жінка гаряче розцілувала її в обидві щоки.

- Яка ж Ви добра! Без Вас вони викинули б мене на вулицю... І не хвилюйтесь, лікар стверджує, що це нічого.

Буже втік зі свого відділу і був тут, поруч з ліжком. Він також белькотів подяки, знічуючись перед Денізою, до якої ставився тепер як до людини, котра досягла успіху і належить до вищого класу. Ех! Якщо він ще почує паскудства на її рахунок, то особисто стулить писк усім заздрісникам! Але Поліна відправила його, дружньо знизавши плечима:

- Мій бідолашний любчику, ти верзеш самі дурниці... Послухай! Дай нам побалакати.

Амбулаторія була довгим світлим приміщенням, де вишикувалися дванадцять ліжок з білими завісами. Тут лікували продавців, які мешкали у магазині і не виявляли бажання повернутися у родину. Але того дня там лежала тільки Поліна. Її ліжко було поруч з великим вікном, що виходило на вулицю Нову. І одразу ж почалися довірчі перешіптування, поміж невинно-білими ліжками, у незворушно спокійному повітрі, напахченому легким ароматом лаванди, стиха залунали ніжні слова.

- То він однак робить те, що Ви хочете?.. Яка ж Ви жорстока, що робите йому так боляче! Ну ж бо, поясніть мені це, якщо я вже наважилася заговорити. Ви його ненавидите?

Вона тримала за руку Денізу, котра сиділа поруч з ліжком і спиралася на подушку. Дівчина, заповнена несподіваним хвилюванням, ніби ослабла від цього прямого й неочікуваного запитання, щоки їй залило червінню. І секрет вирвався із неї, вона сховала голову в подушку і прошепотіла:

- Я його кохаю!

Поліна завмерла від подиву.

- Як то?! Ви його кохаєте? Але ж це просто: скажіть «так».

Деніза і досі ховала обличчя, відповіла «ні», енергійно крутячи головою. Вона казала «ні» саме тому, що кохала його, але не пояснювала це. Безперечно, це смішно. Але вона так відчуває і не може себе змінити. Подив її подруги посилювався, і вона зрештою запитала:

- Тож усе це тому, аби довести його до того, щоб він з Вами одружився?

Молода дівчина рвучко випросталася. Вона нетямилася.

- Він?! Одружитися зі мною?! О, ні! О, ні! Присягаюся Вам, я ніколи цього не хотіла!.. Ні, я ніколи і в гадці не мала такого розрахунку, а Ви ж знаєте, як я ненавиджу брехню!
- Мати Божа! Люба моя, - лагідно вела далі Поліна, - якби Ви й надумали одружитися з ним, то не вчинили б інакше... Це має колись закінчитися, і скінчитися може тільки шлюбом, бо Ви аж ніяк не хочете іншого... Послухайте, мушу Вас попередити, що усі думають так само: так, усі переконані, що Ви не допускаєте його до цукерочки, аби відвести до пана мера... Господи! Яка ж Ви кумедна жінка!

Поліна мусила втішати Денізу, котра знову впала головою в подушку і ридала, повторюючи, що врешті-решт піде геть, бо про неї постійно вигадують якісь небилиці, які їй і в голову не залітали. Безсумнівно, якщо чоловік кохає жінку, то має одружитися з нею. Але ж вона нічого не просить, ні на що не розраховує і тільки благає, щоб їй дали жити спокійно, з її радостями й печалами, як усі. І вона пішла.

В ту ж хвилину, на долішньому поверсі, Муре проминав магазин. Він хотів запаморочити себе і тому вкотре відвідав будівництво. Минули місяці, тепер фасад вивищував свої монументальні обриси поза просторою сорочкою з дощок, які приховували його від цікавих. Ціла армія декораторів узялася до роботи: обробляли мармур, фаянс, мозаїки, золотили центральні скульптури над парадним входом, а на акротеріях вже почали вмуровувати п'єдестали, що мали прийняти статуї промислових міст Франції. З ранку до вечора уздовж нещодавно відкритої вулиці Десятого Грудня зупинявся натовп гаволовів, котрі задирали носи, нічого не бачили, але обговорювали дива цього фасаду та його інавгурацію, яка, подекували, переверне увесь Париж. І на цьому будівництві, поміж гарячкової праці, поміж митців, які завершували втілення своєї мрії, розпочатої мулярами, - тільки тут Муре ще з більшою гіркотою, аніж будь-коли, усвідомив марнославність своєї фортуни. На думку про Денізу йому раптово стисло груди, і ця думка невпинно палила його вогнем, ніби ширилася невиліковна хвороба. Він утік, не зміг знайти бодай слова, яке означало б задоволення, боявся показати свої сльози і залишив позад себе огиду до тріумфу. Цей фасад, який нарешті височів, здавався йому таким малесеньким, ніби збудована дітлашнею хатинка з піску. Цю споруду можна було б простягнути від одного передмістя столиці до іншого, звести до самих зірок, однак вона не заповнила б порожнечі в його серці, яке розквітло б від єдиного «так» тієї дівчинки.

Муре повернувся до свого кабінету, задихаючись від невпинного ридання. То чого вона хоче? Він уже не наважувався запропонувати їй гроші, і перед ним нечітко виникла думка про шлюб, незважаючи на спротив

молодого вдівця. Він нервувався від своєї безсилості, а сльози усе текли. Він був нещасний.

XIII

Якось листопадового ранку Деніза віддавала перші розпорядження у своєму відділі, аж тут прийшла кухарка родини Бодю і сказала, що панна Женев'єва мала дуже погану ніч і що вона хотіла б негайно побачити свою кухню. Вже деякий час дівчина слабла з дня у день, а позавчора мусила злягти.

- Скажіть, що я одразу ж прийду, - відповіла глибоко схвильована Деніза.

Ударом, який добив Женев'єву, було раптове зникнення Коломбана. Спершу він через насмішки Клари не спав удома, а тоді, поступившись божевільному бажанню лукавих і цнотливих парубків, став покірним псом цієї дівки і не повернувся одного понеділка – попросту написав своєму хазяїну прощального листа, укладеного з ретельно дібраних фраз чоловіка, який має намір скоїти самогубство. Можливо, на споді цього запалу пристрасті хтось відшукав би ще й метикуватий розрахунок хлопця, щасливого, що відмовляється від руйнівного шлюбу. Дім торгівлі сукном почувався так само погано, як і його спадкоємиця, тож настав слухний час порвати з ним за допомогою безумства. І усі називали його фатальною жертвою кохання.

Коли Деніза прийшла до «Старого Ельбьофа», пані Бодю була там одна. Вона нерухомо сиділа за касою, і її поточене анемією біле личко зберігало такі ж безмовність і порожнечу, що й крамниця. Продавців більше не було, кухарка змітала пил з шухляд, та ще йшлося про те, аби замінити її на хатню робітницю. Зі стелі спадав чорний холод. Минали години, але жодна клієнтка не заходила потривожити ці сутінки, і товари, які вже не рушили з місця, дедалі сильніше припадали поташем, що сипався зі стін.

- Що сталося? – жваво запитала Деніза. - Женев'єва у небезпеці?

Пані Бодю відповіла не одразу. Очі її наповнилися сльозами. А потім вона пробелькотіла:

- Я нічого не знаю, мені нічогосінько не кажуть... Ах! Усьому кінець, усьому кінець...

Затьмареним поглядом вона обвела похмуру крамницю, буцімто відчувала, що і її дочка, і її дім відходять разом. Сімдесят тисяч франків, отримані від продажу маєтку в Рамбуе, розтанули менш як за два роки у прірві

конкуренції. Аби боротися проти «Щастя», котре тепер тримало чоловічі сукна, мисливський оксамит та лівреї, купець вдався до значних жертв. Врешті-решт, його остаточно розчавили під мольтонами і фланелями суперника, бо такого асортименту ще не було видано. Борги помалу зростали, і було вирішено, як крайній засіб, заставити старовинну споруду на вулиці Мішодьєр, де старий Фіне-предок заснував свій дім. Тепер це було не більше, ніж питання кількох днів, щоб доїсти останні крихти, навіть стеля має завалитися і розсипатися на порошок, немов розгойдана дикунська хижка, що розлітається од вітру.

- Батько нагорі, - продовжувала пані Бодю розбитим голосом. – Ми там проводимо кожен дві години. Хтось же має стерегти ось це. О! Виключно з обачності, бо насправді...

Вона жестом завершила фразу. Вони зачинили б віконниці, якби не їхня стара комерційна гордість, котра ще тримала їх на ногах на виду у всього кварталу.

- То я, тітонько, піду нагору, - сказала Деніза. Серце їй стискалося від цього приреченого відчаю, яким віяло навіть від сувоїв тканини.
- Так, йди, йди швиденько, моя дівчинко... Вона тебе чекає, вона кликала тебе всю ніч. Вона хоче тобі дещо сказати.

Але саме в цю мить спустився Бодю. Його жовте обличчя позеленіло від зіпсутої жовчі, а очі були поцятковані кров'ю. Він ступав обережним кроком, яким вийшов зі спальні, і прошепотів, так ніби нагорі його могли почути:

- Вона спить.

Ноги йому підломилися, і він сів на стільця. Машинальним жестом він утирав собі чоло, відсапуючись, наче людина, яка завершила тяжку роботу. Запанувала тиша. Нарешті він сказав Денізі:

- Ти її невдовзі побачиш... Коли вона спить, нам здається, що вона одужала.

Відновилася тиша. Батько і мати сиділи навпроти і споглядали одне на одного. А тоді він у півголоса узявся пережовувати свої болі, не називаючи нікого і не звертаючись ні до кого.

- Навіть якби мені мали відрубати голову, я в таке не повірив би!.. Він був останнім, я виховав його як власного сина. Якби хтось прийшов і сказав мені: «Вони і його у тебе заберуть, ось побачиш, як він беркицьне», я відповів би: «То вже немає Бога на небі!» І він це зробив, він беркицьнув!.. Ах, нещасний! Він так знався на справжній

комерції, він мав усі мої переконання! І задля тієї хвойди, задля однієї з тих ляльок, яких виставляють у вітринах підозрілих домів!.. Ні, бачите, від цього тьмариться розум!

Він труснув головою, його затуманені очі опустилися додолу і дивилися на вологі кахлі, вичовгані багатьма поколіннями покупців.

- Хочете знати? – продовжував він тихішим голосом. – Так ось! Бувають хвилини, коли я відчуваю себе найвинуватішим у цій біді. Так, це з моєї вини моя дівчинка там, нагорі, підточена лихоманкою. Хіба я не мусив одразу ж одружити їх, не поступаючись своїй дурній гордості, своїй упертості не залишати заклад у гіршому стані? Вона мала б зараз того, кого кохає, і, можливо, їхня молодість зробила б тут диво, яке я не зміг втілити... Але я старий безумець, я нічогісінько не розумів, я і гадки не мав, що від подібних речей можна захворіти... Справді! Цей хлопець був надзвичайним: такий дар до продажу, а яка порядність, простота норівів, порядок в усьому – одне слово, мій учень...

Він звів голову, продовжував захищати свої ідеї, втілені у цьому продавці, який зрадив його. Деніза не могла чути, як він звинувачує себе, і розповіла йому все, не тямлячись від хвилювання через те, що бачить його таким покірливим, з очима повними сліз – його, котрий колись царював тут як сварливий і абсолютний хазяїн.

- Дядечку, не виправдовуйте його, благаю Вас... Він ніколи не кохав Женев'єву, він утік би раніше, якби Ви захотіли прискорити весілля. Я сама з ним про це говорила. Він чудово знав, що моя бідолашна кузина страждає через нього, і, як бачите, це не стало йому на заваді втекти... Запитайте у моєї тітоньки.

Не розтуляючи вуст, пані Бодю підтвердила його слова, хитнувши головою. Тоді купець помертвів ще дужче, сльози остаточно засліпили його. Він пробелькотів:

- Це має бути в крові: батько помер минулого літа, бо занадто вганяв за курвами.

Його погляд машинально оббіг темні закутки, переходив від порожніх прилавків до повних шухляд, потім повернувся до дружини і завмер на ній, а вона і досі прямо сиділа на касі у марному очікуванні покупців, які зникли.

- То це кінець, - продовжив він. – Вони вбили нашу торгівлю. А тепер одна з їхніх хвойд вбиває нашу дочку.

Ніхто більше не говорив. Туркотіння екіпажів, від якого час від часу тремтіли кахлі, проминало в нерухомому повітрі, затисненому під низькою стелею, немов поховальна хода з барабанами. І в цьому прикрому смутку конали старі крамниці. Зачулися короткі удари – грюкали десь у домі. Це Женев'єва прокинулася і стукала палицею, яку залишили поруч з нею.

- Ходімо швидше, - сказав Бодю, рвучко звівшись. – Спробуй усміхатися, вона не повинна це знати.

Він сам на сходах сильно потер собі очі, аби прибрати сліди від сліз. Тільки-но він відчинив двері на другому поверсі, як зачувся слабенький голосочок – відчайдушний голос, який волав:

- О! Я не хочу бути одна... О! Не залишайте мене одну... О! Я боюся бути одна...

Помітивши Денізу, Женев'єва заспокоїлася і радісно усміхнулася.

- То ось і Ви!.. Як я Вас ждала від учора! Я вже подумала було, що і Ви також мене покинули!

Це була сама жалість. Спальня дівчини виходила вікнами у двір, звідки до маленької кімнатки потрапляло блякле світло. Спершу батьки поклали хвору у власній спальні, з боку вулиці, але вид «Жіночого Щастя» навпроти хвилював її, і вони мусили повернути її до попередньої кімнати. І вона лежала там, така тендітна під простирадлами, що вже більше не відчувалося ані обрисів, ані існування її тіла. Її тонесенькі ручки, спалені гарячою сухотною лихоманкою, невпинно рухалися і стривожено й несвідомо щось шукали, а її чорне волосся, що обважіло від пристрасті, здавалося, ще погустішало і виїдало для свого зажерливого життя бідолашне личко, на якому страждало в агонії фінальне виродження довгої низки поколінь, що виростали в сутінках підземелля старої паризької торгівлі.

Тим часом Деніза, чиє серце розпукало від жалощів, усе дивилася. Вона вже не говорила, побоюючись, що їй потечуть сльози. Нарешті вона прошепотіла:

- Я одразу ж прийшла... Чим я можу бути для Вас корисною? Ви мене кликали... Ви хочете, щоб я залишилася?

Женев'єва, уривчасто дихаючи, і далі блукала руками у бганках ковдри, не зводячи погляду з родички.

- Ні, дякую, мені нічого не потрібно... Я тільки хотіла Вас поцілувати.

Повіки їй набрякли від плачу. Деніза жваво схилилася і розцілувала її в щоки, дрібно тремтячи від того, що відчуває губами полум'я цих впалих щік. Хвора схопила її, міцно обвила руками і у відчаї стискала її у своїх обіймах. Потім її погляд перейшов на батька.

- Ви хочете, щоб я залишилася? – повторила Деніза. – Ви маєте щось зробити?
- Ні-ні.

Погляд Женев'єви уперто повертався до батька, якій стовбичив з отупілим виглядом, бо слова застрягали йому в грудях. Врешті-решт він зрозумів і пішов геть, не кажучи жодного слова, і було чути, як його кроки важко спускаються сходами.

- Скажіть, він з тією жінкою? – одразу ж запитала хвора, схопивши кузину за руку і всадивши її на край ліжка. – Так, я хотіла Вас побачити, тільки Ви можете мені розповісти... Вони живуть разом, чи не так?

Деніза, здивована цим запитанням, забелькотіла, але мусила зізнатись у правді і переказала плітки, що ходили магазином. Клара вже змудилася цим хлопцем, який плутався у неї поміж ногами, і хряснула дверима перед його носом. А Коломбан у відчаї переслідував її повсюди і з покірністю побитого пса намагався час від часу отримати від неї згоду на зустріч. Запевняли, що він найнявся до «Лувра».

- Якщо Ви його так кохаєте, то він ще може повернутися, - продовжувала дівчина, аби останньою надією приспати вмирущу. – Одужуйте пошвидше, він визнає свою помилку і одружиться з Вами.

Женев'єва увірвала її. Вона слухала усім своїм єством, з німою пристрасстю, від якої звелась на ліжку. Але одразу ж упала.

- Ні, облиште, я добре знаю, що усьому кінець... Я нічого не кажу, бо чую, як плаче тато, і не хочу, щоб мама захворіла ще дужче. Але, бачите, я відходжу, і якщо я кликала Вас цієї ночі, то це тому, що боялася, що відійду ще до світанку... Господи! Подумати лишень, він навіть не щасливий!

Деніза на це заперечно вигукнула, запевняла її, що стан її не такий тяжкий. Але Женев'єва вдруге увірвала її слова і раптово відкинула з себе ковдру цнотливим жестом незайманиці, якій вже нема чого приховувати перед лицем смерті. Відкривши себе до живота, вона шепотіла:

- Та погляньте!.. Хіба це не кінець?

Деніза тремтячи звелася з краю ліжка, так ніби боялася знищити одним подихом цю злиденну наготу. Це був кінець плоті, тіло нареченої, що виснажилося в очікуванні, повернулося до безпомічного дитинства перших років. Женев'єва поволі вкрилася і повторила:

- Ви ж бачите, я тепер не жінка... Було б погано, якби я досі хотіла його.

Вони обидві замовкли і дивилися одна на одну, не знаходячи більше жодної фрази. А тоді Женев'єва продовжила:

- Та годі, не залишайтеся, Ви маєте власні справи. І дякую. Мене мучила потреба дізнатися. Тепер я задоволена. Якщо Ви його знову побачите, скажіть йому, що я йому пробачаю... Прощавайте, моя добра Денізо. Поцілуйте мені міцно, це уже востаннє.

Дівчина, заперечуючи, поцілувала її:

- Ні-ні, не ставте на собі хрест, Вам потрібне лікування, от і все.

Але хвора уперто похитала головою. Вона усміхалася, вона була упевнена. А коли кухня йшла до дверей, сказала:

- Зачекайте, постукайте ось цієї палицею, щоб прийшов тато... Мені одній так страшно.

Коли зайшов Бодю, до цієї похмурої кімнатки, де проводив безкінечні години на стільці, вона набрала веселого вигляду і вигукнула Денізі:

- Не приходьте завтра, не потрібно. Але у неділю я на Вас чекатиму, Ви залишитесь зі мною після обіду.

Наступного дня, на світанку, о шостій, Женев'єва відійшла після чотирьох годин жахливих мук. Похорон припав на суботу, темну днину, коли небо кольору сажі нависло над містом, що дрижало від холоду. Обтягнений білим сукном «Старий Ельбьоф» освітлював вулицю білою плямою, а свічки, що палали у тьмяному світлі, здавалися зірками, загубленими у присмерку. Вінки з перлин і великий букет білих троянд вкривали домовину – вузьку дитячу домовину, виставлену в темному вході до крамниці, при самому тротуарі, так близько до рівчака, що екіпажі уже обляпали сукно. Увесь старий квартал стікав вологою, видихав затхлий підвальний запах, а перехожі без упину штовхалися на багnistій бруківці.

Деніза прийшла ще о дев'ятій годині, щоб залишитися разом з тіткою. Але коли похоронна хода мала рушати, стара жінка, котра вже не плакала, бо очі їй виїло слізьми, ублагала дівчину піти за труною, щоб стежити за дядьком, чия німа пригніченість та отупілий біль непокоїли родичів.

Спустившись, дівчина побачила, що вулиця повна люду. Дрібна торгівля кварталу хотіла засвідчити родині Бодю своє співчуття. Ця тиснява була ніби своєрідною маніфестацією проти «Жіночого Щастя», яке звинувачували у повільному вмиранні Женев'єви. Тут були усі жертви цього чудовиська: Бедоре із сестрою, які продавали очіпки на вулиці Гайон, брати Ванпуї, торговці хутром, власник крамнички сувенірів Деліньєр, торговці меблями Пйю та Рівуар, навіть давно зруйновані банкрутством білизнярка панна Татен і рукавичник Кінет визнали за свій обов'язок прийти, вона – з кварталу Батіньйоль, він – від Бастилії, де мушили найнятися на роботу до інших. Чекаючи на катафалк, який запізнювався через помилку, усі ці люди, вдягені у чорне, тупцяли в грязюці і зводили повні ненависті погляди на «Щастя», чії світлі вітрини та сліпучі від веселощів виставки здавалися їм образою навпроти «Старого Ельбьофа», що засмучував жалобою протилежний бік вулиці. За шибками виднілися кілька голів цікавих продавців, але колос зберігав байдужість машини, яку запустили на усіх парах і яка не свідома смертей, котрі може спричинити на своєму шляху.

Деніза шукала очима свого брата Жана. Зрештою, вона помітила його перед крамничкою Бурра, підійшла до нього і порадила йому залишатися поруч з дядечком та підтримувати його, якщо йому буде важко йти. Вже кілька тижнів Жан ходив замислений, немовби його гриз якийсь клопіт. Того дня він був затиснений у чорний сурдут – тепер уже справжній чоловік, який заробляє за день двадцять франків. Він виглядав настільки поважним і настільки сумним, що його сестра була вражена, адже не підозрювала, що він настільки любив кузину. Бажаючи уберегти Пепе від непотрібного жалю, вона залишила його у пані Гра і пообіцяла собі зайти по нього після обіду і привести його поцілувати дядечка і тітоньку.

А катафалка і досі не було, і глибоко зворушена Деніза дивилася, як горять свічки, але враз здригнулася, почувши знайомий голос, що говорив позад неї. Це був Бурра. Він жестом підкликав до себе продавця каштанів, що влаштувався навпроти, у вузькій щілин коло крамниці винаря, і сказав йому:

- Агов! Вігуру, зробіть мені таку послугу... Бачите, я витяг клямку... Якщо хтось прийде, скажіть, щоб зайшов згодом. Але Вас це не потурбує, бо ніхто не прийде.

Він і далі стовбичив на краю тротуару і чекав разом з іншими. Знічена Деніза кинула поглядом на крамничину. Тепер він занедбав її, у вітрині виднілася лише жалюгідна мішанина згнилих парасольок і ціпків, що почорніли від кіптяви газових ріжків. Поліпшення, які він колись зробив - ніжно-зелена фарба, дзеркала, позолочена вивіска – усе потріскалося, забруднилося і презентувало швидкий та жалюгідний занепад фальшивих

розкошів, які наквецяли на руїні. Утім, незважаючи на те, що повиступали старі тріщини, а з-під позолоти повилазили плями вологи, будинок і досі стояв, уперто причепившись до боків «Жіночого Щастя», немов огидна бородавка, котра хоча й потріскалася та загнила, а усе ж відмовляється відпасти.

- Ах, злидота! – прогарчав Бурра. – Вони навіть не хочуть, щоб її забрали!

Катафалк нарешті прибув, але його зачепив екіпаж «Щастя», чиї лаковані дверцята тікали удалечінь зі швидкою рисою двох чудових коней, залишаючи в тумані сонячне сяйво. Старий крамар скося зиркнув на Денізу очима, що спалахнули під кущами брів.

Помалу рушила жалобна хода, ковзаючись поміж калюж у тиші, що запала після того, як раптово зупинилися фіакри й омнібуси. Коли тіло, загорнене в білу тканину, перетинало прощу Гайон, похмурі погляди кортежу вкотре пірнули поза вітрини великого магазину, звідки вибігли поглянути лишень двоє продавців, тішачись цією розвагою. Бодю ступав за катафалком важким машинальним кроком. Він заперечно хитнув головою, коли Жан, котрий ішов поруч, запропонував спертися на його руку. Після вервечки люду котилися три жалобні екіпажі. Коли перетинали вулицю Нову, підбіг дуже блідий постарілий Робіно і приєднався до кортежу.

Біля церкви Святого Роха ждали чимало жінок – дрібні крамарки з кварталу, котрі не хотіли товктися у натовпі коло будинку небіжчиці. Маніфестація перетворювалася на повстання, і коли після богослужіння жалобна хода рушила далі, усі чоловіки пішли за нею, хоча шлях від вулиці Святого Оноре до кладовища Монмартра був не близький. Вони мали повернутися вулицею Святого Роха і вдруге проминути повз «Жіноче Щастя». Це було достоту прокляттям: бідолашне дівоче тіло носили довкола великого магазину, наче першу жертву, яка під час революції упала під кулями. Над парадним входом лопотіла на вітрі червона фланель, наче прапори, виставка килимів сяяла кривавими квітами – велетенськими трояндами і пишними півоніями.

Поміж тим, Деніза сіла до екіпажа. Її мучив такий пекучий сумнів, такий смуток стискав їй груди, що вона не мали сили йти пішки. Якраз довелося зупинитись на вулиці Десятого Грудня, перед рихтуваннями нового фасаду, який і досі перешкоджав руху. Дівчина помітила старого Бурра, який, волочачи ногу, залишився позаду, майже під колесами екіпажа, в якому вона опинилася одна. Він нізащо не дійде до цвинтаря. Старий звів голову і поглянув на неї. А тоді піднявся до екіпажа.

- То усе мої трикляті коліна, - прошепотів він. – Не відсовуйтесть!.. Хіба ж це Вас ми ненавидимо?!

Вона відчувала, що він, як і колись, водночас приязний і розлючений. Він буркотів, проголошував, що той чортяка Бодю на диво міцний, аби, попри усе, йти своїм ходом після того, як отримав такий удар у карк. Жалобна хода знову поволеньки рушила. Перехилившись, Деніза справді побачила дядечка, який уперто ступав за катафалком обважілим кроком, що буцімто відміряв глихий і болісний ритм кортежу. Дівчина забулась в куточку і слухала безкінечні слова старого торговця парасольками під меланхолійне погойдування екіпажа.

- Хіба ж поліція не мусила розгородити громадське місце!.. Вже понад півтора року вони не дають нам спокою зі своїм фасадом, де напередодні знову розбився чоловік. Байдуже! Якщо вони схочуть і далі розширюватися, то їм треба буде перекинути мости через вулиці... Кажуть, що вас зараз дві тисячі сімсот найманих працівників, і що виторг цього року сягне ста мільйонів... Сто мільйонів! Господи! Сто мільйонів!

Деніза не мала чим відповісти. Кортеж саме ступив на вулицю Шосе-д'Антен, де його затримало скупчення екіпажів. Бурра продовжував з каламутними очима, так ніби вже марив наяву. Він досі не розумів тріумфу «Жіночого Щастя», але зізнавався в поразці старої торгівлі.

- Тому бідолашному Робіно гаплик, у нього така пика, наче він збирається втопитись... А Бедоре, а Ванпуї – вони вже не тримаються на ногах, їм, як і мені, ноги зламано. Делін'єра трясця схопить, у Пйю та Рівуара була жовтуха. О! Які ми усі красені! Гарненьку ходу скелетів ми влаштували тій любій дівчинці! Воно має бути кумедним для людей, котрі дивляться, як суне ця хода банкрутів... До речі, чистка, схоже продовжиться. Ті пройдохи створюють відділи квітів, модних капелюшків, парфумерії та взуття, та ще бозна-чого. Грон'є, парфумер з вулиці Грамон, може збирати манатки, і я не дам і десяти франків за взуттєву крамницю Нода, з вулиці Антен. Холера шириться аж до вулиці Святої Анни, де за два роки буде підчищено Лакасаня, котрий займається перами й квітами, і пані Шадей, чії капелюшки такі знамениті... Після цих – інші, тоді ще інші! Усій торгівлі кварталу не оминати цього. Коли торгаші ситцю беруться продавати мило й галоші, вони цілком можуть мати амбіцію продавати ще й смажену картоплю. Даю слово, земля розступиться під ногами!

Катафалк саме перетинав площу Трійці, і Деніза зі свого кутка похмурого екіпажа, де слухала невпинні скарги старого крамаря, заколисана жалобним рухом кортежу, могла побачити, що доки вони виїздили із вулиці Шосе-д'Антен, тіло вже здіймалося узвозом Білої вулиці. Здавалося,

за дядечком, котрий ступав сліпим і німим кроком оглушеного вола, чується тупотіння отари, яку женуть на забій – справжній розгром крамниць їхнього кварталу, дрібна торгівля волочила свою руїну з мокрим ляпотінням пантофлів у чорній багнюці Парижа. А Бурра тим часом заговорив глухішим голосом, буцімто сповільненим через те, що вони здійсмалися крутим схилом Білої вулиці.

- Я вже отримав своє... Але я їх однак тримаю і не поступаюся. Він знову програв апеляцію. О! Мені це добряче коштувало: майже два роки процесу, а ще повірені, а ще адвокати! Байдуже, він не пройде під моєю крамницею, судді вирішили, що такі роботи аж ніяк не мають ознак необхідного ремонту. Подумати лишень, він торочив, що створить там, знизу, освітлений салон, аби оцінити відтінки тканин у газовому світлі – підземна кімната, яка з'єднала б тканини і очіпки! Він уже не вистигає від сказу, він не може проковтнути, що таке старе рам'я мого штибу перегородило йому дорогу, тоді як усі колінкують перед його грошима... Ніколи! Я не хочу! З цим нічого не зробиш. Можливо, я опинюся на вулиці. Відколи я маю битися з судовими виконавцями, то дізнався, що цей лайдак шукає моїх кредиторів – безперечно, для того, щоб утнути зі мною злий жарт. Але мені то байдуже: він каже «так» - я кажу «ні», і завжди казатиму «ні», до дідька лисого! Навіть коли мене зацвяхують між чотирма дошками, як ту дитинку, котру зараз несуть он там.

Коли вони дісталися бульвару Кліші, екіпаж покотився швидше, було чути, як важко сапають люди: кортеж несвідомо квапився, бажаючи пошвидше з цим закінчити. Про що Бурра не казав чітко, так це про безпросвітні злигодні, до яких він упав, втративши голову в клопотах дрібного крамаря, котрий згасає, але впирається, щоб протриматися якомога довше під градом опротестованих векселів. Деніза, ознайомлена з його становищем, нарешті увірвала тишу і прошепотіла благальним тоном:

- Пане Бурра, не вдавайте більше із себе злу людину... Дозвольте мені усе владнати.

Він зупинив її розлюченим жестом.

- Замокніть, це нікого не обходить... Ви добра дівчинка, я знаю, що Ви зробили його життя нестерпним – того чоловіка, який вважав, що Ви така ж продажна, як і мій дім. Але що б Ви відповіли, якби я порадив Вам сказати йому «так»? Га? Ви відправили б мене куди подалі... Ото ж бо! Якщо я кажу «ні», то не пхайте туди свого носика.

Екіпаж зупинився на центральній алеї кладовища, і Бурра вийшов разом з дівчиною. Склеп родини Бодю знаходився на першій алеї ліворуч. За кілька хвилин обряд було завершено. Жан відвів дядечка, який отупіло

дивився на діру підземелля. Вервечка кортежу розсипалася поміж сусідніми могилами, усі обличчя цих крамарів, знекровлені у глибинах хвороботворних напівпідвалів, набрали змученої бридкості під небом кольору багна. Коли труна потихеньку попливла донизу, подзьобані вугрями щоки зблідли, схудлі від анемії носи похнюпилися, а зеленаві від жовчі й вимучені цифрами повіки опустилися.

- Ми усі мали б залізти в ту дірку, - сказав Бурра Денізі, котра залишилася поруч з ним. – Це не ту дитину, а наш квартал ми ховаємо... О! Я усе чудово розумію: стара торгівля може піти слідом за тими білими трояндами, які кидають разом з нею.

Деніза відвела дядька і брата до жалобного екіпажа. Цей день був для неї безпросвітно смутним. Спершу вона почала непокоїтися через блідість Жана, а коли зрозуміла, що йдеться про нову історію з жінками, то хотіла змусити його замовкнути, відкривши свого гаманця. Проте, він хитнув головою – він відмовився. Цього разу усе було серйозно: племінниця дуже багатого кондитера не приймала навіть букетик фіалок. Згодом, після полудня, коли Деніза пішла за Пепе до пані Гра, та заявила, що він стає завеликим для неї, і що вона його довше не триматиме. Знову морока: треба знайти колеж, можливо, віддалитися від дитини. А коли вона привела Пепе поцілувати дядечка й тітоньку, її серце розірвалося від понурого болю «Старого Ельбьофа». Крамниця була зачинена, дядечко і тітонька не виходили з тісної кімнати, де забули запалити світло, незважаючи на суцільну темряву короткого зимового дня. Залишилися тільки вони. І вони сиділи одне навпроти одного в домі, що помалу спорожнів від руїни. Смерть їхньої дочки зробила темні кутки ще похмурішими, стала достоту останньою тріщиною, від якої мали зламатися поїдені вологою старі бантини. У цій розчавленості дядечко, не маючи сили зупинитись, і досі тинявся довкола столу тим самим кроком, що й під час похорону, сліпий і німий. А тітонька також нічого не казала. Вона упала на стілець, у неї було біле обличчя пораненої, з якої краплина за краплиною витікає кров. Коли Пепе залишив міцні поцілунки на їхніх холодних щоках, вони уже навіть не плакали. Деніза глушила сльози.

Якраз того вечора Муре запросив до себе дівчину, щоб обговорити дитячий одяг, який хотів запустити у продаж: поєднання шотландського костюма і зуава. І досі тремтячи від жалості, обурена такими незмірими стражданнями, вона не змогла стриматися. Спершу вона наважилася заговорити про Бурра – про того бідолашного знищеного чоловіка, якому невдовзі мали перерізати горло. Але від імені торговця парасольками Муре розлютився. Схиблений стариган, як він його називав, засмучував його життя, псував йому тріумф своєю ідіотською упертою відмовою продати дім – ту огидну хижку, тиньк з якої бруднить «Жіноче Щастя», і єдиний

куточок у розлогодному кварталі, який йому не вдається підкорити. Ця справа перетворилася на кошмар. Якби будь-хто інший, а не Деніза, висловився на користь Бурра, то ризикував би опинитися на вулиці, настільки Муре катувала хвороблива потреба завалити ту халупу ударом ноги. Зрештою, що вони хочуть, аби він зробив? Хіба може він залишити цю купу сміття на грудях «Щастя»? Вона неодмінно має зникнути, магазин має бути і там. Тим гірше для старого недоумка! І він нагадав про свої пропозиції: він пропонував йому аж сто тисяч франків. Хіба ж це не пристойна сума? Звісно, він не тогрується, а дає гроші, які від нього вимагають. Але ж треба мати бодай дрібку розуму і дозволити йому скінчити його творіння! Хіба на залізниці можна заступати путь локомотиву? Вона слухала його, опустивши очі, і знаходила аргументи тільки у своїх почуттях. Той чоловічок такий старий, можна було б зачекати на його смерть, а банкрутство вб'є його. Тоді Муре повідомив, що тепер навіть не в його силах зарадити становищу: ним займається Бурдонкль, бо рада акціонерів ухвалила рішення покінчити з цим. Вона не мала більше чого додати, незважаючи на болючу жалість у своєму ніжному серці.

Після важкого мовчання Муре сам заговорив про Бодю. Він почав зі щирого співчуття у втраті дочки. Це дуже добрі люди, дуже чесні, але на їх напосілася лиха доля. Потім він повторив свої міркування: по-правді, вони самі накликали на себе біду, адже не можна уперто сидіти у запліснявілій халабуді старої торгівлі. Тож не диво, що їхній дім завалився над їхніми ж головами. Він стільки разів передбачав це. Вона мусила згадати, що він навіть доручав їй попередити дядечка про невідворотне лихо, якщо той затягатиметься над сміховинним старим рам'ям. І катастрофа надійшла, тепер ніщо у світі не зупинить її. Ніхто при тверезому розумі не може вимагати від нього, аби він зруйнував себе, щоб помилувати квартал. Зрештою, якби він збожеволів і зачинив «Щастя», то поруч сам по собі виріс би інший великий магазин, адже ця ідея ширяє в повітрі, від одного обрію до іншого, і тріумф робітничих та промислових містечок, розсіяний повіями вітру нашого століття, рушить напівзавалену будівлю давніх віків. Муре помалу розпалювався, ставав красномовним у своїх почуттях, аби захистити себе супроти ненависті мимовільних жертв, супроти вереску вмирущих дрібних крамничин, який дедалі дужче лунає довкола нього. Мерців не тримають, їх необхідно поховати. І помахом руки він відправляв їх у землю, він замітав і скидав до братської могили труп старосвітської торгівлі, чиї позеленілі смердючі рештки стають ганьбою для залитих сонцем вулиць нового Парижа. Ні-ні, він не має жодних докорів сумління, він просто виконав роботу свого століття, і вона це чудово знає, вона, котра любить життя, яка має пристрасть до масштабних справ, які укладаються при яскравому світлі реклами. Змушена мовчати, вона довго слухала його, а тоді пішла з душею, сповненою неспокою.

Тієї ночі Деніза і на мить не змогла заснути. У її безсоння вривалися кошмари і змушували її крутитися під ковдрою. Їй здавалося, що вона, ще зовсім малесенька, розплакалася у хащах їхнього садка у Валоні, побачивши, як кропив'янки їдять павуків, котрі самі їдять мушок. Тож це правда – ця необхідність смерті, що угноєє світ, ця боротьба за життя, через яку нові істоти проростають на могильниках одвічного знищення? Потім вона бачила себе перед склепом, куди спускали Женев'єву, вона помічала своїх дядечка і тітоньку, самотніх у глибині їхньої похмурої їдальні. В суцільній тиші мертво повітря сколихував глухий гуркіт руйнування: це будинок Бурра – він завалився, немовби його підточили потужні води. Знову запала тиша, ще зловісніша, а тоді пролунало нове руйнування, тоді ще одне, і ще одне: Робіно, Бедоре і сестра, Ванпуї тріскотіли й завалювалися одне за одним – дрібна торгівля кварталу Святого Роха зникла під невидимим заступом, з раптовим гуркотом перекинутих візків. Вона прокинулася, здригаючись від незміримої скорботи. Господи! Скільки катувань! Родини плачуть, старих викидають на бруківку – які пекучі драми руйнування! І вона не може нікого врятувати, вона усвідомлює, що це – добре, що для здоров'я завтрашнього Парижа необхідне це гнойовисько мізерії. З променями сонця вона заспокоїлася, безмежний приречений смуток не давав їй стулити очей, і вона усе озиралася до вікна, шибки на якому світлішали. Так, це внесок кров'ю, кожна революція вимагає мучеників, просуватися вперед можна тільки по трупах. Її страх виявитися злою душею, бути причетною до вбивства ближніх, тепер розтанув у прикрій жалості перед цим непогамовним болем, який є тяжкими муками народження кожного покоління. Зрештою, вона почала шукати можливу полегшу, її доброта довго мріяла про засоби, яких слід вжити, аби принаймні врятувати найдорожчих людей від остаточного розчавлення.

Тепер перед нею постав Муре, з пристрасстю на лиці, з пестливими очима. Звісно, він їй ні в чому не відмовить, вона упевнена, що він надасть будь-яке розумне відшкодування. Її думка блукала далі, намагалася його судити. Вона знала його життя, їй були відомі давнішні розрахунки в любовних пригодах, невпинна експлуатація жінки: коханки, яких він заводив, аби прокласти собі шлях, зв'язок з пані Дефорж з єдиною метою – тримати барона Гартмана, та ще скільки інших, ті перші стрічні Клари – ті насолоди, які він отримував, за які платив, а тоді викидав на тротуар. Проте, ці початки коханця-авантюриста, з яких кепкував магазин, врешті-решт загубилися у геніальності цього чоловіка, у його переможній чарівності. Він був сама спокуса. Чого вона йому ніколи не пробачила б, так це його колишньої брехні, його холодності коханця під галантною комедією запопадливості. Але вона не відчувала в собі образи, адже сьогодні він страждає через неї. І це страждання вивищило його. Коли вона

бачила, як він катується, як тяжко спокутує свою зневагу до жінки, їй здавалося, що йому вже відкуплено його гріхи.

Починаючи з того ранку Деніза отримала від Муре компенсації, які вважала законними, на той день, коли Бодю і старий Бурра впадуть. Минали тижні, вона заходила відвідати дядечка майже щодня після полудня, тікала на кілька хвилин, приносила із собою усмішку, свою мужність відважної дівчини, аби звеселити похмуру крамницю. Найдужче її непокоїла тітонька: після смерті Женев'єви вона залишалася в помертвілому отупінні. Здавалося, життя щогодини витікає з неї, а коли її розпитували, вона відповідала зі здивованим виглядом, що їй ніщо не мучить, і що їй попросту нібито хочеться спати. У кварталі хитали головами: бідолашна пані не сумуватиме довго за своєю дівчинкою.

Одного дня Деніза виходила від Бодю, аж тут на розі площі Гайон почувла гучний крик. Натовп поквапився туди, повіяло панікою – тим вітром страху і жалості, який враз збурює вулицю. Це був омнібус з коричневим корпусом, один з тих, які курсують між Бастилією і кварталом Батін'юль: його колеса переїхали тіло чоловіка на початку вулиці Нової, біля колодязя. Кучер розлючено вискочив на сидіння і стримував двох чорних коней, які ставали дибки. Він лаявся, безтямно сипав непристойними словами:

- К бісовій матері! К бісовій матері!.. Та дивіться трохи, чортовий телепню!

Омнібус уже зупинився. Натовп оточив пораненого, поруч випадково опинився поліцейський. І досі стоячи, кучер пояснював незграбними відчайдушними жестами, бо горло йому стискала дедалі дужча лють, і кликав за свідків пасажирів, які сиділи на імперіалі, а тепер і собі звелися, щоб перехилитися і побачити кров.

- Подумати тільки... Звідки той один звалився на мою голову? Він був наче вдома. Я кричав, аж він гоп – і під мої колеса!

Якраз прибіг робітник- маляр, і досі з пензлем, яким розмальовував вивіску на сусідньому будинку, і повідомив верескливим голосом, поміж суцільного галасу:

- Та не казися! Я його бачив, він – до дідька! – сам повалився туди!.. Дивись! Він вистромив голову ось так. Слід гадати, то ще один, якому стало нудно!

Залунали інші голоси, усі погоджувалися з думкою про самогубство, а поліцейський тим часом опитував свідків. Геть зблідлі дами, не озираючись, квапливо виходили і забирали із собою жах від м'якого

струсу, що перевернув їхню утробу, коли омнібус переїздив тіло. Деніза і собі наблизилася, приваблена дією жалістю, що змушувала її втручатися в усі трагічні випадки – розчавлені собаки, коні з переламаними ногами, робітники, які впали з даху. І вона упізнала нещасного, котрий лежав непритомний на бруківці, у заляпаному багном сурдуті.

- Це пан Робіно! – вигукнула вона з болісним подивом.

Поліцейський одразу ж розпитав дівчину. Вона назвала ім'я, професію та адресу. Завдяки енергійності візника, омнібус зробив гак, і лише ноги Робіно опинилися під колесами. Проте, побоювалися, чи їх, бува, не відрізало. Четверо охочих чоловіків перенесли пораненого до аптеки на вулиці Гайон, а омнібус тим часом помалу поїхав далі.

- К бісовій мамі! – мовив візник, ляскаючи батою обабіч коней. – Оце деньок випав!

Деніза пішла до аптеки слідом за Робіно. Доки чекали на лікаря, котрого ніяк не могли знайти, аптекар повідомив, що немає жодної нагальної небезпеки, і що ліпше перенести пораненого додому, бо ж і мешкав він по сусідству. Один з чоловіків пішов до поліцейського відділку попросити мари. І тоді Денізі трапилася слушна думка піти наперед і підготувати пані Робіно до цього жахливого удару. Але їй було неймовірно складно потрапити на вулицю крізь натовп, що товкся під дверима. Той натовп, спраглий смерті, збільшувався щохвилини: діти й жінки зводилися навшпиньки і затято опиралися брутальній штовханині. Кожен новий прибулий вигадував власний нещасний випадок, і тепер це вже був чоловік, якого викинув з вікна коханець його дружини.

На вулиці Новій-на-Околиці Деніза помітила здалеку пані Робіно – вона стояла на порозі крамниці шовків. Це дало дівчині привід зупинитися і якусь мить побалакати, підшуковуючи спосіб пом'якшити лиху новину. У магазині віяло безладом і занедбаністю останнього зусилля до боротьби у торгівлі, що відмирає. Це була передбачувана розв'язка великої битви двох шовків-суперників: «Щастя Парижа» розчавило конкурента внаслідок нового зниження ціни на п'ять сантимів – тепер воно продавалося усього лиш за чотири франки дев'яносто п'ять, а шовк Гожана отримав своє Ватерлоо. Вже протягом двох місяців Робіно, обмежений у засобах, мав пекельне життя, аби тільки перешкодити проголошенню банкрутом.

- Я бачила, як Ваш чоловік проминав площу Гайон, - прошепотіла Деніза, зрештою зайшовши до крамниці.

Пані Робіно, здавалося, через несвідомий неспокій безперестанку звертала погляди до вулиці.

- А! Кілька хвилин тому, чи не так? – жваво перепитала вона. – Я жду його, він мав бути тут. Зранку приходив пан Гожан, і вони вийшли разом.

Вона і досі була чарівною, витонченою і веселою, але її почали стомлювати останні місяці вагітності, тож вона була такою затурканою і спантеличеною, як ніколи, поміж усіх цих справ, до яких її ласкава вдача ніяк не могла дібрати смаку і які так погано завершувалися. Вона частенько повторювала: навіщо усе це? Чи не було би приємніше жити спокійненько у невеличкому помешканні і їсти самий хліб?

- Люба моя дівчинко, - продовжувала вона з посмутнілою усмішкою, - ми від Вас нічого не приховуємо... Справи кепські, мій бідолашний коханий більше не спить. А сьогодні ще цей Гожан рознервував його через ті прострочені векселі... Мені здається, я помру від тривоги через те, що сиджу тут геть сама...

Вона повернулася на поріг, але Деніза її зупинила. Дівчина почула здалеку гудіння натовпу і здогадувалася, що це несуть мари, а за ними сунуть цікаві, яким нещасний випадок не дає спокою. З пересохлим горлом, вона не знаходила слів утіхи, які бажала б сказати, проте мусила говорити.

- Не хвилюйтесь, немає нагальної небезпеки... Так, я бачила пана Робіно, з ним трапилася біда... Його вже несуть, не хвилюйтесь, благаю Вас.

Молода жінка слухала її цілком бліда, ще не розуміючи достоту. Вулиця наповнилася людом, у фіакрах, що мусили зупинитись, лаялися, а чоловіки поставили мари перед дверима магазину, аби відчинити дві засклені стулки.

- Це нещасний випадок, - повторювала Деніза, вирішивши приховати спробу самогубства. – Він був на тротуарі і послизнувся під колеса омнібуса... О! Тільки ноги. Лікаря вже шукають. Не хвилюйтесь.

Пані Робіно задрижала усім тілом. Двічі чи тричі вона нерозбірливо скрикнула, а тоді уже не говорила, а впала, мов підтята, коло мар і розсунула їхні завіси тремтливими руками. Чоловіки, котрі принесли мари, чекали біля будинку, щоб забрати їх після того, як нарешті прийде лікар. До Робіно більше не наважувалися торкатись, бо він опритомнів, і від найменшого дотику його муки ставали нестерпними. Коли він побачив дружину, дві великі сльози потекли його щоками. Вона поцілувала його, вона плакала, не відводячи від нього погляду. Юрма і досі перегороджувала вулицю, лиця з блискучими очима, немов на спектаклі, сунули з усебіч. Робітниці, які потікали з майстерень, замало не висадили скляні вітрини, аби тільки ліпше бачити. Щоб порятуватися від цієї гарячкової цікавості і вважаючи, до речі, що непристойно залишати магазин відчиненим, Деніза вирішила опустити металеву заслону. Вона

сама узялася крутити коловорот, коліщата жалісно заскреготіли, бляшана штора поволі опускалася, так ніби важка завіса падає над розв'язкою п'ятого акту. Дівчина зайшла досередини, зачинила за собою невеличкі круглі дверцята і у тьмяному напівсвітлі, що падало крізь дві щілини у шторі, побачила, як пані Робіно досі безтямно пригортає до себе свого чоловіка. Зруйнована крамниця буцімто провалювалася у небуття, тільки дві зірки сяяли над цією швидкою та бруталною катастрофою паризької бруківки. Нарешті пані Робіно віднайшла дар слова:

- О, мій любий!.. О, мій любий!.. О, мій любий!..

Вона знаходила тільки ці слова, а він задихався, висповідувався у нападі докорів сумління, бачачи, як вона стоїть коло нього навколішки, припадає своїм материнським животом, розчавлює його на марах. Якщо він не рухався, то відчував тільки пекучий свинець на своїх ногах.

- Пробач мені, я напевне збожеволів... Коли повірений сказав мені в присутності Гожана, що завтра буде вивішено оголошення, мені здалося, що затанцювало полум'я, так ніби стіни запалали... А тоді я нічого не пригадую: я пішов вулицею Мішодьєр, мені здалося, що ті людиська у «Щасті» збиткуються з мене, та курва, та споруда, роздушила мене... І коли завернув омнібус, я подумав про Ломма і про його руку, і кинувся під колеса...

Пані Робіно, нажахана цим зізнанням, поволі сіла на паркет. Господи! Він хотів померти. Вона схопила за руку Денізу, котра схилилася до неї, цілком збурена від цієї сцени. Виснажений хвилюванням поранений знову знепритомнів. А той лікар ніяк не прийде! Двоє чоловіків уже оббігали увесь квартал, консьєрж їхнього будинку також долучився до цієї кампанії.

- Не хвилюйтесь, - машинально повторювала Деніза, і собі ридуючи.

Пані Робіно сиділа на підлозі, її голова була на висоті мар, вона тулилася щокою до лежака, на якому простягся її чоловік, і полегшувала собі серце:

- О! Якби ж то я Вам усе розповіла... Це задля мене він хотів померти. Він постійно казав мені: «Я тебе обікрав, гроші були від тебе.» А вночі він марив тими шістдесятьма тисячами франків, він прокидався в поту, називав себе нездарою. Якщо не маєш голови на плечах, то не ризикуй чужим статком. Ви ж знаєте, він завжди був нервовий, його розум завжди був неспокійний. Врешті-решт, йому почало ввижатися таке, від чого мене страх брав: він бачив мене на вулиці, в лахмітті, жебрачкою, а він же мене так кохає, він так бажав, щоби я була багатую, щасливою...

Тут вона озирнулася і побачила, що він розплющив очі, і продовжувала благальним голосом:

- О, мій любий! Навіщо ти це зробив?.. То ти думаєш, що я настільки погана? Та годі! Мені байдуже до того, що ми зруйновані. Аби лиш бути разом, і ми не будемо нещасні... Та нехай вони усе забирають. Ходімо звідси кудись, де ти про них більше ніколи не почувеш. Ти і далі працюватимеш, ти побачиш, як знов усе буде добре.

Її чоло упало поруч з блідим обличчям чоловіка, і вони удвох замовкли, розчулені у своєму хвилюванні. Запала тиша, крамниця буцімто заснула, обважіла від бляклих сутінків, що заливали її. А за тонкою бляшаною завісою було чути гамір вулиці, полуденне життя проминало з торохкотінням екіпажів і штовханиною на тротуарах. Нарешті Деніза, котра кожної хвилини ходила визирнути крізь дверцята, що виходили у вестибюль будинку, повернулася, гукаючи:

- Лікар!

Консьєрж привів молодого чоловіка з моторними очима. Він вирішив оглянути пораненого до того, як його вкладуть на ліжку. Тільки одна нога, ліва, була переламана вище гомілки. Перелам був простий, можна було не боятися жодних ускладнень. Мари перенесли досередини, у спальню, аж тут з'явився Гожан. Він прийшов відзвітуватися про останній захід, у якому, загалом, зазнав невдачі: проголошення банкрутом було остаточним.

- Що таке? – пробурмотів він. – Що сталося?

Деніза повідомила його одним словом. Він знітився, а Робіно ледь чутно сказав йому:

- Я не тримаю на Вас образи. Але усе це трохи з Вашої вини.

- Матір Божа! Любий мій, треба мати крижі, міцніші за наші, - відповів Гожан. – Ви ж знаєте, мої справи не ліпші за Ваші.

Мари підняли. Поранений ще знайшов сили сказати:

- Ні-ні, навіть міцніші крижі не витримали б... Я розумію, чому залишаються старі впертюхи, як Бурра і Бодю. Але ж ми, молоді, ми розуміємо, ще тепер усе буде не так!.. Ні, бачите, Гожане, це кінець світу.

Його винесли. Пані Робіно поцілувала Денізу з поривом, у якому була майже радість від того, що нарешті вона спекалася мороки зі справами. Гожан пішов разом з дівчиною і зізнався їй, що той бідолашний чортяка Робіно таки має рацію. Безглуздо намагатися боротись проти «Жіночого Щастя». Він особисто відчував, що йому кінець, якщо він не поверне їхньої милості. Вже напередодні він потайки звернувся до Ютена, який саме збирався їхати до Ліона. Але він був у відчаї і намагався зацікавити Денізу, адже, безсумнівно, знав про її владу.

- Боже ж ти мій! – повторював він. – Тим гірше для виробництва! З мене усі насміялися б, якби я руйнував себе, і далі воюючи в інтересах інших, тоді як ті зухи сперечаються, хто з них виготовить дешевше... Боже ж ти мій! Як то Ви давніше казали: виробництво має усього лиш слідувати за прогресом шляхом ліпшої організації та нових засобів. Усе владнається, досить того, що громадськість буде задоволена.

Деніза усміхнулася і відповіла:

- Підіть і скажіть це самому панові Муре... Ваш візит зробить йому приємність, він не такий чоловік, щоб тримати на Вас образ, якщо Ви тільки запропонуєте йому вигоду в один сантиметр на метр.

Пані Бодю відійшла у січні, сонячної післяобідньої пори. Протягом двох тижнів вона вже не спускалася до крамниці, яку стерегла поденна робітниця. Вона сиділа посеред ліжка, підперши спину подушками. На її білому лиці живими залишилися тільки очі і, тримаючи голову прямо, вона уперто звертала їх, крізь фіраночки на вікнах, на протилежний бік – до «Жіночого Щастя». Сам Бодю страждав від цієї одержимості, від сповненої відчаю непорушності цього погляду й іноді намагався опустити великі завіси. Але вона зупиняла його благальним жестом і уперто дивилася, аж до свого останнього подиху. Тепер монстр вкрав у неї все – дім, дочку. Вона сама помалу відходила разом зі «Старим Ельбьофом», втрачала своє життя в міру того, як він втрачав своїх клієнтів. І того дня, коли він передсмертно захарчав, вона вже не мала подиху. Відчувши, що помирає, вона ще знайшла сили вимагати від чоловіка, щоб він відчинив обидва вікна. Було тепло, широка стрічка веселого сонця золотила «Щастя», а спальня старовинного помешкання тремтіла у темряві. Пані Бодю сиділа, не відводячи погляду, переповнена візією тріумфального монументу, його прозорих вітрин, поза якими галопували мільйони. Її очі потроху блідли, наповнювалися пільмою, і коли їх загасила смерть, вони залишилися широко розплющеними і далі дивилися, переповнені гіркими слізьми.

Ще одного разу уся зруйнована дрібна торгівля кварталу пройшла жалобною ходою. Там були брати Ванпуї, бліді після сплати грудневих рахунків, що вартували їм найвищих зусиль, яких вони вже не зможуть повторити. Бедоре з сестрою спиралися на ціпки, настільки підточені клопотами, що погіршилася їхня хвороба шлунку. З Деліньером стався апоплексичний напад, Пйю та Рівуар крокували мовчки, похнюпивши носи, як чоловіки, котрим прийшов кінець. Ніхто не наважувався розпитати про зниклих: Кінета, панну Татен та ще інших, які зникали з ранку до вечора, котилися геть, підхоплені потоком лихоліття. І це не рахуючи прикутого до ліжка Робіно з поламанною ногою. Але найбільше із зацікавленим виглядом вказували на нових крамарів, уражених чумою: парфумер

Гроньє, модистка пані Шадей, а ще квітникар Лакасань і швець Нод, котрі поки що стояли і тільки тремтіли від передчуття лиха, що мало вимести і їх також. Позад катафалку Бодю ступав тим самим кроком оглушеного вола, яким супроводжував свою дочку, а всередині першого жалобного екіпажа помітили Бурра, чії очі кидали блискавки з-під кущуватих брів і сніжно-білого волосся.

Деніза була сповнена глибокої скорботи. Уже два тижні вона була розбита клопотами і втомою. Вона мала віддати Пепе до колежа, а Жан змусив її побігати, настільки закоханий в племінницю кондитера, що ублагав сестру просити її одружитися з ним. Потім смерть тітки та подібні катастрофи пригнітили дівчину. Муре знову запропонував себе до її послуг: усе, що вона зробить для свого дядечка та решти, буде правильно. Одного ранку вона знову говорила з ним про Бурра, почувши новину, що старого викинули на вулицю, а Бодю закриває крамницю. Тож вона вийшла після обіду, сподіваючись принести полегшу бодай їм.

Бурра стояв на вулиці Мішодьєр – стовбичив навпроти будинку, звідки його виселили напередодні внаслідок вдалої штуkenції – справжньої знахідки повіреного: оскільки Муре мав його боргові розписки, то без ускладнень отримав проголошення торгівця парасольками банкрутом, а тоді перекупив за п'ятсот франків договір оренди під час торгів, влаштованих співвласниками. Тож старий упертюх мусив віддати за п'ятсот франків те, чим не хотів поступитися за сто тисяч. До речі, архітектор, який прийшов із загоном робітників, щоб зруйнувати будинок, мусив викликати комісара поліції, аби виставити старого надвір. Товари було продано, мешканці залишили кімнати, а він уперто сидів у кутку, де стояло його ліжко, і звідки його не наважувалися вигнати із останньої жалості. Робітники почали розбирати дах над його головою. Згнилі гонти позривали, і стеля завалилася, стіни затріщали, а він усе залишався там, під старими оголеними бантинами, посеред уламків. Врешті-решт, побачивши поліцію, він вийшов. Але наступного ж ранку, провівши ніч в сусідньому мебльованому готелі, повернувся на протилежний тротуар.

- Пане Бурра, - лагідно покликкала Деніза.

Він не чув її, його вогняні очі жерли робітників, чії заступи узялися за фасад халупи. Тепер крізь порожні вікна було видно інтер'єр злидених комірчин і чорні сходи, куди вже двісті років не зазірало сонце.

- А! Це Ви, - нарешті відповів Бурра, упізнавши дівчину. – Га? Вони добряче узялися до роботи, ті злодюги!

Вона вже не наважувалася говорити, зворушена жалюгідним смутком старого житла, і собі несла відвести очей від зігнилого каміння, що

падало додолу. Нагорі, в кутку стелі її колишньої кімнатки, вона і зараз бачила ім'я з чорних хитких літер: «Ернестина» - було написано полум'ям свічки. До неї повернулися спогади про дні злигоднів, сповнені розчулення за усі болісті. Але робітники, щоб повалити за один раз шматок стіни, вирішили узятися до неї знизу. Стіна захиталася.

- Якби ж то воно їх усіх роздушило! – диким голосом буркнув старий Бурра.

Зачулося жахливе тріскотіння. Налякані робітники потікали надвір. Завалюючись, стіна зрушила і потягла за собою всю руїну. Безсумнівно, халупа вже не трималася посеред нагромадження й тріщин: одного поштовху вистачило, щоб вона завалилася від гори до низу. Це було жалюгідне звалище, ніби розплескалася зліплена з багнюки халупа, наскрізь промочена дощами. Не встояла жодна перегородка, долі валялася тільки купа уламків – гнойовисько минулого, яке викинули за межу.

- Господи! – скрикнув старий, так ніби цей удар відлунював у його утробі.

Він стояв отупілий: він не подумав би, що усе так швидко скінчиться. Він дивився на відкриту прогалину, на порожнечу, що нарешті звільнилася на боці «Жіночого Щастя», яке спекалося бородавки, що його ганьбила. Це була розчавлена мушка, остаточний тріумф над запеклою упертістю незмірно малого – увесь острів було завойовано і підкорено. Перехожі скупчувалися і дуже голосно перемовлялися з робітниками, які лаялися на старі будівлі, що годяться лиш на те, аби вбивати людей.

- Пане Бурра, - повторила Деніза, намагаючись відвести його убік. – Ви ж знаєте, Вас не залишать напризволяще. Про усі Ваші потреби подбають...

Він випростався.

- У мене немає потреб... Це ж вони Вас підіслали, еге ж? Так от! Скажіть їм, що татусь Бурра ще здатен працювати, і що він знайде роботу там, де захоче... Правда! Це ж так зрученько – давати милостиню тим, кого вбиваєш!

На це вона зітхнула.

- Благаю Вас, погодьтесь, не засмучуйте мене.

Але він струснув кудлатою головою.

- Ні-ні, усьому кінець. Бувайте!.. Живіть щасливо, адже Ви молода, і не перешкоджайте старим йти геть з їхніми ідеями.

Він кинув останній погляд на купу уламків, а тоді важко пішов. Вона проводжала очима його спину посеред тисняви на тротуарі. Спина повернула за ріг площі Гайон, і це й усе.

Якусь мить Деніза стояла нерухомо, з відсутніми очима. Зрештою, вона зайшла до дядечка. Крамар був самий у похмурій крамниці «Старого Ельбьофа». Хатня робітниця приходила тільки зранку і ввечері, щоб приготувати щось поїсти і допомогти відчинити та зачинити віконниці. Так минали години у цій самотності. Частенько цілий день його ніхто не тривожив, а якщо котрась клієнтка ризикувала зайти, він спантеличувався і не знаходив товарів. І у цій тиші, у цій півтемряві він безперестанку ходив, зберігаючи важкий крок жалобного кортежу, поступаючись хворобливій потребі, справжнім нападам, що змушували його крокувати, боцімто він хотів заколисати й приспати свій біль.

- Вам ліпше, мій дядечку? – запитала Деніза.

Він зупинився тільки на секунду і рушив далі, міряючи кімнату від каси до темного кутка.

- Так-так, дуже добре... Дякую.

Вона підшукувала тему, яка могла би втішити його, бодай веселе слово, але нічого не знаходила.

- Ви чули той шум? Дім упав.

- Ти диви! Це правда, - пробурмотів він зі здивованим виглядом. – Це мав бути дім... Я відчув, як підлога задрижала... А я побачив їх цього ранку на даху і зачинив свої двері.

Він невизначено махнув рукою, аби сказати, що такі речі його більше не цікавлять. Щоразу, повертаючись до каси, він дивився на порожній ослінчик – той ослінчик з потертим оксамитом, на якому зросли його дружина й дочка. А коли безкінечне тупцяння приводило його на інший кінець, він дивився на шухляди, що потонули у темряві, де догнивали кілька сувоїв сукна. Це був дім-удівець: ті, кого він любив, пішли, його торгівля упала до ганебного кінця, і тільки він носився зі своїм мертвим серцем і розчавленою гордістю посеред усіх цих бід. Він зводив очі до чорної стелі, він слухав тишу, що витікала з темряви тісної їдальні – родинного закутка, де він колись любив навіть затхлий запах. Більше жодного подиху в старовинному помешканні, від його рівномірних і важких кроків видзвонювали старі стіни, так ніби він ходив на могилі своєї любові.

Нарешті Деніза узялася за предмет, який привів її сюди.

- Дядечку, Вам не можна залишатися так. Треба щось вирішити.

Він відповів, не зупиняючись:

- Жодного сумніву, але що ти хочеш, аби я зробив? Я намагався продати, але ніхто не прийшов... Господи! Одного ранку я зачиню крамницю і піду собі геть.

Вона знала, що банкрутства вже можна не боятися. Кредитори воліли порозумітися з огляду на таку затяту недолю. Сплативши усе, дядечко попросту опиниться на вулиці.

- А що Ви робитимете потім? – прошепотіла вона, шукаючи перехід, аби дійти до пропозиції, яку не наважувалася висловити.

- Я не знаю, - відповів він. – Хтось мене таки підбере.

Він змінив маршрут і крокував від їдальні до вітрин. Тепер він щоразу вивчав поглядом ці жалюгідні вітрини із забутими зразками. Його очі не зводилися навіть до переможного фасаду «Жіночого Щастя», чії архітектурні лінії губилися праворуч та ліворуч по обидва кінці вулиці. Це був кінець кінців, він уже не знаходив сил обурюватися.

- Послухайте, дядечку, - нарешті сказала спантеличена Деніза, - можливо, для Вас знайдеться місце...

Вона продовжувала, белькочучи:

- Так, мені доручили запропонувати Вам місце інспектора.

- Де ж то? - запитав Бодю.

- Господи! Там, навпроти... У нас... Шість тисяч франків, робота не важка.

Враз він зупинився перед нею. Але замість того, щоб обуритися, чого вона побоювалась, він став дуже блідий, його добила болісне хвилювання та гірка приреченість.

- Напроти, навпроти, - кілька разів пробелькотів він. – Ти хочеш, щоб я найнявся туди?

Денізу також захопило його хвилювання. Вона знову бачила тривалу боротьбу двох крамниць, вона знову йшла за трунами Женев'єви і пані Бодю, у неї перед очима постав перекинений сторчголов «Старий Ельбьоф», придушений до землі й зарізаний «Жіночим Щастям». На думку про те, що її дядечко найметься туди, походжатиме там у білій краватці, у неї застрибало серце від жалості й обурення.

- Ну ж бо, Денізо, дівчинко моя, хіба це можливо? – попросту мовив він, схрестивши свої бідолашні тремтливі руки.

- Ні, ні, дядечку! – вигукнула вона з поривом усього свого справедливого і доброго єства. – Це було б погано... Пробачте мені, благаю Вас.

Він знов узявся крокувати, його кроки знову порушували могильну порожнечу будинку. І коли вона залишила його, він ходив, він і далі ходив у цьому впертому русі великого відчаю, який звертається сам на себе і ніколи не може вирватися із замкненого кола.

Тієї ночі Деніза знову не могла заснути. Вона тільки-но торкнулася глибин свого безсилля. Навіть на користь своїх ближніх вона не знайшла полегші. До самого кінця вона повинна буде брати участь у непереможному творінні життя, який вимагає смерті задля того, щоб невпинно сіяти зерна. Вона більше не відбивалася, вона погоджувалася з цим законом боротьби. Але її жіноча душа від плачу сповнювалася добротою, братерською ніжністю на думку про страждення людство. Кілька років тому вона сама потрапила у коліщати цієї машини. Хіба ж вона також не втратила свою кров? Хіба ж з неї не збиткувалися, не виганяли, не принижували образами? Ще й сьогодні вона іноді лякається себе самої, коли відчуває, що її обрано логікою речей. Чому вона, така кволенька? Чому її маленька ручка враз почала важити так багато посеред діяльності цього монстра? І сила, яка змітає усе, підхоплювала її теж – її, чий прихід мав стати реваншем. Муре винайшов цей механізм, щоб розчавлювати людей, і його брутальна дія обурювала її. Він усіяв квартал руїнами, обібрав одних, убив інших. А однак вона його кохає за велич його твору, вона кохає його ще дужче від кожного вияву його влади, незважаючи на потік сліз, які зворушують її, коли вона дивиться на сакральні злидні переможених.

XIV

Вулиця Десятого Грудня, цілком новенька, з крейдяно-білими спорудами і останніми риштуваннями поодиноких припізнілих будівництв, простяглася під прозористим лютневим сонцем. Потік екіпажів проминав широким переможним шестям посеред цієї світлої долини, що перетяла вологі присмерки старого кварталу Святого Роха. Між вулицею Мішодьєр і вулицею Шуазель почалося справжнє повстання: натовп, розпалений місяцем реклами, душився, зводив очі догори і роззявлював роти перед монументальним фасадом «Жіночого Щастя», чия інавгурація мала відбутися того понеділка, з нагоди великої виставки білих товарів.

У свіжій веселості широко розгорталася довершена позолотою поліхромна архітектура, повідомляла про галас і вибух торгівлі всередині, палалючи

найяскравішими барвами, перехоплювала погляди, немов гігантська виставка. На першому поверсі, щоб не затьмарювати тканини у вітринах, декор залишався стриманим: підмурівок із ясно-зеленого мармуру, наріжні опори і опірні капітелі були вкриті чорним мармуром, чию суворість було пом'якшено золотими картушами, а решта – прозоре скло в залізній оправі, тільки скло, що буцімто відкривало бездонні галереї й зали, повні вуличного світла. Але в міру того, як вивисувалися поверхи, дедалі дужче запалювалися яскраві тони. На фризі першого поверху розгорталася мозаїка, гірлянди червоних і синіх квітів чергувалися з мармуровими вставками, на яких були вигравіювані назви товарів, і так до безкінечності, оперезуючи усю колосальну споруду. Підмурівок другого поверху, з емальованої цегли, також ніс на собі скло широких вікон, аж до фризу, на якому були позолочені щити з гербами міст Франції та керамічні мотиви з емалями, що повторювали світлі тони підмурівку. Нарешті, на самому вершечку, розквітав архітрав, немов сліпуче буяння усього фасаду: поверталися мозаїки та фаянс гарячіших кольорів, цинкові ринви були різьбленими і позолоченими, а на акротеріях вишикувалася шереха статуй – символів великих промислових та фабричних міст, які витиналися у відкритому небі тонкими силуетами. Найбільше цікаві зачудовувалися перед центральним входом, заввишки з тріумфальну арку, також щедро оздобленому мозаїками, фаянсом, керамічною ліпниною і увінчаному алегоричною композицією, що сяяла новесеньким золотом, – Жінка, яку одягає і цілує зграйка усміхнених амурчиків.

Близько другої години загін охоронців мусив стежити за рухом натовпу і паркуванням екіпажів. Палац було збудовано, і це був храм, зведений на честь споживацького божевілля моди. Він домінував, вкривав увесь квартал своєю тінню. Рана, що залишилася на його боці після халупи Бурра, так гарно затяглася, що марно було шукати місце цієї давньої бородавки. Чотири фасади тікали уздовж чотирьох вулиць, без жодного проміжку в бездоганному припасуванні. На протилежному тротуарі, після того, як Бодю пішов до богодільні, «Старий Ельбьоф» стояв зачинений і замуrowаний, наче могила, з віконницями, які вже ніколи не відслоняли. Колеса фіакрів поступово забризкали їх, афіші затопили їх і склеїли до купи дедалі дужчим потоком реклами, що здавалася останньою грудкою землі, пожбуреною на домовину старої торгівлі. Посеред цього мертвого кістяка, забрьоханого харкотінням вулиці, обляпаного непотребом паризького румовища, простяглася, наче прапор, встромлений у підкорену державу, велетенська жовта афіша, зовсім новенька, що повідомляла метровими літерами про великий розпродаж у «Жіночому Щасті». Це виглядало так, ніби колос, після низки розширень, перейнявся соромом і огидою до темного кварталу, де скромно народився і якому згодом перерізав горло, а тепер відвертається від нього, залишає на задвірках багнюку вузеньких

вуличок і підставляє лице скоробагачка галасливій, залитій сонцем магістралі нового Парижа. Тепер він поставав на рекламній гравюрі зажирілим, подібним до казкового людожера, чії плечі от-от проб'ють хмари. На першому плані цієї гравюри, заповнені малесенькими чорними фігурками, вулиці Десятого Грудня, Мішодьєр і Монсіньї безмежно розширювалися, буцімто щоб пропустити клієнтів з усього світу. Потім поставали самі споруди, перебільшено велетенські, схоплені з висоти пташиного польоту від безкінечних дахів, під якими промальовувалися криті галереї, засклені двори, де вгадувалися торгівельні зали – справжнє безкрає озеро скла і цинку блищало проти сонця. А далі простягався Париж, але Париж змалілий, виїдений монстром: сусідні будинки, немов убогі хатинки, розсипалися пилом нечітких коминів, монументи достоту розтанули: ліворуч – дві риски для собору Паризької Богоматері, праворуч – пташечка Інвалідів, вглибині – жалюгідний і загублений Пантеон, завбільшки з пшеничне зеренце. Горизонт розсипався курявою – це були усього лиш мізерні рамці, аж до височин коло Шатійона, аж до розлогих ланів, які потонули вдалині, як покірні раби.

Від самого ранку натовп дедалі наростав. Ще жоден магазин не збурював місто таким галасом реклами. Тепер «Щастя» витрачало щороку майже шістсот тисяч франків на афіші, оголошення та різноманітні повідомлення. Кількість розісланих каталогів сягнула чотирьохсот тисяч, на зразки краяли тканини більш як на сто тисяч франків. Це було остаточне завоювання газет, стін і вух публіки, ніби велетенська бронзова сурма без упину гула в усі кінці світу про великі розпродажі. А зараз цей фасад, перед яким люди душили одне одного, став живою рекламою з розцяцькованими і позолоченими базарними розкошами, з такими широкими вітринами, що у них могла вміститися ціла поема жіночого одягу, з дивовижними вивісками – намальованими, вигравійованими, вирізьбленими – від мармурових вставок першого поверху до бляшаних листів, що вигиналися арками понад дахами, із золоченими написами, на яких назва фірми витиналася в небесній блакиті і поставала у різних кольорах, залежно від погоди і пори року. Щоб відсвяткувати інавгурацію, припасли трофеї та прапори: кожен поверх було завішано корогами і штандартами з гербами головних міст Франції, а на самій горі, в самому небі, тріпотіли на вітрі підняті на флагштоки прапори іноземних народів. Зрештою знизу, вглибині вітрин, виставка білих речей сліпила очі різкими тонами. Усе тільки біле, і очі томилися від повного комплекту спідньої білизни та гори простирадел ліворуч і капиці з фіранок та піраміди з хустинок праворуч. Між «підвісками» на дверях – суцільним потоком сувоїв сукна, ситцю, мусліну, подібним до снігової лавини – були встромлені «вдягнені гравюри» – аркуші блідо-блакитного картону, на яких усміхалися намальованими лицями наречена і дама в бальному

туалеті, обидві в натуральну величину, вдягнені у справжні тканини, мережива й шовки. Довкола них постійно тупцяли гаволови, а від зачудованого натовпу віяло жаданням.

Що ще дужче роздражнювало цікавість довкола «Жіночого Щастя», так це катастрофа, про яку гомонів увесь Париж: пожежа в «Порах року» - великому магазині, який Бутмон відкрив неподалік від Опери заледве три тижні тому. Газети були переповнені подробицями: вогонь зайнявся від вибуху газу, що стався вночі, нажахані продавчині тікали в самих сорочках, а ще героїзм Бутмона, який врятував п'ятьох з них на своїх плечах. Загалом, велетенські втрати було відшкодовано, і публіка починала знизувати плечима, кажучи, що реклама видалася прекрасною. Але в цю мить уся увага перетекла до «Щастя», розгарячкова від балачок, яким кінця-краю не було, заповнена до божевілля цими базарами, вага яких набувала, без перебільшення, значного місця в громадському житті. Ну й щастить тому Муре! Париж вітав свою зірку, прибігав, щоб побачити його переможцем, адже вогонь узяв на себе роботу вимести конкурентів з-під його ніг. Вже наводили цифру прибутку за сезон, оцінювали дедалі ширший потік натовпу, який посуне в його двері завдяки вимушеному закриттю фірми-конкурента. Якусь мить він трохи непокоївся, схвильований тим, що відчуває своїм суперником жінку – ту саму пані Дефорж, якій частково завдячував своєю фортуною. Рознервувало його також і фінансове дилетантство барона Гартмана, котрий вклав гроші у обидві справи. До того ж, найбільший відчай у нього викликало те, що йому не спала на думку геніальна ідея Бутмона: хіба ж той гульвіса не запросив кюре із церкви Марії Магдалини, та ще й у супроводі усіх священнослужителів, щоб освятити магазин! Дивовижна церемонія! Уся релігійна пишнота ходила від шовків до рукавичок, і Боженька сховався на жіночі панталони та корсети. Утім, це не перешкодило усьому згоріти, але ж це вартувало оголошень на мільйон, настільки сильним був вплив на світську клієнтуру. Відтоді Муре мріяв про те, щоб отримати архієпископа.

Тим часом годинник над парадним входом пробив третю годину. Почалася післяобідня штовханина – майже сто тисяч клієнток душилися у галереях і залах. Надворі, від одного кінця вулиці Десятого Грудня до протилежного, зупинялися екіпажі, а з боку Опери інше щільне скупчення займало тупик, який мав пробити майбутній проспект. Прості фіакри перемішувалися з панськими каретами, візники чекали поміж коліс, іржали вервечки коней, а від їхньої упряжі розліталися запалені сонцем блискавки. Черга невпинно перешиковувалася посеред вигуків прислуги і штовханини тварин, котрі й собі вишиковувалися в ряд, а нові екіпажі постійно додавалися до решти. Пішоходи набурмосеними зграями розліталися на прихистки, тротуари були чорними від люду вздовж усього широкого прямого проспекту, що

тікав удалечінь. Між білими будинками наростав галас, ця людська ріка котилася під розвіяною душею Парижа, і усі відчували незміриму ласку її велетенського теплового подиху.

Перед вітриною пані де Бов, у супроводі дочки Бланш, розглядала разом з пані Гібаль виставку напів пошитих костюмів.

- Ох! Погляньте-но! – мовила вона. – Он ці сукняні костюми за дев'ятнадцять франків сімдесят п'ять!

Костюми були складені у квадратні картонні коробки і перев'язані кольоровими стрічками у такий спосіб, щоб виставити тільки оздоблення, вишите червоним і синім. Ріжок кожної коробки займала гравюра, на якій було зображено цілком готовий одяг, вдягнений на молоду особу, з виду принцесу.

- Господи! Воно більшого і не варте, - пробурмотіла пані Гібаль. – Справжнє ганчір'я, тільки-но візьмеш його до рук!

Тепер вони стали близькими подругами. Відколи пан де Бов залишався у кріслі, прикутий нападами подагри, дружина терпіла коханку, волюючи, щоб це відбувалося у неї вдома, адже виграла на тому трохи кишенькових грошей – ті суми, які чоловік дозволяв поцупити, бо і сам потребував терпимості.

- Гарзд! Зайдімо, - продовжувала пані Гібаль. – Треба побачити їхню виставку... Хіба Ваш зять не призначив Вам там зустріч?

Пані де Бов не відповіла, її погляд блукав, схоже, її увага була прикута до вервечки екіпажів, котрі один за одним відчинялися і постійно випускали клієнтів.

- Так-так, - нарешті мовила Бланш млявим голосом. – Поль має забрати нас близько четвертої години в читальній залі, після того, як вийде з міністерства.

Вони одружилися місяць тому, і Валаньоск, після тритижневої відпустки, яку вони провели на Півдні, повернувся на свою посаду. Молода жінка вже мала поставу матері, її одутлу плоть, що буцімто погрубшала від одруження.

- Але ж це пані Дефорж, он там! – вигукнула графиня, звівши очі на карету, що зупинялася.

- О! Ви гадаєте? – пробурмотіла пані Гібаль. – Після усіх цих історій... Вона має і досі оплакувати пожежу в «Порах року».

Утім, це була дійсно Анрієта. Вона помітила наших дам і наблизилася з веселим виглядом, приховуючи поразку під світською невимушеністю манер.

- Господи! Так, я хотіла усе дізнатися. Ліпше побачити самій, чи не так?.. О! Ми і досі добрі друзі з паном Муре, хоча подекують, буцімто він лютує, відколи я зацікавилася тією фірмою-суперницею... А щодо мене, то я не можу пробачити йому тільки одне: те, що він підштовхнув до того одруження – ви ж знаєте? – того Жозефа з моєю протеже, панною де Фонтенай...

- Як?! Це зроблено? – увірвала її пані де Бов. – Який жах!

- Так, моя люба, і виключно для того, щоб наступити нам на горло. Я його знаю: він хотів сказати, що наші світські дівчата годяться лиш на те, щоб одружитися з його лакеями.

Вона пожвавилася. Усі четверо стовбичили на тротуарі, посеред штовханини біля входу. Однак помалу потік підхопив їх, і вони перейшли до дверей, буцімто їх підійняло, а вони того і не усвідомили, розмовляючи дедалі голосніше, аби чути одна одну. Тепер вони розпитували новини про пані Марті. Переказували, що бідолашний пан Марті, внаслідок бурхливих подружніх сцен, був уражений манією величі: він вигрібав повні жмені скарбів землі, спорожнював золоті копальні, набирав коші діамантів і коштовних каменів.

- Бідолашний чоловічок! – мовила пані Гібаль. – Він завжди був такий задовбаний, такий сумирненький, як усі, хто мусить ховатися із заробітками!.. А його дружина?

- Вона тепер об'їдає дядечка, - відповіла Анрієта. – Той дядечко – старий добрий чоловік, він переїхав до неї після того, як овдовів... До речі, вона має бути тут, ми її ще побачимо.

Наші дами завмерли від подиву. Перед ними простягався магазин – найпросторіший магазин світу, як повідомляла реклама. О цій порі велика центральна галерея розгорталася з кінця в кінець, відкриваючись на вулиці Десятого Грудня і Святого Августина, а праворуч та ліворуч, подібно до приділів церкви, вужчі галереї Монсінї та Мішодьєр і собі тікали безперервно уздовж двох вулиць. То там, то тут розширялися перехрестями торгівельні зали посеред металевих риштувань підвісних сходів та місточків. Внутрішнє розташування повністю змінили: тепер уцінені товари продавали з боку вулиці Десятого Грудня, шовки розмістилися посередині, рукавички були глибше, у залі Святого Августина. З нового парадного вестибюлю, звівши очі, так само було видно постільну білизну, яка переїхала з одного кінця третього поверху до

іншого. Велетенська цифра відділів сягнула п'ятдесяти. Чимало з них, зовсім новенькі, були урочисто відкриті того ж дня, інші, котрі стали занадто великими, мали бути попросту розділені, аби полегшити продаж. З огляду на це постійне зростання обороту, персонал для нового сезону також було збільшено до трьох тисяч сорока п'яти найманих працівників.

Але що зупинило наших дам, так це неймовірне видовище великої виставки білого. Довкола них спочатку постав вестибюль – зала з прозорими вікнами та мозаїчною підлогою, де прилавки з дешевим товаром затримували ненажерливий натовп. Далі заглибоювалися сліпучо білі галереї – ніби втеча на далеку північ: справжні засніжені краї, що розгортали у безмеж свої степи, вкриті горностаєм, а під сонцем блискотіли нагромадження льодовиків. Тут була та ж білосніжність, що й у зовнішніх вітринах, але жива, колосальна, вона палала з краю в край гігантського ковчега білим полум'ям пекельної пожежі. І тільки біле, усі білі товари з кожного відділу – біле світило, чії нерухомі промені спочатку засліплювали так, що неможливо було роздивитися деталі посеред цієї рівномірної білості. Невдовзі очі звикали: ліворуч галерея Монсіньї простягала білі бескиди сукна і ситцю, білі скелі простирадел, серветок, носовичків, а галерея Мішодьєр, праворуч, зайнята товарами для шиття, галантерейними товарами і шерстю, виставляла білі споруди з перламутрових гудзиків, величезні декорації з білих шкарпеток, уся зала, вкрита білим мольтоном, сяяла здалека під потужним потоком сонця. Але найдужче оселя світлого променіла в центральній галереї – у стрічках і хустках, в рукавичках і шовках. Прилавки зникали під білістю шовків і стрічок, рукавичок і хустин. Довкола струнких залізних колон здіймалося кипіння білого мусліну, перехопленого де-не-де білими шарфами. Сходи були оздоблені білим драпуванням – драпуванням вперемішку з бавовняних піке та базену, що тікали уздовж поручнів і оточували зали аж до третього поверху. Усе це біле, здіймаючись, достоту розпростовувало крила, квапилося вдалечінь і губилося, так ніби протетіла згряя лебедів. Потім біле падало зі склепінь пуховим снігопадом – білою скатертиною лапятих сніжинок: білі ковдри й білі пледи тріпотіли в повітрі, підвішені на кшталт церковних коруг, а на перекинутих упоперек довгих гіпюрах, здавалися, нерухомо повисли і ледь чутно гудуть рої білих метеликів. Повсюди бриніли мережива, плавали, наче бабине літо під ясним сонечком, сповнюючи повітря своїм білим подихом. А у великій залі, у відділі шовків, містилося справжнє диво – вітвар цієї білої релігії: намет з білих фіранок, що опускалися зі скляної стелі. Мусліни, гази, мистецькі гіпюри стікали легесеньким потоком, а дуже багаті вишиті тюлі та сувої східного шовку зі срібними берегами були тлом для цієї гігантської декорації, що служила капищем і альковом. Усе це здавалося великим білим ліжком, незміримим і незайманим, що чекало, ніби в легендах, на

білу принцесу – ту, котра має прийти одного дня, всемогутня, під білим вельоном нареченої.

- О! Надзвичайно! – повторювали наші дами. – Невимовно!

Вони не втомлювалися від цієї пісні білого, яку наспівували тканини цілого магазину. Ще ніколи Муре не влаштовував нічого масштабнішого, це був його геніальний витвір у мистецтві виставок. Під завалом цієї білосніжності, у явному безладі тканин, що начебто випадково випали із розбитих ящиків, відчувалася гармонійна фраза: біле чергувалося і розгорталося в усіх відтінках, що народжувалися, зростали і розквітали в складному оркестрі майстерними фугами, чиє безкінечне розгортання підхоплює душі дедалі ширшим летом. І тільки біле, але ніколи однакове біле – різноманітне біле нагромаджувалося одне на одне, протиставляло себе іншим, доповнювало одне одного, доходючи до справжніх вибухів світла. Починалося від матово білого ситцю і полотна, приглушено білих фланелей і сукна, тоді надходили оксамити, шовки, атласи, гама наростала, біле потроху запалювалося, завершувалося дрібними вогниками на ребрах бганок. Біле злітало в прозорості фіранок, ставало вільними промінчиками в муслінах, гіпюрах, мереживах, а найдужче – в тюлях, таких легесеньких, що уподоблювалося до найвищої загубленої ноти, тоді як срібло на сувоях східного шовку співало на повен голос вглибині велетенського алькова.

А магазин тим часом жив, люди брали на приступ ліфти, душилися в буфеті і читальній залі – окремішній народ мандрував цими засніженими краями. Натовп здавався чорним, достоту наче в грудні на польських озерах влаштовують велелюдні ковзанки. На першому поверсі юрма виглядала найтемнішою, перекочувалася хвилями, і виокремлювалися тільки витончені й щасливі жіночі обличчя. У проміжках залізних риштувань, уздовж сходів, на підвісних місточках безкінечно дряпалися вгору дрібненькі фігурки, що буцімто заблукали поміж засніженими вершинами. Задушлива спека, ніби в теплиці, дивувала поруч з цими крижаними височинами. Гудіння голосів утворювало оглушливий шум повноводної ріки, що змітає усе на своєму шляху. Багата позолота на стелі – інкрустовані золотом шибки, золоті розетки – здавалися сонячними променями, що сяють над Альпами великої виставки білого.

- Ну ж бо, - мовила пані де Бов, - нам якось треба пройти. Ми не можемо залишатися тут.

Відколи вона зайшла, інспектор Жув, що стовбичив при дверях, не зводив з неї очей. Вона озирнулася, і їхні погляди зустрілися. Коли вона рушила, він трохи пропустив її наперед і пішов назирці за нею, хоча нібито більше нею не переймався.

- Погляньте! – вигукнула пані Гібаль, зупинившись посеред штовханини коло першої каси. – Яка мила ідея, ці фіалки!

Вона говорила про новий подарунок «Щастя» - ідею Муре, яку він розкричав у всіх газетах: маленькі букетики білих фіалок, їх закупили кілька тисяч у Ніцці і дарували усім клієнткам за найменшу покупку. Біля кожної каси лакеї у лівреї роздавав ці подарунки під наглядом інспектора. Поступово клієнтки завітчалися, магазином ширилося це біле весілля, і усі жінки розносили потужний запах квітів.

- Так, - заздро пробурмотіла пані Дефорж, - ідея чудова.

Але саме в ту мить, коли наші дами збиралися йти далі, вони почули, як двоє продавців жартували про ті фіалки. Довготелесий худорбань дивувався: то воно таки буде, весілля хазяїна із завідувачкою з костюмів? А товстенький коротун відповів, що того ніколи не знати, але квіти однак закупили.

- Як?! – вигукнула пані де Бов. – Пан Муре одружується?

- Це головна новина, - з награною байдужістю відповіла Анрієта. – Загалом, цим мало скінчитися.

Графиня кинула жвавий погляд новій подрузі. Тепер вони обидві зрозуміли, чому пані Дефорж прийшла у «Жіноче Щастя», незважаючи на ворожнечу після розриву. Безсумнівно, вона поступилася непереможній потребі бачити і страждати.

- Я залишуся з Вами, - сказала їй пані Гібаль – у ній прокинулася цікавість. – Ми зустрінемося з пані де Бов у читальній залі.

- Гарзд! Нехай буде так, - промовила та. – Я маю справи на другому поверсі... Блэш, ти йдеш?

І вона пішла сходами в супроводі дочки, а інспектор Жув, досі стежачи за нею, подався до сусідніх сходів, щоб не приваблювати уваги. Дві інші дами загубились у щільному натовпі першого поверху.

В усіх відділах, незважаючи на штовханину продажу, знову говорили тільки про коханячко хазяїна. Пригода, що протягом багатьох місяців займала продавців, втішених тривалим спротивом Денізи, враз і несподівано завершилася кризою: напередодні стало відомо, що дівчина, незважаючи на благання Муре, залишає «Щастя» під тим приводом, буцімто нагально потребує відпочинку. Думки розділилися: піде вона чи не піде? По усіх відділах закладалися на п'ять франків до наступної неділі. Хитруни ставили обід на карту невідворотного шлюбу, а інші, ті, котрі вірили, що вона піде, також не ризикували своїми грошима без вагомих

підстав. Безперечно, та панянка має силу обожнюваної жінки, яка каже «ні», але і хазяїн, зі свого боку, має перевагу в багатстві, щасливому вдівстві й гордості, яка може бути доведена до краю остаточною вимогою. Зрештою, і ті, й інші погоджувалися, що та мала продавчиня вела свою справу з майстерністю геніальної шльондри, і що тепер вона робить найвищу ставку, так відверто торгуючись з ним. Одружись зі мною, або я піду.

А Деніза і гадки не мала про таке. Вона ніколи не мала ні вимог, ні розрахунку. І становище, через яке вона вирішила піти, було, на її невимовний подив, спричинене якраз пересудами про її поведінку. Хіба ж вона хотіла усього цього? Хіба ж вона була підступною, кокетливою, амбітною? Вона просто прийшла, і вона перша дивувалася, що її можуть так кохати. Чому ж і сьогодні вбачають вправність у її рішенні залишити «Щастя»? Адже це так природно! Вона доходила до нервового зриву, до нестерпного неспокою через невпинні чутки у магазині, гарячу одержимість Муре і боротьбу, яку мусила вести із собою. Вона воліла піти геть, тому що боялася одного дня поступитися і потім шкодувати усе життя. Якщо в тому і була майстерна тактика, то вона про неї не відала і у відчаї питала себе, як вчинити, щоб не виглядати мисливицею на чоловіків. Тепер думка про шлюб дратувала її, вона вирішила знову казати «ні», завжди «ні», навіть у випадку, коли він дійде у своєму божевіллі аж до цього. Тільки вона має страждати. Необхідність розлуки доводила її до сліз, але вона повторювала собі, зібравши усю свою велику мужність, що так треба, що вона не матиме ні спокою, ні радості, якщо вчинить інакше.

Отримавши від неї заяву про звільнення, Муре залишився мовчазним і на позір холодним, хоча з усіх сил намагався стриматись. Потім він сухо заявив, що дає їй тиждень на роздуми, перш ніж дозволити їй скоїти таку дурницю. За тиждень, коли вона повернулася до цього питання і висловила непохитне рішення піти після великого розпродажу, він удав, що говорить до її розуму: вона втрачає свою фортуна, вона ніде не знайде становища, яке займає у нього. То вона нагледіла інше місце? Він цілком готовий надати їй переваги, які вона сподівається отримати деінде. Дівчина відповіла, що вона не шукала місця, а спершу розраховує відпочити місяць у Валоні, завдяки зробленим заощадженням, і він запитав, що перешкоджає їй потім повернутися до «Щастя», якщо виключно проблеми зі здоров'ям змушують її залишити роботу. Вона замовкла, катована цим допитом. Тоді він уявив, що вона їде туди до коханця, можливо, до чоловіка. Хіба ж вона не зізналася йому одного вечора, що кохає когось? Відтоді він носив у своєму серці, ніби встромлений ніж, це зізнання, яке вирвав у неї в годину хвилювання. Якщо той чоловік має одружитися з нею, то вона кидає усе, щоб слідувати за ним, це і пояснює її упертість. Це був кінець, він попросту додав крижаним голосом, що більше не затримує

її, оскільки вона не може довірити йому справжню причину свого звільнення. Ця важка розмова, без краплини люті, збурила її ще дужче, аніж бурхлива сцена, якої вона боялася.

Протягом тижня, котрий Деніза ще мала провести у магазині, Муре зберігав сувору блідість. Проминаючи відділи, він вдавав, що не бачить її. Ніколи доти він не здавався таким відстороненим, таким заглибленим у роботу. Знову почалися парі, але тільки сміливці наважувалися ризикувати обідом і ставити його на карту одруження. Проте, під такою незвичною для себе холодністю Муре приховував жахливу кризу нерішучості й страждань. Від люті йому в голові стугоніла кров: усе перед ним було червоним. Він мріяв схопити Денізу в обійми, тримати її, заглушити її крики. Потім він намагався розмірковувати, підшукував практичні засоби, аби не дати їй ступити за поріг, але увесь час вдарявся об свою безсилість, шаліючи від своєї сили і своїх непотрібних грошей. Утім, поміж божевільних проєктів наростала одна ідея і помалу починала панувати, незважаючи на супротив. Після смерті пані Едуен він заприсягся не одружуватися вдруге, адже перша його удача прийшла від жінки, і відтоді він вирішив нарощувати свою фортуна коштом усіх жінок. У нього, як і в Бурдонкля, це було своєрідним забобоном: директор великого магазину модних товарів має залишатися холостяком, якщо хоче зберігати чоловіче володарювання над численними бажаннями свого племені споживачок. А якщо прийде жінка, то зміниться сама атмосфера, і вона, принісши свій запах, вижене решту жіноцтва. Він опирався непереможній логіці фактів, він волів умерти, аніж поступитися, переймався раптовою люттю супроти Денізи і чудово розумів, що вона і є реваншем: він боявся, що того дня, коли одружиться, упаде переможеним посеред своїх мільйонів, буде розламаний, немов соломинка, одвічним жіночим началом. Потім помалу він знову ставав боязким, проговорював із собою свою відразу: чому він тремтить? Вона така лагідна, така поміркована, що він може віддатися їй без жодної боязні. Разів з двадцять на годину відновлювалася ця боротьба в його сплюндрованій істоті. Гординя роздражнювала рану, він остаточно втрачав рештки розуму, коли розмірковував, що навіть після цієї остаточної покори вона може сказати «ні», завжди «ні», якщо кохає іншого. Вранці великого розпродажу він ще нічого не вирішив, а Деніза йшла від нього наступного дня.

І якраз того дня, коли Бурдонкль, за давньою звичкою, близько третьої години зайшов до кабінету Муре, то застав його за робочим столом: він сидів, підпершись ліктями, притискаючи кулаки до очей, настільки зосереджений, що довелось торкнутися його плеча. Муре звів мокре від сліз обличчя, вони поглянули один на одного, простягли один одному руки, і ці чоловіки, котрі пройшли разом стільки комерційних баталій, раптово обійнялися. Загалом, протягом останнього місяця поведінка

Бурдонкля цілковито змінилася: він схилявся перед Денізою, навіть приховано підштовхував хазяїна до одруження. Безсумнівно, усі ці маневри були задля того, щоб не бути зметеним тією силою, яку він тепер визнавав дужчою за себе. Але на споді цих змін можна було віднайти пробудження давнішньої амбіції, перелякану, але дедалі сильнішу надію і самому з'їсти Муре, перед яким так довго гнув спину. Це витало в повітрі магазину, у тій битві за існування, чії безперервні побоїська розпалювали продаж довкола нього. Рух машини поступово підхопив його, він набрався апетиту від інших, тієї зажерливості, що від гори до низу кидала худих на винищення товстих. І тільки своєрідний релігійний страх, побожна віра в удачу, доти перешкождали йому самому вгризтися щелепами. Аж тут хазяїн здитинів, скочувався до безглузлого шлюбу, збирався вбити свій талант, занастити чари, якими підкорював клієнток. Навіщо відвертати його від цього? Адже потім можна буде так легко підібрати спадок цього виснаженого чоловіка, який впав у жіночі обійми. Тому він стискав руку свого шефа з прощальним хвилюванням і з жалістю старої дружби, повторюючи:

- Ну ж бо, до дідька, будьте мужнім!.. Одружіться з нею, і нехай усе скінчиться.

Муре вже соромився хвилинного забуття. Він звівся і запротестував:

- Ні-ні, це занадто по-дурному... Ходіть, обійдемо разом магазин. Усе йде як слід, еге ж? Я вважаю, день буде прекрасним.

Вони вийшли і розпочали післяобіднє інспектування переповнених натовпом відділів. Бурдонкль кидав на Муре косі погляди, стривожений несподіваним сплеском енергії, і вивчав його губи, щоб вловити найменшу зморшку болю.

Дійсно, продаж додавав свого вогню до пекельного паротяга, від якого тремтів увесь дім, здригався, наче великий корабель, що пливе на усіх парах. У відділі Денізи задихалося юрмовище матерів, котрі притягли із собою зграйки дівчаток та хлопчиків, і дітлахи тонули в одязі, який на їх приміряли. Відділ витяг усі свої білі товари, і тут, як і всюди, розкошувало біле – було б у що вдягнути загон змерзлих амурчиків: білі драпові пальтечка, сукенки з піке, нансуку і білого кашеміру, матроські костюмчики і навіть білі зуавчики. Посередині задля декору, хоча сезон ще не настав, містилася виставка костюмів для першого причастя: сукня і вельон з білого мусліну, черевички з білого атласу – бринливе легке цвітіння, встановлене як велетенський букет невинності і наївного замилювання. Пані Бурдле стояла перед трьома своїми дітьми, розсадженими за зростом, – Мадленою, Едмоном і Люсьєном –

обурювалася на останнього, найменшого, бо він відбивався, доки Деніза намагалася вдягнути на нього жакетку із шерстяного мусліну.

- Та посидь спокійно!.. Вам не здається, панно, що вона трохи затісна?

Ясним поглядом жінки, яку не надуриш, вона вивчала тканину, оцінювала фасон і вивертала шви.

- Ні, пасує чудово, - продовжила вона. – Це непроста справа, якщо маєш вдягнути всю сімечку... Тепер мені треба манто для цієї великої панянки.

Деніза мусила узятися до продажу, бо відділ достоту брали штурмом. Вона саме шукала потрібне манто, аж тут тихо скрикнула від подиву:

- Як?! Це ти! Що сталося?

Перед нею стояв її брат Жан, руки його були зайняті пакунком. Він одружився тиждень тому, і в суботу його дружина, невеличка брюнетка з неспокійним чарівним личком, зробила тривалий візит до «Жіночого Щастя», щоб скупитися. Молоде подружжя мало супроводжувати Денізу до Валоні: справжня весільна подорож, місяць канікул з давнішніми спогадами.

- Уяви собі,- відповів він, - Тереза забула купу речей. Дещо треба замінити, дещо узяти... Оскільки вона заклопотана, то відправила мене з цим пакунком... Я тобі поясню...

Але Деніза увірвала його, побачивши Пепе.

- Ти диви! І Пепе також! А колеж?

- Боже ж ти мій! – мовив Жан. – Після вечері, учора, в неділю, мені забракло сміливості відвести його туди. Він повернеться сьогодні увечері... Бідолашне дитя так сумує, що залишиться замкненим у Парижі, коли ми гулятимемо там.

Незважаючи на хвилювання, Деніза усміхалася їм. Вона довірила пані Бурдле одній зі своїх продавчинь і повернулася до братів, у куточок відділу, який, на щастя, звільнився. Малюки, як вона їх досі називала, тепер були здоровенними парубками. Пепе у дванадцять років уже переріс її і був крупнішим за неї, але, завжди мовчазний, жив пестощами і у форменній курточці виглядав таким ласкавим і лагідним. А широкоплечий Жан був вищим за неї на цілу голову і зберігав жіночу вроду, із золотавим волоссям, що розліталася від вітру, як у справжнього робітника-митця. Вона ж залишилася худенькою, як казала сама, не більшою за синичку, але зберігла для них занепокоєну владність матері, ставилася до них як до дітлахів, котрих треба няньчити, застібала сурдуг Жана, щоб він не

виглядав, наче гульвіса, перевіряла, чи є у Пепе чистий носовичок. Того дня, побачивши заплакані очі молодшого, вона лагідно прочитала йому нотацію:

- Будь розумничкою, мій хлопчику. Навчання не можна переривати. Я відвезу тебе на канікули... Скажи, тобі хочеться чогось? Може, ти хотів би, щоб я залишила тобі грошенят?

А тоді повернулася до старшого:

- А ти, мій хлопчику, ти задурих йому голову, наговорив йому, що ми їдемо розважатися!.. Спробуйте хоч трохи узятися за розум.

Вона віддала старшому чотири тисячі франків – половину своїх заощаджень, щоб він міг облаштувати свою господу. Молодший чимало коштував їй у колежі, і усі її гроші, як і колись, йшли на їх. Вони були єдиним сенсом її життя і праці, бо вона знову заприсяглася ніколи не одружуватися.

- Зрештою, ось, - продовжував Жан. – Перш за все, у цьому пакунку світло-коричневе пальто, яке Тереза...

Але він замовк, і Деніза, обернувшись, аби побачити, що його знітило, помітила, що поза ними стоїть Муре. Вже якусь мить він дивився, як вона порасться, наче матуся, поміж двох парубчаків, сварить і цілує їх, крутить ними, немов малятами, яких переповивають. Бурдонкль залишився навідалі, буцімто цікавився продажем, але не зводив очей з цієї сцени.

- Це Ваші брати, чи не так? – помовчавши, запитав Муре.

У нього був крижаний голос і натягнене ставлення, з яким він тепер до неї говорив. Деніза сама робила зусилля, щоб залишитися холоднокровною. Її усмішка розтанула, і вона відповіла:

- Так, пане... Я одружила старшого, і дружина відправила його до мене, щоб я допомогла із закупами.

Муре і далі дивився на їх трьох і, врешті-решт, повторив:

- Найменший дуже виріс. Я упізнав його. Я пригадую, як бачив його одного вечора в Тюільрі, разом з Вами.

Голос його сповільнився і злегка затремтів. А вона, задихаючись, схилилася під тим приводом, що треба поправити ремінь Пепе. Обидва брати порожевішали і усміхалися хазяїнові своєї сестри.

- Вони схожі на Вас, - додав він.

- О! – вигукнула вона. – Вони гарніші за мене!

Якусь мить, здавалося, він порівнював обличчя. Але йому забракло сил. Як вона їх любить! Він ступив кілька кроків, а тоді повернувся і сказав їй на вухо:

- Зайдіть до мого кабінету, після продажу. Я хочу поговорити з Вами до того, як Ви підете.

Цього разу Муре таки пішов і продовжив інспектування. У ньому відновилася битва, бо тепер це побачення, яке він сам призначив, вже драгувало його. Якому поштовху він поступився, побачивши її разом з братами? Це божевілля, адже йому бракує сил мати власну волю. Зрештою, він принаймні попрощається з нею. Бурдонкль, якого він наздогнав, видавався менш занепокоєним, але і досі вивчав його обережним поглядом.

Тим часом Деніза повернулася до пані Бурдле.

- То як, підійшло манто?

- Так-так, дуже добре... На сьогодні вже досить. З цими малюками справжнє розорення!

Тож Деніза змогла звільнитися і вислухала пояснення Жана, а тоді провела його до відділів, де він напевне втратив би голову. Спочатку було світло-коричневе пальто, котре Тереза, поміркувавши, хотіла замінити на біле драпове того ж розміру і того ж фасону. Дівчина взяла пакунок і в супроводі братів пішла до відділу верхнього одягу.

Відділ виставив увесь одяг ніжних кольорів: літні жакетки і мантильки з легкого шовку і шерсті «фантазія». Але продаж відбувався деінде, клієнтки тут були відносно нечисленими. Майже усі продавчині були новими. Клара зникла місяць тому: як казали одні, її викрав чоловік однієї клієнтки, або ж скотилася до вуличної розпусти, як казали інші. Щодо Маргарити, то вона мала нарешті повернутися додому і очолити невеликий магазин у Греноблі, де на неї чекав кузен. Залишилася тільки пані Орелі, непорушна, в округлих обладунках шовкової сукні, з імператорським ликом, що зберігав жовтаву набряклість старовинного мармуру. Утім, її підточила погана поведінка її сина Альбера, і вона переїхала б на село, якби не прогалини, котрі наробив у сімейних заощадженнях той вар'ят, чії жахливі зуби загрожували навіть рознести, шматок за шматком, маєток у Рамбує. Це був достоту реванш за зруйноване родинне вогнище, і доки матір відновила свої витончені жіночі здібанки, татусь, зі свого боку, продовжував грати на корнеті. Бурдонкль уже поглядав на пані Орелі невдоволеним оком, здивований тим, що їй бракує тактовності піти у

відставку: застара для торгівлі! Цей поховальний дзвін мав невдовзі пробамкати, забираючи із собою династію Ломмів.

- Погляньте! Це Ви! – з перебільшеною люб'язністю мовила вона до Денізи. – Га? Ви хочете, щоб ми обміняли це пальто? Та негайно!.. А! Це Ваші брати! Тепер це справжні чоловіки!

Незважаючи на гординю, вона стала б навколішки, аби прислужувати їй. У верхньому одязі, як і в інших відділах, балакали виключно про звільнення Денізи. Завідувачка від цього насправді захворіла, адже розраховувала на протекцію своєї колишньої продавчині. Вона стишила голос:

- Подейкують, Ви нас залишаєте... Послухайте, це неможливо!

- Але це так, - відповіла дівчина.

Маргарита слухала. Відколи було визначено день її весілля, вона походжала з іще більшим виразом огиди на лиці кольору кисляка. Вона наблизилася і мовила:

- Ви цілком праві. Перш за все – самоповага, чи не так?.. Прийміть мої прощання, моя люба.

Находили клієнтки, і пані Орелі шорстко порадила Маргариті стежити за продажем. Коли ж Деніза узяла пальто, щоб самій оформити повернення, вона обурено вигукнула і покликала помічницю. Це було якраз те нововведення, яке дівчина нашепотіла Мурі: жінки-помічниці, які мали носити товари, що зменшувало втому продавчинь.

- Проведіть панну, - наказала завідувачка, передаючи пальто.

І повернулася до Денізи:

- Прошу Вас, поміркуйте... Ми усі так засмучені тим, що Ви йдете.

Жан і Пепе, котрі чекали собі, усміхаючись посеред цього повноводного потоку жінок, рушили за сестрою. Тепер треба було піти до спідньої білизни, щоб докупити шість сорочок, подібних до пів дюжини, яку Тереза придбала в суботу. Але у відділі білизни, де з усіх ящиків розсипалася снігом виставка білого, важко було продихнути, а йти було ще тяжче.

Перш за все, у корсетах натовп скупчився через невеличкий шкандаль. Пані Бутарель, котра цього разу заявила з Півдня разом з чоловіком і дочкою, від самого ранку блукала галереями, вишукуючи посаг для донечки, яка мала одружитися. Радилися з батьком, і цьому кінця-краю не було. Зрештою, родина завалилася до відділу білизни. І доки панна занурилася у поглиблене дослідження панталонів, матір зникла, бо їй самій спала забаганка придбати корсет. Коли пан Бутарель, товстий

повнокровний чоловік, полишив дочку і перелякано кинувся на пошуки дружини, то врешті-решт віднайшов її в примірочній, біля якої йому чемно запропонували присісти. Примірочні були вузенькими комірчинами з дзеркальними дверима, куди чоловіки не могли зайти, навіть до своєї дружини, настільки перебільшено дирекція розуміла пристойність. Продавчині жваво заходили й виходили, і між швидким лясканням дверцят щоразу поставало коротке видиво дам у сорочках і нижніх спідницях, з голими шиями, голими руками, повних і білотілих чи худих відтінку старої слонової кістки. Вервечка чоловіків зі змученим виглядом чекала на стільцях. І пан Бутарель, зрозумівши це, відверто обурився і заволав, що хоче свою жінку і має намір дізнатися, що з нею роблять, і що, звісно, він не дозволить, аби її роздягали без нього. Марно його намагалися заспокоїти: схоже, він уявив, що там кояться непристойні речі. Пані Бутарель мусила вийти, а натовп гомонів і сміявся.

Тож Деніза з братами змогла пройти. Уся жіноча білизна, усе біле спідне, яке ховається, було виставлене у низці зал і розсортовано у різних відділах. Корсети і турнюри займали один відділ: зшиті корсети, корсети з довгою талією, корсети-кіраси, найбільше ж – корсети з білого шовку з кольоровим оздобленням, з яких того дня влаштували спеціальну виставку. Армія манекенів без голів і без ніг вишикувала самі тулуби й розплескані під шовком лялькові груди з хвилюючою розбещеністю каліки. А поруч, на інших палицях, лискучі турнюри з кінського волосу виставили на держаках від мітел неохопні обтягнені крижі, які у профіль виглядали карикатурно непристойно. А потім починалося галантне роздягання – роздягання, що завалило просторі кімнати, буцімто зграйка вродливих дівчат з відділу до відділу скидала із себе одяг, аж до голого атласу шкіри. Тут предмети вишуканої білизни, білі манжети і краватки, білі хустинки і комірці – безкінечна різноманітність легесеньких воланів, біла піна, що витікала з коробок і копичилася сніговими кучугурами. Там камізельки, короткі корсажі, ранкові сукні, пеньюари – з сукна, нансуку, мережив, довгий білий одяг, вільний і тоненький, в якому відчувалося ледаче ранкове потягування наступного дня після ночі пестошів. Потім проглядало спідне, падало одне за іншим: білі нижні спідниці будь-якої довжини – спідничини до колін і спідниці зі шлейфом, які замітали за собою підлогу. Справжній морський приплив спідниць, у якому тонули ноги. Панталони з перкалі, полотна, піке – широкі білі панталони, в яких витанцьовували б чоловічі крижі. Нарешті сорочки – нічні з гудзиками до шиї і денні з відкритими грудьми, які трималися тільки на вузеньких бретельках: з простого ситцю, з ірландського полотна, з батисту – остання біла запона, що ковзає з грудей уздовж стегон. У відділі спідньої білизни усе безсоромно розпаковувалося, жінку вивертали і дивилися на неї знизу – від дрібної міщаночки в однотонному полотні до загорненої в мережива

багатої дами. Алькови відкривалися для широкого загалу, приховані розкоші – плісировані, вишиті, мережані – ставали своєрідним чуттєвим розбещенням в міру того, як дедалі дужче виливалися у дорогі фантазії. Жінка вдягалася, білий потік снігопаду білизни повертався до тремтливої містерії спідниць, сорочки твердли під пальцями швачок, холодні панталони зберігали бганки від коробок, усі ці мертві перкалі й батисти, розсіяні на прилавках, накидані, вишикувані в стоси, мали набрати власного життя від живої плоті, стати запашними й гарячими від аромату кохання. Біла хмарина ставала священною, скупаною в ночі, і найменший її повів, рожева блискавка коліна, що проглядало з білих глибин, спустошували світ. Далі була зала з одягом для немовлят, де пристрасна білість жінки завершувалася невинною білістю дитини: чистота, радість – коханка прокидалася матір'ю. Льолі з м'якесенького піке, повзунки з фланелі, сорочечки й очіпочки завбільшки з іграшку, сукенки для хрестин, кашемірові мантильки – білий пух народження, подібний до дрібнесенького дощика білих пір'їнок.

- Знаєш, це сорочки на шворочках, - пояснював Жан, глибоко тішачись цією оголеністю, цим паводком жіночого манаття, у яке він занурювався.

У відділі спідньої білизни, тільки-но помітивши Денізу, одразу ж підбігла Поліна. Навіть не дізнавшись, чого та бажає, вона тихенько зацокотіла до неї, глибоко схвильована чутками, які обговорював увесь дім. У її відділі дві продавчині навіть посварилися: одна наполягала на звільненні, а інша його заперечувала.

- Ви ж з нами залишитесь? Я заклалася своєю головою... Що станеться зі мною?

Деніза відповіла, що йде наступного дня.

- Ні-ні, Ви так гадаєте, але я знаю протилежне... Мати Божа! Тепер у мене є немовля, і Ви маєте призначити мене заступницею. Люба моя, Буже на це розраховує.

Поліна усміхалася з переконаним виглядом. Потім вона дала шість сорочок, а коли Жан сказав, що тепер вони йдуть по носові хустинки, підкликала помічницю, щоб віднести сорочки і пальто, які залишила помічниця з верхнього одягу. Дівчина, яка підійшла до їх, була панна де Фонтенай, котра нещодавно одружилася з Жозефом. Вона з милості отримала цю посаду служниці і була вдягнена у довгу чорну блузу, помічену на плечі цифрою, вишитою жовтою шерстю.

- Йдіть за панною, - наказала Поліна.

А тоді повернулася і знову стихила голос:

- Га? Я заступниця! Домовилися?

Деніза зі сміхом пообіцяла, щоб і собі пожартувати. Вона вийшла і спустилася сходами разом з Пепе і Жаном, у супроводі помічниці. На першому поверсі вони втрапили до шерстяних тканин, де куток галереї був суцільно обтягнений білим мольтоном і білою фланеллю. Льенар, котрого батько марно кликав до Анжера, балакав з красунчиком Міньюном, який став комерційним агентом і наважився відкрито з'явитися в «Жіночому Щасті». Безсумнівно, вони говорили про Денізу, бо обидва умовкли, щоб із заклопотаним виглядом привітати її. Зрештою, в міру того, як вона просувалася крізь відділи, продавці пошваблювалися і вклонялися їй, без упевненості міркуючи про те, ким вона стане завтра. Усі перешіптувалися, вважали, що вона виглядає переможицею. Від цього парі стали протилежними, і на неї знову ризикували поставити аржантейське вино та печеню. Вона зайшла до галантерейних виробів, аби дістатися до носових хустинок, які були у самому кінці. Довкола розгорталося біле: білі бавовна, мадаполам, базен, піке, ситець, білі нитки, нансуки, мусліни, тарлатани. Далі йшло полотно – велетенські стоси, збудовані із сувоїв, що чергувалися, наче куби обтесаного каменю: цупкі полотна, тонкі полотна – будь-якої ширини, білі чи кольору слонової кістки, з чистого льону, відбіленого на луках. Потім усе починалося спочатку, змінювалися відділи і різновиди білизни: хатня білизна, столова білизна, парадна білизна – невинний спінопад білизни: простирадла, наволочки, незчисленні моделі серветок, скатертин, фартухів і рушників. Лунали привітання, усі вишикувалися, коли проминала Деніза, Буже поквапився до полотна, щоб усміхнутися їй, ніби добрій королеві цього дому. Нарешті проминувши ковдри – завішану білими корогвами залу – вона зайшла до носових хустинок, де натовп умлівав від хитромудрих оздоб: там були тільки білі колони, білі піраміди, білі замки – складна архітектура, збудована виключно з носових хустинок із льняної парчі, кабрейського батисту, ірландського полотна, китайського шовку, обметані, із витканими віньєтками – справжнє місто із незліченного різномаїття білих цеглин, що виступало міражем на розпаленому до білого східному небі.

- Кажеш, іще дюжину? – перепитала Деніза свого брата. – Марки «Шоле», так?

- Гадаю, так, як ось ці, - відповів він, показуючи носовичок у пакунку.

Жан і Пепе не полишали її спідниць і далі притискалися до неї, як давніше, коли, зморені подорожжю, тільки-но приїхали до Парижа. Цей просторий магазин, де вона була у себе вдома, зрештою спантеличив їх, і вони шукали прихистку в її тіні і в інстинктивному пробудженні дитинства потребували захисту своєї матусеньки. За ними стежили поглядом,

усміхалися на цих здоровенних парубків, як тупцяли слідом за тендітною і поважною дівчиною: ошелешений бородатий Жан і розгублений Пепе у шкільному одностої – тепер усі троє мали біляве волосся однакового відтінку, і ця білявість викликала перешіптування, коли вони переходили від одного відділу до іншого:

- Це її брати... Це її брати...

Але доки Деніза шукала продавця, трапилася зустріч. До галереї зайшли Муре з Бурдонклем, і коли перший знову зупинився навпроти дівчини, не кажучи їй жодного слова, повз них проминули пані Дефорж і пані Гібаль. Анрієта придушувала тремтіння, від якого здригалась уся її плоть. Вона поглянула на Муре, поглянула на Денізу. Вони самі поглянули на неї, і це була німа розв'язка, спільний кінець великих сердечних драм – цей погляд, яким вони обмінялися поміж тисняви натовпу. Муре уже пішов, а Деніза, у супроводі братів, загубилася вглибині відділу, і досі шукаючи вільного продавця. Тож Анрієта, упізнавши панну де Фонтенай у помічниці, яка йшла за ними, з жовтим номером на плечі і з одутлим землистим лицем прислуги, полегшила собі душу, промовляючи роздратованим голосом до пані Гібаль:

- Бачите, що він зробив з цієї бідолахи... Хіба ж це не принизливо? Маркіза! А він примушує її бігати, наче цуцика, за істотами, яких відбирає на панелі!

Вона силувалася заспокоїтись і додала з удавано байдужим виглядом:

- Ходімо до шовків, погляньмо на їхню виставку.

Відділ шовків був достоту просторою спальнею кохання, затягнутою білим через каприз коханки, яка своєю оголеністю захотіла позмагатися зі снігом – хто біліший. Уся молочна блідість обожнюваних тіл зібралася тут – від оксамиту крижів до тонкого шовку стегон і блискучого атласу грудей. Між колонами були напнені сувої оксамиту, шовки й атласи вирізнялися на цьому вершково-білому тлі металево-білими і порцеляновими завісами. Були також, розвішені півколами, штуки французького шовку і сицилійського шовку з об'ємним переплетінням, легесенькі фуляри і сюрра, що мінилися від важкої білості блондинки-норвежки до зігрітої сонцем прозористої білості рудої італійки чи іспанки.

Фав'є якраз відміряв білий фуляр для «красунечки» - тієї елегантної білявки, постійної клієнтки відділу, яку продавці тільки так і називали. Вже багато років вона приходила сюди, а про неї і досі нічого не було відомо: ні її життя, ні її адреси, ні навіть її імені. Загалом, ніхто не намагався це дізнатися, хоча усі щоразу, коли вона з'являлася, дозволяли собі гіпотези – аби лиш побалакати. Вона худла, гладшала, вона гарно

виспалася чи напередодні мала пізно вкластися до ліжка, і кожен найдрібніший факт її невідомого життя – зовнішні події чи внутрішні драми, отримували таким чином свій відгук і довго коментувалися. Того дня вона здавалася дуже веселою. Тож коли Фав'є повернувся від каси, куди провів її, то повідомив Ютену свої міркування:

- Дуже може бути, що вона одружилася вдруге.
- То вона вдова? – запитав той.
- Я не знаю... Ось тільки Ви маєте пригадувати той раз, коли вона була в жалобі... Якщо тільки вона не виграла грошенят на Біржі.

Запанувала тиша. А тоді він підсумував:

- То її справи... Не можна ж бути на «ти» з усіма жіночками, які сюди приходять!

Але Ютен виглядав замисленим. Позавчора він мав запеклу розмову з дирекцією і відчував, що йому винесено вирок. Після великого розпродажу його звільнення є певним. Вже віддавна його становище тріскотіло, і під час останньої інвентаризації йому закидали те, що він не досяг встановленого наперед виторгу. Та й не тільки це, бо його, в свою чергу, найдужче пожирало повільне наростання апетитів: справжня прихована війна з відділом виштовхувала його геть – у саме жерло машини. Було чути потаємну роботу Фав'є, гучне ляскання щелеп, що глохло під землею. Бо той уже отримав обіцянку бути призначеним завідувачем. Ютен знав усе це, але замість дати ляпаса колишньому товаришеві, тепер дивився на нього, як на вдалого зуха. Такий холоднокровний парубійко з виду такий покірний, він ще й сам скористався ним, щоб спекатися Робіно і Бутмона! Від цього Ютен переймався глибоким подивом, до якого додавалася шанобливість.

- До речі, - вів далі Фав'є, - знаєте, вона залишається. Тільки-но бачили, як хазяїн переморгувався з нею... Я сам ставлю на це пляшку шампанського.

Він говорив про Денізу. Від відділу до відділу плітки гули чимраз гучніше, перетинаючи дедалі щільніший потік клієнтів. Найзапекліша революція точилася в шовках, бо тут закладалися на дорозі речі.

- К бісовій мамі! – вирвалось у Ютена, котрий нібито прокинувся з марення. – Ну і дурнем я був, що не переспав з нею!.. Ото був би я зараз шикарним!

Він одразу ж почервонів від цього зізнання, побачивши сміх Фав'є. Він і собі вдав, що сміється, і додав, аби виправити фразу, що саме ця істота згубила його в очах дирекції. Тим не менш, його охопила потреба в

брутальності, і він врешті-решт напався на продавців, які нетямалися від навали клієнток. Але враз він знову почав усміхатися: він саме помітив пані Дефорж і пані Гібаль, які повільно проходили відділом.

- Сьогодні Вам, пані, не потрібно нічого?
- Ні, дякую, - відповіла Анрієта. – Бачите, я гуляю, я прийшла виключно з цікавості.

Перепинивши її, він стишив голос. В його голові проростав справжній план. Тож він лестив їй і очорнював фірму: йому вже цього досить, він воліє піти, аніж далі бути причетним до такого безладу. Вона втішено слухала його, і саме вона, вважаючи, що краде його у «Щастя», запропонувала йому найнятися до Бутмона завідувачем у шовках, коли магазин «Пори року» буде відновлено. Справу було укладено, обидвоє тихесенько зашепотіли, а пані Гібаль зацікавлено розглядала виставку.

- Чи дозволите подарувати Вам один з цих букетиків фіалок? – уже вголос продовжував Ютен, показуючи на столі кілька букетиків, які узяв на касі для особистих подарунків.
- О, ні! Оце ні! – вигукнула Анрієта, позадкувавши. – Я не хочу гуляти на їхньому весіллі.

Вони зрозуміли одне одного і розійшлися, знову сміючись і підморгуючи з натяком.

Шукаючи пані Гібаль, пані Дефорж вигукнула, бо побачила її разом з пані Марті. Та у супроводі дочки Валентини вже протягом двох годин носилася магазином в одному з нападів марнотратства, з яких виходила розбитою і ошелешеною. Вона оббігала відділ меблів, який виставка білих лакованих меблів перетворила на простору дівочу спальню, стрічки й хустини, де зводилися білі колони, обтягнені білим веларієм, товари для шиття і оздоблення з білою тасьмою, що обрамлювала вибагливі вензелі, ретельно складені з картонок з гудзиками та пучечків голок, галантерейний відділ, де того року душилися, щоб побачити велетенську декорацію – дивовижну вивіску «Жіноче Щастя» з триметрових літер, викладених білими шкарпетками на тлі з червоних шкарпеток. Але у пані Марті найбільшу лихоманку викликали нові відділи. Варто було відкрити відділ, як вона влаштовувала для себе інавгурацію: квапилася туди і усе скуповувала. Вона провела годину в модних капелюшках, розміщених у новому салоні на другому поверсі, змушувала спорожнювати шафи, брала капелюшки з палісандрових підставок, що вишикувалися на двох столах, і міряла усе – собі і дочці: білі капелюшки, білі капоти, білі токи. Потім вона знову спустилася до взуття, до глибин галереї першого поверху, поза краватками. Цей відділ був відкритий того ж дня, і вона уже перевернула вітрини, охоплена хворобливим жаданням білих шовкових капців, оздоблених

лебединим пухом, черевичків і ботиків з білого атласу на високих підборах у стилі Людовика XV.

- О, люба моя! – белькотіла вона. – Ви і гадки не маєте! У них надзвичайний вибір капотів. Я вибрала один для себе і один для донечки... А черевики, га? Валентино!
- Це нечувано! – додала дівчина з жіночою зухвалістю. – Там є ботики за двадцять франків п'ятдесят. Ах! Які ботики!

За ними йшов продавець, тягнучи одвічного стільця, де вже нагромадилася неабияка купа товарів.

- Як почувасться пан Марті? – запитала пані Дефорж.

- Гадаю, непогано, - відповіла пані Марті, спантеличена цим раптовим запитанням, яке грубо увірвалося у її лихоманку марнотратства. – Він і досі там, мій дядечко мав відвідати його сьогодні зранку...

Але вона не договорила, бо скрикнула в екстазі:

- Погляньте-но, як чарівно!

Наші дами, ступивши кілька кроків, опинилися перед новим відділом штучних квітів і пір'я, влаштованим у центральній галереї, між шовками і рукавичками. Під яскравим світлом, що падало через скляний дах, буяло велетенське цвітіння – білий сніп заввишки і завширшки з дуб. Жмутики квіток прикрашали низ: фіалки, конвалії, маргаритки – уся делікатна білосніжність клумб. Далі здіймалися букети: білі троянди з ніжним відтінком плоті, пишні білі півонії, яких заледве торкнулися кармином, білі хризантеми, наче легкий салют з жовтими зірочками. А квіти здіймалися усе вище: великі містичні лілеї, весняні гілки яблуні, жмутки запашного бузку – невпинне буяння, що здіймало на висоту другого поверху султани страусового пір'я – біле пір'я, що здавалося подихом, який долинає від цього племені білих квітів. Увесь куток був зайнятий оздобами і вінками з флердоранжу. Були там металеві квіти – срібний остот і срібне колосся. У листі й пелюстках – посеред цього мусліну, цього шовку й оксамиту – де краплинки клею вдавали краплинки роси, пурхали пташки з екзотичних островів для капелюшків: пурпурові тангари з чорними хвостиками і тамаруго з подібним до веселки різнобарвним животиком.

- Я куплю гілку яблуні, - вела пані Марті. – Вона чарівна, правда ж?.. А ця пташечка! Поглянь-но, Валентино! О, я її візьму!

Тим часом пані Гібаль змудилася стояти нерухомо посеред совання натовпу. Кінець кінцем, вона сказала:

- Гарзд, ми залишимо Вас з Вашими закупами. А ми собі підемо нагору.

- Та ні, заждіть мене! – вишукнула пані Марті. – Я також піду нагору... Там, нагорі, є парфумерія. Я маю піти до парфумерії.

Цей відділ, створений напередодні, містився поруч з читальною залою. Пані Дефорж, щоб уникнути штовханини на сходах, сказала, що слід під'їхати ліфтом. Але від цієї ідеї довелося відмовитись, бо коло дверей кабінки зібралася черга. Нарешті вони дісталися, пройшли повз громадський буфет, де юрма стала такою, що інспектор мусив стримувати апетити і дозволяв ненажерливим клієнткам заходити тільки невеличкими групами. Вже коло буфету наші дами почали відчувати відділ парфумерії: міцний запах, немов у коробочці з пахощами, витав усією галереєю. Тут билося за мило – «Мило Щастя», фірмовий товар. На прилавках з вітринами, на етажерках з кришталевими поличками вишикувалися солоїчки з помадою і пастою, коробочки з пудрою і рум'янами, пляшечки з ефірною олією і туалетною водою, а вишукані гребінці й гребені, ножиці й кишенькові флакончики займали окрему шафу. Продавці доклали неабияких зусиль, щоб прикрасити виставку всіма білими порцеляновими слоїками, усіма білими скляними пляшечками. Але найбільше тішив око фонтан у центрі – срібний фонтан «Пастушка», яка стояла на копиці квіток, звідки невинно цебенів струмінь фіалкової води і мелодійно виспівував у металевому басейні. Витончений запах ширився довкола, і дами, проходячи поруч, змочували свої носовички.

- Ось! – мовила пані Марті, коли напихалася лосьйонами, зубною пастою і косметикою. – Тепер кінець, я до ваших послуг. Ходімо пошукаємо пані де Бов.

Але на прогоні великих центральних сходів їх перепинила Японія. Цей відділ збільшився від того дня, коли Муре задля розваги ризикнув встановити на цьому ж місці невеликий столик з дешевими пропозиціями, вкритий кількома вишквареними цятками, але і сам не передбачав, яким величезним буде успіх. Мало які відділи починали так скромно, а тепер він був переповнений старовинною бронзою, старовинною слоновою кісткою, старовинними лакованими речами і щороку приносив виторг у півтора мільйони франків, задля нього перевертали увесь Далекий Схід, де мандрівники випатрошували палаци й храми. Відділи, до речі, і далі множилися, і в грудні випробували два нововведення, аби заповнити порожнечу мертвого сезону: книжковий відділ і відділ дитячих іграшок, котрі, безперечно, також мали розростися і змести сусідні крамниці. Чотири роки вистачило японському відділу, аби привабити всю мистецьку клієнтуру Парижа.

Цього разу сама пані Дефорж, незважаючи на образу, через яку присяглася нічого не купувати, не встояла перед чарівною вишуканою фігуркою зі слонової кістки.

- Надішліть її мені, - квапливо мовила вона в сусідній касі. – Дев'яносто франків, чи не так ?

Побачивши, що пані Марті з дочкою заглибилися у вибір дешевенької порцеляни, вона продовжила, відводячи пані Гібаль:

- Ви знайдете нас у читальній залі... Мені дійсно треба трохи посидіти.

У читальній залі наші дами мусила залишитися навстоячки. Довкола вкритого газетами великого столу усі стільці були зайняті. Товсті чоловіки читали, розвалившись і повипинавши животи, і нікому не спадала люб'язна думка поступитися місцем. Кілька жінок писали, встромивши носа в рядки, буцімто хотіли сховати папір під квітами на капелюшках. Пані де Бов тут не було, і Анрієта почала нетерпеливитись, аж тут помітила Валаньоска, котрий також шукав свою дружину і тещу. Він привітався і сказав:

- Вони напевне в мереживах, їх звідти не витягнеш... Я піду поглянути.

Він був настільки галантним, що перш ніж піти, віднайшов для них два стільці.

У мереживах тиснява посилювалася щохвилини. Тут тріумфувала велика виставка білого у найделікатнішій і найдорожчій білості. Це була гостра спокуса, божевільне жадання, від якого падали усі жінки. Відділ перетворили на білу капицю. Згори звисали тюлі й гіпюри, утворюючи біле небо, достоту запинало хмаринок, від чийого тонкого плетива блідне вранішнє сонце. Уздовж колон спускалися волани малінських і валансьєнських мережив – білі спідниці балерин розгорталися білим тремтіння до самої землі. Потім звідусюди, на усі придавки, сипався снігопад: легенькі, наче подих, іспанські блонди, брюсельські аплікації з лапатими квітами на тонкій основі, плетиво голкою і венеційське плетиво з важчим малюнком, алансонське плетиво і по-королівськи багате, майже божественне мереживо з Брюгге. Здавалося, бог шмаття влаштував тут своє капище.

Пані де Бов, після тривалої прогулянки з дочкою, тепер тинялася перед вітринами з чуттєвим бажанням занурити свої руки в тканини і зрештою наважилася наказати, щоб Делюш показав їй алансонське плетиво. Спершу він витяг імітацію, але вона хотіла побачити справжнє алансонське мереживо, ще й не задовольнилася тонким оздобленням за триста франків за метр, а вимагала широкі волани за тисячу, носовички та віяла за сімсот чи вісімсот франків. Невдовзі прилавок був завалений скарбами. В куточку відділу інспектор Жув, котрий не полишав пані де Бов, незважаючи на те, що вона нібито просто гуляла, нерухомо стояв поміж штовханини з байдужим виглядом, але не спускав з неї ока.

- Чи маєте ви плетене голкою мереживо «Берта», з Кале? – запитувала графиня Делоса. – Прошу, покажіть мені.

Продавець, якого вона тримала вже двадцять хвилин, не наважився заперечити, настільки велично вона виглядала, з поставою і голосом принцеси. Утім, він завагався, тому що продавцям рекомендували не витягати стільки коштовного мережива, а минулого тижня він дав обікрасти себе на десять метрів малінських мережив. Але вона хвилювала його, тож він поступився і на мить залишив купу алансонського плетива, щоб узяти позаду, в одній із шухляд, мереживо «Берта», про яке вона питала.

- Поглянь-но, мамо, - казала Бланш, порпаючись поряд у коробці, повній дешевих валансьєнських мережив, - можна було б узяти це на подушки.

Пані де Бов не відповіла. Тож дочка повернула своє мляве обличчя і побачила, що матір, занурена в мережива, запихує в рукав манто волани алансонського плетива. Вона, схоже, не здивувалася, а наблизилася, щоб приховати її інстинктивним рухом, аж тут поміж ними раптово постав інспектор Жув. Він схилився і ввічливим голосом прошепотів графині на вухо:

- Пані, прошу пройти зі мною.

Якусь мить вона було опиралася:

- Але чому, пане?
- Прошу пані пройти, - повторив інспектор, не підвищуючи тону.

Зі сп'янілим від тривоги обличчям, вона кинула короткий погляд довкола. А тоді скорилася і набрала гордовитої постави, крокуючи поруч з ним наче королева, яка зволила довіритися послугам ад'ютанта. Жодна з клієнок, які натовклися до відділу, навіть не помітила цієї сцени. Делос повернувся з «Бертою» до прилавка і, роззявивши рота, дивився, як графиню вивели: як?! І ця теж?! Така шляхетна дама! Та їх усіх треба обшукати! А зблідла Бланш, котру залишили вільною, навідалі йшла за матір'ю, затримувалася посеред юрмиська плечей і розривалася між обов'язком не кидати її і жахом, що її саму також схоплять. Вона побачила, як графиня зайшла до кабінету Бурдонкля, і обмежилася тим, що почала тинятися коло дверей.

Бурдонкль, якого Муре нещодавно спекався, якраз був там. Зазвичай він постановляв вирок щодо подібних крадіжок, скоєних вельмишановними особами. Жув віддавна вистежував графиню і поділився з ним своїми сумнівами. Тож він не здивувався, коли інспектор одним словом повідомив його. Загалом, крізь його руки проходили такі надзвичайні випадки, що він

проголошував жінку здатною на все, як тільки вона почне казатися за ганчір'ям. Йому було відомо про світські стосунки директора з цією злодійкою, тому він, у свою чергу, поведився з бездоганною ввічливістю.

- Пані, ми пробачаємо такі миті слабкості... Прошу Вас, поміркуйте, до чого може призвести подібне нехтування Вашим становищем. А якби хтось інший побачив, як Ви запихували ті мережива?..

Але вона з обуренням увірвала його. Вона – злодійка?! За кого він її має? Вона – графиня де Бов, її чоловік – головний інспектор кінних заводів, прийнятий при імператорському дворі.

- Знаю, знаю, пані, - примирливо повторював Бурдонкль. – Я маю честь Вас знати... Прошу спершу повернути мережива, які при Вас...

Вона знову заволала, вже не давала йому сказати слова, прекрасна у своїй люті, і навіть ризикнула показати сльози спаплюженої вельможної дами. Будь-хто інший, ніж він, похитнувся б і повірив у прикре непорозуміння, бо вона погрожувала йому, що звернеться до судів, аби помститися за подібну образу.

- Стережіться, пане! Мій чоловік дійде до самого міністра.

- Та годі! Ви не розумніша за решту, - нетерпляче відрубав Бурдонкль. – Вас обшукають, бо так треба.

Вона і далі не здавалася і мовила з королівською самовпевненістю:

- Так-так, обшукайте мене... Але попереджаю Вас, Ви ризикуєте своєю фірмою.

Жув пішов до відділу корсетів по двох продавчинь. Повернувшись, він попередив Бурдонкля, що панянка тієї пані, яку залишили вільною, не відходить від дверей, і запитав, чи треба і її злапати, хоча він і не бачив, аби вона щось узяла. Керівник, і далі цілком коректний, вирішив, що, з огляду на моральність, її не заводитимуть, аби не змушувати матір червоніти перед дочкою. Тим часом, двоє чоловіків вийшли до сусідньої кімнати, а продавчині обшукали графиню, навіть зняли з неї сукню, аби обмацати їй груди і стегна. Окрім схованих в рукаві воланів алансонського плетива, дванадцять метрів за тисячу франків, вони знайшли на грудях розплескані й теплі носовичок, віяло і краватку – усіх мережив приблизно на чотинадцять тисяч франків. Уже протягом року пані де Бов крада у такий спосіб, катована шаленим, невтримним бажанням. Хвороба погіршувалася, наростала і перетворилася на хіть, необхідну для її існування, котра вбивала усі міркування обачності, і це задоволення приносило їй тим гострішу насолоду, чим більше вона ризикувала в очах

натовпу своїм іменем, своєю гординою і високим становищем свого чоловіка. Тепер він дозволяв їй спорожнювати шухляди, і вона крапа з повними кишнями грошей. Вона крапа, щоб красти, як кохають, щоб кохати, підбатожена жаданням, розбита неврозом, що давніше розвинувся у ній через незадоволений апетит до розкошів і під впливом безмежної і брутальної спокуси великих магазинів.

- Це пастка! – кричала вона, коли повернулися Бурдонкль і Жув. – Мені підсунули ці мережива. О! Присягаюся у цьому перед Богом!

Тепер вона плакала сльозами шалу, впавши на стільця, задихалася у абияк заціпненій сукні. Керівник відіслав продавчинь, а тоді продовжив з попереднім спокоєм:

- Пані, з огляду на Вашу родину, ми палко прагнемо заглушити цю прикру справу. Але перед цим Ви підпишете папір, на якому буде таке: «Я вкрала мережива у «Жіночому Щасті», подробиці цих мережив і дата... Зрештою, я поверну Вам цей документ, як тільки Ви принесете мені дві тисячі франків для бідних.

Вона звелася і проголосила з новим спротивом:

- Я таке ніколи не підпишу, ліпше померти.
- Пані, Ви від цього не помрете. Ось тільки попереджаю Вас, що відправлю за комісаром поліції.

Тоді вибухнула жахлива сцена. Вона ображала його, белькотіла, що ницо з боку чоловіків так мучити жінку. Її врода Юнони, її велике й величне тіло розтанули в люті базарної перекупки. Потім вона хотіла спробувати розчулити, благала їх іменем їхніх матерів, казала, що повзатиме коло їхніх ніг. Але вони залишалися холоднокровними, скам'янілими від звички, і вона враз сіла і написала тремтливою рукою. Перо бризкало, слова «Я вкрала» були натиснені з таким шалом, що заледве не роздерся тонкий папір, а вона тим часом повторювала стисненим голосом:

- Ось, панове. Ось, панове... Я поступаюся силі.

Бурдонкль узяв папір, ретельно склав його і в її присутності замкнув у шухляді, кажучи:

- Бачите, йому тут є компанія, бо усі дами, після того, як розповідали, що ліпше помруть, аніж підпишуть таке, зазвичай нехтують тим, щоб забрати свої любовні цидулочки... Загалом, я залишаю його до Ваших послуг. Вам вирішувати, чи вартий він двох тисяч франків.

Вона закінчила заціпувати сукню і тепер, сплативши, віднайшла усю свою зарозумілість.

- Чи можу я піти? – коротко запитала вона.

Але Бурдонкль уже займався іншим. На підставі звіту Жува, він вирішив звільнити Делоса: цей продавець дурний, його постійно обкрадають, він ніколи не матиме авторитету у клієнтів. Пані де Бов повторила запитання, і коли вони звільнили її ствердним жестом, огорнула їх обох поглядом убивці. З потоку грубих слів, які вона заледве стримувала, на її уста вирвався крик із мелодрами:

- Нещасні! – мовила вона, хрюскаючи дверима.

А Бланш тим часом не відходила від кабінету. Невідання про те, що відбувалося всередині, прихід і вихід Жува та двох продавчинь ошелешили її і навіяли думки про жандармів, кримінальний суд і тюрму. Але вона завмерла, роззявивши рота: перед нею стояв Валаньоск – цей одномісячний чоловік, від чийого «тикання» вона досі знічувалася. Він розпитував її, дивуючись її онімінню:

- Де твоя мати?.. Ви загубили одна одну?.. Ну ж бо, відповідай, ти змушуєш мене хвилюватися.

Жоден пристойний обман не приходив їй на уста, і вона у відчаї усе тихенько розповіла:

- Мама, мама... Вона вкрала...

Як то?! Вкрала?! Нарешті він зрозумів. Обважлиле обличчя дружини, цей блідий лик, спотворений страхом, налякав його.

- Мережива, ось так – у рукав, - продовжувала белькотіти вона.

- То ти її бачила? Ти дивилася? – шепотів він, крижаніючи від того, що відчуває її співучасницею злочину.

Вони мушили замовкнути, бо на їх почали озиратися. Сповнене неспокою вагання на якусь мить знерухомило Валаньоска. Що робити? Він уже наважився зайти до Бурдонкля, аж тут помітив Муре, котрий проминав галерею. Він наказав дружині чекати на нього, схопив попід руку старого товариша і уривчастими словами повідомив йому все. Той квапливо відвів його до свого кабінету, де заспокоїв щодо можливих наслідків. Він запевнив, що йому немає потреби втручатися, і пояснив, як усе, безперечно, відбуватиметься. Він, схоже, ані трохи не був схвилюваний цією крадіжкою, буцімто уже давно передбачав її. Але Валаньоск, більше не боячись негайного арешту, однак не сприйняв цю авантюру з таким непохитним спокоєм. Він завалився у крісло і тепер, коли міг розмірковувати, зайшовся ламентациями на свій власний рахунок. Хіба ж таке можливо? То він втрапив у родину злодійок?! Дурне одруження, яке

він утнув, аби догодити батечкові! Здивований таким запалом хворобливої дитини, Муре дивився, як він плаче, і пригадував його колишнє песимістичне позування. Хіба ж не чув він від нього безліч разів доведення остаточної марності нашого життя, де є тільки лихо і нічогісінько кумедного? Тож, аби розважити його, він якусь хвилю тоном дружнього жарту проповідував йому байдужість. Але тут Валаньоск обурився: він уже ніяк не міг повернути свої скомпрометовані філософствування, усе його буржуазне виховання проросло у цнотливому обуренні супроти тещі. Тільки-но дослід відбувся з ним самим, ватро було лиш легесенько торкнутися людської мізерії, з якої він доти холоднокровно кепкував, як скептик-фанфарон падав підтятий і стікав кров'ю. Це жахливо: потоптано в багно честь його раси, світ достоту розвалюється.

- Ну ж бо, заспокойся, - завершив Муре, жаліючи його. – Я тобі вже не казатиму, що усяке трапляється і нічого не трапляється, бо тебе зараз це, схоже, не втішить. Але я гадаю, ти маєш піти і запропонувати свою руку пані де Бов, що буде значно мудріше, аніж влаштовувати скандал... До біса! Ти ж проповідував флегматичну зневагу до усього цього світового свинства!

- Е ні! – наївно вигукнув Валаньоск. – Тільки коли це стосується інших!

Утім, він звівся і виконав пораду свого однокашника. Обидва поверталися до галереї, коли пані де Бов вийшла від Бурдонкля. Вона велично прийняла руку зятя, і коли Муре вітав її із шанобливою галантністю, то почув, як вона казала:

- Вони переді мною вибачилися. Справді, ці непорозуміння жахливі.

Тож Муре знову, самотній і замислений, перетнув магазин. Ця сцена відволікла його від боротьби, що розривала його, але тепер лихоманка посилилася і визначила у ньому вирішальну битву. В його мозку примарно вимальювався цілий взаємозв'язок: крадіжка, скоєна цією бідологою, - це найвище божевілля підкореної клієнтки, яка впала до ніг спокусника, пробудили в ньому гордий образ Денізи, котра прийшла месницею, і він відчував на своєму горлі її переможну стопу. Він зупинився нагорі центральних сходів і довго вдивлявся у велетенську наву, де душилося його жіноче плем'я.

Невдовзі мало пробити шосту годину, надворі світло слабшало і тікало з уже стемнілих критих галерей, блідло в глибинах зал, які заповнювали неквапливі сутінки. І в цих ще не згасалих променях запалювалися одна за одною електричні лампи, спалахували потужними місячними сузір'ями каламутно-білих куль у далеких нетрях відділів. Це було сліпуче нерухоме біле світло, що розквітало ніби палання безбарвного світила і вбивало

п'ятьму. Коли вони запалали усі, натовп радісно загомонів: у цьому новому світлі велика виставка білого набула феєричної пишноти апофеозу. Здавалося, це колосальне буяння білого і собі загорілося, перетворилось на світло. Пісня білого злітала вогняним білим світанком. У галереї Монсінї полотно і ситець мінилися білим сяєвом, подібно до ясравої смуги, яка першою біліє у небі з боку Едема. А уздовж галереї Мішодьєр товари для шиття, оздоби, стрічки і сувеніри віддзеркалювалися далекими пагорбами, перламутрові гудзики, посріблена бронза і намистини сіяли білі блискавки. Але центральна нава найгучніше виспівувала білим полум'ям: піна білого мусліну довкруг колон, білі базени і піке, якими було задраповано сходи, білі ковдри, підвішені на кшталт короїв, білі гіпюри й мережива, що літали в повітрі, розкривали омріяні небеса, відгортали заслону до сліпучо білосніжного раю, де святкували весілля невідомої королеви. Намет у залі шовків був велетенським альковом з білими фіранками – білим газом і білим тюлем, що своїм блиском захищали від поглядів білу оголеність нареченої. Залишилася тільки ця сліпучість, білість самого світла, у якому тануло усе біле, і зоряний пил плавав у білих променях.

А Муре і досі дивився на своє жіноче плем'я посеред білого палання. На блідому тлі потужно злітали чорні тіні. Тривала біганина виснажила натовп, лихоманка цього дня великого розпродажу минала, ніби запамарочення, а безладна юрма голів усе котилася й котилася. Люди починали розходитися, сплюндровані тканини завалювали прилавки, у касах видзвонювало золото, а обікрадені й зґвалтовані клієнтки йшли напівживі, із пересиченою хіттю і прихованим соромом, так ніби вдовольнили жадання, сховавшись у задрипаному готельчику. Це він, Муре, заволодів ними у такий спосіб, він тримав їх покірними рабинями за допомогою невимовного припливу товарів, за допомогою зниження цін і повернення покупок, за допомогою галантності й реклами. Він підкорив навіть матерів, він царював над усіма як брутальний деспот, чий каприз руйнує родинні узи. Його творіння принесло нову релігію: церкви поступово знелюдніли, віра похитнулася, і у відтепер спорожнілих душах він замінив її своїм базаром. Жінка приходила до нього, щоб провести пусті години, години щему й тривоги, які раніше минали у темних каплицях: це – необхідна витрата нервової пристрасті, непогамовна боротьба бога проти чоловіка, невпинне відправлення культу тіла у позамежній божественній красі. Якби він замкнув двері, то на вулицях почалося б повстання, залунали б безтямні верески богомолки, яких не допускають до сповіді й вітваря. Протягом десяти років він спостерігав, як зростають їхні розкоші, і бачив, як вони в будь-яку годину вперто дряпалися гігантськими металевими риштуваннями, підвісними сходами й місточками. Пані Марті з дочкою видерлися на саму гору і тинялися посеред меблів. Обтяжена дітлашнею пані Бурдле не могла вирватися з

парижських сувенірів. А потім йшла вервечка: пані де Бов, і досі попід руку з Валаньоском, крокувала в супроводі Бланш, зупинялася у кожному відділі і ще наважувалася з величним виглядом розглядати тканини. Але поміж цим громадям клієток, посеред цього моря корсажів, що розпукало життям, билося бажанням, повсюди заквітчане фіалками, немов гуляння підданих на весіллі володарки, він, врешті-решт, розрізняв тільки неоздоблений корсаж пані Дефорж, котра зупинилася в рукавичках разом з пані Гібаль. Попри ревниву образу, вона також купувала. І він востаннє відчув себе хазяїном, він тримав їх коло своїх ніг під сліпучим електричним вогнем, достоту мов худобу, на якій заробив багатства.

Машинальним кроком Муре пройшовся уздовж галерей, настільки замислений, що дозволяв натовпу штовхати себе. Коли він звів голову, то вже був у новому відділі модних капелюшків, який виходив вікнами на вулицю Десятого Грудня. І там, притулившись чолом до скла, він знову зупинився і дивився на вихід. Призахідне сонце золотило гребені білих будинків, голубе небо цієї чудової днини блідло й свіжішало від потужного чистого подиху, а у присмерку, що уже заливав проспект, електричні лампи «Жіночого Щастя» відкидали нерухомий спалах зірок, що запалюються на обрії, коли гасне день. До Опери і до Біржі вишикувалися потрійні шереги нерухомих заслонених тінню екіпажів, які, однак, зберігали яскраві відблиски світла – спалахи ліхтарів та блискавки від сріблястих вудил. Щосекунди лунав оклик лакея у лівреї, наближався фіакр, відокремлювалася карета, забирали до себе клієтку, а тоді віддалялися з лунким вицокуванням. Тепер черги зменшувалися, шість екіпажів котилися однією шерегою, з краю в край, під стукіт дверцят, виляскування батогів та гудіння пішоходів, якими кишіло поміж коліс. Здавалося, магазин постійно розширюється, клієнтки розтікаються, разносяться в усі кутки столиці, спорожнюючи прилавки з оглушливим ревом шлюзів. А тим часом екіпажі «Щастя», великі золоті літери на вивісках, прапори, що тріпотіли у відкритому небі, досі палали вечірньою загравою, настільки колосальні у косих променях, що нагадували монстрів реклами, фаланстер, чії крила, невпинно множачись, пожирали квартали, аж до лісів за далекими передмістями. І розсіяна душа Парижа, цей потужний теплий подих, засинала у вечірньому умиротворенні, пробігала довгими млявими пестощами на останніх екіпажах, тікала вулицями, на яких потроху розсмоктувався натовп, а замість нього чорнішала ніч.

Муре, блукаючи поглядом, якраз усвідомив, що у ньому промайнуло дещо велике. У цьому тремтінні тріумфу, від якого здригалася його плоть, дивлячись на поглинений Париж і підкорених жінок, він раптово відчув слабкість, занепад волі, що перекинули і його самого під впливом найвищої сили. Це була ірраціональна потреба бути переможеним посеред перемоги, нонсенс вояка, котрий наступного дня після звитяжної битви

схиляється перед дитячим капризом. Він, котрий, боровся протягом багатьох місяців, котрий ще сьогодні вранці заприсягся задушити свою пристрасть, враз поступився, охоплений страхом висоти, щасливий зробити те, що вважав глупством. Це рішення, настільки раптове, щохвилини набирало такої енергії, що він бачив тільки його корисним і необхідним в цілому світі.

Увечері, після того, як останні працівники вийшли з-за столу, він чекав у своєму кабінеті. Тремтячи, немов юнак, який ставить на кін своє щастя, він не міг встояти на місці і увесь час повертався до дверей, аби прислухатися до гудіння магазину, де продавці давали лад, занурені до самих плечей у розгромлені товари. З кожним відлунням кроків серце його підстрибувало. Він захвилювався і поквапився, бо зачув здалеку приглушений галас, що помалу наростав.

Це було повільне наближення навантаженого виторгом Ломма. Того дня гроші важили стільки, у інкасованій готівці було стільки срібла й міді, що він узяв собі на підмогу двох прислужників. Позад нього Жозеф і один з його колег згиналися під мішками – здоровенними мішками, які їм закинули на спину, наче мішки з крейдою. А головний касир, крокуючи попереду, ніс банкноти і золото: роздутий від папірців портфель і дві підвішені на шию торбинки, чия вага перетягувала праворуч – на бік відрізаної руки. Поволеньки, пітніючи і сапаючи, він йшов з глибин магазину крізь дедалі дужче хвилювання продавців. Рукавички і шовки запропонували себе, щоб полегшити йому тягар, ковдри і шерсть зичили йому перечепитися, щоб золото розсипалося по усіх відділах. Потім він мав здійснитися сходами, пройти підвісний місток, знову піднятися, звернути посеред балок, де погляди постелі, галантереї, товарів для шиття стежили за ним, роззявивши роти в екстазі перед цими скарбами, що пливли у повітрі. На другому поверсі верхній одяг, парфумерія, мережива, шалі побожно вишикувалися, так ніби несли Святі Дари. То тут, то там здійсмався гамір, перетворювався на волювання племені, що вклоняється золотому тельцю.

Муре тим часом відчинив двері. З'явився Ломм у супроводі двох слуг, які насилу трималися на ногах. Заледве дихаючи, він ще подужав вигукнути:

- Один мільйон, двісті сорок сім франків, дев'яносто п'ять сантимів!

Нарешті це був мільйон – один мільйон, зібраний за один день, цифра, про яку Муре так довго мріяв! Але він розлючено махнув рукою і нетерпляче мовив з розчарованим виглядом чоловіка, якого під час важливого очікування потривожили дурницею:

- Мільйон? Гаразд! Покладіть його туди.

Ломм знав, що хазяїн любить бачити ось так, на своєму робочому столі, великі виторги, перш ніж їх перенесуть до центральної каси. Мільйон вкрив увесь стіл, роздушив папери, замало не перекинув чорнила. І золото, срібло, мідь витікали з мішків, роздирали торбини, вивалювалися здоровенною купою – купою чистого виторгу, такого, яким він вийшов з рук клієнток – ще теплий і живий.

В ту мить, коли касир йшов геть, засмучений байдужістю хазяїна, з'явився Бурдонкль, весело волаючи:

- Га?! Цього разу ми його тримаємо!.. Ми його упіймали, наш мільйончик!

Але він помітив гарячкову заклопотаність Муре, все зрозумів і заспокоївся. Радість засяяла в його погляді. Після короткої мовчанки від продовжив:

- То Ви вирішили, правда? Господи! Я Вас схвалюю.

Муре враз постав перед ним і закричав грізним голосом, як у кризові дні:

- Скажіть-но, мій дорогесенький, щось Ви занадто веселий!.. Ви гадаєте, що мені кінець, еге ж?! І у Вас уже зубки сверблять!.. Стережіться! Мене – мене Вам не з'їсти!

Вибитий з рівноваги навальною атакою цього чортового чоловіка, який про усе здогадується, Бурдонкль захрамаркав:

- Що таке? Ви жартуєте? Та я ж Вами так захоплююсь!

- Не брешіть! – ще запальніше продовжував Муре. – Послухайте, ми були дурнями – з цим забобоном, що шлюб нас неодмінно потопить. Хіба ж він не є необхідним здоров'ям, самою силою і самим порядком нашого життя?!.. Гарзд! Так, мій любий, я з нею одружуся і викину вас усіх за двері, якщо тільки писнете. Саме так! Ви, Бурдонкле, як і решта, підете до каси!

Одним жестом він звільнював його. Бурдонкль відчув себе приреченим, зметеним цією перемогою жінки. Він пішов геть. Якраз заходила Деніза, і він, несила оговтатись, схилився в глибокому поклоні.

- Нарешті! Це Ви! – лагідно мовив Муре.

Деніза була блідою від хвилювання. Її тільки-но спіткала остання прикрість: Делош повідомив їй про своє звільнення. Вона намагалася його утримати, пропонувала поговорити на його підтримку, але він уперся у своїй лихій долі і хотів зникнути: навіщо залишатися? Навіщо йому заважати щасливим людям? Деніза, не стримуючи сліз, по-братерськи попрощалася з ним. Хіба вона сама не прагла забуття? Усе невдовзі

скінчиться, вона просила у своїх виснажених сил тільки мужності для розставання. За кілька хвилин, якщо вона буде достатньо вправною, аби притлумити своє серце, вона зможе піти геть одна і плакати вдалині.

- Пане, Ви бажали мене бачити, - сказала вона зі звичним спокійним виглядом. – Загалом, я і сама прийшла б подякувати Вам за усе добро.

Зайшовши, вона побачила мільйон на столі, і виставляння цих грошей образило її. Понад нею, буцімто споглядаючи на цю сцену, портрет пані Едуен в золотих рамцях зберігав одвічну усмішку намальованих вуст.

- Ви і досі переконані, що мусите залишити нас? – перепитав Муре тремтливим голосом.
- Так, пане, так треба.

Він узяв її за руки і мовив з вибухом ніжності, після тривалої холодності, до якої змушував себе:

- Денізо, а якби я з Вами одружився, Ви залишили б мене?

Але вона висмикнула руки, вона відбивалася, буцімто їй було нестерпно боляче.

- О! Пане Муре, благаю Вас, замовкніть! О! Не завдавайте мені знову болю!.. Я не можу! Я не можу!.. Бог свідок, я йду, аби уникнути подібного лиха!

Вона продовжувала захищатися уривчастими словами. Хіба вона вже не достатньо настраждалася від пліток у цьому домі? То він хоче, щоб вона постала перед очима інших і у власних очах як хвойда? Ні-ні, вона має сили, вона таки перешкодить йому скоїти цю дурість. А він мордувався, слухаючи її, і повторював з пристрасстю:

- Я хочу... Я хочу...
- Ні, це неможливо... А мої брати? Я присяглася ніколи не одружуватися, бо не можу ж я принести Вам двох дітей, чи не так?
- Вони будуть і моїми братами... Денізо, скажіть «так».
- Ні-ні! О! Залиште мене, ви мене мучите!

Помалу він слаб, ця остання перешкода доводила його до божевілля. Що ж це таке?! Навіть за таку ціну вона знову відмовляється! Здалеку він чув галас трьох тисяч працівників, які, засукавши рукави, ворочали його королівські багатства. І цей безглуздий мільйон лежить тут! Він страждав від нього, ніби від насмішки, він викинув би його надвір.

- То йдіть! – крикнув він, заливаючись слізьми. – Йдіть до того, кого кохаете... В цьому ж причина, правда? Ви мене попереджали, я мусив це зрозуміти і не мучити Вас більше.

Вона завмерла перед таким запеклим відчаєм. Серце її вибухнуло. З дитячою прудкістю вона кинулася йому на шию, і собі ридаючи, і белькотіла:

- О! Пане Муре! Це Вас я кохаю!

Останнє гудіння здіймалося з «Жіночого Щастя», ніби далекі оплески натовпу. Портрет пані Едуен і досі усміхався намальованими губами, а Муре упав навсидячки на свій робочий стлі, посеред мільйона, якого більше не бачив. Він не відпускав Денізи, безтямно притискав її до своїх грудей і казав їй, що тепер вона може піти, що вона залишатиметься місяць у Валоні, аби затулити усім роти, а потім він сам поїде за нею, щоб привести її попід руку, всемогутню.